

B. Esenow

GADYMY GRESIÝANYŇ TARYHY

AŞGABAT 2010

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI

GADYMY GRESIÝANYŇ TARYHY

ÝOKARY OKUW MEKDEPLER ÜÇIN OKUW KITABY

B. Esenow. Gadymy Gresiýanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin okuw kitaby. Aşgabat, 2010.

Taryh ylmylarynyň kandidaty J. Annaorazow ylmy redaksiýasy bilen.

Kitabyň surat bezegi we kartalary B.Esenow, Öwezmuhammet Abdyllyýew tarapyndan ýerine ýetirildi.

Syn ýazanlar:

Magtymguly adyndaky TDU-nyň Türkmenistanyň
taryhy kafedrasynyň dosenti N.Babaýew we
uly mug. O. Caryýewa

**Türkmenistanyň Bilim ministirligi tarapyndan
hödürlendi**

©**Berdi Esenow**
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Gadymy Gresiýa

1. Gadymy Gresiýanyň taryhyna giriş

Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmegiň ähmiýeti.
“Antiki taryh” barada düşünje. Häzirki zaman Ýewropa siwilizasiýasy özüniň gözbaşyny gadymy grek we rim medeniýetinden alyp gaýydýar. “Antik” sözüniň özi (latyn antiquus-gadymy) hemme gadymy döwri aňlatman, eýsem diňe gadymy grek-rim dünýäsini aňladýar, sebäbi antiki döwürde grekler we rimliler tarapyndan geljekgi Ýewropa medeniýetiniň ösüşiniň esaslary goýulýar. Şondan hem grek-rim dünýäsiniň medeniýetini aňladaýan nusgawy (lat sözünden klassikus-birinji derejeli) diýilip hem atlandyrylýar, sebäbi şol döwür hakykatdan hem adamzadyň medeni taýdan ösüşini kämilleşmegi üçin köp asyrlap ýörelge bolupdyr. Şol sebäpli Gadymy dünýä taryhynyň ikinji bölümi dünýä ylymynda “Antiki taryh” diýilip atlandyrylýar. Ol Gadymy Gresiýanyň we Gadymy Rimiň taryhyny öz içine alýar.

Antiki döwrüň-nusgawy medeniýetini döreden gadymy grekler we rimliler garyndaş halklar bolupdyrlar. Olar hindi-ýewropa dil maşgalasyna degişli bolup, gadymy döwürde olaryň dolandyryş institutlaram, dāp-dessurlaram meňzeşiräk bolupdyr. Emma näme diýseň-de grekler taryhy ösüş ýoluna ilkinji düşüp, ilkinji bolubam şol antiki siwilizasiýanyň düýbünü tutupdyrlar. Rimliler hem soňra şol siwilizasiýa ýoluna goşulupdyrlar. Şeýlelik bilen, bu döwür ahtiki döwür diýilip atlandyrylýan kesgitlemäni alypdyr.

Muňa garamazdan gadymy grekler bilen rimlileriň medeniýete goşan goşantlary dürli-dürli bolupdyr. Eger-de grekler döwletiň demokratik ýörelgeleriniň in kämil görnüşini ýagny, çeper edebiýaty, sungaty, jemgyýetçilik ylymlarynyň esaslary bolan-filosofiýany we taryhy döreden bolsalar, rimliler

greklerden döwlet gurluşyny we olaryň medeniýetini alyp, Ortaýer deniz sebitini bir bütewi imperiýa birleşdirip, binagärçiligi we inženerçiligi ösdüripdirler, hukuk ulgamyny kämilleşdirmekligiň ýollaryny işläpdirler, kanunlary neşir edip, täze döwür üçin hukuk esaslaryny döredipdirler.

Grekler demirgazyk Balkandan, Dunaýyň orta akymларыndan Gresiýa göçüp gelipdirler. Grekleriň bütewi bir halk diýilip adyny[tutulyp başlamagy b. e. öň VIII-VII asyrlara degişlidir. Ondan öň olar diňe taýpalar boýunça: ioniýler, aheýler, eoliýler, doriýler diýilip tutulypdyr.

Gadymy Gresiýanyň geografiki şertleri. Ilatynyň meşgul bolan kärleri. Gadymy Gresiýa geografiki taýdan bir çäkde saklanmandyr, ol özüniň taryhy ösüşine görä üýtgap, giňäp durupdyr. Gadymy Gresiýanyň eýeleýän ýerleri boýunça üç bölege: Materik ýa-da Balkan Gresiýasy, adalardaky Gresiýa we Kiçi Aziýa Gresiýasyna bölýärler. Gadymy grekler Balkan ýarymadasynyň günorta bölegini, Egeý deňziniň köp sanly adalaryny we Kiçi Aziýanyň günbatar kenar ýakalaryny eýeläpdirler. Gadymy grekleriň umumy tutýan ýeri (adalar bilen) 65 müň kwadrat kilometer barabardyr.

Gresiýanyň tutýan yeriniň 80 göterimi daglyklardan ybaratdyr. Balkan Gresiýasy-da öz gezeginde üç uly bölege. Demirgazyk, Orta we Günorta bölünýär. Gresiýanyň Günbatar deňiz kenarlary daglyk bolup bu ýerlerde amatly bir gämi duralgasy ýokdyr. Gündogar bölegi hem daglyk bolup, onuň dag gerişleri gündogara tarap uzap Egeý deňziniň üsti bilen Kiçi Aziýa baryp ýetýär. Gresiýanyň bu böleginiň hem kenar ýakalary ululy-kiçili daglar bilen kesilip, gämiler üçin amatly duralgalar köpdür. Günorta Balkanyň daglary o diýen beýik däl, olaryň iň beýik ýeri 3 km ýetenak, emma olar grek welaýatlarynyň biri-biri bilen birleşmegine päsgel berip, diňe käbir jülegeleriň üsti bilen birleşýip bilipdir. Gresiýanyň Demirgazyk böleginde Epir we Fessaliýa welaýatlary ýerleşýär. Epir daglyk welaýatdyr. Onuň tebygy şertleri

birneme ýowyzyrak bolup ekerançylyk üçin ýaramly ýerleri azdyr. Epiriň dag jülgeleri we baýyrlyklary öri meýdany üçin amatly bolupdyr. Ilat esasan maldarçylyk bilen meşgullanypdyr.

Fessaliýa töweregi dag ulgamlary bilen gurşalan giň düzlükde ýerleşipdir. Onuň içinden Peneý (Fessaliýada) derýasy akyp geçýär. Lakonikanyň ýerinden bolsa Ewrot derýasy akýar, emma olar hem gämi ýüzmek üçin amatsyz derýalar bolup, tomsuna suwy peselipdir ýa-da gurar derejesine ýetipdir. Bu ýerlerde ilat esasan gallaçylyk bilen meşgullanypdyr. Fessaliýada atçylyk hem giň gerime eýe bolupdyr.

Gresiýanyň howasy bir meňzeş bolmandyr. Deňiz kenarlarynda iýul-awgust aýlarynda kölegede gyzgynlyk 40 gradusa ýetse, açyk güniň aşagynda 70-80 gradusa ýetýär. Ýagynly aýlar sentýabr aýlaryndan başlap, noýabr-dekabr aýlaryna çenli dowam edýär. Gresiýanyň gysy gysga bolup, ol 1,5-2 aýdan geçenak. Ýaz aýlary hem gysga bolup, aprel aýynda agaçlar güllese-de ýagyn azalýar, maý aýynda bolsa meýdanyň otlary gurýar, derýalaryň suwlary hem azalyp başlaýar. Hatda iýun aýynda 500-600 metr dag beýikliklerinde howa mazaly sowaýar.

Gresiýanyň umumy ýeriniň diňe 20 göterim töweregi ekin üçin amatlydyr, emma şol ýerler hem grekleriň ýaşaýyşyny kesgitleýdir. Gresiýanyň esasy öndürýän önümi arpa, zeýtun, üzüm bolupdyr. Et önümleri greklerde gymmat bolupdyr, ol diňe gurply hojalyklara elýeterli bolupdyr. Gresiýanyň ekerançy ilatynyň esasy höregi arpadan edilýän ýarma “çörek” hökmünde ulanylypdyr. Şäherlerin ilatynyň köpelmegi bilen çörek meselesi mydama kynlaşypdyr, öz dänesi ýetmeýän welaýatlarda daşyndan getirilýän çörek elmydama gelip durmansoň açlyk döredip bilipdir, çöregiň bahasy bolsa gymmatlapdyr. Grekleriň gündelik nahary çörekden daşgary zeýtun ýagy, geçi peýniri, balyk we gök onumlar bolupdyr.

Zeýtun agaçlary greklerde esasy agaç bolup olaryň arasy her 12 metrden, hatarlarynyň arasy 18 metrden ekilipdir. Şeýle ýagdaýda zeýtun agajy hasyly köp beripdir, onuň üçin bolsa giň ýerler gerek bolupdyr, az ýerli adamlaryň zeýtun hasylyny ýeterlikli alyp bilmändirler. Zeýtunagajy 250 ýyl ýaşap bilensoň ondan hemişe hasyl alnypdyr.

Greklerde obahojalygynda üzümdarçylyk we wino öndürmekligiň uly ähmiýeti bolupdyr. Suw bilen garylan wino giň ýaýran içgileriň biri bolupdyr. Zeýtun ýagy bilen bir hatarda wino grekleriň daşary ýurtlara çykarýan harydy bolupdyr.

Gresiýada gazylyp alynýan magdanlardan esasan demir alnypdyr, demir kân bolmasa-da Gresiýanyň hemme welaýatlaryndan tapylypdyr. Onuň iň oňat hili Lakonika welaýatyndan alnypdyr. Mis kânleri hem käbir etraplarynda bolupdyr, emma onuň iň köp ýeri Ewbeýa adasynda ýerleşipdir. Gresiýada az sanly kümüş kânleri bardyr. Kümüş magdany diňe Attikada, Fasos adasynda we Kizi Aziýada tapylypdyr. Altyn bilen kümüş kânleri Frakiýanyň Pangeý daglarynda köpdür.

Emma Gresiýanyň çykarýan metaly özüne ýeterlikli bolmansoň, demri Etrur welaýatyndan hem-de Kiçi Aziýadan getiripdirler. Illiriýadan, Kiçi Aziýadan we Frakiýadan bolsa kümüş getirilipdir. Gresiýa, Egeý deňziniň adalary we Kiçi Aziýa gurluşyk daşlaryna şeýle-de mermer daşlaryna boldur. Ak mermer daşyna Attika we Paros adasy baýdyr. Gresiýada şeýle-de çal, çal-gök mermer daşary hem ýeterlikli bardyr.

Gresiýanyň ilaty. Balkan ýarymadasynyň günorta bölegi, Egeý deňziniň adalary, Kiçi Aziýanyň kenarýaka sebitleri irki daş asyry (paleolit) döwründe ilatlaşypdyr. Gresiýanyň ilki başky ilaty grekler bolmandyrlar. Soňra grekler bu yeriň gadymy ýaşajylaryny pelasgalar, kariýler, lelegler diýip atlandyrypdyrlar.

Grek taýpalarynyň Balkan ýarymadasyna we Egeý deňziniň adalaryna ýaýrap başlamagy b.e.öň III müňýyllygyň ahylaryna

(XXI asyra) gabat gelýär. Olara aheýler diýilýär. Aheýleriň gelmegi bilen ýerli halkyň bir bölegi gysylp çykarylýpdyr. Galan bölegi olara garyşyp-goşulýpdyrlar. Gomerçilik döwürde-de diňe käbir taýpalaryň atlary belli bolupdyr. Olaryň içinde aýratyn hem “aheýler” bilen “danaýlar” bellidirler. Soňra bu taýplar özlerini ellinler, ýurduny bolsa –Ellada diyip atlandyrypdyrlar. “Ellada” adalgasy Gomer tarapyndan ýatlanylýan (Iliada işinde) Fessaliýadaky welaýatlar we şäherler bolmagy hem mümkin, soňra бүтін Demirgazyk we Orta Gresiýa hem şeýle atlandyrylypdyr. Günorta Gresiýada “Ellada” adalgasy diňe grek-pars uruşlary döwründe atlandyrylypdyr. Aleksandr Makedonskiniň zamanynda “Ellada” ady grekleriň ýaýran ýerlerine aýdylýpdyr

Grek, Gresiýa diýen adalgalar gijiräk Rimde ýüze çykypdyr, bu at demirgazyk günbatar grek taýpalarynyň biriniň ady bilen baglansykly bolup, olaryň goňşylary italýanlar tarapyndan atlandyrylypdyr we ylmy sözlüğe goşulypdyr. Soňra beýleki halklar hem ellinleri grekler diýip atlandyryp başlapdyrlar.

Iň gadymy grek halky biri-birine garyndaş birnäçe taýpalardan düzülipdir. Bu taýpalary etniki we medeni taýdan ýakynlygy hem-de taryhy ösüşiniň umumylygy biri-birine ýakynlaşdyrypdyr. Emma ykdysady we syýasy bitewligiň bolmazlygy grek taýpalarynyň bir bitewi halka öwürilmegine uzak wagtlap päsgel beripdir.

Ilki başlarda grekler Balkan ýarymadasyna we oňa ýakyn adalara ýaýrapdyrlar, soňra olar öz medeniýetini Sisiliýa we Günüorta Italiýa, Demirgazyk Afrika, Kiçi Aziýa we Gara deňiz kenarlaryna ýaýradypdyrlar. Has giçkiräk döwürde, Aleksandryň basybalyjylykly ýörişleri döwründe olar бүтін Alynky we Orta Gündogara ýaýrapdyrlar. Bu harby ýörişleriň netijesinde bolsa, grekler bu ýerlerde özboluşly şäherleri we döwletleri döredipdirler, olar soňra ösen medeniýet ojaklaryna öwürülipdirler .

Gresiýanyň ýerinde ilkinji döwletler b.e.öň III-II müňýyllyklarda grekleriň iki sany taýpasy bolan aheýler we ioniler tarapyndan döredilipdir. Grek taýpalarynyň ikinji uly topary b.e.öň XII-XI asyrlarda gelipdir. Olar esasan doriý we eoliýler taýpalaryndan ybarat bolup, aheý medeniýetiniň esasy merkezlerini dargadypdyrlar.

Doriýler göçüp geleninden soň, esasy grek taýpalary şeýleräk ýerleşipdirler: Aheýler Peloponnesiň günortasyndaky zolak ýere gysylyp çykarylypdyr. Balkan ýarymadasynyň demirgazyk böleginde, orta Gresiýanyň Beotiýa welaýatynda, Egeý deňziniň adalarynda, hem-de Kiçi Aziýanyň günbatar kenarynyň demirgazyk böleginde eoliler, Orta Gresiýanyň Gündogar böleginde, Egeý deňiziniň adalarynyň we Kiçi Aziýanyň günbatar kenarynyň merkezi böleginde ioniler ornaşypdyr. Doriýler Peloponnesi, Egeý deňziniň günorta adalaryny we Kiçi Aziýanyň günorta çetini eýeläpdirler.

Gadymy Grek diliniň esasy şiweleriniň (aheýler, doriýler, ioniýler we eoliýler) ýaýrawy şol taýpalaryň ýerleşen sebitlerine gabat gelipdir. Şiwe dilleri biri-birine golaý bolupdyr we dürli şiwede gürleýän grekler aňsat düşüňşipdirler. Umumygrek dili diňe ellinizm zamanynda kemala gelipdir. Gadymy Grek dili Hindiyewropa diliniň aýratyn şahasyny düzüpdir.

Gresiýanyň esasy welaýatlary. Orta Gresiýada Attika, Beotiýa we ýene-de birnäçe welaýatlar ýerleşipdir. Geçmesi kyn dag gerişleri demirgazyk bilen Attikanyň arasyny bölüpdir. Demirgazyga ýeke-täk amatly geçelge Fermopil jülgesi bolup, ol gündogarda deňze ýakyn ýerde ýerleşipdir. Grek halkynyň taryhynda möhüm orun tutan Gresiýanyň Attika bölegi daglyk welaýatdyr. Onuň kenar ýakasyndaky amatly gämi duralgalary söwdanyň ösmegine ýardam edipdir. Attikanyň topragy daşlyk we az hasyllydyr. Oba hojalygynda esasan arpa ekilipdir. Üzüm we zeýtun agaçlary ösdürilip ýetişdirilipdir.

Beotiýa welaýaty Orta Gresiýada hasylly topragy bilen şöhratlanypdyr. Onuň içinden Kefis derýasy akyp geçýär. Ekerançylyk hem maldarçylyk Beotiýanyň hojalygynyň esasy pudaklary bolupdyr. Orta Gresiýanyň Fokida, Lokrida we Dorida welaýatlary ykdysady taýdan birneme yza galak welaýatlardyr.

Orta Gresiýa gündogar tarapdan Ewbeý adasy goşulýar. Onuň tebigy-geografiki şertleri ýurdyň materik böleginiňkä çalymdaşdyr. Korinf geçelgesi Orta Gresiýany Günorta bilen birleşdirýär. Gresiýanyň bu bölegine Peloponnes diýilýär. Peloponnesiň uly bölegini gür tokaýlar bilen örtülen dag gerişleri tutýar. Onda Ahaýýa, Elida, Argolida, Arkadiýa, Messeniýa we Lakoniýa welaýatlary ýerleşýär.

Elida welaýaty düzlikde ýerleşýär. Ilat esasan ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgullanypdyr. Elida-da Grek hudaýlarynyň mesgeni hasaplanan meşhur Olimp daglary ýerleşipdir.

Günorta-da ýerleşen Messeniýa we Lakoniýa welaýatlary topragy hasylly, maýyl hem ygally howasy bilen tapawutlanypdyr. Bu welaýatlarda gallaçylyk, üzümçilik we bagçylyk giň gerime eýe bolupdyr. Argolida, Ahaýýa, Arkadiýa Peloponnesiň az ilatly we ykdysady taýdan gowşak ösen welaýatlary bolupdyr.

Umuman alanynda aýry-aýry sebitleriň tebigy şertleriniň käbir aýratynlyklaryna garamazdan, Grek taýpalarynyň ýaşan ýerleriniň ählisine maýyl subtropik klimat häsiýetlidir. Ylaýta-da Egeý deňziniň adalarynyň howasy gysyna ýumşakdyr. Tomus aýlarynda adatça gurak hem yssy howa agdyklyk edýär.

Gadymy Gresiýanyň ösümlik hem haýwanat dünýäsi baý bolupdyr. Dag gerişleri pürli we ýaprakly tokaýlar bilen örtülipdir. Baýyryklar her dürli gyrymsy agaçlara bürenipdir. Tokaýlarda aýy, möjek, tilki, ýekegapan, sugun, towşan ýaly haýwanlar köp bolupdyr.

Tebigy baýlyklardan demir, mis, kümüş, altyn, duz alnypdyr. Küýze ýasamaga ýaramly toýun Gresiýanyň ähli ýerinde bol bolupdyr. Kenar ýakasynda gämi duralgasy üçin amatly ýerleriň köp bolmagy, Gresiýada ir döwürden başlap deňizde ýüzmegiň we deňiz söwdasynyň ösmegine ýardam edipdir.

Dersiň geografiki we hronologiki çäkleri. Gadymy Gresiýanyň taryhy geografiki jähtden Balkan ýarymadasynyň günortasynda, Egeý deňziniň adalarynda, Sisiliýanyň kenarlarynda, Günorta Italiýada, Kritde, Kiprde, Kiçi Aziýanyň günbatar kenarýaka sebitlerinde. Gara deňziň kenar ýakalarynda ýaşan halklary öz içine alýar. Şeýle-de Isgender Zülkarneýiniň (Aleksandr Makedonskiniň) ýörişinden soň emele gelen, ellinçilik diýilip atlandyrylýan Kiçi Aziýanyň we Afrikanyň Demirgazyk-gündogar böleginde, Alynky Aziýada dörän döwletleriň ýerlerini öz içine alýar.

Gadymy Gresiýanyň taryhy bu grek dünýäsinde ilkidurmuş urug-taýpaçylyk gatnaşygynyň dargamagynyň, Gresiýa mahsus aýratynlyklary bolan siwilizasiýalaryň döreýişiniň, ösüşiniň we pese düşüşiniň, ylmy edebiýatda “nusgawy” diýip atlandyrylyp gul eýeçilik jemgyýetiniň döreýişiniň we ösüşiniň taryhydyr.

Gadymy Gresiýanyň taryhy bütündünýä taryhy ösüşde möhüm döwür bolup uly ähmiýete eýedir. Çünki Gresiýada gul zähmetiniň giňden ulanylmagy ekerançylyk bilen hünärmentçiligiň arasynda jemgyýetçilik zähmet bölünşiginiň has giň möçberde amala aşmagyna, şonuň esasynda grek dowletiniň, grek sungatynyň, grek medeniýetiniň ösmegine şeýle-de geljekde dünýä medeniýetiniň ösmegine şert döredipdir. Onuň taryhy b. e. öň III-II müň ýyllyklaryň çatrygyndan, ýagny Krit adasynda ilkinji döwletiň döremeginden başlap, Gresiýanyň hem-de Ortaýer deňziniň Gündogar kenarlaryndaky ellinçilik döwletleriniň b.e. öň II-I asyrlarda Rimliler tarapyndan basylyp alynmagy bilen tamamlanýar.

Gadymy grekler Gadymy Gündogar halklarynyň medeni gazananlaryny öwrenipdirler we kabul edipdirler, ony öz medeniýetleri bilen utgaşdyryp ösdüripdirler we Antiki medeniýet diýilip atlandyrylýan medeniýeti kemala getiripdirler. Ýokarda aýdyşymyz ýaly, Antiki medeniýet bolsa öz gezeginde häzirkizaman Ýewropa medeniýetiniň esasy binýady bolup hyzmat edipdir.

Gadymy Gresiýanyň taryhynyň döwürlere bölünşi.

Gadymy Gresiýanyň taryhyny 3-sany uly döwürlere bölüp bolar: 1. B. e. öň II müňýylykda ilkinji synpy jemgyýetiň we ilkinji döwletleriň döremegi bilen häsiýetlendirilýär(Krit we Aheý Gresiýasynyň taryhy); 2. Polisleriň ýüze çykyp, gülläp ösmegi, nusgawy görnüşindäki guleýeçilik gatnaşyklarynyň emele gelmegi, ösen medeniýetiň döredilmegi (b. e. öň XI-IV asyrlar) bilen häsiýetlendirilýär; 3. Grekler tarapyndan Pars patyşalygynyň basylyp alynmagy, ellinçilik jemgyýetiň we döwletleriň döremegi ýaly döwürlere bölünýär.

Hakykat ýüzünde Gresiýanyň taryhyny alymlar 5 döwre bölýärler. Olar: 1. Egeý ýa-da Krit-Miken döwrüne (b.e.öň III-II müňýyllyklar); 2. Gomerçilik döwrüne ýa-da polislerden öňki döwre (b.e.öň XI-IX as.); 3. Arhaiki döwre (b.e.öň IX-VI as.); 4. Nusgawy döwrüne (b.e.öň V-IV as.); 5. Ellinizm döwrüne (b.e.öň IV as. 2 ýarymyndan b.e.öň 30-njy ýyla çenli) bölýärler.

Birinji döwürde Balkan Gresiýasynda we adalarda ilkidurmuş urug taýpaçylyk gatnaşyklarynyň dargamagy we Krit adasynda hem-de Balkan Gresiýasynyň günorta böleginde (Peloponnesde) irki synpy jemgyýetleriň we döwletleriň döremegi bolup geçýär. Bu dörän irki döwletleriň gurluşynda tire-taýpa gurluşy saklanyp, olar Ortaýer deňziniň Güdogyarynda ýerleşen döwletler bilen ýakynan gatnaşyklary açypdyrlar. Gresiýada dörän ilkinji döwletlerde ýerli, greklerden öňki ilatyň täsiri uly bolupdyr. Krit adasynda synpy jemgyýet we döwlet materik Gresiýasyndan ir ýüze çykyp, onda ýerli krit halky

(grek däl halk) esasy orny eýeläpdir. Balkan Gresiýasynda bolsa b. e. öň III müňýyllygyň içinde demirgazykdan gelen agalyk ediji halk aheýler-grekler bolupdyr.

Krit-aheý zamany öz gezeginde jemgyýetçilik ösüşiň derejesine görä üç döwre bölünýär, bu döwürler Kritiň taryhy üçin şeýle-de materik Gresiýasynyň taryhy üçin dürli-dürlidir. Kritiň taryhy üçin olar minoýyň döwri (Kritde patyşalyk eden Minoýyň ady), materik Gresiýasy üçin ellinleriň döwri diýilip atlandyrylýar. Minoý döwri hem üç döwre bölünýär: 1. Irki minoý döwri (b. e. öň XXX-XXIII asyrlar) urug gatnaşyklarynyň agalyk eden döwri; 2. Orta minoý döwri (b. e. öň XXII-XVIII asyrlar), ýagny döwletiň, durmuşy gatlaklaryň, hatyň ýüze çykan, Kritiň bir döwlete birleşen döwri; 3. Giçki minoý döwri (b. e. öň XVII-XII asyrlar)- Kritde döwletiň, medeniýetiň ýüze çykmagy, Kritiň uly deňiz döwletine öwürülmegi, Aheýleriň Kriti basyp almaklary we Kritiň ýykylmagy ýaly döwürlere bölünýär.

Aheýleriň materik Gresiýasynyň ellin döwrüni alymlar üç döwre bölýärler: Birinji döwür, irki ellin döwri diýilip atlandyrylýar (b. e. öň XX-XVII asyrlar), ol greklerden öňki ilatyň ilkidurmuş gatnaşyklary zamanyny öz içine alýar; Ikinji döwür Orta ellin döwri (b. e. öň XXII-XVIII asyrlar) diýilip atlandyrylýar. Bu döwür Aheý-grekleriniň çozup gelen we Balkan Gresiýasynyň günorta böleginde ornaşan zamanyny öz içine alýar. Döwürüň ahyry bolsa, urug gatnaşyklarynyň dargamagy bilen tamamlanýar. Üçünji döwür, Giçki ellin ýa-da miken döwri (b. e. öň XVI -XII asyrlar) bolup, bu döwürde Gresiýada irki synpy jemgyýet ýüze çykýar, döwletler emele gelýär şeýle-de bu döwür hatyň ýüze çykmagy, miken siwilizasiýasynyň gülläp ösmegi we pese gaçmagy bilen häsiýetlendirilýär.

B.e.öň II-I müňýyllygyň sepgidinde Balkan ýarymadasynda durmuşy-ykdysady we syýasy we etniki üýtgeşikler bolup geçýär. B. e.öň XII asyrda Gresiýanyň

demirgazygynda, Dunaý derýasynyň boýlarynda ýaşaýan, greklere garyndaş doriý taýpalarynyň çozmaklary netijesinde Gresiýadaky irki döwletler ýykylýar. Gelmişek taýpalar jemgyýetçilik ösüşiniň derejesi boýunça greklerden yza galypdyr. Olar ýaňy urug taýpa gatnaşyklarynyň dargaýyş pursatlarynda ýaşapdyrlar. Netijede Aheý döwleti heläk bolup, hat-ýazuw hem ýatdan çykarylýar. Kritde şol sanda Gresiýada ýene-de ilkidurmuş gatnaşyklary gaýdyp gelýär, jemgyýetiň durmuş-ykdysady we syýasy taýdan ösüşi pese gaçýar. Şeýlelik bilen, grek taryhynyň täze-polis döwri urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargap, aheýleriň döwletiniň ýykylmagy, doriý taýpalarynyň bosup gelmekleri bilen başlanýar.

Gadymy Gresiýanyň polis döwrüniň taryhy grek taryhynda iň ähmiýetli döwür bolup, ol hem üç döwürden durýar: 1. Gomerçilik döwür, ýa-da polisiň ön ýüzündäki döwür bolup, Gresiýada tire-taýpa gatnaşyklary döwrüni (b. e. ön XI – IX asdyrlar) öz içine alýar. Gomerçilik döwrüniň esasy wakasy saklanyp galan ýerli halklarda we göçüp gelenlerde urug taýpa-gatnaşyklarynyň dargamagy bolup geçýär. 2. Arhaiki döwür (b. e. ön ön VIII-V asyrlar) –synpy jemgyýetiň we döwletin polis görnüşinde emele gelmegi. Grekleriň Ortaýer we Gara denizleriniň kenarlaryna ýaýran döwri (Beýik grek koloniýaçylyk döwri). 3. Grek taryhynyň nusgawy döwri (b. e. ön V-IV asyrlar) bolup, Gadymy grek guleýeçilik jemgyýetiniň, polis gurluşynyň, grek medeniýetiniň gülläp ösen döwri hökmünde häsiýetlendirilýär.

Arhaiki döwürde Gresiýada gul eýeçilik jemgyýeti berkarar bolýar. Gresiýanyň ähli ýerinde diýen ýaly uly bolmadyk döwletler-polisler emele gelip ykdysadyýetde-de, syýasy durmuşda-da uly özgerişler bolup geçýär. Bu döwür indiki taryhy döwrüň esasyny düzýär. Arhaiki döwür (b.e.ön 800-500-nji ýyllar) grek taryhynyň öwrenilip başlan döwri hasaplanylýar.

Taryhy ösüşiniň täze başgançagy demriň ýaýramagy bilen başlanýar, bu döwürde ykdysadyýet ýokary derejede ösýär. Netijede, hünärmentçiligiň we söwdanyň gutarnykly ekerançylykdan bölünip aýrylmany, şolaryň esasynda-da şäherleriň döremegi, hakyky söwda-hünärmentçilik merkezleriniň ýüze çykmagy bolup geçýär. Emma ykdysady özgerişler patriarhal gurluşyň esaslaryny sarsdyrýar, ýagny halk köpçüliginiň maddy ýagdaýynyň pese gaçmagyna, ilki bilen hem daýhanlaryň, netijede bolsa garyplaşan ilat bilen ýerlere eýeçilik edýän urug begleriniň arasynda garşylyklaryň ýitileşmegine getirýär. Bu ýagdaý ahyr soňunda ýurdyň içkeri ýagdaýynyň 150-ýyllap diýen ýaly dowam eden syýasy we ykdysady çökgünlige (krizise) düşmegine getirýär. Jemgyýetiň syýasy çökgünlige düşmeginiň esasy sebäpleri: Gresiyada ýer yetmezçiligi, adamlaryň ýer eýelerine bagly bolup galmaklary şeýle-de halk köpçüliginiň syýasy taýdan hukuklarynyň bolmazlygy bolupdyr. Arhaiki döwürde hem güýçli demokratik hereketiň başlan döwri bolup, onuň hereketlendiriji güýji-de daýhanlaryň giň köpçüligi we kemala gelyän şäherliler bolupdyr. Şeýle-de bu herekete öz döwründe ýokary gatlagyň baý emeldarlary tarapyndan syýasy we ykdysady taýdan hukuklary çäklendirilen ownuk emeldarlar gatlagy goşulypdyrlar we halk köpçüligine baş bolupdyrlar.

Nusgawy döwür Gresiyanyň polisiniň çäginde ykdysady, syýasy we medeni taýdan gülläp ösen eýýamy bolupdyr. Bu döwürde gul eýeçilik gatnaşyklary-da ösen derejesine, nusgawy diýilýän derejesine ýetýär. Emma b.e.öň IV as. ortalarynda gadymy Grek guleýeçilik jemgyýeti polisiniň çäginde çuň syýasy we ykdysady çökgünligi başdan geçirýär.

Aleksandr Makedonskiniň ýorişleri bilen başlanýan döwre Gresiyanyň taryhynyň ellinizm döwri diýilýär. Aleksandryň döwletiniň dargamagy netijesinde, Müsürde Alynky Aziýada dörän ellinizm döwletleri diýilip atlandyrylýan patyşalyklaryň taryhy-da Gresiyanyň taryhynyň dowamy hökmünde

öwrenilýär. Ellinizm döwründe gul eýeçilik gatnaşyklary has giň möçberde öz ösüşini dowam etdirýär. Emma ellinçilik dünýäsiniň ösüşi uzak dowam etmeýär. B. e. öň III asyryň ahyrlarynda bu döwletleriň üstüne uly howp abanyp başlaýar. Günbatarda güýçli Rim imperiýasy döräp, Karfagenden üstün çykandan soň, bar ünsüni Balkan ýarymadasyna we Kiçi Aziýa gönükdirýär. Gündogarda bolsa güýçli Parfiýa döwleti emele gelip, selewkileriň mülklerine hüjüm edip başlaýar. Galyberse-de bu ellinçilik döwletleriň içki gurluşynda hem gowşaklyk ýüze çykyp, patyşa häkimligi bilen grek şäher döwletleriniň özara gatnaşyklarynda kynçylyklaryň ýüze çykmagy, bu döwletleriň ýykylmagyna sebäp bolýar.

B. e. öň II asyryň içinde rimlileriň greklere garşy hüjümi başlanyp, birnäçe söweşleriň netijesinde Makedoniýa goşunlary derbi-dagyn edilýär. Asyryň ahyrynda bolsa Aheý bileleşigi hem dargadylýar. B.e. öň 146-njy ýylda rimliler Balkany özlerine tabyn edip, bu ýerde Makedon hem Aheý welaýatlaryny döredýär. Rimliler Aziýada hem uly üstünliklere eýe bolýar. Olar ilki bilen Pergamyň kömegi bilen selewkileriň goşunyny ýeňip, selewkileriň patyşasy Antiohy Kiçi Aziýadan (192-188 ýý.) gitmäge mejbur edýär. Soňra bolsa, b. e. öň 133-129-njy ýyllarda öz ýarany bolan Pergam döwleti hem Rim döwletine birikdirilýär we onuň bir welaýatyna öwrülýär. Rim b. e. öň I asyryň (76-66 ýý.) içinde Pont patyşasy Mitridat VI Ýewpatoryň goşunyny derbi-dagyn edip, Kiçi Aziýada gutarnykly ornaşýar.

Bu döwre çenli ellinçilik Ptolemeýleriň döwleti hem häkimlik ugrundaky göreşleriň hem-de rim söwdagärleriniň eden-etdilikleriniň netijesinde doly gowşaýar. Onuň iň soňky patyşasy Kleopatra VII ilki Ýuliý Sezar bilen, soňra bolsa Mark Antoniý bilen öz ykbalyny baglap Rime daýanmaga çalyşýar. Rimde häkimlik ugrunda Oktawian bilen bolan uruşlarda Antoniý ýeňilýär, ol öz duşmanynyň eline düşmejek bolup özüni heläkleýär. Kleopatra bolsa Oktawian bilen ylalaşmaga

çalyşýar, emma özüniň ýeňijiniň kolesnisanyň yzyna düşürlip äkidiljekdigine, soňra bolsa öldüriljekdigine gözi ýetip, ol hem Antoniý ýaly öz janyna kast edýär. Netijede Ptolemeýleriň Müsür döwleti Rimliler tarapyndan basylyp alynýar (b.e.öň 30-njy ýyl) we Rimiň bir welaýatyna öwrülýär. Gadymy grek ellinçilik döwrüniň taryhy, guleýeçilik jemgyýetiniň we döwletiniň uzak taryhy Gadymy Gresiýanyň taryhy dersiniň beýanyňyň esasyňy düzýär.

2. Gadymy Gresiýanyň taryhynyň çeşmeleri we taryhnamasy

Maddy medeniýetiň ýadygälikleri. Gadymy Gresiýanyň taryhy boýunça dürli görnüşli köpsanly çeşmeler saklanypdyr. Olary ýüze çykarmak, derňemek, rejelemek bilen dürli ugurdaky hünärmenler meşgullanýarlar. Olar grekleriň ýaşan ähli ýerlerinde saklanypdyr. Olar ýerastynda galan gadymy şäherleriň we obalaryň harabalary, jaýlaýyş desgalary, ýeriň ýüzünde saklanan desgalaryň galyndylary gadymy köşkler, buthanalar we beýlekilerdir. Gadymy Gresiýanyň arheologiýa ýadygärliklerini dürli ýurdyň alymlary 200 ýyl bäri öwrenýärler. Gadymy şäherleriň we obalaryň, köşkleriň we buthanalaryň teatrlaryň, ýaşaýyş jaýlarynyň, ussahanalaryň ençemesi öwrenildi. Gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda iňňän köp mukdarda ýaraglar, zähmet we hojalyk gurallary, küzegärçilik önümleri öý goşlary, sungat eserleri ýüze çykaryldy.

Arheologlaryň birnäçe nesilleriniň ýadawsyz zähmeti bilen toplanan ägirt köp mukdardaky maddy medeniýetiň ýadygärlikleri gadymy grekleriň daş keşbini, tehniki üstünliklerini, ykdysadyýetini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny medeniýetiniň dürli ugurlaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Ýazuw ýadygärlikleri. Teňňeler. Edebi eserler. Taryhy çeşmeleriniň iň möhüm görnüşleriniň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Mazmuny boýunça olar dürli-dürlidir. Gresiýadan tapylan iň irki ýazgylar Krit-Miken döwrüne (b.e.öň II müňýyllygyň II-ýarymyna) degişlidir. Olar küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylan, mazmuny boýunça hojalyk häsiýetli ýazgylardyr.

Doriý taýpalarynyň çözüslarynyň netijesinde grekler ösen medniýeti, gadymy hatlaryny unudyp ýene-de urug-taýpa gatnaşyklaryna geçipdirler. Gresiýada hat ýazuw diňe b.e.öň I müňýyllygyň başlarynda täzedən peýda bolýar. Indi grekler öz hatlaryny finikiýa elipbiýinde ýazypdyrlar. Finikiýa elipbiýinde ýazylan iň gadymy grek ýazgysy Fera adasynda gaýanyň ýüzüne ýazylypdyr. Ol b.e.öň VIII asyra degişlidir. Gresiýada gabat gelýän irki ýazgylar gaýanyň ýa-da ýörite ýasalan daş sütünleriň ýüzüne ýazylypdyr. Arhaiki döwürde degişli ýazgylar kän däl. Nusgawy we Ellinizm döwürlerinde olaryň sany üzü-kesil artýar. Mazmuny boýunça olar hususy hatlardan we resmi ýazgylardan ybaratdyr. Hususy hatlara aýry-aýry adamlaryň hudaýa dileg bilen ýüzlenmeleri, emläk ýazgylary we ş.m. girýär. Resmi ýazgylar kanunlardan, döwletara şertnamalardan, salgyt töleniş baradaky belliklerden, emeldarlaryň sanawyndan we ş.m. ybaratdyr. B.e.öň I müňýyllygyň ortalaryna we ikinji ýarymyna degişli küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylan ýazgylar köp gabat gelýär. Adatça olar bir-iki sözden, hatda bir harpdan durýar. Şeýle ýazgylara grafitti diýilýär.

Ýazgylar köplenç onda beýan edilän wakalar bilen döwürdeş bolýar. Olarda anyk hem hakyky maglumatlar berilýär. Bu ýazgylaryň taryhy çeşme hökmünde ähmiýetini artdyrýar. Emma olaryň gysga, üzlem-saplam bolmagy, döwürler hem sebitler boýunça ýaýrawynyň gyradeň bolmazlygy taryhy wakalary yzygider beýan etmek mümkinçiligini azaldýar.

Gresiýanyň taryhynyň ellinizm döwrüni öwrenmekde papiruslara ýazylan ýazgylaryň uly ähmiýeti bardyr. Ýazuw kagyzy hökümünde papirus ulanylypdyr, ol Müsürde köp öndürilipdir. XIX-asyryň ahyrynda, XX asyrda Müsürde geçirilen gazuw barlag işleriniň dowamynda ägirt köp mukdarda (200 müň çemesi) papirusa ýazylan ýazgylar tapyldy. Mazmuny boýunça olaryň köpüsi şahsy hatlardan, dil hatlaryndan, wesýetnamalardan, söwda-satyk işleri barada ýazylan hatlardan, gurusyk işleri barada berilýan maglumatlardan ybarat durýarlar.

Gadymy grekleriň edebi hem ylmy eserleri papirus ýapraklaryna ýazylypdyr. Müsürde ýaşan grekler öz ýazyjylarynyň hem alymlarynyň eserlerini höwes bilen okapdyrlar we göçüripdirler. Olaryň arasynda häzire çenli ylymda belli bolmadyk, näbelli ýazyjylaryň we alymlaryň eserlerinden bölekler hem gabat gelýär. Munuň özi çeşme hökümünde papiruslaryň ähmiýetini has artdyrýar. Özboluşly, möhüm taryhy çeşmeleriň biri-de teňnelerdir. Zikgelenen teňneler ilkinji gezek Kiçi Aziýadaky Lidiýa patyşalgynda b.e. öň VII asyrda peýda bolýar. Soňra teňne zikgelemek beýleki döwletlere, şol sanda Gresiýa hem ýaýraýar. Teňnelerdäki şekiller we ýazgylar kähalatlarda beýleki çeşmelerde duşmaýan, gymmatly maglumatlary özünde jemleýär. Teňneleri öwrenmek bilen, belli bolşy ýaly numizmatika ylmy meşgullanýar.

Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmek boýunça iň möhüm çeşme örän baý gadymy grek edebiýatydyr. Olaryň iň gadymkylary mifler (rowaýatlar), ertekiler, epiki poemalar we halk döredijiliginiň beýleki eserleridir. Hudaýlar hem Gadymy gahrymanlar hakyndaky rowaýatlar bolan mifler örän gadymy döwürlerde ýüze çykypdyr. Mifler Gadymy Grekleriň dünýägaraýyşyny öwrenmäge baý maglumatlary berýär.

Miflerdäki hyýaly gürrüňlerde gadymy grekleriň tebigat hadysalaryndan baş çykarmaga, adamynyň tebigata bolan

gatnaşygyna, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna düşünmäge synanyşyklary şöhlenendirilýär. Ertekiden tapawutlylykda mifler haýsydyr bir taryhy wakalara esaslanýar. Emma mifdäki hakykaty anyklamak örän çylşyrymly derňewleri talap edýär.

B.e.öň II müňýyllygyň ahyrynda I müňýyllygyň başlarynda döredilen Grekleriň gahrymançylykly eposlary “Iliada” we “Odiseýa” poemalary mifleriň has irki görnüşlerini özünde jemleýär. Ol poemalar Krit – Miken we Gomerçilik döwrüniň taryhy boýunça örän gymmatly maglumatlary berýärler.

Arhaiki döwürde ýaşan grek şahyrlarnyň eserleri-de taryhy çeşmeleriň hataryna goşulýar. Gesiodyň, Arhilohyň, Alkeýiň, Solonyň goşgylarynda b.e.öňki VIII-VI asyrlarda grek daýhanlarynyň güzerany, zähmet gurallary, jemgyýetde bolup geçýän durmuşy we syýasy wakalar hakynda çeper teswirlemeleriň üsti bilen gürrüň berilýär.

Taryhy we ylmy eserler. Taryhy eserleri döretmek ilki Kiçi Aziýada ýaşayan greklerde peýda bolupdyr. Çünki olar Gadymy Gündogaryň beýik siwilizasiýalaryny döreden Wawilon, Müsür we beýleki halklar bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyrlar. Olaryň medeni mirasy bilen tanyşypdyrlar, olardan görelde alypdyrlar.

Edebi çeşmeleriň ähmiýetlisi gadymy grek ýazyjylarynyň-taryhçylarynyň eserleridir. Öz eserlerini kyssa bilen ýazan irki ýazyjlara grekler logograflar diýipdirler. Olar öz eserlerinde iň gadymy, rowaýatlar döwri barada köp gürrüň edip, öz ýaşan döwürleri barada berýän gürrüňleri has gysga beýan edipdirler. Olar köplenç rowaýat bilen hakykatyň tapawudyny seljerip bilmändirler. Olaryň eserleriniň uly bölegini halklar hem ýurtlar hakyndaky gürrüňler tutupdyr.

Ellada-da ir wagtdan alnyp barylan ýazgylaryň biri hem sene (kalendar) ýazgylary bolup, olar ähli dini we syýasy merkezlerde ýöredilipdir. Sene ýazgylarynda ilki bilen umumy grek dini baýramçylyklarynyň we ýaryşlarda üstün çykan ýeňijileriň sanawlary berilipdir. Şunuň bilen birlikde dürli

ýerlerde wezipeli ruhanylaryň we saýlawly magistratlaryň sanowlary ýöredilipdir. Mysal üçin, Argosda iň gadymy döwürden Gery ruhanylarynyň, Spartada- eforlaryň, Afinyda bolsa her ýylda saýlanýan arhontlaryň sanowlary ýöredilipdir.

Grekler sene ýazgylary bilen hem çäklenmändirler, olar wezipeli adamlaryň işlän döwürlerinde şäherlerde bolup geçen dürli wakalary hem ýazyp fastlara geçiripdirler. Netijede resmi sene ýazgylary artyp, arhaiki we nusgawy döwürleriň sepgidinde hakyky hronika beýanlaryna öwürilipdirler. Bu bolsa taryh ylmynyň ýüze çykmagyna getiripdir. Bu bolsa köp sanly alymlaryň we ýazyjylaryň üç tapgyrynyň bir asyryň dowamynda yzygiderli döredijilik işleri bilen meşgullanmaklarynyň netijesinde amala aşyrylypdyr. Olaryň birinji tapgyryny logograflar düzüpdirler. Olaryň arasynda has görnükli Miletli Gekateýdir (b.e.öň 540-478 ýý.) Ol “Genalogiýa” (Sejere) we “Ýurtlaryň ýazgysy” atly eserleri ýazypdyr. Gekateý öz eserlerinde mifleri tankydy seljermäge synanyşypdyr. Tanymal logograflaryň ýene birisi Lesbosly Gellanikdir (b.e.öň V as.) Ol birnäçe “Sejeräniň” awtory bolup, özlerini urug-taýpa serdarlaryndan alyp gaýdýan, soňra bolsa grek şäherlerini esaslandyryjylar hasaplanýan gahrymanlaryň sejeresini yzarlapdyr. Gellanik Afínynyň taryhy boýunça ilkinji bolup “Attida” atly ýörite eserini ýazypdyr. Emma, grek logograflarynyň eserleri taryhy beýan etmekligiň ýönekeý görnüşi bolsa-da, olaryň käbir bölekleriniň saklanyp galanyna garamazdan, olar geljekki grek taryhy eserleriniň ýazylmagyna ýol açypdyrlar. Şeýlelik bilen, taryhy rowaýaty (mifiki) beýan etmeklikden logos görnüşi, ýagny hakyky bolan wakalary beýan etmeklige, ýazuw ýadygärliklerini hem goşmak bilen taryh beýan edilip başlanypdyr. Şeýlelik bilen, b.e.öň V asyrynda Gresiyada edebiýatyň yörite pudagy-taryhnama ýüze çykýar. Taryhçylar rowaýaty we logos eserlerinden tapawutlylykda gadymy rowaýaty döwürü däl-de öz ýaşan döwürleriniň wakalaryny beýan edipdirler.

Grek taryhçylarynyň içinde ‘Taryhyň atasy’ adyny alan meşhur Gerodotdyr. (takmynan b.e.öň 484-425 ýý.) Ol Kiçi Aziýadaky Galikarnas şäherinde dogulypdyr. Gerodot Galikarnas şäheriniň syýasy durmuşyna gatnaşyp, tirançylyga garşy göreşipdir, şol sebäpli hem ol öz dogulan şäherini taşlap gitmeli bolupdyr. Şondan soň ol Müsüre, Siriýa, Demirgazyk Gara deňziniň kenarlaryna, Wawilona, Eýrana we başga-da köp ýurtlara syýahat edipdir. Gerodot Samosda, Afinyda ýaşapdyr, Afinyda ol görnükli jemgyýetçilik adamlary (Perikl, Sofokl) bilen ýakynlaşypdyr. Ömrüniň ahýrynda bolsa afinylylaryň Italiýadaky öz koloniýalaryny esaslandyranlaryndan soň, ol Furi şäherinde ýaşapdyr.

Gerodotyň “Grek-pars uruşlary” atly eseri şu sözler bilen başlanypdyr: “Galikarnasly Gerodotyň şu aşakdaky gözlegleri ýazmagynyň sebäpleri, sol döwrüň adamlarynyň bitiren işleri ýitip, bilinmän galmasyn, şeýle-de ellinler we beýleki halklar tarapyndan özlerine mynasyp geň galarlykly, ägirt uly binalary guranlar şöhratsyz, ýatdan çykyp gitmesin, esasan hem, grek-pars uruşlarynyň başlanmagynyň sebäpleri bilinmän galmasyn diýip, beýan edildi”.

Gerodot öz işlerinde adatdan daşgary wakalara münkürlük eden hem bolsa, olara uly ähmiýet beripdir. Şonuň üçin, onuň öz öňünde goýan taryhy temalary özüniň has giňligi bilen logograflardan düýpgöter tapawutlanypdyr. Ol geçmişden esasan öz döwrüniň taryhy wakalaryny beýan etmek üçin subutnamalary gözläpdir.

Gerodot “Wakalaryň beýany” (taryh) atly eseri döredipdir. Soňra, ellinçilik döwrüň Aleksandriýaly alymlary ony öwrenip, 9 sany muzlaryň atlary bilen atlandyryp, bu eseri 9 kitaba bölüpdirler. Gerodotyň “Taryhy” iki uly bölekden düzülipdir. Birinji böleginde (1-4 kitaplary) Gresiýanyň, Müsüriň, Wawilonyň, Eýranyň, Midiýanyň, skifleriň we liwiýalylaryň, iň gadymy döwürden grek-pars uruşlaryna çenli döwür beýan edilýär. Taryhçylaryň bellemeklerine görä, Gerodot bi işiniň

birinji bölümini heniz Afina gelmezinden öň ýazypdyr. Ikinji bölegi 5-9-njy kitaplar grek-pars uruşlarynyň wakalaryna bagyşlanypdyr. Grek-pars uruşlarynyň taryhyny beýan etmeklik pikiri Gerodotda Afina geleninden soň döreýär. Çak edilişine görä eser doly tamamlanmandyr. Çünki ol b.e.öň 478-nji ýylyň wakalary bilen gutarýar. Onda uruşň soňraky döwri we umumy jemleýji bölüm berilmändir.

Gerodotyň taryhy Pars patyşalygyna goşulan döwletleriň taryhyndan başlanýar. Onuň birinji kitaby Kiriň massagetlere garşy geçiren ýörişi we Kiriň heläk bolmagy bilen tamamlanýar. Ikinji kitaby durşuna Müsüriň taryhyna bagyşlanypdyr. Üçünji kitapda Kamisiň ýörişleri, onuň patyşalyk etmegi we Darinyň häkimiýet başyna gelen ilkinji ýyllary beýan edilipdir. Dördünji kitapda Skifler hem-de olara garşy Darynyň geçiren ýörişleri we beýleki wakalar barada gürrüň berilýär. Bäşinji kitapda bolsa, Kiçi Aziýadaky Ioni grekleriniň pars agalygyna garşy gozgalaňlary baradaky beýanlardan başlanýar. Galan beýanlaryň hemmesi grek-pars uruşlaryna bagyşlanýar. Taryh b.e.öň 479-njy ýyl bilen-Mikaliň we Plateýanyň eteginde bolan söweşlerde parsalaryň ýeňilmegini beýan etmeklik bilen tamalanýar. Gerodot grek-pars uruşlaryna dünýä derejesindäki waka hökmünde garaýar. Ol pars basybalyjylaryna garşy göreşde grekleriň beýikligini görkezmäge çalyşýar. Gerodot ellinleriň bitiren işlerini, Leonid patyşanyň ýolbaşçylygynda az bölek spartalylaryň parslar bilen deň bolmadyk söweşde görkezen gahrymançylygyny ýa-da grekleriň Marafon söweşinde bitiren işlerini “Taryh” işinde giňden beýan edýär.

Gerodot çeşme hökmünde özünden öňki awtorlaryň mysal üçin, Gekateý Miletskiniň işlerinden peýdalanyndyr, onuň beýanlaryna tankydy seljermäge synanyşypdyr. Gerodot resmi ýazgylary, arakulyň ýazgylaryndan peýdalanyndyr, halk döredijiliginde berilýän hekaýalara uly ähmiýet beripdir, wakalara gatnaşan döwürdeşleriň gürrüňlerini giňden

ulanypdyr. Ol wakalary dogruçyl beýan etmäge çalşypdyr. Emma şol döwrüň wekili bolmak bilen, Gerodot bolýan taryhy wakalara hudaýlar täsir edýärler diýen düşünjä eýeripdir.

Gerodot döwrüň syýasy wakalary bilen bagly maglumatlary peýdalanyp, grek-pars uruşlary döwründe grek döwletleriniň tutýan ornuny hem görkezmeği başarypdyr. Ol Afınyň harby we syýasy wakalarda bitiren işlerine uly baha berýär. “Hakykatyň hatyrasy üçin, Afınylary Elladany halas edijiler diýip aýdyp bolar” diýip ol ýazýar. Ol Delflileriň bitiren işlerine hem ýokary baha berýär. Gerodot spartalylaryň parsalara garşy uruşda bitiren işlerini kemsitmändir. Emma, Gerodot grekleriň umumy bähbitlerini taşlap, parsalaryň ýaranlary bolan grek döwletlerini ýazgarypdyr. Şol sebäpli ol Fiwylileri ýazgaryp beýan edipdir.

Şeýlelik bilen, Gerodotyň beýanlarynda taryhy ýazgylara, berilýän gürrüňlere tankydy garaýyşlar berilipdir. “Men näme aýtsalar olary ýazmaly, emma olaryň hemmesine men ynanmaga borçly däl, bu meniň beýanlarymyň hemmesine degişlidir” diýip Gerodot ýazypdyr.

Gerodot öz döwürdeşlerine täsiri uly bolup, antiki döwürüň hemme asyrlarynda iň belli adamlaryň biri bolupdyr. Şonuň üçin, Siseron ony “taryhyň atasy” diýip atlandyrypdyr, bu ada ol gürrüňsiz mynasyp hem bolupdyr.

Gadymy grek taryhçysy Fukudid (takmynan b.e.öň 460-395 ýý.), baý Afınyly, asli Frakiýaly maşgaladan bolupdyr. Fukudid görnükli döwlet işgäri bolupdyr. Peloponnes urşunda strateg wezipesine saýlanyp, Afınynyň harby gämilerine serkerdelik edýär we Frakiýanyň kenarlaryny spartalylardan goramak üçin iberilýär. Haçanda Sparta Amfipola hüjüm edip başlanda, ol öz wagtynda kömek berip bilmänsoň, ony dönüklikde aýyplap 20 ýyl möhleti bilen Afınydan sürgün edipdirler. Watanyndan çykarylan Fukudid Frakiýa göçüp barýar. Sürgün edilen ýyllarynda ol taryhy eser ýazmak maksady bilen, Peloponnes urşunyň gidişine, onuň wakalaryna üns berýär. Zerur bolan

maglumatlary toplaýar. Uruş tamamlanmazynyň önüsyraşynda onuň günäsi geçilýär we Afina dolanyp gelýär. Fukidid galan ömrüni taryh ýazmak bilen meşgullanýar. Ol Peloponnes urşunyň taryhyny ýazýar. Soňra alymlar onuň taryhyny 8 kitaba bölüpdirler. Fukididiň 1-nji kitabynda Gresiýanyň in gadymy döwründen Peloponnes urşuna çenli taryhy beýan edilýär. Soňraky 7 kitapda bolsa Peloponnes urşunyň wakalary beýan edilýär. Eser b.e.öň 411-nji ýylyň wakalary bilen tamamlanýar. Fukidid hem öz eserini doly tamamlap ýetişmändir.

Fukididiň esasy çeşmesi öz ýygnan we jikme-jik barlan maglumatlary, wakalaryň şaýatlarynyň gürrüňleri, resmi ýazgylar we özüniň şahsy gözegçiligi bolupdyr. Ol takyk hem dogruçyl ýazmaga çalyşypdyr. Ol Gerodotdan tapawutlylykda hudaýlaryň adamlaryň işine gatnaşýandygy baradaky düşüňjelerden el çekipdir. Onuň eseri hakyky taryhçynyň, akyldaryň işi bolup, antiki döwrüň ýeten in ýokary derejesidir. Fukididiň dünýgaraýyşlary we syýasy garaýyşlary Afinyda Perikliň döwründe ýüze çykýar, Ol ömrüniň ahyryna çenli Perikliň muşdagy bolup galypdyr.

Fukididiň gürrüňine görä, onuň işiniň esasy maksady hakykaty gözlemek bolupdyr. Onuň sözlerine görä, logograflar özleriniň hekaýalaryny gürrün berenlerinde hakykaty aýtmak üçin däl-de, eýsem wagtyň gadymylygy bilen bir wagtlar ertekilere öwürülen göwnüni göteriji, geň galdyryjy gürrüňler bilen beýan edýärler, olar hiç bir subutnamasyz wakalary beýan edipdirler diýip ýazýar. Alymlar tarapyndan Fukididi tankydy taryhy ylmy esaslandyran alym hökmünde ykrar edýärler.

Fukidid maglumatlary saýlamaklyga aýratyn üns beripdir. Peloponnes urşunyň wakalaryna degişli maglumatlary jemlände, ol wakalaryň bolan ýerlerine baryp onuň hakykatlygyna göz yetrip, ondan soň maglumatlary peýdalanyndyr. Wakalara gatnaşan adamlardan alan maglumatlaryndan daşgary Fukidid resmi maglumatlardan peýdalanyndyr, olaryň käbirlerini bolsa

durşuna diýen ýaly işine goşupdyr. Mysal üçin, Afinylylaryň Argos, Mantineý we Elida bilen baglaşan ylalaşyklarynyň beýanlary Fukididiň işinde hem-de ýazgy görnüşinde biziň döwrümize çenli doly saklanyp gelipdir. Haçanda, ol maglumatlar deňeşdirilip görülende ýazgylaryň doly meňzeş gelýändigini anyklanyldy.

Fukidid tebigy bolýan hadysalara- güýçli tupanlara, günün tutulmagyna, ýer titremelere käbir döwürdeşlerinden tapawutlylykda adatdan daşgary bir güýjüň alamaty hökmünde garaman, olara tebigy bolmaly hadysa hökmünde garapdyr.

Fukididiň birinji kitabynyň ilkinji 20 bölümi “Fukididiň arheologiýasy” diýilip atlandyrylýar. Olar kitabyň girişinde Peloponnes urşundan öňki döwri beýan edýär. Fukidide işiň girişinde Gresiýanyň geçmişinde Peloponnes urşy ýaly uruşyň hiç haçan bolmandygyny suratlandyrmak gerek bolupdyr. Fukididiň pikirine görä, Gresiýada oturymly ilat uzak bolmadyk döwürde ýüze çykypdyr, bu onuň krit-miken medeniýeti barada hiç hili habarynyň ýoklugyny görkezýär.

Grek taryhynyň irki döwürini beýan edende Fukidid ýurduň tebigy ýagdaýyna uly ähmiýet berýär, ilatyň meşgul bolan kärlerini alyş-çalyş bilen baglanyşdyryp, şäherleriň ösmeginde söwdanyň ähmiýetiniň ulydygyna üns beripdir. Emma ol gomerçilik adatlara tankydy garapdyr. Troýa urşy barada ýatlap, Fukidid “Meniň pikirime görä, goşun ýygnap Troýa ýörişe gidilmeginiň sebäbi, Ýelenany halas etmeklik däl-de, Agamemnonyň öz döwürdeşlerinden kuwatlylygyny görkezmeklik maksady, ony Troýa gitmäge mejbur edipdir diýip belleýär.

Peloponnes urşunyň wakalary Fukidid tarapyndan yzygiderlikde beýan edilipdir. Onuň beýanlarynda ilki bilen harby taryhy beýan etmeklik durupdyr. Ýörişler, goşunyň ýagdaýy, harby hereketler ýazar tarapyndan gutarnykly, öz işini bilýän serkerde hökmünde beýan edilipdir.

Fukidid harby wakalara aýratyn döwletleriň içinde bolýan syýasy göreşleriň täsirini, aýratyn hem Afinyda bolýan göreşiň täsirni görkezipdir. Fukidid özüniň syýasy garaýyşlary boýunça aram demokrat bolup, Perikle ýakyn durupdyr, emma aram oligarh Feramene hem ýokary baha beripdir. Maglumatlary yzygiderli beýan etmek bilen Fukidid köp sanly taryhy şahsyýetleriň atlaryny berýär, emma aýratyn raýatlaryň taryhy orny barada durup, olaryň bu uruşda tutýan ornyna baha berip durmaýar. Emma, Perikl we Alkiwiad ýaly beýik şahsyýetleriň bitiren işlerine, olaryň taryhda tutýan ornuna doly baha berýär. Fukididiň işinde bu uly wakada-Peloponnes urşunda şahsyýetleriň beýan edilişi ýüzleý berilýär, muňa garamazdan ol wakalaryň gidişinden dogry netije çykaryp, onuň ahyrky netijesine göz ýetrip bilmekligiň gerekdigine öz işinde uly ähmiýet beripdir.

Fukididiň işi bilen biz Peloponnes urşunyň taryhyna göz ýetrip bilýäris. Fukididiň beýikligini onuň taryhy wakalara tankydy garamaklygy we taryhy beýanlardan umumy netije çykarmaklygy esaslandyran taryhçydygy bilen kesgitläp bolar. Fukidid taryhçy hökmünde býleki taryhçylara garanda has öňe çykan, taryh ylmynda uly ädim ätmegi başaran taryhçydyr. Ol taryh dürli häsiýetdäki şahsyýetleriň, adamlardan ybarat toparlaryň, şol sanda aýratyn ýolbaşçylaryň bähbitleriniň çaknyşmagy netijesinde ösýär diýen pikiri öňe sürüpdür. Emma antiki döwürde onuň taryhynyň bu taraplary bilinmän galýar. Taryhçylar onuň barlaglary geçirmegiň usulyýetine üns bermän, diňe taryhy beýan edişine öýkünipdirler. Diňe täze zamanda, haçanda Gresiyanyň taryhy ylmy taýdan öwrenilip başlananda, Fukidide taryh ylmynda bitiren işine ýokary baha berilýär.

Tanymal grek taryhçylarynyň ýene biri Ksenofontdyr (takmynan b.e.öň 430-355 ýý.). Ol Afinyň baý raýatlarynyň toparyndan bolup, syýasy garaýyşy boýunça demokratik gurluşa garşy gidip, spartanyň döwlet gurluşyny wagyz edipdir.

Ýaş döwründe ol filosof Sokratyň okuwçysy bolýar. B. e. öň 404-nji ýylda Afinyda oligarhlardan (iň baý adamlardan) düzülen “30-laryň” häkimligi döredilende, ol bu hökümetiň tarapynda durýar. Demokratiýa dikeldilenden soň, Ksenofont Afinyňy taşlap grekleriň hakynatutma goşunyň hatarynda bolup uruşlara gatnaşýar. Soňra Pars tagtynyň mirasdary Kiçi Kiriň goşunynda gulluk edip, pars patyşasy Artakserks II garşysyna tagt üstünde uruşlara gatnaşýar. Kir öldürilinden soň, ol öz hakynatutma esgerlerine baş bolup ýurdyna dolanyp gelýär. Ksenofont öz goşunynyň bir bölegi bilen Sparta goşunyna gulluga durýar. Afinyňyň garşysyna harby hereketlere gatnaşýar, netijede ol Afiny hökümeti tarapyndan gaýybana watan döňügi hökmünde ölüme buýrulyp, emlägi elinden alynmaly edilýär, soňra bolsa ömürlük sürgün etmek barada höküm çykarylýar.

Ksenofontyň iň ähmiýetli taryhy eseri 7 kitapdan ybarat “Gresiýanyň taryhy” işidir. Ol Fukididiň eseriniň dowamy bolup, awtoryň ýaşan döwrüni öz içine alýar. Onda b.e.öň 411-362-nji ýyllaryň wakalary sparta jähtinden beýan edilip, Matineýiň ýanynda bolan söweş bilen hem tamamlanýar. Peloponnes urşy hronologiki taýdan yzygiderlikde beýan edilse-de ol guraksy ýazylypdyr. Emma Argun adasynyň ýanynda gazanylan ýeňişden soň, halk ýygnagynyň karary bilen jezalandyrylyp öldürilen afiny strategleri bardaky sudyň geçirilişiniň beýanlary ýazar tarapyndan has aýdyň görkezilipdir. Soňky kitaplarynda hem köp meselelerde ýazarda yza çekilmeler gabat gelýär, kähälatlarda Ksenofondyň taryhy memuarlaryň ýazylyşyny ýatladýar, şonuň üçin ony memuar eserlere goşmak hem bolar. Ksenofondyň “Greksiýanyň taryhy” işi dürli döwürde ýazylan bolmaly. Iş b. e. öň 403-nji ýylda başlanyp b. e. öň 360-njy ýyllarda, ýazaryň garran wagty tamamlanýar.

Ksenofont patyşa Agesiliniň goşunynda gulluk edip, öz işinde ony atdatdan daşary mahabatlandyryp görkezýär.

Antalkid ýaraşyk şertnamasy baglaşylandan soň Ksenofont spartalylar tarapyndan Peloponnesde, Olimpiýanyň ýakynynda berilen mülke göçüp barýar we edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Emma, Spartanyň Beotiler bilen bolan urşunda şowsuzlyga uçramagy netijesinde ol Korinfa göçmäge mejbur bolýar. Afina bilen Spartanyň gatnaşyklary gowlanandan soň Ksenofont baradaky kararlar ýatyrylýar, muňa garamazdan Ksenofont Afina hiç wagt dolanyp barmandyr.

Ksenofont kähalatlarda taryhy wakalara gözi ýetip duran hem bolsa, ol öz beýanlarynda olary bilgeşleýin ýatlaman geçýär, käbirlerini bolsa has gysga beýan edýär. Mysal üçin, ol “Gresiýanyň taryhy” işinde Ikinji Afiny deňiz bileleşiginiň döredilen (b. e. öň 378 ý.) wagtyny hem ýatlamaýar, Sparta garşy hereket eden Beotiý bileleşiginiň liderlerini-Pelopidi we Epaminondy hem ýatlaman geçýär. Ol Knidiň eteginde (b. e. öň 394 ý.) bolan söweşde spartalylaryň ýeňilmegi bilen tamamlanan söweşi hem ýüzley degip geçýär.

Taryhçy hökmünde Ksenofont Fukididden has pesde durýar. Çünki ol dürli yrymlara, düşüş görmelere, adamlaryň işleri hudaýlara bagly diýen düşünelere ynanýar. Ol wakalara bir taraply – öz toparynyň bähbidini aramak bilen baha berýär, hem-de taryhy ýoýyp ýazýar. Ksenofontyň “Gresiýanyň taryhy” eseri ýatlama görnüşinde ýazylypdyr. Bu zatlara garamazdan Ksenofondyň “Gresiýanyň taryhy” atly işi biz üçin belli bir derejede ähmiýetli iş hasaplanýar, sebäbi onda berilýän taryhy wakalar, olaryň bolup geçen wagty we taryhy şahsyýetler hakyky maglumatlar bolup durýarlar.

Ksenofont başga-da dürli temalardan onlarça eser döredipdir. “Lakedomon politiýasy” işinde Spartanyň döwlet gurluşy, “Hojalyk barada” işinde b.e.öň IV asyryň I ýarymynda Gresiýanyň ykdysadyýeti, ýaşaýyş-durmuşynyň aýratynlyklary, “Girdejiler barada” işinde hojalygy öndürijilikli guramagyň ýollary barada maglumat berilýär.

Ksenofontyň “Kiropediýa” atly işi Uly Kiriň (Kir II) terbielenişi hakynda bolup, ol hyýaly bir roman hökmünde bolup, Ksenofontyň monarhiýa gurluşyna ymtylandygyny görkezýär.

Ksenofontyň döwürdeşleriniň içinde Sokratyň ýene bir okuwçysy, filosof Platonyň (b.e.öň 427-347 ýý.) işlerini aýratyn belläp geçmäge mynasypdyr. Syýasy garaýşy boýunça Afiny demokratiýasynyň duşmany bolan Platon Spartanyň döwlet gurluşyny, onuň düzgünlerini aşa mahabatlandyryp görkezýär.

Platon Afinyda içki syýasy göreşiň ýitileşen döwründe ýaşap, demokratiýa Afiny döwletini heläkçilige alyp barar diýip hasap edipdir. Şonuň üçin, Platon jemgyýetiň gatlaklardan ybarat bolmalydygyny tekrarlapdyr, hem-de asylzada begleriň bähbidini göz önünde tutýan taslamasyny işläp düzüp, ony iň kämil jemgyýetçilik hem döwlet gurluşy hasaplapdyr. Şu mesele boýunça ol “Politiýa” ýa-da “Döwlet” we “Kanunlar” diýen işlerini ýazypdyr. Platonyň işlerinde Gresiyada dörän döwletleriň syýasy gurluşy barada maglumat berilýär.

B.e.öň IV asyrdaky grek polisleriniň içerki gurluşy barasynda birnäçe işler peýda bolýar. Olaryň arasynda iň ähmiýetli işler meşhur filosof Aristotele (b.e.öň 384-322 ýý.) degişlidir. Ol öz okuwçylary bilen şol wagtdaky grek hem grek däl döwletleriň 158-synyň döwlet gurluşy barada eser (politiýa) ýazypdyr. Ýöne bu işleriň köpüsi ýitirilip, olardan diňe bölekler bize gelip ýetipdir. Emma 1890-njy ýylda Müsürden Britaniýa muzeýine getirilen papiruslaryň içinde “Afiny politiýasy” eseriniň golýazmasynyň üsti açylýar. Ol 1891-nji ýylda iňlis alymy Kenion tarapyndan ilkinji gezek çap edilýär, soňra beýleki dillere hem geçirilip neşir edilýär. Bu işiň ähmiýetli tarapy Aristoteliň Afiny döwletiniň syýasy taryhyny we olaryň syýasy gurluşyny yzygiderli beýan etmegindedir. Politiýalaryň maglumatlarynyň esasynda Aristotel döwlet gurluşynyň dürli görnüşlerine garap, onda erkin raýatlar üçin syýasy gurluşy has

kämil döwleti gurnak barada pikirleri öňe sürýär. Ol syýasy garaýyşy boýunça aram demokratiýanyň tarapdary bolupdyr. Aristoteliň bu işinde grek şäherleriniň taryhy barada hem maglumatlar berilip, beýleki çeşmeleriň üstüni doldurýar.

Grekleriň syýasy durmuşynyň umumy meselelerine Isokratyň (takmynan b. e. öň 436-338 ýý.) eserlerinde hem degilip geçilýär. Isokrat demokratiýanyň duşmany bolupdyr. Ol gadymy Afiny dolandyryşyň tarapdary, parslara garşy ýörişi gurnamaklygyň wagyzçysy, ömrüniň ahyrynda bolsa makedoniýanyň patyşasy Filipp II tarapdary bolup çykyş edýär.

B.e.öň V-IV asyrlarda ýaşan grek ýazyjy-şahyrlary Sofoklyň, Ýewrikidiň, Aristofanyň ýazan çeper eserlerinde-de, olaryň grekleriň gündelik durmuşy, iş aladalary, dünýä garaýyşlary barasynda maglumatlar berilýär. Şol döwrüň özboluşli publisistik eserleri hasaplanylýan, Afinynda ýaşan dilewar Andokidiň (b. e.öň 468-394 ýý.) çykyşlary, sözlän sözleri Peloponnes urşunyň ikinji döwründe Afinyda dörän syýasy toparlar barada maglumatlary berýär. Kazyýetçylykde sud işlerinde aklawjy bolup çykyş eden Afiny dilewary Lisiniň (b. e. öň 459-380 ýý.) çykyşlarynda Afiny şäheriniň içki durmuşy barada maglumatlary berýär. Şeýle-de Afiny dilewary Eshin (b. e. ön 390-314) Filipp Makedoskiniň tarapdary bolupdyr. Onyň hem Filipp II mahabatlandyryp eden çykyşlarynyň 3-si saklanyp galypdyr. Bu publisistik çykyşlar hem Afinyda bolup geçýän syýasy durmuşy häsiýetlendirýärler.

Gadymyýetiň görnükli dilewarlarynyň biri-de Demosfen (384-322 ýý.) bolup, ol Flipp Makedonskiniň ilkinji duşmany bolupdyr. Demosfen dilewarlyk (suhangöýlik) sungatyny ele alyp, Afinyda özüniň syýasy çykyşlary bilen çäksiz şöhrata eýe bolýar. Onuň Flipp II garşysyna eden çykyşlarynda ony filippjik diýip atlandyrmagy, soňra syýasy adamlaryň käbir çykyşlarynda göwünleri ýetmedik adamlaryna ýa-da başga ýagdaýlarda bu sözi ulanypdyrlar. Mysal üçin, Siseron

Demosfeniň bu sungatyny Rim konsuly Antona garşy çykyşlarynda ulanypdyr. Demosfeniň çykyşlary Makedoniýanyň ýokary göterilýän döwrüniň taryhyny, Gresiýanyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny häsiýetlendirmek üçin iň ähmiýetli maglumatlardyr.

Suhangöýlik sungatynyň ösmegine, ýaýramagyna Gresiýanyň syýasy durmuşynda bolup geýýän ýagdaýlar hem ýardam edipdir. Bu sungat mekdeplerde hem iň esasy dersleriň birine öwrülýär. Sözlänýän sözleriň, syýasy deňişmeleriň ýomaklar ýaly ähmiýeti ýokary bolupdyr, emma olar ýazarlaryň özleri tarapyndan çykarylypdyr. Owadan sözlemeklik barada dilewarlykdan ýörite traktatlar-kitapçalar ýazylypdyr. Suhangjöýleriň ilkinji mugallymlary sopylar (sufistler) bolupdyrlar. Dilewarlykda uly özgerişleri Sokrat geçiripdir. Ol mähelläniň önünde edilmeli çykyşlaryň her bir sözünü kämilleşdiripdir. Owadan sözlemek Isokratyň pikiri boýunça terbiýäniň esasy alamatlarynyň biri bolmaly. Aristotel hem dilewarlygyň taglymatlaryna bagyşlap, sözleşiş sungatynyň maksadyny we häsiýetini görkezýän “Ritorika”-“Dilewarlyk” atly işini ýazypdyr.

Gadymy Gresiýada dilewarlary öz çykyşlaryny has janlandyrmak maksady bilen taryhy maglumatlary peýdalanypdylar. Owadan sözlemek maksady bilen olar kähalatlarda taryhy hakykaty ýoýýan wagtlary hem az bolmandyr. Umuman dilewarlyk sungaty edebiýatyň dürli ugurlarynyň şeýle-de taryhnama ulgamynyň mundan beýläk ösmegine özüniň täsirini ýetripdir.

B.e.öň V-IV asyrlarda ýaşan görnükli grek söz ussatlary Lisiniň, Isokratyň, Demosfeniň, Eshiniň, Giperidiniň we beýlekileriň çykyşlary Gresiýanyň taryhy boýunça gymmatly maglumatlary özünde jemleýärler.

Ellinizm we Rimiň agalygy döwrüniň taryhnamasy. Ellinizm döwrüniň edebiýatlary has hem köpdür. Aýratyn hem Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri taryhy edebiýatlarda köp

suratlandyrylýar. Aleksandryň ýörişlerini ilkinji bolup, onuň serkerdesi, soňra Müsür patyşasy Ptolomeý I (367-66-283 ýý.) beýan edipdir. Ol Aleksandra gelen hatlary we köskde ýöredilýän gündelikleri peýdalanyndyr. Aleksandryň ýörişlerine bagyşlanan işlere onuň egindeşleri bolan Aristobulyň we Klitarhyň işlerini goşup bolar, emma bu işler biziň döwrümize gelip ýetmändir, ýöne ol işlerden b.e. II asyr taryhçysy Arrian (takm. 95-170 ýý.) peýdalanyndyr. Arrianyň “Anabasis” eserinde Aleksandryň ýörişleri yzygiderlikde beýan edilýär.

Ellinizm döwriňiň görnükli taryhçylarynyň biri hem Polibidir (b.e.öň 201-120 ýý.). Gresiyanyň Arkadiýa welaýatynda doglan, edermen serkerde Polibiý Rimiň Makedoniýa garşy urşy döwründe Makedoniýanyň patyşasy Perseyiň tarapynda söweşi, ol Aheý harby bileleşiginiň atly goşunyna ýolbaşçylyk edipdir. Makedoniýa ýeňlenden soňra (b. e. öň 168 ý.) girew hökmünde 1000 sany tanymal aheýliler bilen birlikde Polibiý hem Rime äkidilýär. Ol Rimde 16 ýyl ýaşapdyr. Polibiý köp syýahat edip, ol “Ählumumy taryh” atly işini ýazmaga girişýär. Onuň bu işi 40 tomdan ybarat beýan edilipdir. Bu uly iş Gresiyanyň b.e.öň 220-146-njy ýyllar aralygynyň taryhyny öz içine alýar. Emma onuň işiniň diňe ilkinji 5 kitaby bize doly gelip ýetipdir, olaryň hem dördünji we başynjy tomlary ellinizm döwriňiň taryhyna degişlidir. Onuň galan işlerinden diňe bölekler saklanyndyr. Eseriň esasy maksady Rim döwletiniň çalt ýokary göterilmeginiň we onuň harby üstünlikleriniň sebäplerini düşündirmekden we beýan etmekden ybarat durýar. Polibiniň taryhy wakalary beýan ediş usuly Fukidide ýakyndyr. Fukididiň “Peloponnes urşunyň taryhy” işinden soň Polibiniň taryhy iň ähmiýetli işleriň biri diýilip hasap edilýär. Polibiý jemgyýetde döwlet gurluşynyň şol bir görnüşleriniň aýlany, gaýtalanyp gelyändigini baradaky pikiri öňe sürýär. Onuň düşündirişine görä, döwlet gurluşynyň monarhiýa, tiranlyk, aristokratiýa, oligarhiýa, demokratiýa

görnüşleri biri-birini yzygiderli çalyşýarlar we ýene-de öňki ýagdaýyna dolanyp gelýär. Täze aýlaw ýene-de monarhiýadan başlanýar diýip ol düşündirýär.

Polibiniň işini dowam etdirijileriň biri hem Posidoniý (b. e. öň 135-51 ýý.) hasap edilýär. Emma bu awtoryň işiniň käbir bölekleri saklanypdyr, galanlary bolsa ýitirilipdir, ýöne Posidoniň işini öz döwründe peýdalanan beýleki taryhçylaryň ýazmaklaryna görä, ol Gresiyanyň taryhynyň beýanyny b. e. öň I asyryň 80-nji ýyllaryna çenli ýetripdir.

Grek taryhnamasy Rimiň agalyk eden döwründe-de ösüşini dowam edipdir. Ol döwrüň görnükli taryhçylarynyň biri Sisiliýaly grek Diodordyr (b.e.öň 90-21 ýý.). Ol köp jahankeşdelik edipdir. 30 ýyl çemesi Rimde ýaşap 40 kitaplyk “Taryhy kitaphana” atly eserini ýazýar. Onuň bu işi Gadymy Gündogaryň, Gresiyanyň we Rimiň taryhyny öz içine alýar. Ol dürli ýyl ýazgylaryny deňeşdirip: olimpiadalar, arhontlar we başgalar esasynda taryhy beýan edipdir. Bu beýan ediş hemme wagt oňyn netije bermedik hem bolsa, onda taryhy hronologiki yzygiderlikde beýan etmek üçin gymmatly taryhy maglumatlar saklanypdyr.

Onuň peýdalanan köp sanly çeşmeleri biziň günlerimize gelip ýetmändir. Diodor häzirki wagtda Polibiniň ýitirilen “Ählumumy taryhy”, Posidonyň “Taryh” atly işinden we beýleki awtorlaryň işlerinden habarly bolupdyr. Diodor taryhy çeşmelere we eserlere tankydy garamandyr, şonuň üçin ony göçüriji taryhçy diýip atlandyryp bolar. Diodoryň eseriniň ilkinji 5 kitaby doly, 20-nji kitaba çenli bölekleyin saklanypdyr. Onuň ilkinji 10 kitaby Gadymy Gündogaryň, 11-20 kitaplary Gadymy Gresiyanyň taryhyna bagyşlanypdyr. Soňraky kitaplary Rim taryhyna degişli bolupdyr, emma olar saklanmandyr.

Diodoriň “Taryhy kitaphana” işinde Gresiyanyň taryhyna degişli bölümlerde beýleki çeşmelerde berilmedik maglumatlar saklanypdyr. Olaryň üsti Gerodotyň, Fukididiň, Ksenofondyň

“Greksiýanyň taryhy”, Sisiliýanyň ilatynyň durmuşyna bagyşlanan maglumatlar bilen doldurylypdyr. Diodoryň işinde Filipp II we Aleksandr Makedonskiý barada hem gymmatly maglumatlar goşulypdyr. Diodor özünden öňki, şol sanda bize näbelli bolan awtorlaryň işlerini hiç-hili derňemezden, seljermezden öz kitabyna girizipdir. Ýitirilen köp sanly işleriň Diodoryň kitabyna girizilmegi onuň kitabyňyň ähmiýetli tarapydyr.

Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça möhüm maglumatlar b.e.öň I, b.e. I asyrlarynda ýaşan Strabonyň “Geografiýa”, Tit Liwiniň ýitirilen “Rim şäheriniň esaslandyrylandan bäri taryhy”, Pompeý Trogyň, Siseronyň işlerinde hem berilýär.

Gadymy Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde grek ahlakçy ýazyjysy Plutarhyň (takmynan 46-126 ýý.) eserleri örän möhüm ähmiýete eýedir. Plutarh Beotiý welaýatynyň Heroneý şäherinde dogulyp, Afinyda bilim alypdyr. Rimiň ýokary emeldarlary bilen ýakyndan gatnaşykda bolup, ol Gresiyada Rim imperatorynyň mülkünü dolandyrypdyr.

Plutarh antiki zamanda iň belli ýazyjylaryň biri bolup, 200-den gowrak eser ýazypdyr. Olaryň köp bölegi biziň günlerimize çenli saklanyldy. Taryhçy üçin, olaryň içinde iň ähmiýetlisi “Şahsyýetleriň ömürbeýanlaryna” bagyşlanan atly eserdir. Bu kitapda Gadymy Gresiyanyň we Rimiň görnükli döwlet işgärleriniň 50-siniň terjimehallary berilýär.

Plutarh ömürbeýanlary ýazýan ýazyjylar taryhy şahsyýetleriň oňyn we kemter taraplaryny häsiýetlendirmegi başarmalydyrlar diýip belleýär. Onuň bellemegine görä, kiçiräk hereketler ýa-da degişme hökmünde aýdylan sözler kähalatlarda taryhy wakalardan has ähmiýetli hem ýokary bolup biler. Plutarh taryhçy däl-de ahlakçy ýazyjydyr. Ol esasy ünsüni taryhy wakalara däl-de, öz gahrymanynyň ahlak, adamkärçilik sypatlaryna gönükdiripdir. Plutarh dini taglymatlaryň täsirinde bolmak bilen, öz döreden ömürbeýanlarynda adatdan daşgary güýçleri, mukaddesligi

görkezipdir, netijede onuň ýazyp beýan eden şahsyýetleri ägirt uly şan-şöhrata eýe bolupdyr. Plutarhyň eserleriniň taryhy ähmiýeti, olarda biziň günlerimize çenli gelip ýetmedik gadymy taryhçylaryň işleri barada köp sanly maglumatlaryň saklanmagydyr.

Gadymy grek taryhnamasynda köp üns berilen meseleleriň biri-de Isgender Zülkarneýiniň ömrüniň we amala aşyran işleriniň beýanydyr. Bu mesele boýunça Isgender bilen döwürdeş ýazarlar-da, ondan soňraky döwürde ýaşan ýazarlar-da örän köp işleri ýazyp galdyrypdyrlar. Emma olaryň diňe az bölegi bize gelip ýetipdir. Olardan b.e. II asyrynda ýaşan grek taryhçysy Arrianyň “Aleksandryň anabasis” (“Isgenderiň ýokary göterilmegi”) eseri has ynamdar hasap edilýär. Arrian Isgenderiň döwürdeşleriniň işlerini, hatda makedon şalarynyň köşgünde ýörite ýöredilen ýazgy depderini – gündeligi peýdalanyndyr. Arrianyň eserinde Isgender Zülkarneýiniň amala aşyran işlerine guwanmak, ony öwmek bilen baha berilýär. Emma b.e.öň I asyrda ýaşan Rim taryhçysy Kwint Kursiý Ruffyň “Aleksandryň durmuş ýoly we amala aşyran işleri” barasyndaky eserinde hem ol gazaply basybalyjy hökmünde häsiýetlendirilýär. Agzalan taryhy eserler täze döwürde Gadymy Gresiyanyň taryhyny giňden öwrenmäge esasy çeşmeler bolup hyzmat edýärler.

B. e. II asyryna Pawsanyň “Elladanyň beýany” atly işi hem grek taryhynyň ýadygärliklerine degişlidir. Onuň bu işinde Gresiyanyň gadymyýeti barada köp sanly hekaýalar beýan edilýär.

Gresiyanyň taryhy bilen Rim taryhçylary hem gyzyklanypdyrlar. Grek taryhyndan getirilýan mysallar Rimyň iň görnükli dilewary bolan Siseronyň işlerinde hem az däl. B. e. öň I asyryň ahylrlarynda, Awgustyň dolandyran ýyllarynda Pompeý Trogyň latyn dilinde ýazylan taryhy eseri ähmiýetli işleriň biri bolupdyr. Ondan alnan käbir maglumatlar b. e. II asyrynda ýaşan ýazyjy Ýustinyň işlerinde saklanyp galypdyr.

Şeýlelikde, antiki döwrün eserleri grek taryhynyň ösüşiniň esasy wakalaryny şöhlelendiripdir. Olar gadymy grek jemgyýetiniň dürli döwürlerde ösüşini öwrenmek üçin esasy maglumatlary özünde jemleýärler.

Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde we beýan etmekde biziň döwrümize gelip ýeten resmi ýazgylaryň ähmiýeti hem ulydyr. Antiki döwürde syýasy ýazgylaryň iň zerurlary resmi ýazgylar hökmünde daşa ýazylyp, şäher meýdançasynnda ýa-da köçelerde asylyp goýlupdyr. Nusgawy we ellinçilik zamanlarynyň daş ýazgylarynyň bir bölegi biziň günlerimize gelip ýetipdir, olara epigrafika diýilýär. Bu ylym taryh dersiniň kömekçi hünäri bolan daş ýazgylaryny öwrenýär. Bu ýazgylar hem Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde gymmatly maglumatlar bolup hyzmat edýärler. Mysal üçin, iň gadymy diplomatik maglumatlardan Elido bilen Gereeyiň arasynda baglaşylan ylalaşygyň ýazgylary Olimpiýadadan tapylýar. 1884-nji ýylda üsti açylan Gortin ýazgylary b. e. öň VI asyra degişli bolup, Kritiň Gortin şäherinden tapylýar. Ol ýazgylarda maşgala we emläk gatnaşyklary, bergidarçylyk hukugy we başga-da köp sanly agyr etmişler barada maglumat berilýär. Gortin ýazgylary esasynda irki döwürde gullaryň we bergidarlaryň ýagdaýyny kesgitläp bolýar.

Köp sanly ellin döwrüne degişli daş ýazgylary Pergamdan we beýleki Kiçi Aziýa şäherlerinden, Delos, Rodos adalaryndan we Müsürden tapylýar.

Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde köp sanly täze arheologiki barlaglar netijesinde tapylyan maglumatlar ýazuw çeşmeleriniň üstüni doldurýar. Has irki döwrün taryhyny öwrenmekde Krit we beýleki adalarda geçirilen barlaglar şeýle-de Kiçi Aziýanyň we materik Gresiýasynyň deňiz kenarlarynda geçirilen barlaglar mümkinçilik berýär.

Gadymy Gresiýanyň taryhynyň täze döwürde öwrenilşi. Günbatar Rim imperiýasy ýykylandan soň birnäçe

asyryň dowamynda antiki döwrüň taryhy juda az adamlary gyzyklandyrypdyr.

Diňe XIV asyrdan başlap (Ýewropada gaýtadan galkynys döwrüniň başlanmagy bilen) Italiýanyň şäherlerinde saklanyp galan gadymy awtorlaryň golýazmalaryny ýygnamak we öwrenmek başlanýar. XV asyrdan Italiýanyň bu göreldesine beýleki Ýewropa ýurtlary-da eýeripdirler. XVI asyrdan çap etmek usuly açylandan soň gadymy grek-rim awtorlarynyň eserleri köpeldilýär we giň köpçülige elýeterli edilýär. XVI asyrdan Gadymy grek-rim taryhy ýörite ders hökmünde uniwersitetlerde we gimnaziýalarda okadylyp başlanýar.

XVII asyryň başynda Fransuz alymy, filolog, Jozef Ýust Skaliger antiki taryhyň ylmy senenamasyny düzýär. Gresiyanyň ýerinde ilkinji arheologiýa barlaglary-da şol ýüzylykda başlanýar. XVIII asyrdan Angliýada arheologiýa maglumatlarynyň esasynda ýazylan Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça ylmy işler peýda bolýar.

XVIII asyryň ahyrynda XIX asyryň başlarynda Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça “Gomer meselesi” atly ylmy jedel ýüze çykýar. Nemes filology Fridrih Wolf (1759-1824) “Iliada” we “Odiseýa” poemalaryny derňäp olary bir ýazaryň işi hökmünde kabul etmek bolmaz diýen netijä gelýär. Ol poemalar aýry-aýry epiki aýdymlaryň biri-biri bilen utgaşdyrylmagy netijesinde kem-kemden döräpdir diýip tassyklaýar. Wolf Gomeri taryhy şahsyýet hökmünde inkär etmeýär. Ýöne ol poemalaryň ýazary däl-de il arasynda olary aýdym edip aýdan, ady belli dessançylaryň biri bolupdyr diýip hasap edýär. Onuň adyny soňraky nesiller ýat-da saklapdyr we poemalaryň ýazary hökmünde kabul edipdirler diýip ýazýar. Başga bir nemes filology Fridrih Şiller bolsa Wolfyň tersine poemalaryň ikisiniňde edebi bitewiligini subut edip, olaryň ýazary Gomerdir diýip tassyklaýar. Bu ylmy jedel häzire çenli dowam edýän we doly çözülmelik meseleleriň biri bolmagynda galýar.

XIX asyryň başynda taryhy çeşmeleri öwrenmekde, olary tankydy derňemek usuly ýüze çykdy. Bu usuly ilkinji ulanan Geýdelberg uniwersitetiniň professory Bartold Georg Niburdyr. Ol antiki awtorlaryň işlerini biri-biri bilen hem-de arheologiýa we etnologiýa ylmynyň maglumatlary bilen deňeşdirmek arkaly wakalaryň anyklygyny kesgitlemegi öňe sürýär. Nibur deňeşdirme usuly bilen aýry-aýry wakalary-da, taryhyň umumy ösüşini-de kesgitlemäge synanyşýar.

1817-nji ýylda Berlinde Awgust Bekiň (1775-1867) “Afinylaryň döwlet hojalygy” atly işi çap edilýär. Onda Afinynyň maliýe ýagdaýy derňelýär. Bu işde erkin ilatyň sany, gullaryň sany, hünärmentleriň zähmet haky, azyk önümleriniň bahasy anyklanylýar. Awgust Bek öz okuwçylary bilen ýygnan gadymy grek ýazgylarynyň 4 tomlugyny çap edýär.

A.Bekiň okuwçylaryndan biri Iogan Gustaw Droyzen (1808-1884) 1833-nji ýylda “Beýik Isgenderiň taryhy” atly eserini çap edýär. Onda Filipp II Gresiyany boýun egdirişi we Isgender Zülkarneýiniň basypalyşlary mahabatlandyrmak bilen beýan edilýär. Droyzen 1836-njy ýylda “Diodohlaryň taryhy”, 1842-nji ýylda “Epigonparyň taryhy” eserlerini çap edýär. Olarda Isgenderiň oruntutarlarynyň döwründe, ýagny b.e.öň 223-221-nji ýyllarda, Ortaýer deňzi sebitiniň harby-syýasy taryhy açylyp görkezilýär.

XIX-asyryň 70-nji ýyllarynda Droyzen ýokarda görkezilen işlerini birleşdirip “Ellinizmiň taryhy” atly işini çap edýär. Şeýlelikde ol taryh ylmyňa ellinizm diýen täze adalga girizýär. Onuň pikiriçe bu b.e.öň IV asyryň ahyryndan b.e. öň II asyra çenli aralygy öz içine alýan döwür, grek agalygynyň we grek medeniýetiniň gündogar halklaryna ýaýran we ellinizm medeniýetiniň emele gelen döwri hasap edýär. Emma onuň mazmuny Droyzeniň kesgitlemesinden tapawutlanýan hem bolsa, Ellinizm adalgasy Gresiyanyň taryhynyň soňky döwrini we Aleksandr Makedonskiniň ýörişlerinden soň Alynky

Aziýada we Müsürde emele gelen patyşalyklaryň taryhyny öz içine alýan döwriň ady hökmünde berk ornaşýar.

XIX asyryň 2-nji ýarymynda gadymy Gresiýanyň taryhy boýunça 2 sany uly iş neşir edilýär. Olaryň birisi Nemes alymy Ernest Kusirusyň (1814-1897 ýý.) 3 tomlyk “Gresiýanyň taryhy” eseri bolup, onda iň gadymy döwürden b.e.öň 338-nji ýyla çenli bolan wakalar beýan edilýär. Ol eserde gadymy Grek jemgyýetiniň medeni durmuşyna aýratyn uly orun berilipdir. Beýleki bir işiň awtory iňlis alymy Žorž Grottdyr (1809-1871 ýý.). Grottyň eseri 12 tomdan ybarat bolup “Gresiýanyň taryhy” diýilip atlandyrylýar. Eser iň gadymy döwürden b.e.öň 301-nji ýyla çenli aralygy öz içine alýar. Grot medeniýetiň taryhyna – edebiýata, filosofiýa, sungata aýratyn üns beripdir. Ol Afiny demokratiýasyny has mahabatlandyryp görkezipdir. Emma Perikliň, Kleonyň, Demosfeniň hereketlerini, Isgender Zülkarneýiniň ýörişlerini dogruçyl beýan edipdir.

XIX asyryň 2-nji ýarymynda Ýewropada bolup geçen sosial-ykdysady we syýasy özgerişler bilen baglanyşykly adamzat taryhynyň ösüşi barada täze nazarýetler peýda bolýar. Şeýle nazarýetleriň biri-de taryhy-materializmdir. Ol nazarýet K.Marksyň we F. Engelsiň “Kapital”, “Tebigat dialektikasy” “Anti Dýuring” we beýleki eserlerinde esaslandyrylýar. Onda adamzat taryhynyň sosial-ykdysady formasiýa diýilip atlandyrylýan we biri-birini çalyşýan 5 sany uly döwürlerden düzülýändigini barada pikir öňe sürülýär. Şol döwürleriň ikinjisini, ýagny Gadymy döwri olar gul eýeçlik jemgyýetçilik ykdysady formasiýasy hökümünde häsiýetlendirýärler.

XIX asyryň ahyrynda ýüze çykan beýleki bir nazarýet adamzat jemgyýetiniň taryhy gaýtalanyp durýan aýlawlardan ybaratdyr diýen pikiri öňe sürýär. Şoňa laýyklykda adamzat jemgyýeti öz ösüşinde şol bir basgançaklary geçenden soň täzedan gaýtalanýar. Ol aýlawlar (sikller) nazarýeti adyny aldy. Şu nazarýete görä gadymy döwüriň ösüş basgançaklaryny

degişlilikde Ýewropanyň taryhynyň orta asyrlary we täze taryhy bilen deňeşdirmek mümkindir diýilýär.

Gadymy Gresiyanyň ýerlerinde geçirilen arheologiki barlaglar we olaryň netijeleri. XIX asyryň ikinji ýarymy, XX asyryň başlary Gadymy Gresiyanyň arheologiasyny öwrenmekligiň we taryhy açyşlaryň döwrüdür. Uly möçberli arheologiya işleriniň başyny nemes barlagçysy Genrih Şliman (1822-1890 ýý.) başlaýar. Ol ilkinji bolup 1873, 1878-79-njy ýyllarda Kiçi Aziýanyň Gissarlyk diýen ýerinde gadymy Troýanyň ýerleşýändigini baradaky rowaýatyň esasynda gazu-barlag işlerini geçirip, bu şäheriň üsti açylýar. Şlimanyň başlan işini soňra Wilgelm Derpfeld (1883-1940 ýý.) amala aşyrýar. Barlaglar Gissarlyk ýadygärliginiň gadymy Troýa şäheriniň galyndylarydygyny subut edýän maglumatlaryň üstüni açýar.

1874-77-nji ýyllarda G.Şliman Peloponnesiň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşen Mikende arheologiya barlaglaryny geçirip örän köp ýadygärlikleriň üstüni açýar. Bu ýerde b. e. öň XVII-XVI asyrlara degişli ýerasty-şahta guburhanalary diýilýän guburhanalaryň üsti açylýar.

1900-njy ýyllda inlis alymy Artur Ewans (1851-1941 ýý.) tarapyndan Krit adasynda gazu-barlag işleri geçirilýär. Ol ýerde A. Ewans ägirt uly desganyň galyndysyny açýar we ony “Minosyň köşgi” diýip atlandyrýar. XX asyryň başlarynda şeýle desgalar ýene-de Egeý deňziniň adalarynda we materik Gresiasynyň birnäçe ýerinde ýüze çykarylýar. Netijede Kritiň beýleki ýerlerinde geçiren barlaglar, alymlara Gadymy Krit medeniýetiniň aýratynlyklarynyň üstüni açmaga mümkinçilik berýär. Şol döwürlerde beýleki bir nemes barlagçysy Ernest Kursius Gresiyanyň Olimpiýadasynda (1875), birneme soňrak bolsa Pergamda uly möçberli arheologiya barlaglaryny amala aşyrýar.

Afinyda we beýleki grek şäherlerinde yzygiderli arheologiki barlaglar geçirilýär; ähmiýetli barlaglarar fransuz arheologlary tarapyndan dini merkezler bolan Delfde we Olimpiýadada

geçirilýär. Delos we Rodos adalarynda, Kiçi Aziýanyň iri merkezleri bolan we ellinizm döwründe gülläp ösen Miletde, Pergamda we beýleki şäherlerde, ellinizmiň täsiri ýeten Müsürde, Siriýada we beýleki ýurtlarda geçirilen köp sanly arheologiki barlaglar, Gadymy Gresiýanyň taryhy barada köp möçberde maglumatlary toplamaga mümkinçilikleri berdi.

1875-nji ýylda nemes arheologlary Olimpiýada-da gazuw işlerini geçirip, ol ýerden Geriniň we Zewsiň ybadathanalarynyň, köp sanly heýkelleriň, şol sanda görnükli heýkeltaraş Fidiniň ussahanasynyň üsti açýarlar. Emma Fidi tarapyndan taýarlanan we grekler tarapynda n dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri hasaplanan Zewsiň heýkeli tapylman galýar.

XIX asyryň ahyrlarynda iňlis, amerikan, fransuz, grek arheolog alymlarynyň geçiren köp sanly ekspedisiýalary gadymy grek şäherleriniň harabaçylyklarynda gazuw-barlag işlerini geçirip ol ýerlerden köp sanly ybadathanalaryň, köşkleriň, teatrlaryň, stadionlaryň, бүрүнчен ýasalan heýkelleriň, monetalaryň, kitaphanalaryň üstüni açmagy başardylar. Grekleriň özüleri Afıny Akropolyny öwrenmek boýunça uly işleri amala aşýýarlar.

Ylmy barlaglar XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň içinde hem dowam etdirilip, dürli ýurtlaryň arheologlary tarapyndan Gresiýanyň gadymy taryhy öwrenilýär. Şol döwürlerden başlap rus alymlary: A. Lýusenko, K. Demberg, A. Uwarow, I.E Zabelin, P.M. Leontew., A.P. Smirnow we beýleki alymlar tarapyndan Gara deňiz kenarlarynda, Don derýasynyň aşaky akymalarynda, Kerçde köp sanly gazuw-barlag işleri geçirip, gadymy grek şäher döwletleri bolan Hersones, Bospor patyşalygynyň paýtagty Pantikopeý, Olwiýa şäherleriniň üstüni açdylar. Netijede, bu üsti açylan arheologiya tapyndylary, alymlara Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde düýpli öwrülişik etmäge mümkinçilik berýär.

XX asyrdadadymy Gresiýanyň taryhynyň öwrenilşi.
XIX asyryň soňky çäryeginde XX asyryň başlarynda görnükli

nemes taryhçysy Eduard Meýeriň “Gadymyýetiň taryhy” eseri çap edilýär. Meýer Gadymy ýurtlaryň taryhyny beýleki ýazarlaryňky ýaly yzygiderlikde – Gündogar ýurtlary, Gresiýa, Rim – diýip bermän, eýsem ol taryhy utgaşykly beýan edipdir. Ýagny beýan ediş yzygiderliligi ýurtlar boýunça däl-de wakalaryň senesi boýunça tertipde ýazypdyr. E. Meýer “Gadymyýetiň taryhy” atly işini 5 tomdan ybarat beýan edipdir, täze maglumatlaryň toplanmagy bilen onuň üstüni ýetirip birnäçe gezek ony täzeden neşir edýär. Emma E. Meýer taryhyň ösüşi aýlaw boýunça hereket edýär diýen nazaryetiň belli wekilleriniň biri bolansoň, ol taryhy aýry-aýry ýurtlar boýunça ýazmandyr.

Birinji jahan urşundan soň taryh ylmynyň merkezi hökmünde Fransiýa we Angliýa öňe saýlanýar. XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda Kritde we Gresiýanyň beýleki ýerlerinde möhüm arheologiýa açyşlary edilýär. 1938-nji ýylda Mikende “Nestoryň köşgi” atlandyrylan gadymy harabaçylykdan ýüzüne hat ýazylan toýun kerpiçjikler tapylýar. Ol ýerde gazuw işleri we ýüzi hatly kerpiçjikleriň tapyndysy soňky döwürlere çenli dowam edip gelýär. Soňraky döwürde Amerikaly alymlar, ellinizm döwletleriniň ýerlerinde möhüm arheologiýa barlaglaryny geçirdiler. Ýewfrat derýasynyň boýundaky gadymy Dura Ewropos şäherinde geçirlen barlaglar netijesinde örän gymmatly maglumatlar, şol sanda ýazgylar hem toplanýar. 1953-nji ýylda inlis alymlary M.Windersiň we J.Çadwigiň “A” we “B” belgili gyzykly hat” adyny alan Krit-Miken döwründe Gresiýada ulanylan iýeroglif hatyny okamagyň usulyny tapmagy Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde uly öňe gidişlik boldy. Täze açyşlaryň esasynda ýazarlar topary tarapyndan ýazylan 7 tomdan ybarat Gresiýanyň taryhy çap edilýär.

Ikinji jahan urşundan soň Günbatar Ýewropada taryhçylar tarapyndan ýazylan köp tomluk taryhy eserlerden “Siwilizasiýanyň ählumumy taryhy” (Fransiýa), “Dünýäniň

taryhy” (Şweýsariýa, Germaniýa) atly işleri belläp geçmäge mynasypdyr.

XIX-XX asyrlaryň içinde rus alymlary tarapyndan Gresiýanyň taryhy boýunça köp sanly işler ýazylýar. Olardan S. A. Žebelýewiň “B. e. öň 229-31-nji ýyllardaky Afiny taryhyndan”(1898 ý.), M.M. Hwostowyň “Grek-rim Müsüriniň Gündogar söwdasynyň taryhy”, ”Afina demokratiýasy”(1909 ý.) “Gresiýanyň taryhyna giriş” (1915ý.) ýaly işleri çap edilýär. Şeýle-de R.Ýu. Wipperin “Gresiýanyň nusgawy döwrüniň taryhy” ýazylýar. Sowet zamanynda hem Gadymy Gresiýanyň taryhynyň aýry-aýry meseleleri, döwürleri boýunça umumylaşdyryjy häsiýetdäki işleriň uly topary çapdan çykdy. Olardan W.S.Sergeýewiň “Gadymy Gresiýanyň taryhy” birnäçe gezek neşir edilýär. A.B.Ranowiçiň “Ellinizm we onuň taryhy ähmiýeti” (1950 ý.), A. N. Zograf “Antiki monetler(teňňeler)”, W. I Awdiýewiň we N.N. Pikusyň “Gadymy Gresiýanyň taryhy”(1962 ý.), Antiki Gresiýa. Polisiň ösüşiniň meseleleri. T. 1-2. (1983.3200.00 ý.), A.S.Şofmanyň 2 bölümden ybarat “Antiki Makedoniýanyň taryhy”(1960-1963 ýý.) we beýleki onlarça taryhçylaryň işlerini belläp bolar. XX asyryň ikinji ýarymynda SSSR-de çap edilen 10 tomluk “Ählumumy taryhyň” 1-2 tomlary hem gadymy döwürň taryhyna bagyşlanýar.

I. Gresiýa Krit – Miken siwilizasiýalary döwründe

Gresiýada siwilizasiýanyň ýüze çykmagy. Balkan ýarymadasy entek gadymy daş asyry döwründe ilatlaşypdyr. B.e.öň VII-müňýyllykda bu sebitde ekerançylyk we maldarçylyk başlanýar. Kūýzegärçilik ýüze çykýar. B.e.öň VI-IV müňýyllyklarda Dunaýdan günortadaky ýerlerde ösen neolit (täze daş asyry) medeniýetleri peýda bolýar. Balkan ýarymadasynyň we Egeý deňziniň adalarynyň has amatly ýerlerinde ilatyň sany çalt köpeliýär. B.e.öň IV müňýyllykda

olar mis eretmegi özleşdiripdirler. Metal gurallar öndüriji güýçleriň çalt ösmegine ýardam edipdir. Ol hem öz gezeginde ilkidurmuş gatnaşyklarynyň dargamagyna alyp barypdyr. Bu hereket ylaýtada Kritde we Elladanyň kenarýaka ýerlerinde çaltlaşypdyr we ol ýerlerde siwilizasiýanyň örän ir ýüze çykmagyna alyp barypdyr.

Emma XIX asyryň 70-nji ýyllaryna çenli Gadymy Gresiýanyň taryhy bilen meşgul bolan alymlar, Gresiýanyň başlangyç taryhyny b. e. öň VIII asyrdan beýan edipdirler. Mysal üçin, Žordž Grot (1794-1871 ýý.) 12 tomdan ybarat „Gresiýanyň taryhy“ atly işinde Gresiýanyň taryhyny b. e. öň 776-njy ýyl bilen başlaýar, ýagny Elide-de ýerleşýän Zews Olimpiýa ybadathanasynda Gresiýada giňden ýaýran Olimpiýada oýunlaryndan alyp gaýdýar, emma grekleriň has irki taryhy barada kalam agyz agzaman ony ýatdan çykarýar. Emma grekleriň gadymy taryhy halk rowaýatlarynda-da, ertekilerde-de saklanyp dilden-dile geçip gelipdir we antiki taryhçylarynyň-Gerodotyň, Fukididiň, Diodoryň we beýlekileriň işlerinde giňden beýan edilipdir. Şol rowaýatlara görä, Krit adasynda has irki döwürlerde kuwatly patyşalyk bolup, onda Minos diýen rowaýaty bir patyşa ýurdy dolandyrypdyr.

XX asyryň dowamynda geçirilen arheologiýa barlaglary Gadymy Gresiýanyň taryhynyň başlangyç senesiniň has irki döwürlere degişlidigini aýan edýär. Gresiýada ilkinji siwilizasiýalaryň ikisiniň b.e.öň III-II müňýyllyklarda ýüze çykandygy anyklanyldy. Ýewropa taryhynyň ilkinji sahypalary şu siwilizasiýalaryň taryhynyň beýanlary bilen açylýar. Bu döwürde Ýewropada ilkinji döwletler emele gelýär, ilkinji hat-ýazuw, ilkinji sungatyň nusgalary ýüze çykýar. Bu döwrüň wakalary we gahrymanlary giçki grekler tarapyndan kuwatly krit patyşasy Minoý barada, Gerakl bilen Teseýiň gahrymançylyklary barada, Argonawtlaryň we Troýa urşy barada rowaýatlaryň döremegine getirýär.

Genrih Şlimanyň barlaglary. Troýa we Miken baradaky maglumatlaryň açylmagy. XX asyryň 70-nji ýyllaryna çenli alymlar bu rowaýatlary inkär edip geldiler. Bu garaýyş diňe XIX asyryň 70-nji ýyllaryndan, esasan hem Genrih Şlimanyň arheologiki açýslaryndan üýtgäp başlaýar. Genrih Şliman (1822-1890 ýý.) Germaniýada baý bolmadyk maşgaladan bolup, heniz oglan wagtynda ony atasy söwda işlerine ugrukdyrýar. Ýaş Şliman söwda işlerinde özüniň ukybyny görkezip, gazanç edip, mal toplap özi uly bolmadyk söwda merkezini açýar. 1846-njy ýylda bolsa ol Russiýa gidip Peterburgda täjirçilik merkezini açýar. Krym urşy bilen baglylykda onuň söwdasy has güýjöp, 60-njy ýyllarda millioner bolýar. G. Şliman diňe bir söwda-da däl eýsem dil öwrenmekde hem juda erjel bolup Ýewropa dillerini, şol sanda rus dilini hem öwrenýär. Ol gadymy grek dili bilen we antiki ýazarlaryň işleri bilen gyzyklanýar. Ol „Iliada“ we „Odiseýa“ poemalaryny okap, bu eserleriň mazmuny taryhy hakykat esasynda döremelidigine ynanýar. Şondan soň, Şliman söwda işlerini taşlap oz hasabyna gadymy Troýany tapmaga girişýär. Hem-de 1870-nji ýylda Kiçi Aziýada ýerleşýän Gissarlyk depede gazuw işlerine başlaýar. Netijede birnäçe günden soň ol bu ýerde köp asyr mundan öň ýumurlyp ýene-de täzedan dikeldilen şäheriň üstüni açýar. Tapylyan köp sanly daşdan, bürünçden we gymmat bahaly metallardan ýasalan zatlaryň täsin hem kämil ýasalyşy geň galdyrýar. Aýratyn hem hemmeleri geň galdyran zat Şliman tarapyndan atlandyrylan Prima hazynasynyň üstüniň açylmagy bolýar. Tapyndylaryň içinde altyndan, kümüşden we misden ýasalan zergärçilik işleri (halkalar, bilezikler, şelpeler), örän inçeden sünnälenip daşdan hem bürünçden ýasalan ýaraclar bar. Ownuk altyndan ýasalan zatlaryň özi 8 müňden geçýär. Şlimanyň arheologiýa hünäri bolmansoň, ol gadymy şäheriň dürli döwrüniň medeni gatlaklaryny dogry kesgitläp bilmändir şonuň üçin, ol öz açýşyny Gomer döwrüniň II Troýasy diýip atlandyrýar, emma Gomer Troýasy VIIa diýilip

öň ylymda atlandyrylypdyr. Bu kemçiliklerine garamazdan, Şlimanyň açyşlary öz ylmy ähmiýetini asla ýitirenak. Şeýlelik bilen, alymlaryň eposlary inkär etmekligiň, ynanmazlygyň öňi alynýar. Gomeriň adyna ýazylyan epiki eserler hem taryhy hakykaty şöhlendirmelidigi hakykata öwrülip başlaýar. Şlimanyň ýoly bilen alymlaryň köpüsi gidipdir. Şliman diňe bir Troýany gazmak bilen çäklenmändir, ol 1874-nji ýylda gadymy Mikende hem gazuw işlerini geçirýär.

„Iliada“ poemasynda görä, Mikenyde patyşa Agamemnonyň ýaşayan köşgi bolupdyr. Agamemnon grek halk ýygymyna baş bolup Troýa ýöriş edipdir. Miken akrapolynyň galyndylary beýik baýryň üstünde heniz gazuw işleri geçirilmezinden öň hem üsti açyk görünip durupdyr. Bu baýyr Argoliý aýlagynyň kenaryndan 18 km uzaklykda, deňiz derejesinden 278 metr beýiklikde ýerleşipdir. Goranyş tarapdan baýyr juda amatly ýerde ýerleşip, ol ýerde daşdan gala galdyrylypdyr. Galanyň girelgesinde iki sany ýolbars heýkeli oturdylyp, oňa ýolbars derwezesi diýilip atlandyrylypdyr. Şliman 1876-njy ýylda Miken akrapolyndan daş bolmadyk ýerde alty sany şahta guburhanalary diýilip atlandyrylan guburhanalaryň üstüni açýar. Olar gaýada gönüburçly guýular bolup, ýokarsy daş plitalar bilen ýapylypdyr. Bularyň käbirleri heniz gadym döwürde talanypdyr, beýlekilerinden bolsa köp sanly şeper bezelen şaý-sepler: maňlaýlyk, egme ýüzükler, zynjyrlar, owadan gymmat bahaly daşlar bilen bezelen ýaraglar, gymmat bahalay metaldan ýasalan gaplar (mysal üçin, kümüşden öküzüň kellesi şekilindäki ritonlar), şeýle-de altyndan ýasalan merhuma geýdirilýän, onuň ýüz şekilini berýän guýma perde (maska) tapylýar. XX asyryň 50-nji ýyllarynyň içinde Mikende 30-a golaý merhum jaýlanan “G” topary diýilip atlandyrylýan gaýa guburhanalary tapylýar. Bu guburlardaky ýüze geýilýän perdeler elektrondan ýasalyp, olar o diýen şekilli ýasalmandyrlar. Şlimanyň açyşlaryndan soň Balkan

ýarymadasynda, Egeý deňziniň adalarynda güýçli derejede arheologiki barlaglar başlanýar.

Gadymy Kritiň taryhynyň döwürleri. Krit we Miken medeniýetiniň açylmagy bilen olary döwürleşdirmek meselesi ýüze çykýar. Bu meseläni çözmekde Kritiň Müsür bilen söwda gatnaşyklary uly ýardam edýär, sebäbi krit-miken önümleriniň Müsürden tapylmagy, Gadymy Kritiň maddy ýadygärlikleriniň esasy senesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olaryň takyk senesi inlis alymy A. Ewans tarapyndan kesgitlenipdir we ylmy aýlanşyga girizilipdir. Ewans Kritiň ähli arheologiki tapyndylaryny üç döwre bölýär. Ol Krit medeniýetini legendar patyşa Minoýyň ady bilen şertleýin atlandyrýar.

Irki minoý döwri (b. e. öň 2600-2000 ýý.) Bu döwre çenli neolitik tapyndylar, misden we altyndan ýasalan metal önümleriň gadymy oturymly etraplaryň ýerlerinde üsti açylýar. Şu döwür bilen, urug jemgyýetinde köpşülikleýin merhumlary jaýlamaklygyň bolandygynyň üsti açylýar. Ol guburlar daşky görnüşi boýunça tegelek gazylan guburlar bolup, olarda kähallatlarda 700-e çenli skletler ýerleşdirilipdir. Irki minoý döwriň ahyrlarynda keramiki önümler ýüze çykyp, olar küreleriň kömegi bilen ýasalypdyr.

Orta minoý döwri (b. e. öň 2000-1550 ýý.). Bu döwürde бүрүнçіň ýаýран döwri болýар. Bu döwürе көскleriň salynmagy, Knosy Fest bilen we Messara düzlүgini Kritiň demirgazyk kenarlary bilen birleşdirýän ýollaryň salynmagy degişlidir. Keramikadan gap-gaçlaryň ýasalmagy ýüze çykýar. Ilkinji gezek laýdan ýasalyp günde guradylan çyzykly (lineýniý) krit „A“ ýazgysy-tablisasy peýda bolýar. Bu ýazgylar b. e. öň XVII asyr bilen bellenýär. Ortaminoý medeniýeti döwründe döredilen көшкler we beýleki binalar güýçli ýer titremesi netijesinde weýran болýар. Alymlaryň bir topary bu weýранчыкlygy ýer titremegi bilen, beýlekileri ot almagy bilen baglanyşdyrýarlar. Häzirki döwürde ylymda bu ýumurluşygyň sebäbini Balkan ýarymadasyndan gelen aheýler taýpalarynyň b.

e. öň XVII asyrdaky bosup gelmekleri bilen baglanyşdyrylýar. Emma tiz wagtyň içinde Kritde durmuş dikeldilýär, ýykylan jaýlar täzeden gurulýar. Aheýleriň bir bölegi ýerli halklar bilen garyşyp-goşulşyp gidýärler. Şu döwürde hem aheýleriň gelmegi bilen Krit adasynda çyzykly krit „B“ haty ýüze çykýar.

Giçki minoý döwri (b. e. öň 1500-1150 ýý.). Bu döwürde Knosyň Kritiň ähli ýerlerine häkimliginiň ýaýran döwri bolýar. Döwrüň häsiýetli tarapy hem ýollar abatlanyp, adanyň ähli etraplaryna ýol çekilipdir. Knosyň köşgi täzeden gurulýar, diwarlarda täze şekiller çekilýär (knosyň hökümdarlarynyň biriniň şekili, öküzler bilen oýnamak-söweşmek ýaly şekiller). Emma bu döwür hem weýrançylyk bilen, köşgileriň ýumurylmany bilen tamamlanýar (b. e. öň 1450 ý.). Mundan soň kritlileriň aheý medeniýeti ýitýär. Şeýlelik bilen, doriý taýpalarynyň bosup gelmegi başlanýar, netijede Krit doriýlar tarapyndan eýelenýär. Kritiň gadymy taryhynyň ahyrynda onuň esasy ilaty doriý taýpalary bolupdyr.

Krit siwilizasiýasynyň açylmagy. Knos köşgüniň gurluşy. XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başlarynda Krit adasynda iňlis alymy Artur Ewans (1851-1841 ýý.) tarapyndan geçirilen arheologiýa barlaglary düýpli maglumatlary ýüze çykarýar. Gazuw agtaryş işleri döwründe hakykatdan hem bu ýerde 300 töweregi dürli otaglardan ybarat 16 müň kw/m meýdany tutýan ägirt uly binagärçilik toplумы bolan Knos köşgüniň üstü açylýar. Ony arheologlar “köşkler” diýip atlandyryrlar. Rowaýata görä, bu ýerde Kritiň patyşasy Minosyň köşgi ýerleşipdir. Grekler oňa Labirint diýip at beripdirler. Rowaýatlarda ol örän köp otaglardan we dälizlerden ybarat uly ymarat hökmünde suratlandyrylýar. Onuň içine giren adam özbaşdak daşyna çykmanyň ýoluny tapman heläk bolýarmyş.

Köşgüň otaglary bir ugurly däl-de örän başly-barat ýerleşipdir. Emma içerki bitertiplige garamazdan ol bitewi bir desga görnüşine eýe bolupdyr. Ony bitewi görnüşe getirýän esasy zat merkezde ýerleşen uly meýdança bolup, otaglaryň

ählisinden şol meýdança barmaga mümkinçilik berýän çykalgalaryň bolmagydyr. Meýdança dörtburç biçüwde bolup oňa daş düşelipdir. Ol hojalyk maksatlar üçin däl-de dini dessurlary geçirmek üçin niýetlenipdir. Köşk esasan iki gatdan ybarat salnypdyr, gatlar sütünlere berkidilen basgançaklar arkaly çykylypdyr. Köşgüň merkezinde uly howly bolup, onuň daşyny köp sanly otaglar tutupdyr, olar hem öz gezeginde howlyjyklara bölünipdirler. Otaglaryň köpüsiniň aşagynda ýerzeminler gurlupdyr. Knos köşgüniň käbir otaglary azyk önümlerini saklamak üçin niýetlenipdir. Köşgün aşaky gatynda ýarag saklanýan ammar bolupdyr, şeýle-de ol ýerde naharhana ýerleşipdir. Köşk hyzmatkärleri we ussahana üçin hem ýörite otaglar gurlupdyr.

Köşgüň günorta böleginde bolsa hammam toplumy bolup, ol ýerde ýuwunlypdyr. Köşgüň özünde hem üçekden akýan ýagyn suwyny hammam üçin peýdalanyptyrlar, onuň üçin bolsa ýörite howuz gurlupdyr. Şeýle-de, ol ýerde köşk adamlary üçin kirýuwylýan ýer hem bolupdyr. Köşge suw geler ýaly keramiki turbalar hem çekilipdir.

Patyşanyň meylis, myhman kabul edýän uly zalynyň düşegi (poly) gyzyl suwag bilen suwalypdyr. Onuň gapdalynda arassalanmak üçin howuz gurlupdyr. Patyşanyň tagtynyň iki gapdalynda dywaryň boýy bilen gežden (gipsden) ýasalan oturguçlar goýlupdyr. Myhman otagynyň günbatar tarapynda hemişe ot ýanyp duran otag bolup, ol ýerde hudaýlara sežde edilipdir.

Knos köşgüne meňzeş köşkler: Feste, Mallin, Agia-Triada ýaly şäherlerde hem gurlupdyr, emma olar has kiçi ölçeglerde gurlupdyr.

Knos köşgi ýer titremesi zerarly birnäçe gezek ýumurlypdyr we gaýtdan dikeldilipdir. Köşklerniň ilkinji peýda bolan wagtyny alymlar b.e.öň. 2000 ýyl bilen, bu ýerde ýaşaýyşyň togtan, köşklerniň ýykylan wagtyny bolsa b.e.öň 1200 ýyl bilen seneleýärler.

Minos we umumy Krit döwletiniň döremegi. Minos barada, onuň güýçli döwleti barada köp sanly taryhy gürrüňler saklanyp galypdyr. Mysal üçin. Diodor Sisiliýskiý „Taryhy kitaphana“ işinde Minos baradaky beýanlarynda: „Hudaýlar dünýä inenden soň, köp nesilleriň geçmegi bilen Kritde has edenli serkerdeler-gahrymanlar öňe cykypdyrlar. Olaryň içinde has şöhrat gazananlary Minos, Radamant we Sarpedon bolupdyr. Rowaýatlara görä, olar Zewsiň we Ýewropanyň ogullary bolupdyrlar....Doganlaryň ulusy Minos Kritiň patyşasy bolup, birnäçe şäherleriň düýbünü tutupdyr. Şäherleriň içinde has kuwatlylary- Knoss bolup, ol adanyň Aziýa tarapynda ýerleşipdir, Fest şäheri adanyň günortasynda, deňiz kenarynda ýerleşipdir hem-de Kidoniýa şäheri bolup, ol adanyň günbatar tarapynda ýerkeşip Peloponnese tarap bakyp durupdyr. Minos öz kakasy Zews bilen gowaklaryň birinde duşuşyp, ondan köp sanly kanunlary alyp kritlilere berendigini yglan edipdir. Minos köp sanly harby gämileri ýasapdyr, olaryň kömegi bilen deňizdäki adalaryň köpüsini özüne tabyn edip, ellinlerden ilkinji bolup deňizde agalyk sürüpdir. Ol şöhrat gazanypdyr, emma Sisiliýadaky Kokala şähreine geçirilen ýörişde heläk bolýar”diýip, ol ýazýar. Fukididiň taryhynda hem Minosyň harby gämi ýasap deňizde garakçylara garşy göreşip, olary ýok edişi hem-de ilkinji bolup Ellin deňzinde agalyk sürüşi giňden beýan edilýär.

Minos materik Gresiýasynyň hem birnäçe welaýatlaryna öz häkimligini ýaýradypdyr, oňa Attika hem tabyn edilipdir. Attikanyň kritlileriň tabynlygyndan çykyşy baradaky saklanan rowaýatlar hem grek taryhçylarynyň işlerinde beýan edilipdir.

Döwletiň sosial-ykdysady ýagdaýy. Ýewropada ilkinji siwilizasiýanyň ojagy yokarda belleýşimiz ýaly Krit adasydyr. Balkan ýarymadasyny, Egeý deňziniň adalaryny Kiçi Aziýa we Müsür bilen birleşdirýän in gadymy deňiz söwda ýoly Kritiň üstünden geçipdir. Onyň şeýle bolandygyny Aristotel hem “Politika” atly işinde “Krit deňziň ortasynda ýerleşip

Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň kenarlaryndan barmak üçin ýakyndyr...şonuň üçin, oňa öňdäkileriň biri bolmaga mümkinçilik bolupdyr” diýip ýazýar. Şoňa görä-de, bu ýerde ýüze çykan Minoý medeniýeti adyny alan ilkinji siwilizasiýa bir tarapdan ýakyn Gündogaryň siwilizasiýalarynyň, ikinji tarapdan Kiçi Aziýanyň we Balkan ýarymadasynyň neolit medeniýetleriniň güýçli täsirine sezewar bolýar.

Kritiň tehnikasy we hojalygy gadymy döwür üçin, aýratyn ösüşe eýe bolýar. Ilki bilen hem metal işlemeklik ýokary derejä ýetýar. Bürünçden hanjarlar, uzynlygy 1 metre ýetýän gylçlar ýasalypdyr. Olar altyn nagyşlar bilen bezelipdir. Altynan we kümüşden ýasalan okoralar her hili owadan şekiller bilen bezelipdir.

Kritde önümçilikde ikinji ýerde keramika önümleri bolup, küýze gaplar bişirilýän ojaklar bolupdyr. Özüniň täsin owadanlygy bilen Krit wazalaryna taý geljek wazalar бүтін Alynky Aziýada bolmandyr, şonuň üçin olary Müsüre, Siriýa we ondan hem aňryk Gündogara äkidilip satylypdyr.

Ekerançylyk hem Kritde ösüpdür, ol barada ýerzeminlerden tapylan laýdan ýasalan ägirt uly küýzeler hem subut edýär. Ol gaplarda däne, wino, zeýtun ýagy saklanypdyr. Deňizde ýüzmekde, söwda işlerini alyp barmak üçin gämi gurluşygy ýokary derejede ösüpdür, misden söwda üçin teňňeler guýulypdyr.

Söwdanyň ösmegi bilen hasap-hesip işleri artypdyr. Onuň üçin laýdan ýasalan kerpiçjiklere gadymy ieroglifiki hatlar ýazylypdyr, emma alymlara diňe bir öňki belgileri däl, eýsem b. e. öň XVII asyrdan ýüze çykan çyzykly hatlary okamaklygyň hem usulyny açmaklyk başartman gerlinýär.

Kritiň köşkünde, merkezi meýdança golaý ýerde tagt goýulan otag ýerleşipdir. Ol ýerde patyşa-ruhany döwlet işlerini çözüpdür we hudaýlara gurban bermek däbini ýerine ýetiripdir. Köşk ähli amatlylyklar bilen üpjün edilipdir. Suw geçiriji, hapa suwlary akdyryjy keramiki turbalar bolupdyr. Amatly

şemallandyryş we ýagtylandyryş üpjünçiligi gurlupdyr. Köşgiň jaýlarynyň aşaky gaty dürli önümleri saklamak üçin ammar bolup hyzmat edipdir.

Kritiň şekillendiriş sungaty we dini garaýyşlary. Kritde geçirilen arheologiki barlaglar döwründe ussatlyk bilen ýerine ýetirilen köpsanly sungat eserleriň üsti acylýar. Aýratyn hem Knos köşgüniň diwarlarynyň ýüzüne çekilen suratlar ähmiýetli şekillerdir. Olarda esasan ösümlikler, deňiz haýwanlary şekillendirilipdir. Suratlaryň arasynda köşgüň ýaşajylarynyň şekilleri-de gabat gelýär. Suratlarda syrdam, uzyn boýly gara saçly erkek adamlar we aşagy giňelip gidýän uzyn köýnekli aýallar şekillendirilipdir. Knosyň gadymy suratçylary adamlaryň we haýwanlaryň hereket edýän pursatlaryny şekillendirmekde uly ussatlyga ýetipdirler.

Suratlaryň esasy aýratynlygy olarda asuda, parahat durmuş görkezilýär. Munuň özi uruş we aw awlaýyşyň ganly pursatlaryny şekillendirmäge ýykgyt edilen, gadymy gündogaryň beýleki halklarynyň sungatyndan Krit sungatynyň düýpli tapawut edýändigini subut edýär. Sungatdaky asudalyk hem parahatlyk Kritiň beýleki döwletlerden çetde ýerleşmegi netijesinde, Kritiň deňiz bilen goragly bolmagy, ony daşky çozuşlardan halas bolmagyny üpjün edipdir, şonuň üçin olaryň durmuşy hem asuda bolupdyr diýip aýtmak bolar.

Gazuw-agtaryş işleri Kritiň ýaşajylarynyň dini düşünjesi bilen bagly köp maglumatlary ýüze çykardy. Kritde köp hudaýlylyk dini bolupdyr. Olar esasan aýal hudaýy “mukaddes Enä” sežde edipdirler. Ol daglaryň, tokaýlaryň, ýabany haýwanlaryň, ösümlikleriň, öňi bilen galla ekinleriniň we miweli baglaryň hudaýy hasap edilipdir. Köşkdäki we öýlerdäki sežde edilýän burçda eli ýylanly hudaý aýalynyň heýkelleri gabat gelýär. Olar esasan pil süňkinden ýasalyp, gyzyl bilen hem çäýylypdyr. Şol hudaýlaryň laýdan heýkeljiklerini garyp adamlaryň öýlerinden hem tapylýar. “Mukaddes Ene” bilen bir hatarda kritliler tebigatyň heläklejji

güýçlerini aňladýan gazaply hudaýa-da sežde edipdirler. Olar hudaýy göwresi adam, kellesi öküz şeklinde, wagşy görnüşde göz önüne getiripdirler. Onuň gahar gazabyny köşeşdirmek üçin dürli sadakalary, şol sanda adamlary-da gurban beripdirler.

Emma Kritde uly dini bir ybadaathanalar gurlumandyr. Köşkte, şol sanda orta gatlak yilatyň öýlerinde gazuw-barlag işleri geçirilende uly bolmadyk dileg edilýän, sadaka berilýän we hudaýyň we uly bolmadyk heýkeljiginiň goýulýan ýeri tapyldy.

Din kritlileriň durmuşynda örän uly orun tutupdyr. Din bilen bagly köpsanly tapyndylardan başga-da, kritdäki köşgüň otaglarynyň bir böleginiň dini maksatlara niýetlenendigi hem muňa şaýatlyk edýär. Şoňa görä-de bu ymaratlar toplumy hem köşk, hem buthana bolupdyr diýip hasaplanylýar. Şeýlelikde, Kritde döwletiň özboluşly görnüşi-teokratiýa emele gelipdir. Şeýle döwletde patyşa dünýewi döwlet häkimligi wezipesini hem-de baş ruhany wezipesini hem alyp barypdyr. Ol döwleti edara etmekde dini däplerden ugur alypdyr. Hökümdar keramatly şahsyýet hasap edilip, ýönekeý adamlara onuň adyny tutmaklyk, ýüzüne seretmeklik hem uly günä hasap edilipdir. Alymlar Kritdäki suratlaryň arasynda patşanyň şekiliniň ýoklugyny hem şunuň bilen düşündirýärler.

Ajaýyp köşkler, ondaky tükeniksiz baýlyk, rahat ýaşayş köpsanly garamaýak ilatyň zähmeti bilen döredilipdir. Olar köşkten uzakdaky obalarda, ýönekeý külbelerde ýaşapdyrlar. Zähmetkeş ilat köşge önüm görnüşinde salgyt töläpdir hem-de dürli borçlary ýerine ýetiripdir diýip çaklamak bolar. Köşge getirilýän önümleriň ählisi döwlet gullukçylary tarapyndan hasaba alnypdyr we toýun kerpiçjikleriň ýüzüne ýazylypdyr. Köşkte b. e. öň II müňýyllyga degişli ýazuw ýadygärlikleriniň üsti açylýar. Olar möhürlerde, gap-gaçlarda piktografia görnüşinde ýazylypdyr. Olardan başga-da ýüzi hatly palçyk tablisalarynyň 10 müňden gowrak bogunly hatlaryň üsti açylýar. Olara çyzykly (lineýniý) ýazgylar diýilýär. Şeýle hatly

kerpiçjikleriň örän köp mukdary köşk arhiwinde saklanypdyr. Emma häzire çenli olary okamagyň usuly açylman gelinýär. Gazuw agtaryş döwründe Knos köşgüniň arhiwinden ýüzi hatly hasap kerpiçjikleriniň hem 5000-si tapylýar.

Minoý siwilizasiýasynyň gülläp ösen döwri b.e.öň XV asyra gabat gelýär. Bu döwürde tutuş Krit adasy bir döwletiň düzümine giripdir. Bütün Kritiň welaýatlarynyň Knosyň töweregine jemlemegini Minos patyşa amala aşyrandyr diýilip çaklanylýar. Grek taryhçylary Minosy deňizleriň ilkinji hojaýyny diýip atlandyrypdyrlar. Minos baradaky ýazgylarda – ol uly gämi döredip deňizi garakçylardan arassalady we Egeý deňziniň hem ondaky adalaryň üstünden öz agalygyny berkarar etdi diýip habar berilýär. Bu habar hakykata laýyk gelýär diýip bolar. Çünki b.e.öň XVI asyrdan başlap Egeý deňziniň kenar ýakalarynda, adalarda, hatda Kiçi Aziýanyň kenar ýakalarynda, Miletiniň töwereginde hem Kritiň kolaniýalary peýda bolar. Müsür we Finikiýa şäherleri Krit bilen söwda hem diplomatik gatnaşyklary ýola goýupdyrlar.

Kritde tapylan köp sanly tapyndylar başga ýurtlardan getirilen zatlardan ýasalypdyr. Mysal üçin, altynadan hem pil süňkinden ýasalan zatlar, ýerli bolmandyr, sebäbi Kritde altyn alynýan känler, şeýle-de piller ýaşamandyrlar. Gyzylam, pil süňki hem Müsürden we Afrikanyň beýleki ýurtlaryndan getirilen bolmaly. Edil şonuň ýaly kümüş Spaniýadan ýa-da Sardiniýadan getirilipdir. Krit aýratyn hem Müsür bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Ol barada Kritden tapylan Müsüriň gežden ýasalan gaplary hem güwä geçýärler. Has ähmiýetli tapyndylaryň biri-de faraon Amenhotep III aýaly Tiiniň ady ýazylan möhüridir. Bu möhür köp sanly beýleki krit tapyndylary bilen birlikde Agia-Triada şäheriň guburhanasynda geçirilen barlaglaryň netijesinde tapylýar. Sol sanda Müsürden hem krit senetçileriniň ýasan önümleriniň üsti açylýar. Tapyndylaryň içinde aýratyn ähmiýetlileri müsür guburlarynyň diwarlarynda kritlileriň sowgat berip duran

şekilleri bar. Olar patyşa Hatşepsutyň binagärçiliginiň (b.e.öň XV asyr), Faraon Tutmos III weziri User-Amonyň we beýlekileriň mazar diwarlarynda çekilipdir. Bularyň hemmesi Krit bilen Müsüriň arasynda gyzgalaňly söwda gatnaşyklarynyň bolanlygyndan habar berýär.

Krit senetçileriniň ýasan önümleri Kiçi Aziýanyň Günbatar kenarlaryndaky, Egeý deňziniň adalaryndan tapylmagy, Kritiň bu sebitler bilen yzygiderli gatnaşyk saklanyny görkezýär. Krit gürrüňsiz bütün Ortaýer deňziniň sebitleri boýunça iň güýçli deňiz döwleti bolupdyr, Müsür bolsa olaryň patyşalary bilen dostlukly gatnaşykda bolmaga çalyşypdyrlar.

Teseý baradaky rowaýatdan

Attikanyň ýaşajyjlary her dokuz ýyldan ýetginjek oglanlaryň we ýetişen gyzlaryň ýedisini Krite, elhenç jandar-Minotawr iýer ýaly ibermeli bolupdyrlar. Minotawryň kellesi öküziň kellesi, bedeniniň aşaky bölegi adam şekilli bolup, Minos ony “labirintde saklapdyr. Labirinte taşlanan ýesirler, onuň köp sanly otaglaryndan, geçelgelerinden çykmak üçin ysgyndan gaçyp, elhenç janndaryň pidasy bolupdyrlar. Bir gezek Attikanyň patyşasy Egeýiň ogly Teseý beýleki ýesirler bilen bile gitmekligi we Minotawry öldürmegi we Attikanyň ilatyny bu masgaraçylykly tölegden halas etmegi meýilleşdirýär.

Teseý Krite gelende patyşa Minoýyň gyzy Ariadny oňa aşyk bolýar. Ol Teseýe jadyly top we bir ýumak ýüp berip, onuň ujyny labirintiň girelgesine daňyp gitmegi tabşyrýar. Teseý bu gazaply söweşde Minotawry öldürýär we şol ýüp bilen labirintden çykýar. Teseý kritliler yzyndan kowmaz ýaly olaryň gämilerini deňiştirip, öz gämileri bilen Attika ugrapdyr. Teseý patyşa Egeý bilen eden şertinde, eger-de ýudarhadan üstün çyksa, ol gämidäki gara baýdagy ak baýdak bilen çalşyryp atasyna ýeňendigini duýdurmaly eken, emma Teseý ony ýatdan çykaryp ýüzüp gaýdypdyr. Egeý patyşa gara

baýdagy görüp, oglum heläk bolupdyr diýip, özüni gaýadan deňze oklap heläk bolupdyr, şondan soň deňze Egeý deňzi diýip at beripdirler. Halk Teseýi Attikany halas ediji hökmünde kabul edipdir. Teseý atasynyň tagtyna çykyppdyr. Teseýiň bitiren işi halkyň aňynda saklanyp galyp, ol baradaky gürrüňler nesilden-nesle geçip gelipdir.

Krit siwilizasiýasynyň ýykylmagy. B.e.öň XV asyryň ortasynda ýagdaý çürtkesik özgerýär. Krit heläkçilige duçar bolýar. Köşkler hem obalar (Knosyň köşgünden öňnesi) ýumurylýar. Şol heläkçilikden soň Krit özüni dürsäp bilmändir. Krit b.e.öň XV asyryň ortalaryndan başlap pese düşüp başlaýar we öňdebaryjy medeni merkez hökmünde ähmiýetini ýitirýär. Bu heläkçiligiň düýp sebäbi şu çaka çenli doly anyklanylýanok. Grek arheology S.Marinostos köşklere heläk bolmagyny Egeý deňziniň günortasynda ýerleşen Fera (häzirki Santorin) adasynda ägirt uly partlawugyň atylmagy bilen baglanyşdyrýar. Güýçli ýer titremesi zerarly köşklereň köpüsi ýumurylýar. Partlawukdan çykýan gurumyň hem tüssäniň uzak wagtlaý güniň öňüni tutup durmagy ekerançylyga hem maldarçylyga uly zyýan ýetiripdir diýip ol belleýär. Alymlaryň beýleki bir topary heläkçiligiň sebäbi Aheý grekleriniň çözüp gelmegi bolupdyr diýip hasaplaýarlar. Hakykatdan hem şu wakalardan soňraky käbir medeni özgerişler, başga bir halkyň göçüp gelendigine şaýatlyk edýär. Çünki sungatda Minoý siwilizasiýasyna häsiýetli ösümlikleriň we haýwanlaryň şekilleriniň ornuna guraksy we ýönekeý çyzyklardan ybarat bezegler peýda bolýar. Merhumlaryň guburlarynda bolsa dürli ýaraglary goýmak däbi peýda bolýar. Ýokardaky aýdylanlardan ugur alynsa, Minoý siwilizasiýasy ilki tebygy heläkçilik zerarly gowşapdyr, soň bolsa çozup gelen aheýliler tarapyndan basylyp alnypdyr diýip çaklamak bolar.

Şondan soň Krit gutarnykly pese düşýär we Gresiýanyň yzagalak bölegine öwrülýär. Medeni ösüşiň esasy merkezi indi

demirgazyga, materik Gresiýasyna we Egeý deňizindäki adalara geçýär.

Aheýleriň Gresiýa gelmekleri. Miken siwilizasiýasy. Miken medeniýetini b.e.öň III-II müňýyllygyň çäklerinde demirgazykdan çözüp gelen Aheý grekleri döredipdir. Olar Balkan ýarymadasynyň günortasyna süýşmek bilen ýerli halkyň bir bölegini ýok edipdirler, beýleki bölegi bilen bolsa garyşypdyrlar. Ilki başlarda Miken medeniýeti öňdebaryjy Minoý medeniýetiniň täsirine düşüpdür. Birnäçe dini dessurlar köşklärini diwarlarynyň ýüzüne reňk bilen surat çekmek, ýaragyň birnäçe görnüşleri, bogunly hat-ýazuw ýaly Minoý siwilizasiýasynyň gazananlaryny kabul edipdirler. Emma munuň özi A.Ewansyň pikir edişi ýaly Aheý medeniýeti tutuşlygyna Minoý medeniýetiniň ikinji derejeli medeniýeti diýip hasap etmäge esas bermeyär. Çünki Aheý medeniýeti öz gözbaşyny ýerli köklerden alyp gaýdýan özbaşdak medeniýet bolupdyr.

Şeýlelikde, bu medeniýeti esaslandyryjylaryň aheý grekleri bolandygy we onuň ilkinji ýadygärlikleriniň Peloponnesiň Miken diýen ýerinde açylandygy üçin oňa Aheý ýa-da Miken siwilizasiýasy, kä-te bolsa Aheý-Miken siwilizasiýasy diýilýär.

Miken medeniýetiniň iň irki ýadygärlikleri şahta guburhanalary diýip atlandyrylan, Peloponnesiň Miken diýen ýerinde üsti açylan ýadygärliklerdir. Olar 1876-njy ýylda G.Şliman tarapyndan açylýar. Mikendäki ýerasty äpet guburhanada, merhumyň gapdalynda örän köp mukdarda altýndan, kümüşden ýasalan bezegleri, gymmat baha ýaraglary goýupdyrlar. Şliman ony Iliada poemasyndaky grekleriň serdary Agamemnonyň guburhanasy diýip çaklapdyr. Emma Agamemnonyň gatnaşan Troýa uruşy b.e.öň XIII-XII asyryň sepgidinde bolupdyr. Guburhanalar bolsa b.e.öň XVI asyra degişli eken. Äpet guburhanalar we ondaky ummasyz baýlyk, olarda jaýlananlaryň ýönekeý taýpa serdary bolman, döwlet ýolbaşçysy, hökümdar bolandygyna şaýatlyk edýär. XX asyryň

50-nji ýyllarynda Mikenden gadymy guburhanalaryň ýene-de birnäçesiniň üsti açylýar. Senesi boýunça olaryň ozalkylardan hem 100 ýyl gadymydygy anyklanylýar. Bu açyşlar b.e.öň XVII asyrdan Gresiyada ilkinji döwletleriň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär.

Miken medeniýeti b.e.öň XV-XIII asyrlarda ösüşiň ýokary derejesine ýetipdir. Şu döwürde onuň ýaýrawy Peloponnesi, Merkezi Gresiyany, Fessaliýany, şeýle hem Egeý deňziniň adalaryny öz içine alypdyr. Şol ýerlerde birmeňzeş ýaşaýyş jaýlary, jaýlaýyş dessurlary, küzegärçiligi we ş.m. bolan umumy medeniýet emele gelipdir. Miken medeniýetiniň esasy merkezleri-de Kritdäki ýaly köşkler bolupdyr. Olaryň has ulylary Mikende, Trinfde, Pilosda (Peloponnes), Afinyda, Fiwyda, Orhomende (Merkezi Gresiya) Ilokda (Fessaliya) gurlupdyr. Emma olaryň gurluşy Kritlileriň binagärçiliginden kän tapawutlanyp, olar goranyş diwarlaryndan ybarat bolupdyr. Edil şonuň ýaly köşkleriň otaglary Kritdäki ýaly dürli zatlar üçin niýetlenen hem bolsa, onuň merkezi uly meýdan bolman, eýsem ýokarsy daralyan dört sany diwar sütüninden ybarat otag bolup, onuň ojagy ortaarada ýerleşipdir, oňa megaron diýilipdir. Megarona beýleki otaglar hem birikdirilip salnypdyr. Kösgün aşagyndan ýörite emeli suw geçiriji gurlupdyr. Mikende hem suw geçiriji turbanyň galyndylarynyň üsti açylýar. Bu şäheri duşman gaban wagtynda ilaty suw bilen üpjün etmek üçin ýörite howuz gurlupdyr.

Miken köşgüne juda meňzeş deňiz kenarynda, Mikenden 15 km uzaklykda ýerleşýän Tirinfde hem has kuwatly diwarlar bilen berkidilen köşk salnypdyr. Trinf köşgüniň merkezinde hem megaron ýerleşip, onuň daşyny dört sany ýokarlygyna giňeýän diwarlar gabapdyr, ortasyny bolsa ojak tutupdyr. Üsti açylan Pilosdaky we beýleki köşkler hem Miken we Tirinf köşkleri ýaly gurulyp, olaryň ortasyny megaron tutupdyr.

Miken köşklерiniň ählisi diýen ýaly gyralary tараşlanan äpet dörtburç daşlardan örülen berk diwarlar bilen gurşalypdyr.

Trinfdäki gala Miken berkitmeleriniň has kämil nusgasydyr. Bu ýerde käbiriniň agramy 12 tonna çenli ýetýän äpet daş böleklerinden gurylan, gala diwarynyň galyňlygy 4,5, beýikligi 7,5 metre ýetýär. Miken döwrüniň köşkleriniň arasynda Pilosdaky “Nestoryň köşgi” ylaýta-da tapawutlanýar. Köşgüň esasy otaglary bir hatara düzülip, merkezde uly dörtburç otag ýerleşipdir. Oňa grekler megaron diýipdirler. Megaronyň ortasynda daşdan örülen tegelek ojak ýerleşipdir. Onuň ýokarsynda, üçekde tüsse çykar ýaly tüýnik ýerleşipdir. Ojagyň daşynda dikilen dört sany daş sütin jaýyň üçegine direg bolup hyzmat edipdir. Onuň diwarlary suratlar bilen bezelipdir. Ol Pilos hökümdarynyň myhman kabul edýän we dabara geçirýän otagy bolupdyr. Köşgiň beýleki jaýlary Megaronyň iki tarapynda simmetriki görnüşde ýerleşipdir. Olaryň arasynda ýörite hammam otaglary, yazgylar saklanýan otaglar bolupdyr. Köşgüň jaýlary suw geçiriji we hapa suwlary akydyjylar bilen üpjün edilipdir. Köşkdäki otaglaryň birinden 1000-den gowyrak ýüzi hatly toýun kerpiçjikler tapylýar.

Sosial-ykdysady gatnaşyklar. Şeýle uly desgalary gurmak we saklamak jemgyýetde köp sanly arzan işçi güljiniň bolandygyna we ýeterlik ösen döwlet dolandyryş guramasynyň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär. Köşkden tapylan ýazgylaryň okalmagy bu ýurtlarda hem gulçulygyň ir ýüze çykandygyny tassyklady. Ýazgylaryň arasynda köşk hojalygynda işleýän gullaryň sanawy barada maglumat berilýär. Sanawda gullaryň toparlary, her topardaky gynaklaryň we gullaryň sany, olaryň hünärleri, we çagalary barada maglumat berilýär. Ýazgylarda her topardaky gullaryň sanynyň 200-e, köşkdäki ähli gullaryň sanynyň 3000 ýetendigi, esasan hem aýallardan bolan gullar barada habar berilýär.

Adaty gullar bilen bir hatarda “Taňrynyň gullary” diýip atlandyrylýan topar ýatlanylýar. Çak edilişine görä olar öz ýer paýyny ýitiren, kärendeçilik bilen eklenýän, doly hukukly hasap edilmeyän adamlar bolupdyr. “Taňrynyň gullary”

adalgasy bu gatlagyň buthanalaryň hyzmatynda durýan we onuň penakärliginden peýdalanyan adamlardygyny habar berýär.

Ýazgylaryň aglabasy hünärmentleri we olaryň öndürýän önümini hasaba alýan ýazgylardan düzülipdir. Olarda: demirçilern, küýzegärler, daş örüjiler, tikiñçiler, neçjarlar, zergärler, ýarag ussalary we ş.m. onlarça hünärler görkezilipdir. Hünärmenler köşk işgäri hasaplanypdyr diýip çaklanylýar. Çünki olar köşkde çig mal bilen üpjün edilipdir, olardan kömekçi bellenipdir we öndüren önümleri üçin hak tölenipdir.

Ýazgylardan görnüşi ýaly patyşa hojalygy köp pudakly we kuwwatly hojalyk bolupdyr. Hususy hojalyk köşk hojalygyna garaşly bolup, jemgyýetde ikinji derejeli ähmiýete eýe bolupdyr.

Döwlet dolandyryş ulgamy. Aheý bileleşiginiň döremegi. Berk gözegçilige we hasaplamalara esaslanýan köşk hojalygyny ýöretmek üçin, hökümdara dolandyryş guramasy gerek bolupdyr. Şeýle gurama hakykatdanam ýüze çykypdyr. Dolandyryş guramasynda köpsanly hasapçylardyr mürzelerden başga-da hojalygyň dürli pudaklaryna gözegçilik edýän emeldarlar işläpdir. Pilos döwletini patyşa dolndyrypdyr. Ýazgylarda ol “wanake” diýip atlandyrylypdyr. Hökümdar döwleti öz garamagyndaky dürli pudaklara ýolbaşçylyk edýän ýokary emeldarlar toparynyň kömegi bilen dolandyrypdyr. Olaryň içinde has täsirlişi “lawaget”-baş serkerde, baş salgyt ýygnaýjy we ýokary ruhany bolupdyr. Lawaget ýokary wezipe bolup, käbir adamlary salgytlardan boşatmaga, ilatdan salgyt ýygnamaga, harby işlere gözegçilik etmäge hukugy bolupdyr. Wanake we lawagete döwletiň beýleki dolandyryş edaralarynyň ýolbaşçylary-telestler, basileýler we başgalar tabyn bolupdyrlar.

Pilos patyşalygyna degişli ähli ýerleriň 16 welaýatlara bölünendigi ýazgylarda saklanypdyr. Her welaýatyň başynda basileýler diýip atlandyrylan häkimler durypdyr. Olaryň esasy borjy özüne berkidilen welaýatyň salgytlarynyň wagtynda

tölenmegine gözegçilik etmekden ybarat bolupdyr. Basileýler gös-göni önümçilige gözegçilik edipdirler.

Şol bir wagtyň özünde patyşa, lawaget, basileýler we beýleki ýokary wezipeli adamlar iri ýer eýeleri bolupdyrlar. Pilos patyşalygynda ýeriň ölçeg möçberi galla möçberde diýilip atlandyrylýan ölçeg bolupdyr, onuň näçe durýanlygy häzire çenli kesgitlenenak. Emma berilen ýerler baradaky ýazgy maglumatlary, ýokary wezipeli adamlar bilen aşaky gatlagyň aratapawydyny has aýdyň görkezýär. Mysal üçin, patyşanyň eýeçiliginde degişli ýeriň möçberi 1800 galla möçberinde bolsa, lawageta berilýän ýer 600 galla möçberinde bolupdyr. Emma garamaýak adamlara berilýän ýerler 9-10 galla möçberden geçmändir. Patyşadan we wezipeli adamlardan başga-da ýere ruhanylar hem eýeçilik edipdirler, emma olar diňe ybadathana ýerlerine eýeçilik edipdirler. Käbir hususy adamlar 50-den 500 galla möçberine çenli ýere eýeçilik edipdirler.

Pilos döwletinde jemgyýetçilik ýerleri bolup, olar kärendesine berilipdir. Kärendeçileriň içinde iri ýerlere eýeçilik edýän emeldarlar hem, az ýeri kärendesine alýan hojalyklar hem bolupdyr. Ýazgylaryň berýän maglumatlaryna görä ybadathana ýerlerinden 60, hususy ýer eýelerinden 30 galla möçberde kärendesine ýer alyp, jemi 90 galla möçberde kärende alýan adamlar bolupdyr.

Şeýlelik bilen, hatlary okamagyň usulynyň üstüniň açylmagy, diňe bir Kritde däl, eýsem materik Gresiýasynda hem irki guleýçilik döwletiniň bolandygyna güwä geçýär.

Ýazgylaryň çäkliligi Miken döwriüniň syýasy taryhyny doly öwrenmäge mümkinçilik bermeýär. Ol döwürde Gresiýa syýasy taýdan bir bitewi döwlet däl-de özbaşdak öwnuk döwletlerden ybarat bolupdyr, diýip çaklamak bolar. Çünki köşkleriň daşynyň berk gala bilen gurşalmagy, olaryň daşardan çozjak keseki duşmandan däl-de öz ýakyn goňsysyndan goranmaga niýetlenendigi oňa şaýatlyk edýär. Aýry-aýry döwürlerde Aheý

döwletleri özara birleşipdirler. Oňa mysal edip Troýa uruşyny görkezmek bolar. Troýa urşy takmynan b.e.öň XIII-XII asyrlaryň sepgidinde bolupdyr. Troýanyň garşysyna uruşmak üçin ähli grekler harby güýçlerini birleşdiripdirler. Ähli goşunlaryň serkerdesi hökmünde Mikenin patyşasy Agamemnon saýlanypdyr. Troýanyň garşysyna uruş 10 ýyl dowam edipdir. Grekler ýeňiş gazanypdyrlar. Troýa ýykylypdyr.

Miken siwilizasiýasynyň ýykylmagy. Miken aheý siwilizasiýasy b.e.öň XII asyryň başlarynda ýykylypdyr. Ol demirgazyk Balkan halklarynyň hereketi bilen baglanyşykly bolupdyr. Şu döwürde Balkan ýarymadasynyň demirgazygynda ýaşan grek hem grek däl taýpalaryň uly topary bize näbelli sebäbe görä öz ýaşaýan ýerlerini taşlap günorta-Merkezi Gresiýa, Peloponnese we Kiçi Aziýa çozup gelipdirler. Olar öz ýollarynda gabat gelen Miken obalaryny we köşklerini ýumurypdylar. Miken döwletleriniň hojalygyna düzedip bolmajak zyýan ýetiripdirler. Söwdanyň hem hünärmentçiligiň üzüň kesil pese düşmegi, ilatyň sanynyň mazaly azalmagy oňa şaýatlyk edýär.

Soňraky wakalary doly anyklamaga çeşmeleriň ýetmezçiligi mümkinçilik bermeýär. Çozup gelen taýpalaryň uly bölegi ýurdy talanlaryndan soň ýene-de yzyna, demirgazyga gidendir diýip çaklanylýar. Diňe uly bolmadyk dori taýpalary Peloponnesiň kenarýaka sebitlerinde ornaşypdyrlar. Şol döwürden grekleriň Egeý deňziniň adalaryna, Kiçi Aziýanyň günbatar kenar ýaka ýerlerine ýaýramagy başlanýar. Gündogara göçmek hereketine Peloponnesiň we Merkezi Gresiýanyň çozuşdan soň aman galan ioniler we eoliler diýilip atlandyrylan aheý grekleri, şeýle hem soňra gelen doriler gatnaşypdyrlar. Onuň netijesinde Egeý deňziniň adalarynda we Kiçi Aziýanyň günbatar kenarynda grek oturym ýerleri peýda bolupdyr. Olaryň arasynda Smirna, Kolofon, Efes, Milet, Galikarnas has irileri bolupdyr.

II. Gresiya Gomerçilik zamanda (b. e. öň XI-IX asyrlar)

“Gomer meselesi”. Krit-miken siwilizasýasy ýykylandan soň grek jemgyýeti uzak wagtlap pese gaçmaklygy başyndan geçirýär. Indi ösen ykdysadyýetli merkezleşdirilen döwletiň ornuny öz özüni dolandyryýan oba jemagaty we natural hojalyk eýeleýär. Döwrüň ahyrlarynda täze taryhy ýagdaýlarda krit-miken hem-de öz döwrüniň gündogar medeniýetlerinden tapawutlylykda düýbünden täze antiki medeniýet ýüze çykýar.

Bu döwürde esasy bolup geçen özgerişler: 1. B. e. öň XI asyrdan Kiçi Aziýanyň deňiz kenarlary grekleriň ioniler taýpalary tarapyndan kolaniýalaşdyrylmagy bolup geçýär. 2. B. e. öň XI-X asyrlarda demirden ýasalan zähmet we ýarag gurallarynyň ýaýramagy bolup geçýär. 3. B. e. öň X-IX asyrlarda uly bolmadyk şäherler ýüze çykýar hem-de grekler tarapyndan hatyň-ýazuwyň täze görnüşi özleşdirilýär. 4. B. e. öň IX asyrdan ilkinji ybadathanalar daşdan bina edilýär (Delfde, Köne Eretriýada, Etolinyň Fermnde). 5. B. e. öň IX-VIII asyrlaryň çatrygynda Gomer tarapyndan “Iliada” we “Odiseýa” poemalary ýazylmagy ýaly özgerişler bolup geçýär.

Şu mesele bilen baglanyşyklykda hem Gresiyanyň taryhynyň ikinji döwüni alymlar Gomer döwri diýip atlandyrýarlar. Çünki, Gomeriňki hasap edilýän meşhur “Iliada” we “Odiseýa” poemalary şu döwürüň taryhyny öwrenmekde esasy çeşme bolup hyzmat edýär. Emma “Iliada” we “Odiseýa” poemalarynyň gelip çykyşy baradaky XVIII asyrdan ýüze çykan we ylymda “Gomer meselesi” adyny alan ylmy jedel häzire çenli doly çözülmelik meseleleriň biridir. Şeýle-de bolsa 2 asyrdan hem gowyrak dowam eden bu ylmy jedel netijesiz bolmady. Häzir poemalaryň b.e.öň VIII asyrdan, Kiçi Aziýanyň grek diliniň ion şahasynda gürlän ilatyň ýaşan sebitlerinde ýüze çykandygy, “Iliada” poemasyň “Odiseýa”

poemasynda birneme öňräk düzelendigi anyklanyldy. Poemalar boş ýerden döremändir. Ol belli Troýa urşy baradaky grekleriň gahrymançylykly aýdymlarynyň esasynda döredilipdir. Ol aýdymly ir döwürde toýda – baýramçylyklarda, halkyň üşen ýerinde “aedler” diýip atlandyrylýan aýdym aýdýan bagşylar ýerine ýetiripdirler. Gomer şol aedleriň biri bolup, köp sanly aýdymly ýygnap, taraşlap bitewi bir eser görnüşine getiren zehinli aýdyjy hem şahyr bolupdyr diýip hasap edilýär. Dünýä edebiýatynyň genji hazynalaryndan biri bolan bu poemalardaky taryhy maglumatlar örän çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar. Sebäbi onda Miken döwriň Troýa urşundan irki döwürlerine degişli maglumatlar hem berilýär. Emma Gomer üçin ol wakalar örän gadymy, gaty aýdyň bolmadyk döwür bolup galýar. Irki döwür barada gürrüň etmek bilen awtor adatça olary has giçki taryhy döwürde geçirýär. Mysal üçin, demri işläp bejermek, finikiýaly söwdagärleriň Gresiýada peýda bolup başlamagy b.e.öň IX asyra degişli bolsa-da Gomer olary Miken döwriň wakalary hökmünde suratlandyrýar. Hakykat ýüzünde poemalaryň aglaba wakalary Gresiýanyň taryhynyň XI-IX asyryny öz içine alýar. Şoňa görä-de poemalary okanymyzda biz olaryň öňi bilen çeper eserdigini, dürli döwüriň wakalarynyň bir ulgama salynyp berilendigini unutmaly däldiris. Ony taryhy çeşme hökmünde peýdalanylanda berilýän maglumatlary örän içgin seljermegiň zerurlygyny ýatdan çykarmaly däldiris.

Arheologiýa ýadygärlikleri. Häzirki döwürde Gomeriň poemalarynyň üsti bilen köp sanly arheologiýa maglumatlary bilen doldurylýar. Soňraky döwürde käbir awtorlar Awgust Wofuň (1759-1824 ýý.) “Gomera giriş” diýen işinde, gadymyýetde poemanyň bitewi bir toplumy bolmandyr diýip belleýär. Onuň beýanynda, Gomeriň ýaşan döwründe poemalar ýazylmaly däl, sebäbi onuň döwründe ýazuw ýaýramandyr. Ol köp wagtlaý diňe dilden-dile geçip gelipdir hem-de Pisistratyň (b. e. öň 560-527 ýý.) döwründe bir ýerik jemlenipdir diýip

ýazýar. Galyberse-de şeýle uly eseri döretmeklik üçin hat-ýazuw gerek, ýogsam ony ýazmak mümkin däl diýip belleýär. Şeýlelik bilen, Wölfuň pikirine görä poemalar dürli döwürlerde, dürli şahyrlar tarapyndan ýazylan eserleriň emeli usul bilen jemlenmegi bolupdyr.

Soňra Wölfuň pikirini Karl Lahman (1793-1851ýý.) has hem aýdyňlaşdyrýar. Bu alym “Iliadany” 16-sany özbaşdak aýdymlara bölýär, olary özara baglaşdyrmak üçin bolsa birnäçe täze aýdymlary hem goşýar. Bu alym poemanyň XXIII-XXIV aýdymlaryny asla “Iliada” degişli däl diýip hasaplapdyr. K.Lahman poemadaky gapmagarşylyklar şol aýdymlaryň ýazarlary başga şahyrlar bolany sebäpli ýüze çykýar diýip belleýär. Galyberse-de alymyň pikirine görä, poemanyň käbir bölümleri mysal üçin, “Domeđiň gahrymançylygy”-V aýdym, “Patroklyň gahrymançylygy”-XVI-XVII aýdymlar, ýa-da “Ahillanyň gahrymançylygy”-XVIII-XXII aýdymlar uly bolmadyk aýratyn bylinler bolmaly diýip hasap edipdir.

Wolf bilen Lahmanyň öňe süren pikirleri alymlaryň arasynda jedelleriň ýüze çykmagyna alyp barýar. Alymlaryň bir bölegi bu pikiri gollan bolsalar, ikinji bir topary düýpgöter garşy çykypdyrlar. Mysal üçin, Gregor W. Niç (b. e. 1790-1861 ýý.) özüniň “Gomeriň taryhy baradaky barlaglar”, soňra “Grekleriň poeziýa baradaky hekaýalary” atly işlerinde Wölfuň tersine greklerde ýazuwyň has ir döwürden bardygyny tekrarlaýar. Eger-de b. e. öň VII asyrdaky kanunlary çap etmek üçin bu ýazuwy ulanan bolsalar, onda ol halkyň içinde has öň ulanylan bolmaly diýip ýazýar. Poemanyň Pisistratyň döwründe göçürilendigi baradaky Wölfuň pikirini bolsa, giçki grek alymlaryň taryhy ähmiýeti bolmadyk pikirleri bolmaly diýip hasap edipdir. Ol şeýle-de şular ýaly uly eseri ýazmak üçin hökman ýazuw gerek diýen Wölfuň pikirine garşy, orta asyr şahyry Wolfram fon Eşenbahiň 24 müň goşgydan ybarat ýazan “Parsifal” poemasy, asla bilim adamynyň işi däl diýip,

deňeşdirmeler bilen Wolfuň Gomer baradaky pikirini doly inkär edýär.

Şeýlelik bilen, Wolf bilen Lahmanyň Gomer baradaky pikirleri tankyt etmeklik bilen doly inkär edilýär. Niç poemanyň ýazary IX asyrdan giç bolmadyk döwürde ýaşap, gadymy halk aýdymlarynyň maglumatlaryndan peýadalanyň, olary täzeden işläp, goşgulary bir bütewi çeper esere goşýar. Niçiň bu pikiri biziň döwrümüzde doly tassyklandy. B.e.öň XI-IX asyrlary boýunça poemalar Gresiyanyň taryhynyň ýeke-täk çeşmesi däl. Şoňa görä-de ol döwri “Gomerçilik döwür” diýip atlandyrmak dogry däl diýip tassyklan alymlar hem az bolmandyr. Emma hakykat ýüzünde häzire çenli şeýle ajaýyp poemalaryň saklanyp galmagynda, ony wagyz etmekde Gomeriň taryhda tutýan orny juda uly bolandygynyň alamaty. Şonuň üçin, Gresiyanyň taryhynyň agzalan döwrüni Gomeriň döwri diýip atlandyrylmaga doly mynasypdyr.

“Iliada” we “Odiseýa” poemalaryň mazmuny. Gomeriň “Iliada” we “Odiseýa” poemalarynyň watany Kiçi Aziýanyň kenarynda ýaşayan ioniý taýpalarynyň dilinde ýazylmagy hem subut edýär, onuň mazmuny Troýa rowaýatlaryndan alnypdyr. Rowaýatlarda Troýa patyşasynyň ogly Priama, Paris (onuň ikinji ady Aleksandr), Zewsiň görkezmesi bilen “gözelleriň gözeli” ýazgy ýazylan almany üç hudaýyň birine -Gera, Afradita ýa-da Afina gowşurmaly bolupdyr. Öz peýdasyna jedeli çözmek üçin, hudaýlaryň her biri Parisi öz tarapyna çekmek üçin oňa wada beripdirler. Gera Parisa häkimligi we baýlygy bermegi wada edipdir, Afina akylllylygy we şöhraty wada beripdir, Afradita bolsa dünýäniň iň owadan zenanyny bermegi wada berýär. Paris şondan soň almany Afradita berýär, ol bolsa Parisa sparta patyşasy Meneleýiň aýaly Yelenany alyp gaçmaga kömek berýär. Bu alyp gaçmaklyk hem Troýa urşunyň başlanmagyna bahana bolýar. Gahar-gazaba münen Menelaý we onuň dogany, miken patyşasy Agememnon grek taýpalaryny kömege çagyryp Troýa

(ýa-da Ilion) garşy harby ýöriş gurupdyr. Agememnonyň ýolbaşçylygynda grekler dokuz ýyl Troýany gabapdyrlar, diňe onunjy ýylda aldow we ýeserlik bilen olar Troýany basyp alypdyrlar we ony weýran edipdirler.

“Iliada”, ýagny Ilon baradaky poemada bu urşuň diňe onunjy ylynda bolan bir wakany beýan edýär. “Iliadanyň” baş gahrymany –Ahill. Ol fessaliýanyň patyşasy Peleýiň we deňiz hudaýy Feditiň ogly bolupdyr. “Iliada” poemasynda ähli grek esgerleriniň serdary Agamemnon bilen Ahillanyň arasynda bolan dawa beýan edilýär, eseriň esasy mazmunyny hem şondan düzülipdir. Agamemnon tarapyndan masgaralanan Ahill mundan beýläk harby herekete gatnaşmakdan ýüz öwürýär, grekler bolsa yzly yzyna ýeňilişlere sezewar bolýar. Grekler bilen troýalylaryň urşuna hudaýlar hem goşulyşypdyrlar, olaryň birleri grekleriň tarapynda, beýlekileri bolsa troýalylaryň tarapynda göreşipdirler. Ahyr soňunda Ahill iň ýakyn dosty Patrokl troýanyň patyşasynyň ogly Gektor bilen başa-baş söweşde heläk bolandan soň, Agamemnon bilen ýaraşmak üçin troýalylaryň garşysyna urşa girýär. Ar almak hujuwly bilen Ahill Gektory öldürýär, onuň meýdini bolsa öz ata tirkelen arabasyna (koleswnisasyna) daňyp, Troýanyň diwarynyň daşyndan süýrüp aýlanýar. Diňe troýalylaryň köp gezek haýys edenlerinden soň we köp möçberde töleg tölänlere soň Ahill Gektoryň meýdini bermäge razy bolýar. Poema Gektoryň bütin şäher ilatynyň gatnaşmagy bilen jaýlanýar hem-de tamamlanýar.

Antiki döwürde “Iliada” Aleksandriýanyň dilçi alymlary tarapyndan 24 sany aýdyma, ýagny grekleriň elipbiýisiniň (alfawidynyň) sanyna göre bölnüpdür.

Gomeriň ikinji poemasy “Odisseýa” hem 24 sany aýdymdan ybarat düzülipdir. Bu poemada hem Troýa urşuna gatnaşan Itakiniň patyşasy Odisseýiň syýahaty we başyndan geçiren horluklary barada gürrüň berilýär. “Odisseýa” “Iliadanyň” dowamy bolmasa-da, olaryň ikisi hem biri-biri

bilen baglanyşykly. Hekaýa Odisseyiň Ogigi adasynda çeken horluklary bilen başlanýar. Soňra bolsa onuň başyndan geçenleri Odisseyiň öz adyndan beýan edilýär. Şu yzygiderlikde Odisseyiň 20-ýyl sergezdanlykda bolan döwründe Itaka adasynda bolup geçen ýagdaýlar, Odisseyiň ogly Telemahyň syýahaty we beýleki hekaýalar berilýär. Poemanyň ahrynda bolsa, Odisseyiň Itaka dolanyp gelişi we ýene-de Itakany dolandyryşy barada gürrüň berilýär.

“Iliada” bilen “Odisseyá” poemalary taryhy çeşme hokmünde ähmiýeti juda ulydyr. Poemalarda şol döwrüň taryhy durmuşy açylyp görkezilýär. Biziň bilşimiz ýaly Troýa hakyky taryhy şäherleriň biri bolupdyr. Toroýada geçirilen gazuw-barlag işleriniň netijesinde tapylan maglumatlar, alymlara Troýanyň taryhyny belli bir derejede dikeltmeklik başardýar. B. e. öň III müňýyllykda şäher doly diýen ýaly weýran edilýär. Bu döwür Kiçi Aziýada Hett taýpalarynyň döwletiniň döremegi bilen gabat gelýär. B. e. öň II müňýyllygyň içinde I müňýyllygyň birinji ýarymynda şäher azyndan dört gezek weýran edilip täzeden ýene-de dikeldilýär. Weýrançylyk bir tarapdan ýer titremesi bilen bagly bolsa, ikinji tarapdan harby çozuşlaryň netijesinde bolupdyr. Troýanyň ýykylman saklanyp galan bölegine göre, diwarlarynyň galyňlygy 12 metre çenli ýetipdir. Troýanyň söwdasy Egeý deňziniň hemme ýerlerinde alnyp barylýpdyr, olar has uzakdaky ýurtlar bilen-Moldawiýa ýaly ýurtlar bilen hem söwda alyp barypdyrlar. B. e. öňki XIII-XII asyrlarda Troýa ýene-de weýran edilip otlanylýar, şondan soň oňa täzeden dikeltmeklik başartmaýar we kiçiräk oturymly oba öwrülýär.

Poemalar boýunça ilatyň durmuş ykdysady ýagdaýynyň beýan edişi. Gomeriň poemalary-da, arheologiýa maglumatlary-da jemgyýetiň durmuş ykdysady ýadaýynyň Miken döwri bilen deňşdireniňde mazaly pese düşendigine şaýatlyk edýär. Grekler indi daşdan ymarat gurmak sungatyny unudypdyrlar. Ýaşayyş jaýlary agaçdan ýa-da pahsadan

gurylypdyr. Garamaýak ilatyň jaýlary bir otagly ýönekeýje külbelerden ybarat bolupdyr. Hat-da begleriň jaýlaryny hem miken hökümdarlarynyň köşkleri bilen hiç bir babatda deňeşdirer ýaly däl. Poemada suratlandyrylýan Itakanyň hökümdary Odisseyiň jaýynyň ýeke-täk goragy agaç haýat bolupdyr. Jaý pahasadan gurylypdyr. İçinde hiç hili amatlylyklar ýok. Otaglaryň poly palçyk bilen suwalypdyr. Jaýyň ortasyndaky gazanda atarylan nahar açyk ojakda taýarlanylýar. Ojakda ýakylýan oduň tüssesinden ýaňa otagyň diwarlary garalyp gidipdir. Şol bir otagda hem nahar taýarlanylýar hem begler meýlis edýärler. Soýulan mallaryň kelleaýagy we derileri çaşyp ýatyr. Şeýle ýagdaý Miken döwrüniň köşklerindäki durmuş bilen deňeşdireniňdejemgyýetiň has pese gaçandygyndan habar berýär.

Hünärmentçilik, söwda pese düşüpdür. Miken döwrüniň nepis ýasalan we dürli reňkler bilen çekilen ösümlikleriň we haýwanlaryň owadan suratlary bilen bezelen küýze gaplaryň ýerine örän gödeňsi ýasalan we bezegi çyzyklardan hem-de tegeleklerden ybarat guraksy şekillerden ybarat ýönekeý gaplar peýda bolýar. Miken döwründäki ýaly içi gymmatbaha ýaraglardan hem altyn, kümüş gaplardan doldurylan hökümdarlaryň guburhanalary-da indi gurulmandyr. Söwda ýatyp galypdyr. Gomeriň poemalarynda agzalýan finikiýa söwdagärleri hem käte peýda bolýar. Olary-da Gomer hakyky söwdagärler däl-de ýönekeý grekleri aldap, olaryň zatlaryny arzan aljak bolýan mekir adamlar hökmünde suratlandyrýar. Söwda alyş-çalyş häsiýetine eýe bolupdyr. Alyş-çalyş serişdesi hökmünde gara mallaryň ulanylmagy entek söwdanyň gowşak ösendigine şaýatlyk edýär. Başga ýurtlardan Ellada gymmat bahaly zatlar getiripdir, olaram juda seýrek bolup, diňe az sanly urug begleri üçin niýetlenipdir. Çünki bu döwürde Krit öz ähmiýetini ýitiripdir, greklerden bolsa heniz södagärler gatlagy emele gelmändir, peýdakeş söwdagärler diňe finikiýalylar

bolupdyr. Olaram köplenç talaňçylyk bilen meşgul bolup aýallary we çagalary ogurlap gulçylyga satypdyrlar.

Gomer hünärmentleri demiurglar-oba üçin işleýänler diýip atlandyrylar. Olar hem köplenç öýlere aýlanyp adamlaryň döwülen hojalyk gurallaryny bejerip, oba adamlaryň başarmaýan zatlaryny ýasap bermek bilen meşgulanýan ussalar hasaplanýar. Emma olaryň öz şahsy ussahanalary ýok adamlar hökmünde beýan edilýär. Bularyň hemmesi Gomer döwrüniň miken döwri bilen deňeşdirlende hojalygyň we ilatyň durmuş ýagdaýynyň mazaly pese düşendigini görkezýär.

Emma taryhda doly yzagaýdyşlyk bolmaýar. Bu dowürde Gresiyanyň hojalygynda umumy pese düşüşlik bolsa-da, soňra möhüm ähmiýete eýe bolan birnäçe täzelikler hem ýüze çykypdyr. Olaryň iň ähmiýetlisi grekleriň demir eretmek we ony işläp bejermek usullaryny özleşdirmegidir. Munuň özi hakyky uly tehniki öwrülşik bolupdyr. Şeýlelik bilen, grekler demir asyryna aýak basypdyrlar.

Gomer döwründe-de ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyň esasy pudaklary bolupdyr. Ýer işläp bejermekde kätmen giňden ulanylypdyr. Sürüm işleri öküzlere tirkelýän kündeler bilen amala aşyrylypdyr. Grekler esasan arpa, bugdaý we gök önümleri ösdürip ýetişdiripdirler. Ekin meýdanlaryny dersläpdirler, çalgý bilen orup, öküz bilen döwek döwüpdirler, dänäni el degirmende üwäpdirler.

Ekerançylyk bilen birlikde Gomerçilik eýamynda maldarçylyga uly üns berlipdir. Iş mallary bilen süýt berýän mallary köpeldipdirler. Hojalyklarda ulag hökmünde at, eşek, gatyr ulanlypdyr, geçi, goýun ýaly mallary köpeldipdirler. Mallar ölçeg birligi hökmünde ulanlypdyr, gymmat bahaly metallar alyş-çalyş edilende peýdalanylýpdyrlar. Baýramçylyklarda geçirilýän ýaryşlarda ýeňijilere baýrak hökmünde paýlanypdyr.

Hünärmentçilikde küýzegärçilik, ýarag-ýasamak, agaç işläp bejermek, deri eýlemek, бүрүнç-demir ussalary,

dokmaçylar, altyn-kümüş bilen meşgullanýan zergärler agzalýar. Bu pudaklar aýratyn ähmiýete eýe bolsa-da, olaryň köpüsi entek öý hünärmentçiligi ýagdaýyny saklapdyr. Demir ýaňy özleşdirlip başlanypdyr, poemada agzalýan ýaraglar esasan бүрүнçден ýasalypdyr. Emma “Odisseýa” poemasynda “Iliada” poemasyňa garanyňda demriň ady kän tutulýar. Poemalaryň ikisinde-de hünärmentçiler barada gürrüň edilse-de heniz hünärler boýunça berk zähmet bölünşi bolmandyr.

Gomeriň poemalarynda ilatyň jemgyýetde meşgullanýan kärleri boýunça durmuşy gatlaklara bölünip başlandygy barada maglumat berilýär. Ilatyň esasy köpçüligini öz ýer paýyny işläp bejermegiň hasabyna ýaşayan erkin garamaýaklar düzüpdür. Hünärmentçiligiň entek oba hojalygyndan doly bölünip aýrylmandygy sebäpli, olar aýratyn gatlagy emele getirmändir. Gulçylyk ýüze çykyp başlapdyr. Gomeriň poemalaryndaky olaryň aglabasynyň gymnaklardan düzüldiği baradaky maglumatlar, entek gulçulygyň başlangç döwrüniň bolandygyna şaýatlyk edýär. Gul-gymnaklary öý hyzmatkärleri hökmünde ulanypdyrlar. Olara dokma dokadypdyrlar, el degirmeninde bugdaý üwedipdirler, käte bolsa çopan hökmünde ulanypdyrlar. Gullar kesekilerden satyn alnan ýa-da ýesir düşen adamlardan ybarat bolupdyr. Bergidarçylyk gulçulygy barada poemalarda hiç hili maglumat berilmeýär.

Poemalarda Gresiyanyň jemgyýetçilik gurluşynyň häsiýetlendirilişi. Gomeriň poemalarynyň maglumatlaryna görä, Miken patyşalyklary ýykylandan soň olaryň ornuna kiçiräk ýeri eýeleýän ýönekeý oba jemagatlary döräpdir. Grekçe oňa demo diýipdirler. Onuň syýasy we ykdysady merkezi polis bolupdyr. Polis oba hem säher diýen düşüňjani aňladypdyr. Hakykatdan hem polis bir wagtyň özünde säher hem oba bolupdyr. Çünki onuň ilatynyň esasan oba hojalygy bilen meşgullanmagy, ony oba meňzedipdir. Emma polisiň daşynyň gala bilen gurşalmagy we ilatyň gür ýaşamagy ony sähere meňzedipdir. Polisiň toweregini ilatsyz boş meýdan ýa-

da daglar gurşap alypdyr. Köplenç halatda olar uly bolmadyk dag jülgesi ýa-da kiçiräk ada bilen çäklenipdirler.

Dag gerişleri ýa-da deniz suwy polisleriň araçağı bolup hyzmat edipdir. Şeýlelikde, bütin Gresiýa uly bolmadyk dagynyk jemagatlardan-obşinalardan düzülipdir. Olaryň özara gatnaşyklary seýrek bolupdyr. Köplenç halatda olar biri-biri bilen duşmançylykly ýagdaýda ýaşapdyrlar. Araçäk çaknyşyklary ýa-da goňşy polisiň örüdäki malyny sürip gaýtmak adaty ýagdaý bolupdyr. Munuň özi soňra uzak wagtlap Gresiýanyň dagynyk ýagdaýda ýaşamagyna sebäp bolupdyr.

Grek polislarynda urug-taýpa gatnaşkarynyň täsiri güýçli bolupdyr. Greklerde taýpa gurluşy üç basgançakdan düzülipdir. Iň uly birlige fila (taýpa) diýipdirler. Her fila adatça iki fratriýa (uruga) bölünipdir. Uruglar bolsa birnäçe obalardan (tirelerden) düzülipdir. Halk ýygnaýynda filalar we fratriýalar özbaşdak topar bolup çykyş edipdirler. Filalaryň uly bolmadyk ýerleri bolupdyr, ol ýerlerde ekin, üzüm ekilipdir, şeýle-de olaryň “polisi”-şäheri” bolup, şäher olara gala bolup hyzmat edipdir. Wagtal-wagtal kabir filalar harby hereketler wagtynda birleşmäge mejbur bolupdyrlar. Urug taýpaçylyk däpleri onuň her bir agzasyny gorapdyr hem penalapdyr. Filalar arasynda gan almak düzgüni saklanypdyr. Filadan daşarda galan adamyny hiç bir kada, kanun onuň özünem, emläginem goramandyr. Oňa islendik tarapdan heläk bolmak howpy abanypdyr. Filalaryň arasynda berk baglanyşyk bolmandyr. Olary halas edýän ýeke-täk çykalga, ol hem bir polisiň çäginde ýaşamak we bilelikde goranmak bolupdyr. Parahatlyk wagtynda olar özbaşdak durmuşda ýaşapdyrlar. Jemagat(obşina) olaryň içki işine kân goşulmandyr.

Şeýlelik bilen, Gomeriň zamanýnda urug, fratriýa birnäçe urug birlikleri hökmünde, fila bolsa birnäçe fratriýa birleşigi hökmünde bolup, Gomerçilik asyrda jemgyýetiň bölünmeginiň esasy görnüşi hökmünde ýaşamaklaryny dowam etdiripdir.

Tireler patriarhal maşgalalardan düzülipdir. Maşgala hojalygyna Oýkos diýipdirler. Esasy baýlyk bolan ýer jemagat eýeçiliginde bolupdyr. Her bir jemagat agzasynyň ondan öz paýyny almaga ygtyýary bolupdyr. Ilki başda jemagatyň ýeri maşgalalaryň sanyna laýyk böleklere bölünipdir. Soňra ony paýlaşmak bije arkaly amala aşyrylypdyr. Şoňa görä-de, maşgalalaryň ýer paýlaryna kler – bije diýipdirler. Bu ýagdaý jemgyýetiň içinde açyk deňsizligiň ýüze çykýanlygyndan habar berýar. Gomeriň poemalarynda klersizler we köp klerliler agzalýar. Munuň özi käbir sebäplere görä adamlaryň bir böleginiň ýer paýyny ýitirendigini we ýerleriň aýry-aýry adamlaryň elinde jemlenip başlandygyny görkezýär. Durmuşy deňsizligiň ýüze çykmagy, ilki bilen jemagat ýerleri bölünip berilende öňki gradeňligiň bozulyp başlamagy bolupdyr. Adamlaryň içinde birnäçe ýerlere eýelik edýän adamlar ýüze çykyp başlapdyr. Şeýlelik bilen, jemagatyň garamaýak adamlary kem-kemden ýersiz galyp başlapdyrlar. Gomeriň poemalarynda olara klersizler diýilip aýdylýar. Olar ýer paýyndan kesilen adamlar bolup, baý adamlaryň ýerlerinde hakynatutma işgär bolup işlemäge mejbur bolupdyrlar. Şolar ýaly ýer paýy bolmadykara fetler diýipdirler. Olar oba-oba aýlanyp günlükçilik ýa-da dilegçilik bilen gün görmeli bolupdyrlar. Kähalatlarda fetleriň ýagdaýy iň pes gatlak bolan gullaryňkydan hem ýaramaz bolupdyr. Çünki hojaýyn öz gulunyň näme-de bolsa garnyny doýurýar, kesekileriň zorlugyndan goraýar. Fet şeýle goragdan hem mahrum bolupdyr.

Eger gullar we fetler jemgyýetdäki iň aşaky gatlak bolan bolsa, onuň ýokary gatlagyny urug begleri düzüpdir. Gomer olara “agata” (rehimdar) ýa-da “aristo”-aristokrat (saýlama adamlar) diýip atlandyrýar. Şahyryň düşünjesine görä asylzada begler ýönekeý garamaýakdan akylylygy, ahlak sypaty, gelişikligi, güýçli hem edermenligi bilen olardan mazaly saýlanýar. Olar jemgyýetde agalyk ediji ýagdaýy eýeleýärler.

Tanyml begleriň artykmaçlygy olaryň hudaýlar neberesi bilen garyndaşlygyndamyş. Şoňa görä-de Gomer olary “hudaýa kybapdaş”, “Hudaý ýaly” diýen sözler bilen atlandyrýar. Emma hakykat ýüzünde olaryň artykmaçlygy hudaýlar neberesinden bolmaga däl-de olaryň baýlygynda bolupdyr.

Gomeriň düşünjesine görä baýlyk hem tanymlalyk şol bir zat. Baý hökman tanymaldyr, tanyml adam bolsa baý bolmaly. Beg adamlaryň baýlygynyň esasy çeşmesi, olaryň ýer paýlarynyň artykmaç bolmagydyr. Jemgyýetiň ýerleri jemgyýet agzalaryna paýlanmaka, ýeriň uly bölegini urug-taýpa begleri-basileýler alypdyrlar. Gomer indi olary “temenos” diýip atlandyrýar. “Temenosyň” ýeriniň möçberi adaty klerden birnäçe esse kän bolupdyr. Galyberse-de basileý indi uly hukuklardan peýdalanýan bolmaga çemeli, sebäbi bölünip alnan ýeriň eýesi Gomeriň poemalarynda kler däl-de urug begleri-temenos diýilip atlandyrylýar. Temenosyň ýere bolan eýeçiligi klerleriň jemagat yerinden bölünip berilen yerden tapawutlylykda, ýere bolan eýeçilik hususy eýeçilik derejesine ýakynladylypdyr.

Urug begleriniň jemgyýetde esasy orny eýelemegine, olaryň söweş nyzamynda öňde durmagy we söweşde esasy güýç bolmagy sebäp bolupdyr. Çünki diňe beg adamlar gymmatbaha at, ýarag, esbap edinmäge mümkinçiligi bolupdyr. Önümçilikden erkin tanyml begleriň söweş tälimlerini özleşdirmek üçin türgenleşik etmäge-de mümkinçilikleri bolupdyr. Oňat ýaraglanan we söweş tälimlerine ökde urug begleri söweş nyzamynyň önünde durupdyrlar. Köplenç halatda söweşiň ykbalyny-da olar çözüpdir. Şoňa görä-de söweşde esasy orun tutýan tanyml begler, jemgyýetçilik durmuşynda-da agalyk ediji ýagdaýa eýe bolupdyrlar.

Jemgyýetiň syýasy guramalary. “Iliada” we “Odisseýa” poemalary Gresiýanyň Gomerçilik döwrüniň syýasy guramalarynyň gurluşyny öwrenmäge mümkinçilik berýän maglumatlary özünde jemleýär. Gomerçilik döwürde urug

taýpaçylyk döwründäki ýaly jemgyýeti dolandyrmagyň üç basgançagy: halk ýygnagy, ýaşulylar geňeşi, serdaryň häkimýeti saklanypdyr. Emma bu guramalar jemgyýetiň öňe gitmegi bilen ilki başky görnüşünden mazaly özgeripdir.

Halk ýygnagy ýaşamagyny dowam edýär. Ol iň ýokary kanun çykaryjy gurama hasap edilse-de emeldar begleriň täsirine düşüpdür we köplenç olaryň islegine görä hereket edipdir. Eger ýygnakda halk öz teklibini öňe süren halatynda, teklipler hem begleriň bähbidine ters gelse ýygnak dargadylypdyr. Muňa mysal edip poemalardaky halk ýygnagynyň geçişi baradaky parçalara ýüzleneliň. Grekler Troýany gabamagyny dowam edýärler. Uruş uzaga çekýär. Onuň soňunyň näme bilen gutarjagy belli däl. Urşy dowam etdirmelimi ýa-da yza dolanmalymy diýen sorag ýüze çykýar. Meseläni çözmek üçin halk ýygnagy (esgerleriň ýygnagy) çagyrylýar. Ýygnakda ýönekeý urşujy, garamaýaklaryň wekili Triset çykyş edip urşuň diňe beglere bähbitlidigini, olaryň olja alyp baýamak isleýändiglerini, onuň ýönekeý urşujylara hiç hili peýdasynyň ýokdygyny aýdyp, gabawy bes etmegi we yza gaýtmagy teklipl edýär. Emma serkerdeleriň biri ony gorkak hem ýaňra diýip aýyplaýar, hat-da hasysy bilen onuň ýagyrynysyna ýelmäp goýberýär. Hetijede ýygnak begleriň islegine laýyk karar çykarýar.

Halk ýygnagynyň ikinji bir beýany Odisseyiň ýurdy Itaka adasyndaky wakalar bilen baglanyşdyrylýar. Itakanyň patyşasy Odisseyiň uruşa gidenine 20 ýyl bolupdyr. Onuň ykbalynyň nähili bolandygy belli däl. Itakaly begler Odisseyiň aýalyna öýlenip onuň mülküne eýe bolmak isleýärler. Olar Odisseyiň malyny iýip maşgalasyna ezýet berýärler. Şeýdip onuň aýalyny beglerden birine durmuşa çykмага mejbur etjek bolýarlar. Şeýle ýagdaýda Odisseyiň ýaş ogly haraý gözläp halk ýygnagyna ýüz tutýar. Halk ýygnagy çagyrylýar. Ýygnakda çykyş edýänler begleriň bu hereketini ýazgarýarlar. Olary bet niýetlerinden el çekdirjek bolýarlar. Emma begler öz isleglerine

ters hereket edýän ýygnagy haýbat atmak we görkuzmak bilen dargadýarlar.

Şeýlelikde bu waka gomerçilik jemgyýetiň syýasy guramasynyň hakyky demokratiýadan örän özgerendigini görmek bolýar. Hakyky häkimlik iň täsirli hem kuwwatly urug begleriniň elinde jemlenipdir. Olary Gomer basileý diýip atlandyrýar. Giçkiräk awtorlaryň işlerinde basileý sözi adaty patyşany aňladýar. Gomeriň basileýleri-de daşyndan seredeniňde patyşa meňzeýär. Ol patyşalaryň geýiminde ile çykýar. Elinde patyşalyk hasasyny göterýär. Kanunlary goramak hem düşündirmek diňe basileýleriň elinde. Uly baýramçylyklarda basileý hudaýlara sadaka bermek däbini amala aşyrýar we ähli jemagatyň abadan durmuşyny hudaýlardan dileg edýär. Halk basileýlere hormat goýýar. Olara iň oňat zatlardan sowgat edilýär, jemagat ýerinden iň uly paý ýerleri berilýär.

Emma örän kuwwatlylygyna we baýlygyna garamazdan basileýiň häkimligini hakyky patyşa häkimiýeti diýip hasaplamak bolmaz. Hakykat ýüzünde ol taýpanyň serdary bolupdyr. Bir polisinde birnäçe adamynyň basileý adyny götermegi-de şonuň bilen düşündirilýär. Öz taýpasynyň çäginde basileý esasan ruhanynyň wezipesini ýerine ýetiripdir. hli basileýler birleşip geňeş agzalaryny düzüpdirlir we gündelik dolandyryş işlerini bilelikde alyp barypdyrlar. Halk ýygnagynda goýuljak meseleleri taýarlapdyrlar.

Wagtal-wagtal jemagatyň ähli basileýleri polisiň merkezi meýdançasyna ýygnanyp, halk köpçiliginiň gatnaşmagynda kazyýet işlerini çözüpdirler. Uruş döwründe basileýleriň biri halk ýygnagy tarapyndan baş serkerde saýlanyp goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Uruş wagtynda oňa hökümdar hem baş serkerde hökmünde, buýrygy ýerine ýetirmedik esgerlere ölüm jezasyny bermäge çenli hukuk berilipdir. Emma uruş gutarandan soň ol öz wezipesini tabşyrmaly bolupdyr. Kähalatlarda has tanyml we abyraýly basileýiň uruşdan soň

hem öz häkimýetini saklaýan pursatlary bolupdyr. Onuň harby häkimýetine baş ruhany we baş kazylyk wezipeleri-de goşulan halatynda, ol adam hakyky “patyşa” jemagatyň ýolbaşçysyna öwrülipdir. Beýleki basileýleriň arasynda Odisseý, Agamemnon şeýle ýagdaýy eýeläpdirler. Emma baş basileýiň häkimeti örän yrga bolupdyr. Häkimýetini uzak saklamak, ony nesilden-nesle geçirmek olaryň käbirine başardypdyr. Adatça oňa beýleki basileýleriň bäsdeşligi we duşmançylygy hem päsgel beripdir. Olar kimdir biriniň häkimýetiniň çäksiz guýçlenmegini islemändirler. Şeýlelikde bu döwürde berk hem durnukly patyşalyk häkimýeti entek ýüze çykmandyr.

Gresiýanyň taryhynda Gomer döwri aýratyn orun tutýar. Ozal Miken döwründe emele gelen, emma soň ýykylan siwilizasiýa, başga ulylykda we başga görnüşde täzeden döräp başlaýar. Köp babatda bu pese düşüşlik döwri bolupdyr. Şol bir wagtda, bu döwür grekleriň täzeden çalt ýokary göterilmegi üçin güýç toplaýan döwri bolupdyr. Bu döwürde urug-taýpaçylyk gurluşynyň adaty düzgünleriniň dargap, onuň jümmüşinden siwilizasiýanyň emele geliş pursatlary bolup geçýär. Gresiýanyň soňraky ösüşine uly tasir eden kopsanly tehniki üstünlikler, esasan hem demriň önümçüligine ornaşdyrylmagy uly ähmete eýe bolýar. Bu möhüm üstünlikleriň ählisi grek polisleriniň düýbinden täze taryhy ösüş ýoluna düşmegine şert döredipdir. Ol bolsa öz gezeginde b.e.öň VI- IV asyrlarda Gresiýanyň medeni we durmuşy ösüşde örän ýokary derejä ýetmegine mümkinçilik beripdir.

III. Gresiýada polis gurluşly guleýeçilik döwletleriň kemala gelmegi

Gresiýa arhaiki döwürde (B. e. öň. VIII-VI asyrlarda)

Bu döwür Gresiýanyň taryhynda täze, möhüm basgançagyň başlangyjydyr. B. e. öň IX-VIII asyrlaryň çatrygynda Gresiýada çyňňur üýtgeşmeler bolup geçýär. Ýönekeýje urug dolandyrys gurmaly we ýönekeý ykdysadyýetli we ilkidurmuş medeniýetli

urug jemgyýeti irki guleýeçilik gurluşyna geçmegi, jemgyýetiň gapmagarşylykly synplara, dürli durmuşy gatlaklara bölünendigidinden habar berýär. Durmuşy gatlaklaryň arasyndaky gatnaşyklary ýola goýmak üçin, döwlet institutyny döretmeklik zerurlygy ýüze çykýar. Biri-birinden daşlaşdyrylan ownuk urug we oba jemagatlary täze sosial- syýasy gurama öwrülip, kem-kemden ykdysady ösüşe geçmegi, sosial toparlaryň arasynda barlyşyksyz göreşiň başlanmagyna hem-de dowlet dolandyryş ulgamynyň emele gelmegine getiripdir.

Bu döwürde Greklerde syýasy ulgamyň düýbünden täze görnüşi-polisler emele gelýär. Bu täze syýasy gurluş gadymy grek jemgyýetiniň, döwletiniň we medeniýetiniň taryhy ösüşiniň esasy mazmunyny düzýär. Polisleriň bir bölegi ozalky döwrüň urug we oba jemagatlarynyň ösüşiniň netijesinde emele gelse, beýleki bölegi koloniýalaşdyryş hereketiniň netijesinde ýüze çykýär. Polis ulgamy Gresiýanyň we Egeý deňziniň adalaryndan Kiçi Aziýanyň, Ortaýer deňziniň we Gara deňziniň kenarlaryna çykarylýar. Netijede, b. e. öň VIII-VI asyrlaryň dowamynda Gresiýada Polis gurluşly döwletler doly kemala gelýär, ol pursat Gresiýanyň aglaba şäherlerinde b.e.öň VI asyrdan tamamlanýar.

Arhaiki döwür grek halkynyň ruhy galkynyş zamany bolýar. Oňa grekleriň döredijilik işjeňliginiň görülmedik derejede ýokary göterilmegi-de şaýatlyk edýär. Uzaga çeken arakesmeden soň sungatyň ýatdan çykarylan görnüşleri: ymaratçylyk, heýkeltaraşlyk, suratkeşlik we ş.m. täzeden ösüp ugraýar. Mermerden we beýleki daşlardan örülen öňi sütünli eýwanly ybadathanalar gurulyp başlaýar. Daşdan ýonmak ýa-da bürünçden eredip guýmak arkaly grekler öz hudaýlarynyň şekillerini ýasapdyrlar. Gomeriň we Gesiodyň poemalary peýda bolýar. Ilkinji grek filosoflary Fales, Anaksimend, Anaksimendri dünýäniň gurluşy we ähli zatlary emele getirýän ilkibaşky başlangyjy tapmak üçin düýpli barlag işlerini geçirmäge girişýärler.

Irki polis görnüşli guleýeçilik jemgyýetiň we döwletleriň döremegi arhaiki döwriň taryhy ösüşini emele getirip, grekler 300 ýylyň dowamynda ösüşin ähli ulgamlarynda diňe bir goňşy halklardan däl, eýsem Gadymy Gündogaryň has ösen ýurtlaryndan hem öňe geçýär.

Bu döwürde Gresiýanyň ykdysadyýeti çalt ýokary göterilýär. Onuň esasy pudaklary bolan oba hojalygy, hünärmençilik, söwdä çalt depgin bilen ösýär. Demriň önümçilige ornaşdyrylmagy täze tehniki mümkinçilikleri açýar. Haryt öndürmek, daşary söwdä polisleriň ykdysadiýetiniň esasy pudagyna öwrülýär. B.e.öň. VIII-VI asyrlarda grek jemgyýetiniň çalt ösmeginiň esasy sebäpleriniň biri-de täze ýerleri özleşdirmek-koloniýalaşdyryş hereketi bilen bagly bolýar. Bu hereket Gresiýany ozalky üznelikden daşarky dünýä bilen giň aragatnaşyk ulgamyna çykarýar. Olar beýleki halklardan ylaýta-da gündogar ýurtlaryndan örän köp zatlary öwrenipdirler. Hususanda finikiýalylardan elipbiýi, müsürlilerden we wawilonlylardan matematikany, astronomiýany, lidiýalylardan aýna öndürmegiň syrларыny we ýene-de köp zatlary öwrenipdirler. Olary öz durmuşlaryna uýgunlaşdyrypdyrlar hem-de öz milli medeniýetleriniň aýrylmaz bölegine öwüripdirler.

B. e. öň VIII-VI asyrlarda Gresiýada hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegi. B.e.öň. VIII-VI asyrlarda Gresiýanyň ykdysadiýetinde uly özgerişler bolup geçýär. Ol ilki bilen oba hojalygyna önümçilik tehnikasyna, hünärmentçilige we söwdä öz täsirini ýetiripdir. Ykdysadiýetiň esasyny düzýän oba hojalygynda önümçiligiň strukturasy özgerýär. Kem-kemden sürüm ýerler azalýar. Onuň ornuna köp zähmet talap edýän emma az ýerden köp girdeji almaga ýardam edýän üzümdarçylyk we zeýtun agaçларыny ösdürüp ýetişdirmek giň gerim alýar. Olardan öndirilýän çakyryň we zeýtun ýagynyň bir bölegi bazarda satmak üçin niýetlenilip, haryda öwrülýär. Bazar gatnaşigynyň ýüze çykmagy bilen, ekerançylary goşmaça

çykdaýy etmäge itekleýär, netijede ekin meýdanlarynyň giňemegine, önümçiligiň möçberiniň ösmegine getirýär.

Oba hojalygynyň esasyňy ownuk daýhan hojalyklary we asly gelip çykyşlary boýunça urug begleriniň iri mülkleri düzüpdir. Olaryň ýerleri garyplaşan taýpadaşary tarapyndan işlenipdir. Kähalatlarda mülkdarlar öz ýerlerini taýpadaşlaryna kärendesine beripdirler, kärendeçiler ýereýelerine hasylyň 50 göterimine çenli bermäge mejbur bolupdyrlar. B. e. öň VIII-VI asyrlarda Gresiyada polisleriň emele gelýän döwründe ownuk daýhan hojalyklary ilatyň esasy bölegini tutupdyr, emma ownuk daýhan hojalyklarynyň tozmagy we iri ýereýeçiliginiň döremegine getiripdir.

Hünärmentçilik önümçiliginde hem möhüm özgerişler bolup geçýär. Ozal hünärmentçilik önümleriniň köpüsini daýhanlar öz hojalygynda öndürilen bolsa indi hünärmentçilik şäherlerde jemlenýär. Obada ýaşaýan daýhanlar olary şäher ussalaryndan satyn almaly bolýär. Hünärmentçilik oba hojalygyndan bölünip aýrylýar. Munuň özi bir tarapdan oba hojalygynyň ýöriteleşmegine getirse ikinji tarapdan hünärmentçilik tehnikasynyň ösmegine ýardam edýär. Ylaýtada b. e. öň VI asyrdan metal işläp bejermek pudagynda uly öňe gidişlikler gazanylýar. Ussalar magdandan demir almaga, ony ýenjip taplamak arkaly polada öwürmäge ökdäpdirler. Şeýle metaldan gylç, hanjar, peýkam oklary we zähmet gurallary ýasalypdyr. Ýasalan ýaraglar we zähmet gurallary berkligi we ýokary öndürijiligi bilen tapawutlanypdyr. Demir böleklerini kebşirmek arkaly birleşdirmek usulyňyň açylmagy (Hios adasy) döwüriniň uly tehniki üstünligi bolupdyr.

Bürünç işläp bejermeginiň usullary hem kämilleşýär. Samosly Roýk we Feodor ýaly ussalar eredip guýmak arkaly ýuka bürünç öndürmegiň usulyňy tapýarlar. Olardan galkan, tuwluga we beýleki goranyş esbaplary ýasalypdyr. Bürünçden aýratyn hem sowut, galkan, dürli gap-çanaklary ýasamaklyk Korinfde ösüp, Korinf bürünji adyny alypdyr. Demri we polady

almagyň tehnologiýasynyň ele alynmagy bilen demir paltalar, pyçgylar, ýer agdarmak üçin azallar ýasalypdyr, bu bolsa tokaý agaçlaryny kesmekde, ekerançylykda ýerleri işlemekde we giňeltmekde ähmiýeti uly bolupdyr. Indi daşlaryň has gaty görnüşlerini goparyp almak, бүрүнç döwründäki gurallardan has ýeňil we aňsat bolupdyr, bu öňe gidişlikler magdan daşlaryny has artykmaç öndürmäge ýardam edipdir. Demir ýaraglarynyň giňden ornaşdyrylmagy, harby işlerde hem uly özgerişleriň bolmagyna getiripdir. Beglerden (aristokratlardan) düzülýän atly goşunyň ähmiýeti peswelipdir, olaryň tersine, indi grek polislarynyň orta gürp ilatyndan düzülýän agyr ýaraglanan goşunyň ähmiýeti artypdyr.

Önümçiligiň gülläp ösýän ulgamynyň biri hem küzegärçilik bolupdyr. Dürli görnüşli örän gelşikli ýasalan we owadan nagyşlar bilen bezelen küýze önümleri köpçülikleýin öndürilip başlanýar. Ylaýta-da Korinf we Afiny ussalarynyň ýasan küyzeleri uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Küýze gaplaryny gara reňk bilen çekilen şekiller bilen bezemek (gara şekilli küyzeler), ýa-da tutuşlygyna gara reňke boýap, onuň ýüzüni küýzäň öz gyzyly reňki görünýänçä sypjymak, soňra olara rowaýaty we beýleki şekilleri çekmek (gyzyl şekilli küyzeler) usullary giň ýaýraýar. Şeýle gaplar Gresiýadan has uzaklara-da äkidilip satylypdyr. Küzegärçilik ussahanalary grek şäherleriniň köpüsünde işläpdir.

B.e.öň. VIII-VI asyrlarda deňiz söwdasynyň ösmegi üçin, önümçiligiň ähmiýetli pudagynyň biri-de gämi gurluşygy bolupdyr, şonuň bilen birlikde amatly kenarýaka ýerlerde gämi duralgalaryny gurmaklyk hem başlanypdyr. Gresiýada şu döwre çenli uly harby gämiler bolmandyr. Sebäbi grekler henize çenli deňiz uruşlaryny alyp barmandyrlar. Emma koloniýalar bilen aragatnaşyk saklamak we harytlary daşamak üçin örän köp ýük hem ýolagçy gämileri gerek bolupdyr. Grekler gämileriň dürli görnüşlerini gurupdyrlar. Olar 50, 180-küregi bolan gämileri gurupdyrlar. Şeýle gämiler sagatda 10

mile çenli aralygy geçip bilipdir. Gämi ýasamak üçin örän köp dürli hünärli ussalar (agaç ussalary, metal boýunça hünärmenler, gämilerde paruslary oturtmak boýunça hünärmenler) gerek bolupdyr. Ýyndam hem berk gämileriň peýda bolmagy Gresiýada hünärmentçiligiň ösýändiginiň ýene bir görkezijisi bolup durýar. Eger-de, gomerçilik döwürde grek jemgyýeti beyleki ýurtlar bilen gatnaşyklar-a beýle-de dursun, eýsem polisleriň öz aralaryndaky gatnaşyklar hem çäkli bolupdyr.

B.e.öň. VIII-VI asyrlarda diňe bir polisler bilen däl, eýsem Gresiýadan has uzaklarda esaslandyrylan koloniýalar bilen söwda gatnaşyklary giňden alnyp barylypdyr. Ilki başlarda ykdysady taýdan bu koloniýalar öz metropoliýalaryna garaşly bolupdyrlar. Metropoliýalar-da koloniýalara garaşly bolupdyr, sebäbi greklere-de öndürilýän önümleri koloniýalarda ýerleşdirmeklik gerek bolupdyr. Koloniýalarda ýaşaýan grekleriň durmuşynda ulanylýan iň zerur zatlar: üzüm çakry, zeýtun ýagy, dürli görnüşdäki küýze gaplar, ýaraglar, bezeg şaýlary, mata ýetmezçilik edipdir. Olary Gresiýadan getirmeli bolupdyr. Olaryň ýerine bolsa metal, agaç, deri, galla, gul alyp gaýdypdyrlar. Bu önümlere koloniýalar bilen goňşylykda ýaşaýan ýerli ilat hem uly isleg bildiripdir. Şeýlelikde, Gresiýada öndürilen harytlar koloniýalara, olaryň üsti bilen bolsa ol ýurtlaryň ýerli ilatyna ýaýradylýpdyr. Şeýle gatnaşyklar Ortaýer deňziniň Sisiliýa adasy bilen, Gara deňziň köp sanly welaýatlary bilen alnyp barylypdyr. Söwda işleri Kiçi Aziýanyň Egeý deňziniň ioniý şäherleri bilen, aýratyn hem Milet şäheri bilen gatnaşyklar ýola goýulýpdyr. Milet şäheri hem yzygiderli Propontid, Pont, Italiýa bilen söwda işlerini giňden alyp barypdyr. Günbatarda ilkinji söwda merkezleriniň biri-de uly bolmadyk Egina adasy bolup, ol Gresiýanyň günbatar bölegini gündogarsyndaky Korinf, Sikion we Megary şäherleri bilen baglanyşdyrypdyr. Bu yzygiderli gatnaşyklarda

söwdanyň ähmiýeti has hem artypdyr, harytlaryň dürli görnüşleri bilen alyş-çalyş yzygiderli dowam edipdir.

Söwdanyň ösmegi ýeke-täk alyş-çalyş serişdesiniň zerurlygyny ýüze çykarypdyr. Pul (moneta) zikgelemek ilki bilen b. e. öň VII asyrdan Lidiýada, Gresiýanyň Egin adasynda, soňra bolsa grek şäherleriniň köpüsünde zikgelenip başlapdyr. Şoňa görä-de zikgelenen teňňeler Kiçi Aziýanyň Grek şäherlerinde giňden ýaýrapdyr. Olar altyn dan we kümüşden guýulypdyr we “elektra” adyny göteripdir. Soňra Balkan Gresiýasynda lidiýalylaryňka meňzedilip kümüşden pul çykarylyp başlanypdyr. Bu özgerişler söwda gatnaşyklarynda hasap işlerini ýöretmekde ýeňillik döredipdir. Gresiýada pul hökmünde belli bir agramlykda bolan kümüş bölejikleri peýdalanylýardylar. Olar tegelek bolup, onuň iki ýüzüne-de haýsam bolsa bir hudaýyň şekili ýa-da olaryň şekiliniň alamaty bolan janlynyň şekilini çekipdirler. (Mysal üçin, Afina hudaýynyň alamaty bolan baýguşy, Zeus hudaýynyň alamaty hökmünde bürgüdi ýa-da ýylgyrymy, Apollonyň alamaty hökmünde guw guşyny we beýlekileri) çekipdirler.

Zikgelenen teňňeler peýda bolmazdan ozal Gresiýada pul hökmünde metal myh jagazlar ulanylýapdyr. Olaryň birine obol (myh) diýilipdir, onuň alty sanysy bir drahma hasaplanypdyr, drahma- bir gysym diýmekligi aňladypdyr. Çünki alty sany myh demirjikler bir gysyma sygypdyr. Soňra zikgelenen teňňelere hem obol diýilipdir. Bulardan başga-da köp sanly grek şäherlerinde söwda işlerinde ölçeg birligi hökmünde 60-mine bölünen wawilon talanty hyzmat edipdir. Has giň ýaýran egin ölçegi 37,5 kilograma deň hasaplanypdyr, ewbeý talanty 26,2 kilogram hasaplanypdyr. Suwk zatlaryň ölçegi medimin bolup, ol 52,5 litr deň hasaplanypdyr.

Hünärmentçiligiň obahojalygyndan bölünip aýrylmagy we olaryň polisleriň merkezlerinde jemlenmegi, bazar üçin haryt önümçiliginiň giňelmegine alyp barýar. Bu zarlar täze şäherleriň döremegine ýa-da şäherleriň diňe dolandyryş we dini

merkezlere öwrülmegine getirmän, eýsem söwda hünärmentçilik merkezleriniň döremegine alyp baryar. Hünärmentçiligiň giňemegi bolsa haryt önümçiliginiň ýüze çykmagyna we söwdanyň ösmegine şert döredipdir.

Ilatyň içinde senetçileriň sany artypdyr- söwdagärler, matroslar, kürekçiler şeýle-de ussahana we gämi eýeleri ýüze çykypdyr. B.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiýanyň oba ilaty şäherler bilen ýakyndan bagly bolupdyr, olar şäherden senetçilik önümlerini alypdyrlar, artykmaç öndüren obahojalyk önümlerini bolsa şäherlilere satypdyrlar. Şeýlelik bilen, şäherler polisiň sosial-ykdysady, syýasy we medeni ösüşiň hakyky merkezine öwrülýär. Has dogrysý bu döwürde Gresiýada hakyky şäher rewolýusiýasy bolup geçipdir.

Grek jemgyýetiniň durmuşy gatlaklary. B.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiýanyň ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösmegi, ähli ilatyň önüm-çiligiň ol ýa-da beýleki pudagyna goşulmagy dürli durmuşy toparlaryň we gatlaklaryň emele gelmegine alyp barypdyr. Emma bu çylşyrymly pursat uzaga çekipdir. Ganybir garyndaşlyk gatnaşyklary örän uzak saklanypdyr we gatlaklaryň emele geliş pursatyny çylşyrymlaşdyrypdyr. Korinf, Milet, Megera ýaly hünärmentçiligiň we söwdanyň çalt ösýän polislerinde urug gurluşynyň galyndylary tiz dargapdyr. Emma haryt gatnaşygynyň gowşak ösen, oba hojalygynyň agdyklyk edýän Fakuda, Fessaliýa, Etoliýa ýaly polislerde ol mazaly bökdelpdir.

Tehniki we ykdysady ösüş sosial gatnaşyklarda hem üýtgeşikleriň blmagyna getiripdir. Bir tarapdan metal işlenip ondan ýasalan gurallaryň önümçilikde ornaşdyrylmagy, hususy hojaalyklaryň hem girdejili bolmagyna getiripdir. Bu bolsa adamlaryň jemagata garaşlygyndan çykmaklaryna we hususy eýeçiligiň gutarnykly kemala gelmegine getiripdir. Şeýlelik bilen, Gresiýada guleýeçilik gatnaşyklarynyň has çalt ösmegine ýol açylypdyr. Özem diňe bir öý hojalyklary üçin däl, eýsem

gönüden-göni önümçilik üçin gullar getirilipdir. Önümçilikde işledilýän gullar, esasan basylyp alnan ýa-da daşary ýurtlardan alnyp gaýdylan gullaryň hasabyna artypdyr.

Gresiýada arhaiki döwürde durmuşy toparlaryň emele gelmegi iki basgançakda bolup geçýär. Birinjisi (b.e.öň VII-VII asyrlar), urug gurluşynyň galyndylarynyň güýçli bolmagy we urug begleriniň agalyk etmegi bilen häsiýetlenýär. Bu döwürde esasy durmuşy toparlar: Urug beglerinden, oba jemagatynyň garamaýak ilatyndan we az sanly gullar toparyndan ybarat bolupdyr. Urug begleri dürli sebäplere görä öz ýer paýyny elinden gideren urugdaşlarynyň ýerlerini eýeläpdirler. Gullaryň seýrek hem juda gymmat bolmagy sebäpli, olar öz urugdaşlaryny elgarama etmeklige ymtylypdyrlar. Ony bolsa ýeri göterimine karz bermek-süýthorçylyk arkaly amala aşyrypdyrlar. Süýthoryň “eline” düşen garamaýaklar elgarama edilipdir we begleriň ýerlerinde işledilipdir. Olaryň gulçylyga satylýan halaty-da az bolmandyr.

B.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiýada urug jemgyýetiniň dargap synpy gatnaşyklaryň kem-kemden emele gelmegi öz ösüşinde iki basgançagy geçýär. Birinji basgançak b.e.öň VIII-VII asyryň birinji ýarymyny öz içine alýar Gresiýanyň sosial-ykdysady gatnaşyklarynyň ösüş meýili urug begleriniň baýlygynyň we kuwwatynyň barha güýçlenmegi bilen, olara elgarama ýagdaýa düşýän garamaýaklaryň köpelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ýer eýeleri bolan tanymal begler, olara barha tozýan garaşly daýhanlar we azsanly gullar grek jemgyýetiniň soňraky durmuşy gatnaklarynyň başlangyjyny emele getiripdir.

Grek jemgyýetiniň durmuşy gatnaklara bölünişiniň ikinji basgançagy (b.e.öň VII asyryň ikinji ýarymy- VI asyrlar) ykdysadyýetiň çalt depginler bilen ösmegi we şäherleriň berkemegi bilen şertlendirilipdir. Bu ýagdaý grek polislerinde söwdagär-hünärment gatlagynyň köpelmegine alyp barypdyr. Bazarda satmaga niýetlenilen önüm öndürýän ussahanalarda, goşmaça işçi güýjine zerurlyk ýüze çykýar. Bu ýüze çyka

ýagdaý hünärmentçilik merkezlerinde gullaryň has köpelmegine alyp barypdyr.

Kemala gelýän durmuşy gatlaklaryň bähbitleriniň biri-birinden tapawutly bolmagy, polisiň syýasy durmuşyny çylşyrymlaşdyrypdyr. Urugdaşlaryň ýerleriniň aglaba bölegini elinde jemläň begler, dowam edýän düzgüniň saklanmagyny isläpdirler. Olar söwdanyň, hünärmentçiligiň ösmegine, şäher durmuşynyň barha möwjemegine howatyrlanma bilen garapdyrlar. Köne düzgünleriň tarapdary bolan begler öz baýlyklaryna daýanyp, ösüp gelýän polislerde häkimeti öz ellerine alypdyrlar. Urug-taýpaçylyk döwriň dolandyryş guramalary bolsa täze döwüriň talaplaryna uýgunlaşypdyrlar.

Ilatyň esasy köpçüligini düzýän we gitdigiçe begleriň elgaramasyna öwrülýän garamaýak daýhanlaryň bähbidi begleriňkiden tapawutlanypdyr. Olar öz ýaşaýyş durmuşynyň esasy çeşmesi bolan ýer paýlarynyň saklanmagyny, şahsy erkinligi we polisiň syýasy durmuşyna gatnaşmaga mümkinçilik berilmegini isläpdirler. Olar gazaply bergidarçylyk düzgünleriniň ýumşadylmagyny, öz raýatlyk hukuklarynyň kanun tarapyndan berkidilmegini, özlerine döwlet işine gatnaşmaga mümkinçilik berýän dolandyryş guramalarynyň döredilmegini talap edipdirler.

Söwda-hünärmentçylyk gatlagynyň döremegi. Söwda-hünärmentçilik gatlagy, söwda hem hünärmentçilik bilen meşgullanmagyň ilki bilen bu gatlagyň özüniň baýlaşmagy üçin, şeýle-de polisiň ösüşi üçin bähbitlidigine düşünpdirler. Bu gatlagyň bir böleginiň ep-esli ýer paýlary bolsa-da hünärmentçilik ussahanasyny saklamagy we söwda etmegi has amatly hasaplap şäherlerde ýaşapdyrlar. Öz zähmetiniň hasabyna ýaşayan hünärmenler, ownuk söwdagärler, matroslar, yükçiler, gurluşykçylar hem bu gatлага goşulypdyr. Düzüminiň örän dürli-dürli bolmagyna garamazdan söwda-hünärmentçilik gatlagy hünärmentçilik önümçiliginiň giňeldilmeginiň, söwdanyň we pul dolanyşygynyň ösdürilmeginiň şeýle-de

gulçylygyň ýaýramagynyň tarapdary bolupdyrlar. Has dograsy Gresiýanyň ykdysadyýetiniň we medeniýetiniň çalt ösmegine ýardam edýän ugryň tarapdary bolupdyrlar.

Jemgyýetçilik durmuşynda bu gatlagyň täsiri barha artypdyr. Şonuň üçin, olar syýasy häkimetden özlerine ýer berilmegini talap edip begleriň agalygyna garşy göreşe çykypdyrlar. Bähbitleri we islegleri biri-biriniňkä çapraz gelýän gatlaklaryň emele gelmegi, jemgyýetde örän dartgynly ýagdaýy döredipdir. Ol polisleriň köpüsinde gan döküşikli çaknaşyklara alyp barypdyr. Ýeňilen toparýň köpçülikleýin jeza çärelerine sezewar edilmegi, ýurtdan sürgün edilmegi, emläginiň elinden alynmagy adaty ýagdaýa öwürlipdir. B.e.öň VIII-VI asyrlarda bolup geçen şeýle çaknaşyklaryň netijesinde begleriň häkimeti gowşayar, garamaýaklaryň (Gresiýada olara demos diýýärler) syýasy täsiri barha güýçlenýär.

Urug begleriniň syýasy agalygynyň daýançlarynyň biri-de olaryň harby işde aýgtyly rol oýnamady. Çünki goşunyň zarba urujy güýji bolup söweş arabaly we atly goşun beglerden düzülýärdi. Ýeňil-ýelpaý ýaraglanan, gara-maýaklardan düzülýän piýada goşun diňe kömekçi güýç bolup durýardy.

B.e.öň VII asyryň ortalaryna çenli atly we söweş arabaly goşunyň ähmiýeti pese gaçar. Ilatyň orta gatlagyndan düzülýän piýada goşun demir ýaraglar bilen ýaraglanan esasy güýje öwürlip başlaýar. At saklamaga gurby etmese-de demir ýaraglary satyn almaga ýagdaýy bolan orta daýhanlardan ybarat, naýzalaryny öňe gezäp duran goplitleriň (agyr ýaraglanan pyýada esegre grekler goplit diýipdirler) göni hatarlary grekleriň esasy söweş nyzamyna öwürlipdir. Şeýle nyzama grek falangasy diýilýär. Goplitleriň Grek polisleriniň esasy harby güýjüne öwürilmegi olaryň jemgyýetçilik ähmiýetiň artmagyna we syýasy täsiriniň güýçlenmegine alyp barypdyr.

Demosyň ýene bir üstünligi kada-kanunlaryň düzgünleşdirilmegi we kanunlaryň ýazga getirmegi bolupdyr. Çünki ozal sud häkimeti begleriň elinde bolup olar adat

düzgünlerine salgylanmak bilen ony öz bahbitlerine peýdalanyypdyrlar. Kanunlaryň ýazylmagy begleriň eden-etdiliginiň önüne almaga ýardan edipdir. Şeýle hem täze kanunlarda ýere we beýleki emläklere hususy eýeçilik berkidilipdir. Onuň özi begleriň urug ýerlerini eýelemeginiň önüni alypdyr.

Kanunlarda bergidarçylyk gulçulygynyň gadagan edilmegi möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Kanun polisiň raýatlarynyň şahsy erkinliginiň goragçysyna öwrülipdir.

Grek şäherleriniň kemala gelmegi. Arhaiki döwürde Gresiýada siwilizasiýanyň kemala gelendigini görkezýän möhüm alamatlaryň biri-de şäherleriň ýüze çykmagydyr. Şu döwürde şäher obadan gutarnykly bolunip aýrylýar we ony özüne tabyn edýär. Ol hünärmençiligiň oba hojalygyndan bölünip aýrylmagy, pul-haryt gatnaşygynyň ösmegi bilen baglanyşykly bolupdyr.

Grek şäherleriniň köpüsi Gomer döwriňiň daşy berkidilen obalaryndan-polislerden ösüp çykypdyr. Olar polis adyny saklasada ozalkylardan tutýan meýdany, ilatynyň köplügi, ozünde hünärmentçiligiň we söwdanyň jemlenmegi bilen tapawutlanypdyr. Galyberse-de arhiaki döwrüň polisleriniň köpüsi kiçijik döwletiň paýtagtyna öwrülipdir. B.e.öň VIII-YI asyrlarda has köp ilatly şäherlerden, gündogarda Milet, günbatarda Korinf hasaplanypdyr. Krit-miken döwriňiň şäherleri bolan Miken, Tirinf ýaly şäherler bolsa öňki ähmiýetini ýitirip, uly bolmadyk oturymly obalara öwrülipdirler.

Şäher durmuşy ilki bilen Kiçi Aziýa polislerinde ösüp başlapdyr. Bu ýerdäki şherleriň gülläp ösmegine ilki bilen taryhy we geografiki ýerldeşişi bilen düşündirip bolar. Kiçi Aziýa şäherleri materik Gresiýasy bilen günogar ýurtlaryň çatyrygynda ýerleşipdir. Olar gämi gatnaýan derýalaryň boýunda ýerleşip, tebigy gämi duralgalary hem ýetik bolupdyr. Kiçi Aziýa şäherleriniň bu amatly ýagdaýy söwda

gatnaşyklarynda dellalyk etmäge, gündogaryň medeniýetini Günbatara, günbataryň medeniýetini bolsa Gündogara ýaýramakda ilkinji şäherler bolupdyrlar. Emma b.e.öň VII asyrdan olar Lidiýa patyşalygynyň gol asyna düşüpdirler, ýöne lidiýalylar grek şäherlerine artykmaç agram salman, olardan ýagdaýlaryna görä töleg we önüm görnüşinde salgyt alypdyrlar. Olaryň söwda işlerine päsgel bermändirler, tersine söwdany giň gerimde alyp barmak üçin hemaýat beripdirler.

Materik Gresiýasynda şäher durmuşynyň merkezi agora diýip atlandyrylýan meýdança bolupdyr. Agorada halk ýygnaýy geçirilipdir. Ol bazar meýdançasyny bolup hem hyzmat edipdir. Döwlet edaralary-bulewteriy (şäher geňeşiniň jaýy), dikasteriy (suduň jaýy) we ş.m. edaralar agoranyň töwereginde ýerleşipdir. Hökümetiň täze kanunlary we kararlary-da şol ýerde ýörite tagtalarda ýazylyp goýulupdyr.

Şäherde hudaýlaryň öýi hasaplanýan buthanalar kaşaňlygy we obadanlygy bilen beýleki jaýlardan tapawutlanypdyr. Onuň içinde hudaýyn daşdan ýonylyp ýasalan ýa-da бүрүнчден гуýулан şekili ýerleşdirilipdir. Şäheriň mewdetär hudaýymyň buthanasy şäheriň belent ýerinde-Akrapolda ýerleşipdir. Ol şäheriň iň berkidilen bölegi bolup, döwlet gaznasy-da şol ýerde saklanypdyr.

Grek şäherleriniň durmuşynda sport ýaryşlary uly ähmiýete eýe bolupdyr. her şäherde türgenleşik geçirilýän meýdançalar bolan, olara gimnaziýa ýa-da poleastr diýilipdir. Ol ýerde ir ertirden giç agşama çenli naýza we disk zyňmak, ylgamak, bökme, göreşmek we ýumruklaşmak boýunça yhlas bilen türgenleşipdirler. Sport ýaryşlary grekleriň aýdyşy ýaly agorada ýerleşip, ol her bir baýramçylygyň aýrylmaz bölegine öwürilipdir. Agoralaryň birnäçesi halkara häsiýetine eýe bolupdur. Ylaýta-da Istimde geçirilýän we Olimpiýada geçirilýän oýunlar giň meşhurlyga eýe bolupdyr.

Olimpiýa oýunlarynda ýeňmek her bir polisiň abraýy hasap edilipdir. Olimpiýada ýeňijilere olimpionik diýipdirler. Olara

ýurtdaşlary uly hormat goýupdurlar, ýeňillilik beripdirler, döwlet wezipelerine saýlapdyrlar, şäher meýdançasynda heýkelini oturdupdyrlar.

Şäherler öňdebaryjy medeniýetiň ojaklary bolupdyrlar. Hat ýazuw giňden ýaýrapdyr. 24 harpdan ybarat grek elipbiýiniň döredilmegi sowat öwrenmägi ýeňňilleşdiripdir. Sowatlyk medeniýetiň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir. Şäherde urug-taýpa gatnaşyklarynyň galyndylary-da oba seredeniňde çalt dargapdyr.

IV. Gresiýa “Beýik kolonizasiýa” éýamynda (b.e.öň VIII-VI asyrlar)

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlanmagynyň sebäpleri. Gomerçilik döwürden soň Gresiýa täze döwre aýak basýar, oňa şertleýin arhaýiki döwür diýilip atlandyrylýar. Bu döwür b.e.öň VIII-VI asyrlary öz içine alyp, grek jemgyýetiniň maddy durmuşynyň esasy ugurlarynynda uly öňe gidişlikler bolup geçýär. Magdan gazyp almaklyk has giňelýär, esasan hem demriň we misiň alynyşy artýar. Metal işlemeklik hem, olardan ýasalýan zähmet gurallary hem kämilleşýär. Ekerançylykda hem öňe gidişlikler ýüze çykýar, senetçiligiň dürli ugurlarynda, gurluşyk işlerinde, aýratyn hem deňiz halky bolan greklerde gämi gurluşygynda uly öňe gidişlikler bolup geçýär.

Ykdysadyýetiň çalt ösmegi grek jemgyýetinde sosial-emläk deňsizliginiň mundan beýläk çaltlaşmagyna we Gadymy Gresiýada synpy jemgyýetiň we polis görnüşli şäher döwletiniň döremegine ýardam edip, guleýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegine alyp barýar. Şeýlelik bilen, üç asyryň dowamynda, ýagny b.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiýa guleýeçilik gurluşyna geçýär. Emma, bu hadysa Gresiýanyň ilatynyň dürli geografiki sebitlerde ýaşamagy netijesinde olaryň görnüşleri-de, ösüş derejeleri-de dürli-dürli bolupdyr.

Grek taýpalarynyň içinde aýratyn hem Kiçi Aziýada ýaşayan ioniýlar özleriniň ösen şäherleri bilen tapawutlanypdyrlar. Bu ýerlerde beýleki ýerlere garanynda urug gurluşynyň galyndylary we urug begleriniň agalygy has ir ýitip gidipdir. Kem-kemden bu ýagdaýa beýleki ellin şäherleri hem çekilýär. Grekleriň koloniaçylyk hereketi urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargamagyny hem tizleşdirýär.

Keseki ýerlerde öz oturym ýerlerini esaslandyrmak gadymy döwletleriň köpüsine mahsus bolupdyr. Emma ol hereket käbir döwletlerde başlangyç ýagdaýynda saklanypdyr. Finikiýada we Gresiýada bolsa has giň gerime eýe bolupdyr. Keseki ýerlerde esaslandyrlan oturym ýerlere (oba, şähäre) koloniýa (latynça täze özleşdirilen ýer) diýilipdir, oňa göçüp gidenleriň ata-watanyna metropoliýa (grekçe-ene şäher) diýipdirler.

Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketiniň giň gerim almagy b.e.öň VIII-VI asyrlara gabat gelýär. Bu döwür grek polisleriniň hem kemala gelýän döwri bolupdyr. Bu döwürde Beýik grek koloniýalaşdyryş döwri diýilýär. Onuň esasy sebäpleri-de şol taryhy döwürüň aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň ýene bir sebäbi, grek polislerinde ilatyň köpelmegi we belli bir derejede artykmaç ilatyň peýda bolmagydyr. Ol hem öndüriji güýçleriň ösüşiniň umumy derejesine baglylykda ýüze çykypdyr. Ilatyň köpelmegi bilen emläk deňsizligi hem ýüze çykýar. Oba hojalyk gurallarynyň ýönekeý bolmagy, ýeri işläp bejermegiň ýönekeý usullary, Gresiýanyň köp ýerinde topragyň pes hasyllylygy, ýeriň azlygy bularyň hemmesi ilatyň diňe çäkli bölegini eklemäge mümkinçilik beripdir. Urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargaýan döwründe, ýeriň uly bölegini begleriň eýelemegi netijesinde, ýersiz galan daýhanlar ýa-ha beglere elgarama bolmaga ýa-da başga ýerlere göçüp gitmäge mejbur bolupdyrlar.

Söwda gatnaşyklarynyň ösýän döwründe, aýratyn hem söwdagärleriň deňiz söwda ýollarynyň amatly ýerlerinde ornaşmaga ymtylmaglary, koloniýalaşdyryş hereketiniň ýene bir sebäbi bolupdyr. Çünki söwdagärler diňe öz watandaşlary tarapyndan esaslandyrylan şäherlerde arkaýyn söwda edipdirler. Koloniýanyň ilaty-da öňi bilen öz metropolíasyndan getirilen harytlary satyn alypdyrlar.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlanmagynyň ýene bir sebäbi, grek polislerinde syýasy göreşiň güýçlenmegi bolupdyr. Polisiň kemala gelýän döwründe bu göreş görülmedik derejede ýitilişipdir. Ýeňilen toparyň adamlary gazaply jeza çärelerine sezewar edilipdir. Şeýle ýagdaýda ýeňilen topar üçin halas bolmagyň ýeke-täk ýoly, ýurdy taşlap koloniýalara göçüp gitmek bolupdyr. Goňşy polisler bilen uruşda ýeňilen şäherleriň ilatynyň hem göçüp gidýän halaty bolupdyr.

Beýik koloniýalaşdyryş hereketine Gresiýanyň hemme sebitleri ýagny günbatar hem gündogar welaýatlarynyň şäherleri, bütin grek dünýäsi gatnaşypdyr. Ony ilki bilen Kiçi Aziýanyň ösen şäherleri, Balkan şäherleri başlapdyrlar. Aýratyn hem Kiçi Aziýadaky Milet, Ewbeýa adasyndaky Halkidyka, Megaryda-Megara, materik Gresiýasynda Korinf şäherleri başlapdyrlar.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlamagy, onuň esasy ugurlary. Uly koloniýalaryň döremegi. Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketi esasan üç ugura gönükdirilipdir. Günbatar ugurda Sisiliýa, Italiýanyň günortasynda we Pireneý ýarymadasynyň günorta böleginde, Demirgazyk-Gündogar ugurda Egeý deňziniň demirgazyk adalarynda we kenar ýakalarynda, Egeý deňzinden Gara deňzine geçilýän bogazlarda, Gara deňziň kenarlarynyň günorta-gündogarynda we demirgazyk kenarlarynda, Kiçi Aziýanyň günorta kenarlarynda we Afrikanyň demirgazyk kenarýaka sebitlerinde, umuman şu sebitiň hemme deňiz kenarlarynda koloniýalar esaslandyrylypdyr. Siseronyň belleýşi ýaly, grek koloniýalary

ägirt uly matanyň gyrasyna jähek çekilen kimin düzülip emele gelipdir. Şeýlelik bilen, grek koloniýalary şu sebitiň deňiz kenarlarynyň hemme ýerlerinde esaslandyrylyp çykylypdyr.

Günbatar ugurda ylaýtada köp koloniýalar esaslandyrylýar. Koloniýalaşdyryş hereketini Ewbeý adasynda ýerleşen Eretriýa we Halkida şäherleri başlapdyr. B.e.öň 774-nji ýylda Italiýanyň günbatarsyndaky Pitekussa adasynda ilkinji koloniýa esaslandyrylypdyr. VIII asyryň ortalarynda Ewbeýli adamlar Italiýanyň Kompaniýa welaýatynda Kima (grekçe Kumy) şäheriniň dübini tutýarlar. Soňra kimyler Neapol şäherini esaslandyryp, şondan günortadaky kenarlar koloniýalaşdyrylyp çykylýar.

Sisiliýany özleşdirmekde holidaykalyr bilen Naksos adasyndan çykanlar b. e. öň 736-njy ýylda Naksos, Italiýada ýaşayan holkidykalar bilen kimeýler Zankla ýaly koloniýalary esaslandyryrlar. B.e.öň 735-nji ýylda Korinfliler tarapyndan Sisiliýada Sirakuzy, Italiýanyň demirgazyk günbatarynda ýerleşýän Kerkir esaslandyrylýar. Sirakuzy şäheri örän gysga wagtyň içinde bu sebitde iň möhüm grek şäherine öwrülýär.

Sisiliýanyň günbatar kenarlaryny koloniýalaşdyrmaklyk finikiýanyň Afrikadaky koloniýasy bolan Karfagenlileriň garşylygyna duçar bolýar. Karfagen Sisiliýanyň günbatar böleginde ornaşmaga ymtylypdyr. Sisiliýanyň ýerini eýelemek ugrundaky uruşlar grekler bilen Karfageniň, soňra karfagenliler bilen rimlileriň arasynda uzaga çekip, ol ada tutuşlygyna Rimiň eline geçýär.

Şeýlelik bilen, örän gysga wagtyň içinde Günorta Italiýanyň we Sisiliýanyň kenarlary koloniýalaşdyrylýar. Şoňa görä-de şol sebit Beýik Gresiýa diýilip atlandyrylypdyr.

Günorta Italiýada, Tarent aýlagynyň kenarynda Sibaris, Kroton (b. e. öň 709 ý.), b. e. öň 706-njy ýylda bolsa Spartalyr tarapyndan ýeke-täk Tarent şäheri esaslandyrylýar. Tarentiň ilkinji ýaşajylary (sparta aýallarynyň nikasyz dogulan ogullary) rowaýata görä parfeniler atlandyrylýanlar bolupdyr.

Bu ýerler ekerançylyk üçin iň amatly, hasylly ýerler bolup, tiz wagtyň içinde gülläp ösen ellin polisleriniň birine öwrülipdir.

Günorta Italiýa şaherlerinde grekler ornaşyp, metrapoliýa bilen ysnyşykly gatnaşykda bolup medeni taýdan gülläp ösüp “Beýik Gresiýa” adyna eýe bolupdyr. Italiýanyň günorta sebitlerinde we sisiliýadan Gresiýa galla, zeýtun ýagy, wino, ýün, öý mallarynyň derisini we beönümleri we gurallary iberipdirler.

B.e.öň VII-VI asyrlaryň sepgidinde grekler Ortaýer deňziniň günbatar sebitlerine aralaşyp, bu ýerde Rony derýasynyň aşak akymynda Massaliý (häzirki Marsel) şäherini esaslandyýarlar. Fokidalyar Italiýanyň we günorta Galliýanyň kenary bilen ýüzüp Ispaniýa etipdirler. Balear adlarynyň üsti bilen Ispaniýa gidilýän ikinji ýoly hem açypdyrlar. Grekleriň günbatarda iň çetki koloniýasy Atlantik Okeýanyň kenarynda esaslandyrylan Menesfeý şäheri bolupdyr. Emma Pireneý ýarymadasynyň günortasynda grekleriň ornaşjak bolmaklary bişow bolupdyr, sebäbi bu ýerler üçin Karfagenli finikiýalylar hem başleşipdirler.

Ortaýer deňziniň günorta kenarlaryny koloniýalaşdyrmaklyk grekler üçin has amatly bolupdyr. Bu sebitiň iň oňat ýerleri finikiýalylar tarapyndan koloniýalaşdyrylypdyr. Grekler diňe Niliň deltasynynda müsür faraonlary tarapyndan bölünip berilen ýerde (Nawkaratis b. e.öň 610 ý.) , Müsürden günatarda bolsa Kiren (b. e. öň 632 ý.) şäheri esaslandylyar. Aýratyn hem Kiren şäheri liwiýalylaryň içinde grek medeniýetiniň ýaýramagyny tizleşdiripdir.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň ýene bir ugry Demirgazyk-gündogar ugurda amala aşyrylypdyr. B. e. öň VIII asyryň ahylarynda VII asyryň başlarynda Egeý deňziniň demirgazygynda ýerleşýän Halkida ýarymadasy Ewbeý adasyndaky halkidykalylar tarapyndan koloniýalaşdyrylyar. Olar bu ýerde 30-dan gowrak oturymly ýerleri esaslandyrypdyrlar. Şol sebäpli oňa Holkidika diýip at

beripdirler, tas 100 ýyl geçenden soň bu ýerlerik, beýleki şäherleriň adamlary hem aralaşypdyrlar. Aýratyn hem Korinfliler tarapyndan esaslandyrylan Potideýa soňra uly ähmiýetli şäherleriň biri bolýar. Holkidika özüniň mes toprakly ýeri we tokaýlygy bilen şöhratlanypdyr. Şeýle-de bu ýurtdan Frakiýanyň kenarlary bilen Gresiýa metal äkidilipdir.

B.e.öň VII asyrdan Miletli grekler Gellespontyň, Propontidanyň we Pontyň kenarlaryny ilatlaşdyrypdyrlar. Bu ýerlerde birnäçe koloniýalar esaslandyrylýar. Gellespontda-Abidos, Propontida-da-Kizik (b.e.öň 756 ý.), şol asyrdan Bosporýň Aziýa kenarynda megaralyklar tarapyndan Kalhedon, ýa-da Halkedon esaslandyrylýar. Grekler soňra has demirgazyga aralaşyp Mramor deňziniň günbatar kenarynda Wizantiýa (b. e. öň 668 ý.) şäherini esaslandyrýarlar. Bu ugurdaky koloniýalary esasan Samos, Hios, Milet, Megara ýaly şäherler esaslandyrypdyr. Ylaýta-da Milet işjeň hereket edipdir. Onuň esaslandyran koloniýalarynyň sany 100 ýetipdir diýip, hasap edilýär. Gara deňziň günortasynda bolsa Sinop (b.e.öň 631 ý.) we Gerakleý (b.e.öň 560 ý.) şäherleri esaslandyrylýar.

B.e.öň VI asyrdan Gara deňziň demirgazyk we gündogar kenarlaryny özleşdirmeklik başlanýar. Bu ýerleri kolonizatsiýa etmek esasan hem Kiçi Aziýanyň ioniý greklere tarapyndan, aýratyn hem Miletli tarapyndan geçirilipdir. Bu sebitde b.e.öň VII-VI asyrlaryň sepgidinde Berezan, soňra Olwiýa, Pantikapeý (häzirki Kerçde), Fanagoriýa, Kepy (Taman ýarymadasyň kenarynda), Feodosiýa (häzirki Feodosiýada), Demirgazyk Gara deňiz kenarynda megaralyklar tarapyndan Hersones esaslandyrylýar.

Şeýlelik bilen b. e. öň VI asyrdan Gara deňiz kenarlarynda esaslandyrylan grek koloniýalary söwda ulgamynda uly ähmiýetli sebite öwürülýär. Grekler bu ýerlerden galla, mal, balyk, zeýtun ýagyny we beýleki cyg önümleri äkidipdirler. Grek şäherleriniň köpüsi bu sebitiň çöregine mätäç bolupdyrlar. Grekleriň senetçilik önümlerine-de ýerli taýpalar isleg

bildiripdirler. Bu söwda gatnaşyklary ýerli halkyň arasyna grek medeniýetiniň ýaýramagyna getiripdir. Soňra, b. e. öň V asyrda Kerç aýlagynyň boýundaky grek koloniýalary birleşip Bospor patşalygyny döredipdirler.

Günorta-gündogar ugur boýunça koloniýalaşdyrmak hereketi giň gerim alyp bilmändir. Çünki bu ýerlerde grekler Assiriýa, Müsür we Finikiýa bilen bäsleşmeli bolupdyr. Şoňa görä-de bu sebitde grekleriň az sanly koloniýalara esaslandyrylypdyr, olar hem söwda saraýlary bolup hyzmat edipdir. Olardan Siriýadaky Al-Mina, Finikiýadaky Sykas şaherleri bellidir.

Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketi diňe bir şahsy adamlaryň işi bolman, eýsem döwlet tarapyndan hem amala aşyrylypdyr. Koloniýalaşdyryş hereketine erjel gatnaşýan käbir şäherlerde ýörite wezipeler döredilip, oňa oýkustler diýilipdir. Oýkust koloniýa gitjeklere ýolbaşçylyk edipdir. Koloniýa esaslandyryljak ýerler öňürti oňat öwrenilipdir. Grek koloniýalary ýaşamak üçin amatly, deňize golaý, mes toprakly ýeriň, içmek üçin ýaramly suwyň, gämi duralgasy üçin amatly kenaryň we tebigy taýdan goragy bolan ýerlerde esaslandyrylypdyr. Köplenç halatda olar köneden gelýän gämi duralgalarynyň ýa-da söwda saraýlarynyň ýanynda esaslandyrylypdyr.

Oýkust şäher esaslandyrmak bilen baglanyşykly dini däpleri ýerine ýetiripdir, agoranyň, buthanalaryň, ýaşayyş jaýlarynyň ýerlerini anyklapdyr. Täze koloniýanyň ýeri anyklanan badyna metropoliýadan göçüp gitmäge isleg bildirýänleriň sanawy düzülipdir. Olaryň hataryna metropoliýanyň raýatlary-da, başga şäherlerden gelenler-de ýazylyp bilipdir. Mysal üçin, Miletliň esaslandyrylan koloniýalaryna diňe bir miletliлер дәл-de beýleki şäherlerden gelenler hem goşulypdyr.

Koloniýalaryň syýasy gurluşy hem esasan metropoliýanyň gurluşy ýaly bolupdyr. Koloniýalar esaslandyrylandan soň materik Gresiýasyndaky ýaly özbaşdak şäher-polis döwletleri

bolupdyrlar. Olar metropoliýa garaşly bolmasa-da onuň bilen berk baglanyşyk saklapdyrlar. Metropoliýanyň we koloniýanyň ilaty özlerini garyndaş hasap edipdirler. Zerur bolan halatynda birek-birege kömek edipdirler. Koloniýa giden adam metropoliýa gaýdyp gelse öz raýatlyk hukuklaryny dikeldip bilipdir. Metrapoliýa bilen koloniýalaryň arasynda biri-birine garaşly bolmadyk syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklar ýola goýulupdyr. Kähalatlarda bu gatnaşyklar resmi ylalaşyk bilen hem berkidilipdir.

Ykdysady ösüşiň häsiýeti boýunça koloniýalar esasan iki topara bölünipdir. Obahojalyk ugry bilen ösýän polisleriň, ýer ýetmezçiligi sebäpli göçmäge mejbur bolan daýhanlary tarapyndan esaslandyrylan koloniýalarda esasan oba hojalygy uly orun tutupdyr. Şeýle koloniýalar üçin ýer saýlanylanda-da öňi bilen ýeriniň hasyllygy we ekerançylyk üçin amatlylygy göz önünde tutulypdyr. Söwda maksady bilen esaslandyrylan koloniýalar köplenç ýerli ilat bilen söwda etmekde araçy bolup çykyş edipdirler. Söwda koloniýalarynda-da ilatyň bir bölegi hünärmentçilik we ýer işläp bejermek bilen meşgullanypdyrlar.

Koloniýalarda urug-taýpaçylyk döwrüniň galyndylary tiz ýitip gidipdir. Ol ýerde durmuşy gatlaklaryň we döwletiniň emele geliş pursaty çaltlaşypdyr. Medeniýet erkin bolupdyr we çalt ösüpdir. Şona görä-de grek koloniýalarynyň köpüsi ilki başda az ilatly we garyp obalar bolanlygyndan köp ilatly, güllap ösýen baý şäherlere öwrülipdir. Koloniýalar grek jemgyýetiniň umumy ösüşüne oňaly täsir edipdir. Polis gurluşynyň berkemegine, gul eýeçilik gatnaşyklarynyň ösen görnüşiniň kemala gelmegine ýardam edipdir.

Iki ýarym asyr çemesi wagtyň içinde grekler Ortaýer deňziniň kenarlarynyň uly bölegini, Egeý deňziniň gündogar we demirgazyk kenarlaryny, Gara we Azow deňizleriniň kenarlarynyň uly bölegini özleşdiripdirler.

Grek koloniýalary Ispaniýadan Gruziýa çenli, Azow deňzinden Krenaika çenli ägirt uly giňişliklere ýaýrapdyr. Şol

koloniýalara daýanyp grek söwdagärleri “kesekileriň” ýaşayan has içki sebitlerine-de aralaşypdyrlar.

Grek koloniýalarynyň ýerli halk bilen gatnaşygy dürli häsiýete eýe bolupdyr. Emma ähli ýerlerde olar biri-birine täsir edipdir. Grekleriň täsiri ýerli ilatyň ykdysady, durmuş, medeni ösüşine itergi beripdir. Ýerli halk hem greklere öz täsirini ýetiripdir. Ylaýta-da ol koloniýalaryň medeniýetinde äşgar yz galdyrypdyr.

Koloniýalaşdyryş hereketi metropoliýa-da uly täsir edipdir. Gresiýanyň söwdasy hakyky halkara häsiýetine eýe bolupdyr. Afinyda, Korinfde, Miletde öndürilen harytlar Ortaýer deňzi sebitiniň dürli künjeklerine ýaýrapdyr. Gresiýa altyn, kümüş, galaýy, azyk önümleri, gullar getirlipdir. Bu zatlar grek polisleriniň durmuş ykdysady we syýasy ösüşini çaltlaşdyrypdyr. Galyberse-de keseki ýurtlar bilen tanyşmak grekleriň dünýägaraýyşyny giňeldipdir, bilesigelijiligini artdyrypdyr, nätanyş, täsin zatlara gyzyklanma döredipdir. Olar barada oýlanmaga mejbur edipdir. Munuň özi ellin ylmynyň psihologiki esaslary bolup hyzmat edipdir. Galyberse-de koloniýalaşdyryş hereketiniň medeniýetiniň netijesinde, biri-birinden uzakda ýerleşen üzňe sebitleriň bir bitewi ulgama birleşmegine alyp barypdyr.

Irki grek tiranlary. B.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiýanyň syýasy ösüşinde, urug begleriniň häkimetden çetleşdirmekde, söwda-hünärmentçilik gatlagynyň berkitmeginde tiranlaryň ähmiýeti uly bolupdyr. Adatça gelip çykyşy beglerden bolup, ol ýa-da beýleki polislerde häkimýeti zor bilen eýelän we dolandyryş guramalaryny özüne tabyn eden adamlara grekler tiran diýipdirler.

Tiranlaryň häkimeti b.e.öň VII asyrda Korinfde, Megarada, Sikionda, VI asyrda Miletde, Afinyda, Samosda, Beýik Gresiýada-Tarentde, Sirakuzyda we beýleki polislerde berkarar edilipdir. Bu göreşleriň netijesinde hem şaher –döwletleri döräpdir. Köp şaherlerde urug begleriniň agalygyndan

demokratik häkimlige geçilende tiranlyk aýratyn bir geçiş basgançagy bolupdyr. Tiranlygyň häsiýetli aýratynlygy ol hem köplenç halatda bir adam tarapyndan zorluk bilen hahimiýetiň basylyp alynmagy bolupdyr. Köplenç ýagdaýlarda tiranlar demosyň serdarlary hökmünde çykyş edipdirler. Olar öz gelip çykyşlary boýunça asylzada beglerden bolup, öz gatlagyndan käbir sebäplere görä, ýa-da käbir meselelerde oňuşman bölnüp aýrylypdyrlar.

Tiranlar umuman urug begleriniň agalygynyň garşysyna gönükdirilen syýasat ýöredipdirler. Tiranlar begleri diňe bir häkimiýetden daşlaşdyrmak bilen çäklenmän, eýsem olaryň emläklerini elinden almak, sürgün etmek, olardan elgarama adamlary boşatmak ýaly çäreleri hem geçiripdirler. Tiranlar söwdanyň we hünärmentçiligiň ösmegine ýardam bermek, gämileri we gämi duralgalaryny gurdurmak, teňňe zikgelemek, söwda ýollarynyň howpsuzlygyny üpjün etmek bilen söwda hünärmentçilik toparlaryny, daýhanlar üçin arzan kredit girizmek, sürgün edilen begleriň ýerini paýlamak, ýer paýyny girew goýan daýhanlary bergiden boşatmak ýaly çäreler bilen ownuk ýer eýelerini goldapdyrlar.

Tiranlygyň gelip çykyşynyň sebäplerini gadymy grek filosofi Aristotel özüniň “Politika” atly işinde şeýle häsiýetlendirýär: “Urug begleriniň adalatsyzlygyny, eden-etdiligini halk gerdeninde çekmesin diýip, olaryň garşysyna halk köpçüliginiň içinden biri tiran goýulýar” diýip belläpdir. Tiranlaryň köpüsi halk köpçüliginiň içinden, halkyň ynamyny ödesin diýilip goýlupdyr. Tiranlar has hem Gresiyä polis döwletleri köpelenden soň ýüze çykyp başlapdyr. Olardan öňki tiranlar patyşalardan bolup, urug-taýpa gatnaşyklaryny ýatdan çykaryp despotik häsiýetli häkimligi döretmage çalyşypdyrlar. Tiranlaryň üçünji bir görnüşi, ýokary wezipelere saýlanan adamlardan goýulypdyr. Şeýle-de käbir ýokary hökümdarlyk wezipesine goýulan has baý adamlar-oligarhlar gatlagyndan hem tiran bellenipdir.

Jemgyýetiň şu ýagdaýynda tiranlyk wezipesini almaga diňe isleg ýeterlikli bolupdyr. Mysal üçin, Argosda Fedon we beýlekiler özleriniň patyşalyk häkimliginiň kuwatyna daýanyp ýeten bolsalar, ioniý tiranlary we Falarid özleriniň abraýy, hormata mynasyp derejesi bilen ýetipdirler; Panetiý Leontinada, Kipsel Korinfde, Pisistrat Afinyda we beýlekiler özleriniň nadaraçylyklary bilen tiranlygy eýeläpdirler.

Aristotel tiranlygyň biri-birine gapmagarşy gelýän iki usul bilen saklanýandygyny “Politika” atly işinde şeýleräk mazmunda beýan edipdir. Olaryň biri köplenç ýagdaýda ulanylýan usul bilen saklanypdyr. Bu usul has tanymal, abraýly adamlary ýok etmek-“Kesip taşlamak” usul bilen, erkin pikirlenýän adamlary ýoldan aýyrmaklyk, ýoldaşlyga, terbiýeçilige...we şuna meňzeş hereketlere ýol bermegi gadagan edýän usul, umumy bilim bermek maksady bilen açylýan mekdepleri, erkin ýygnaklary gadagan etmek usuly bilen saklanypdyr, umuman hemme zady şeýle gurnamaly hiç kim biri-biri bilen tanyşmaz ýaly, biri-birini bilmez ýaly etmeli, sebäbi tanyşlyk biri-birine ynam döredýär.

Tiranlar häkimligi saklamak üçin şäheriň ýaşajyjlary mydama göz önünde bolar ýaly, olary öz gapylarynda wagtlaryny geçirer ýaly etmeli: diňe şol ýagdaýda olar öz meşgul bolýan işlerini gizläp bilmezler, olar özleriniň gul ýagdaýynda saklanşyna hem öwrenişerler we hemişe saňa boýun bolarlar. Bu işleri şeýle bir gurnamaly, raýatlar näme gürrüň edýän bolsalar, bize hiç bir zat gizlin galmaz ýaly olaryň içinde öz adamlaryň bolar ýaly gurnamaly diýip I geçiripdirler. Bulardan başga-da tiranlar adamlary biri-biri bilen duşman bolar ýaly öjükdirmegi, dosty dost bilen çaknyşar ýaly, ýönekeý adamlary emeldar begler bilen, baý adamlary öz içindäki baýlar bilen çaknyşar ýaly işi gurnapdyrlar diýip, Aristotel tiranlaryň öz häkimligini saklamak üçin alyp barýan tiranlyk syýasatyny çuňňur açyp görkezýär.

Tiranlygyň ýene bir görnüşi ol hem köşk işlerini gurnamaklyk bolupdyr. Olar köşk hyzmatkärleriniň hojalyk durmuşlary dargar ýaly etmeli, şol hyzmatkärleriň emlägi bilen tiranyň jan penakärlerini saklamagy üpjün etmek üçin çäreleri geçiripdirler. Ikinjiden bolsa olar köşk hyzmatkärleri her günki işler bilen basagaý bolup, tiranyň garşysyna dildüwşik gurmaga elleri degmez ýaly etmegi gurnapdyrlar. Muňa Kipseliň her hili oýunlary geçirip tiranlyk etmegi, Pisistratyň Olimpiona gurluşygy, Samos adasynda bolsa Polikratyň gurluşyklary mysal bolup biler.

B.e.öň VII asyrda, tiranlyk häkimligi has guramaçylykly we berk materik Gresiýasynda-Korinfde, Magarada, Sikionda ýüze çykypdyr. Tiranlaryň häkimiýeti b.e.öň VI asyrda Miletde, Afinyda, Samosda we beýleki polislerde berkarar edilipdir. Kiçi Aziýada we Egeý deňziniň adalarynda tiranlyk beýleki ýerlere garanda has ir ýüze çykypdyr. B.e. öň VII asyryň ahyrynda Miletde tiran Frasibul dolandyrypdyr. B.e.öň VI asyryň ikinji ýarymynda Samosda tiranlyk eden Polikrat barada köp sanly maglumatlar saklanypdyr. Polikrat Samosda ýiti synpy göreş döwründe ýokary hökümdar bolupdyr. Polikrat gelip çykyş boýunça asylzada beglere degişli bolmandyr, ol bürünç önümlerini ýasaýan ussahananyň eýesi bolupdyr. Ol 50 adamdan ybarat ýaragly adamlary jemläp Samosda häkimligi basyp alýar. Ol ilki başda iki dogany bilen bile dolandyrypdyr, soňra bolsa ýeke özi tiran bolupdyr. Polikrat urug begleriniň garşysyna söwdagärlere we hünärmentçilere gol ýapypdyr, işeňirlik bilen içeri we daşary syýasaty alyp barypdyr. Samos Polikratyň döwründe gözəl binalar bilen bezelipdir we gülläp ösen şahere öwürülipdir. Şaherde ägirt uly Gery ybadathanasyny gurdurypdyr, şahere suwgeçiriji turbalar çekilipdir. Ol bütün Gresiýa boýunça suratçylara, ýazyjylara we şahyrlara penakärçilik edýän hökümdar hökmünde şöhratlanypdyr.

Polikratyň ýarym söwda, ýarym garakçy gämileri, Egeý deňzinde agalyk edip Sisiliýa we Epira çenli ýetipdir.

Polikratyň gúýçlemeginden onuň gündogar goňşysy parslar howatrylanyppdyrlar. Pars lryň ýerli häkimi Oroýt Polikraty Aziýa aldap getiripdir we tutup ony öldüripdir we haça çüýläpdir. Polikratyň ölüminden soň Samos parslara garaşly bolup galypdyr.

Korinfde hem VII asyryň ortalarynda Kipseliň tiranlygy başlanyppdyr. Kipsel Korinfde iň täsirli asylzada beglerden bolan Bakhiadlaryň neberesini kowup çykrypdyr. Kipseliň ogly Perindryň (b.e.öň 62-588 ýý.) dlandyran ýyllarynda köp sanly özgerişler geçirilipdir. Kipsel söwda we hünärmentçilik ulgamyny gollap Korinf bütin ellin dünýäsinde iň bir ösen döwletiň birine öwürpdir. Köne urug fily dolndyryş ulgamynda urug emeldarlary agalyk edensoň Kipsel dolandyryşyň fila-taýpa ulgamyny ýatryp şäheri ýerler boýunça dolandyryşy girizipdir, bu bolsa şäheriň dürli etreplerynyň her haýsyndan bir bölek goulansoň, urug begleriniň täsirini gowşadypdyr. Orta we ownuk demokratik gatlagyň bähbitleri göz önünde tutulyp gullary edinmeklik hem çäklendirilipdir. Täze koloniýalara çykydyr, ýersiz raýatlara ýer bölünip berlipdir, şeýlelik bilen köne koloniýalaryň içinde Korinfli abraýy has ýokary galypdyr. Mysal üçin, Kerkir adasynda. Korinfda täze pul girizilipdir, harby we söwda gämileri artdyrylypdyr.

Periandryň döwründe Korinf ykdysady taýdan öň görülmedik derejä ýetipdir, netijede bütin Gresiyanyň beýleki döwletleriniň arasynda ýaagdaýy has berkäpdir. Periandr Afinyň tasirli urug serdarlary-tiranlary bilen doslukly gatnaşykda bolupdyr, Miletin tirani bilen garyndaşlyk gatnaşygyny saklapdyr, şol sanda Müsür faraonlary bilen hem oňat gatnaşykda bolupdyr. Periandr diňe bir edenli syýasatçy bolman, eýsem ylma, sundata hem howandarlyk edipdir.

Sikionda hem VII asyryň birinji ýarymynda aristokratlaryň häkimligi agdarylyp, Ofagorlaryň häkimligi eýeläpdir. Orfagorlaryň tiranlygy Sikionda 100-ýyla çenli agalyk sürüpdir.

Olaryň içinde aýratyn hem VI asyryň birinji ýarymynda tiranlyk eden Klisfen tapawutlanypdyr.

Tiranlar umuman urug begleriniň agalygynyň garşysyna gönükdirilen syýasat ýöredipdirler. Begleri diňe häkimlikden daşlaşdyrylmak bilen çäklenmän emläklerini elinden almak, olaryň elgarama adamlaryny boşatmak ýaly çäreler hem geçirilipdir. Tiranlar söwdaniň we hünärmençiligiň ösmegine ýardam etmek, gämileri we gämi duralgalaryny gurdurmak, teňňe zikgelemek, söwda ýollarynyň howupsyzlygyny üpçün etmek bilen söwda hünärmençilik toparlaryny, daýhanlar üçin arzan karz girizmek, sürgün edilen begleriň ýerini paýlamak, ýerini girew goýan daýhanlary bergiden boşatmak ýaly çäreler bilen ownuk ýer eýelerini goldapdyrlar.

Emma Tiranlyk Gresiýada uzak dowam etmändir. Tiranlar beglere garşy göreş edip ilatyň giň köpçüligine bähbitli, ykdysadyýeti ösdürmäge gönükdirilen çäreleri geçirýän pursatynda olar ilatdan goldaw tapypdyr. Haçanda tiranyň häkimeti zabun häsiýete eýe bolup, Tiranyň we onuň ýaranlarynyň eden-etdiliği başlananda ol köpçüligiň goldawyndan mahrum bolupdyr. Tiranlar ýurtdan kowulupdyr ýa-da göreşde heläk bolupdyrlar.

Umuman alanyňda tiranlyk Gresiýada köneçil urug begleriniň agalygyna garşy göreşde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Ol polis ulgamynyň berkarar bolmagyna ýol açypdyr. Söwda-hünärmençilik gatlagynyň ösmegine, olaryň jemgyýetde we dolandyryşda täsiriniň güýçlenmegine ýardam edipdir.

Garamaýak raýatlaryň hukuklarynyň kanun esasynda berkidilmegi, bergidarçylyk gulçulygynyň ýatyrylmagy, orta gatlakdan düzülýän agyr ýaraglanan pyýada esgerleriň harby işde ornunyň ýokarlanmagy, syýasy gurama hökmünde halk ýygnaгыnyň ähmiýetiniň artmagy kem-kemden polisiň raýat ilatynyň jebisleşmegine, ilatyň orta gatlagynyň täsiriniň artmagyna alyp barypdyr.

B.e.öň VI asyryň ahyryna çenli tiranlyk döwlet dolanyşygynyň görnüşi hökmünde ähmiýetini ýitiripdir we ähli polislerde diýen ýaly ýatyrlypdyr.

V. Peloponnes b. e. öň VIII-VI asyrlarda

Peloponnesiň geografiki ýerleşşi. Sparta döwletiniň döremegi. Basybalyşlar döwründe emele gelen köp sanly Grek döwletleri, urug-tapa gatnaşyklarynyň däbini, adatlaryny saklap polisleriň aýratyn bir görnüşini emele getiripdirler. Bu döwletler yzagalak we ösmedik hünärmentçilik we söwda gatnaşyklarynda ýaşap, Gresiýanyň jemgyýetçilik ýaşaýyşyna uly täsir edipdirler. Olaryň içinde, Peloponnes bileleşigine üç asyryň (b. e. öň VI-IVasyrlar) dowamynda ýolbaşçylyk edip, bütin Ellin dünýäsinde lider bolmaga ymtylan Sparta aýratyn orun eýeläpdir.

Grek dünýäsiniň Balkan Gresiýasynda esasy merkezler bolup Sparta bilen Afiny öňe saýlanypdyr. Grek döwletleriniň içinde Afiny bilen Sparta ähli babatlarda diýen ýaly biri-birine gapmagarşy durýan döwletler bolupdyrlar. Nusgawy Gresiýanyň taryhynda bu döwletler öňde baryjy döwletler bolup, taryhy çeşmelerde has aýdyň görkezilipdir. Şonuň üçin, Gadymy Gresiýanyň taryhy dersinde Afiny bilen Spartanyň taryhyna beýleki ellin döwletleriň taryhyna görä aýratyn orun berilýär we öwrenilýär.

Sparta Lakonika welaýatynda ýerleşýär. Lakonika diýilip gadymy wagtda Peloponnesiň günorta bölegine aýdylypdyr. Lakonikanyň kenarlary gämiler üçin Balkan ýarymadasynyň beýleki ýerlerine görä juda amatsyz bolupdyr. Lakonikany Messeni welaýatyndan beýikligi üç müň metr beýik dag gerişleri kesip bölýär. Demirgazygyny bolsa Merkezi Peloponnesiň beýik daglary kesipdir. Bu ýerden Arkadi welaýatyna barmak üçin diňe Ewrot derýasynyň darajyk kenary bilen geçip bolupdyr. Onuň gündogar tarapy hem dag gerişleri

bilen bölünendir. Şeýlelik bilen Lakonika gury ýer bilen barmaklyk juda agyr hem geçip bolmajak beýiklikler bilen çäklenipdir. Lakonikanyň tebigy baýlyklaryndan Maleý burnunyň ýanynda demir käni bolup, ol ýerden gadymy döwürden derir alnyp işlenipdir.

B. e. öň II müňýyllykda, miken eýýamynda Lakonika, Argolida we Messeniýa welaýatlary, umuman Peloponnesiň uly bölegi aheýler tarapyndan eýelenipdir. B. e. öň XII- XI asyrlarda Lakonika doriý taýpalarynyň çozuşlaryna duçar bolýar. Soňra bu waka rowaýatlarda berilip, hamala Geraklyň nesilleriniň Peloponnesi eýelemek üçin alyp baran uruşlary hökmünde gürrüň berilipdir.

Doriýleriň çozup gelmegi bilen Peloponnesiň ýerli ilaty bolan aheý grekleriniň bir bölegi Kiçi Aziýa, Kipre göçüpdirler, ýene bir bölegi içerki daglyk sebitlere (Arkadiýa welaýatyna) gysylyp gabalypdyr. Öz ýerlerinde galan bölegi gelmişekler tarapyndan boýun egdirilipdir we salgyt tölemäge mejbur edilipdir.

Doriýler Peloponnesiň has amatly ýerlerinde-Argolida-da, Korinf geçelgesiniň töwereginde Lakoniýada, Messeniýada ornaşypdyrlar. Aheýleriň esasy bölegi ýurdy taşlap göçüp gidipdirler. Olar ýeňilen ýerli ilaty ýere berkidilen garaşly adamlara öwürüp, öz eýeçiligi hasap edipdirler. Bu Spartadaky soňraky ilotçylyk gatnaşygynyň başyny başlapdyr. Doriýler ähli eýelenen ýerleri gradeň (klerlere) maşgalalaryna görä bölüpdirler. Klerler 10 müňe barabar bolup her haýsysy 20 geklara golaý bölünipdir.

Gomeriň eposynda ýatlanylýan Sparta doriýler tarapyndan ýykylyp ýumurlypdyr. Doriýler täze ýerde harby merkezi bolan Spartany ýa-da Lakedemony dördipdirler. Esaslandyrylan Sparta doriýleriň ilkinji oturymly ýeri bolup, olar özlerini spartaçylar diýip atlandyrypdyrlar. Sparta baş sany daşy galasyz obalaryň (komoý) birleşmegi netijesinde döräp, özlerinden birnäçe artyk bolan ilatyň üstünden agalyk

edipdirler. Bu harby merkez soňra Sparta şäherine öwrülipdir. Sparta şäheri arheologyky tapyndylara görä IX asyrdan ir döremändir. Şeýle ýagdaý Spartadan başga-da Sikionda, Epidawrde hem ýüze çykypdyr. Ilatyň bir bölegi bolsa doriýlara garyşyp-goşulyşyp gidipdirler. Taryhy rowaýatlar bilen oňat tanyşlygy bolan Gerodot Sparta patyşasy Kleomen I kimlerden bolarsyň diýen soragyna, özümi doriý diýip hasap edamak, men aheýlerdendirin diýen jogabyny oz beýanlaryna ýazýar. Bu getirilýän mysal, öňki aheý taýpa begleriniň gelmişek doriýler taýpasynyň agalyk ediji gatlagyna goşulandygyny görkezýär.

Korinfiň hünärmentçilik-sowda merkezine öwrülmeği..

Arhaiki döwüriň taryhynda Istm ýa-da Korinf geçelgesiniň töwreginde ýerleşen şäherler aýratyn orun tutýarlar. Ylaýta-da Korinf, Sikion, Megara tapawutlanypdyr. Bu sebitiň tebigy-geografiki şertleri deňizde ýüzmäge we söwdanyň ösmegine amatly ýagdaý döredipdir. Istmiň üstünden Orta Gresiýany Peloponnes bilen birikdirýän ýeke-täk guryýer ýoly geçipdir. Egeý deňizini Ioni we Adriatiki deňizler bilen birleşdirýän möhüm deňiz ýoly hem şu ýerden geçipdir.

Korinf we Megara koloniýalaşdyryş hereketine-de işjeň gatnaşypdyrlar. Korinfliler b.e.öň 734-nji ýylda Sisiliýa adasynda Sirakuzy şäherini we ýene-de birnäçe koloniýany esaslandyrypdyrlar. Megara Egeý deňzi bilen Gara deňizi birikdirýän aýlaglaryň boýunda birnäçe koloniýa esaslandyýar. Olardan Halkedan, Wizantiýa soňra uly şäherlere öwrülipdir.

Suwda we deňizde ýüzmek, koloniýalary esaslandyrmak hereketine gatnaşmagy Istm sebitindäki şäherlerde hünärmençiligiň çalt ösmegine itergi beripdir. Korinf küýzegärçilik önümçiliginiň iň uly merkezine öwrülýar. Korinfde ýasalan dürli günnüşdäki küýze gaplara, бүрүнçден ýasalan önümlere günbatardaky koloniýalarda uly isleg bildirilipdir. B.e.öň. VII asyryň ahyrynda Egina-da, onuň yz ýanyndan bolsa Korinfde zikgelenen pullar peýda bolupdyr.

Gresiýanyň ähli ýerlerinde bolşy ýaly, Demirgazyk Peloponnesdäki şäherlerde hem pul-haryt gatnaşyklarynyň ösmegi, durmuşy toparlaryň arasyndaky garşylyklaryň üzül-kesil ýitilişmegine alyp barypdyr. B.e.öň. VII-VI asyrlarda Korinfda, Sikionda, Megarada gazaply çaknaşyklar bolup geçýär. Ol çaknaşyklar barada, şol döwürde ýaşan şahyr Feogenidiň goşgularynda has aýdyň suratlandyrylypdyr.

Istm sebitindäki şäherler hem özleriniň syýasy ösüşinde tiranlyk basgançagyňy başdan geçiripdir. B.e.öň. VII asyrlaryň 30-njy ýyllarynda Megarada Feagen tiran bolupdyr. Emma onuň häkimeti uzaga çekmändir. Feagen kowulandan soň hem Megarada raýatlaryň özara uruşlary dowam edipdir.

Argos-Sparta bäsleşigi. Demirgazyk Peloponnesdäki polisleriň içinde iň güýçlisi Argos bolupdyr. Ol Miken döwriň oturym ýeriniň golaýynda takmynan b.e.öň. asyrdä peýda bolýar. Arhaiki döwürde Argolidanyň iň hasylly ýerleri Inoh derýasynyň boýlary onuň ygtyýaryna geçýär. B.e.öň VIII-VI asyrlarda Argos çalt ösüpdir. Ylaýtada b.e.öň VII asyrdä Fidonyň dolandyran döwründe gülläp ösüpdir.

Fidon özüni gadymy aheý patyşalarynyň nesilleri hasap edip, „Iliadada“ görkezilen gadymy „Agomemnonyň beýik döwletini“ döretmegi maksat edinýär. Ilki başda Fidon şowly hereket edýär. Ol Argolidanyň uly bölegini şol sanda gadymy Mikenini we Trinfiň ýerlerini özüne tabyn edýär. Günortada Fidon Spartanyň Argolida aýlagynyň golaýyndaky ýerleri almak üçin eden synaşyklarynyň öňüni alýar. Gisiýanyň eteginde b.e.öň 669-njy ýylda bolan söweşde Spartanyň goşuny doly ýok edilýär. Ýeňişden peýdalanylýan Fidon Lakonyýanyň tutuş gündogar kenarýaka zolagyny Spartanyň elinden alyp Spartany Egeý deňzine çykmakdan mahrum edýär. Günbatar tarapda bolsa Fidon Zewsiň Olimpiýadaky buthanasyny öz garamagyna alýar. Ol ýerde ähli grekleriň gatnaşmagynda her 4 ýyldan bir gezek geçirilýän Olimpiýa ýaryşlaryna ähli grek dünýäsinden janköýerler gatnaşypdyrlar. Ol özüni Olimpiýa

oýunlaryny esaslandyran gahryman Geraklyň neberesinden diýip yglan etmek bilen, Olimpiýa obasyna öz goşunlaryny girizipdir we Olimpiýa oýunlaryna özi ýolbaşçylyk edipdir. Bu töwekgelçilikli hereket Agrosyň hökümdarynyň beýleki grek polisleriniň içinde abraýyny ýokary götermäge edilen synanyşyk bolupdyr. Fidon öz golastyna birleşdiren welaýatlarynda Wawilon ölçeglerine esaslanýan ýeke-täk agram birligini girizipdir. Agram birligi hökmünde “obol” diýlip atlandyrylýan demir myhjagazlar ulanylypdyr. Demir myhjagazlar бүтін Argosda alyş-çalyş serişdesi bolup hyzmat edipdir. Soňra “Fidon ölçegi” diýilip atlandyrylan agram we ölçeg birligi Gresiyanyň beýleki döwletlerine hem ýaýrapdyr.

Fidon özüniň içerki syýasatynda monarhiýa häkimligini gurmaga çalyşypdyr. Şonuň üçin, grek taryhçylary- Gerodot, Aristotel Fidony “tiran” hökmünde suratlandyrmaga çalyşypdyrlar. Hakykatda beýleki tiranlardan tapawutlykda, olaryň eden tiranlyk zorluklaryny etmändir. Ol Argosda doriýleriň häkimligini esaslandyran Temeniň nesilleriniň biri bolup, kanuny taýdan patyşalyk häkimliginden peýdalanypdyr.

Korinfi eýelemäge ymtylmak bilen, takmynan b.e.öň 657-nji ýylda Fidon onuň içki işlerine gatyşýar we ýaragly çaknyşyklaryň birinde ol heläk bolýar. Fidon ölendenden soň Argos gowşap başlaýar. Fidonyň döwleti onuň oruntutarlary döwründe dargaýar e b.e.öň VII asyryň ahyrlarynda olar tagtdan çetleşdirilýär. Şondan oň Argosda patyşalary halk ýygnaclarynda magistratlar hökmünde saýlapdyrlar. Patyşanyň hukugy çäklendirilipdir. Hakyky häkimet demiurglaryň topary diýilip atlandyrylýan begzada uruglaryň wekillerinden saýlanan geňeşiň eline geçýär (bu wezipe ýazgylarda ilkinji gezek b.e.öň VI aýryň ortalarynda ýatlanýlar).

B.e.öň VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Peloponnesde Sparta güýçli döwlete öwürlip başlaýar. Aýratyn hem Messeni ýerleri basylyp alnandan soň güýçlenýär.

Spartanyň hojalygy we sosial ýagdaýy. B.e.öň. VIII-VI asyrlarda Peloponnesiň dürli sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşi gyrađen bolmandyr. Onuň esasy sebäbi welaýatlaryň tebigy-geografiki şertleriniň dürli-durliligidir. Mysal üçin: daglyk Arkadiýada b.e.öň V-IV asyrlara çenli ykdysadyýetiň esasyňy yzagalak ekerançylyk düzüpdir. Hatda şol döwre çenli bu ýerde ýekeje şäher hem emele gelmändir.

Peloponnesiň günorta-günbatar welaýatlary: Lakoniýa, Messeniýa, Elida we Ahaýýa hem ösüşden mazaly yza galyndyr. Bu ýerlerde söwda hem hünärmentçilik juda giç ösüp başlapdyr. Peloponnesiň diňe Egeý deňzine we Ioniýa adalaryna golaý ýerleşen demirgazyk-gündogar böleklerinde pul-haryt gatnaşyklary çalt ösýär we Günorta Gresiýada şäher medeniýetiniň ilkinji ojaklary peýda bolýar. Doriý taýpalarynyň urug begleri köp ilatly welaýatlary basyp almaklary bilen, olar ýerli ilaty hemişe howp astynda saklamaklyk zerur bolupdyr. Şonuň üçin, bu ýerde döwlet ir ýüze çykýar. Şol sebäpli Spartanyň döwlet gurluşynda urug-taýpa gurluşynyň galyndylary uzak wagtlap saklanyp gelipdir.

Sparta şäheri b.e.öň IX asyryda, bu ýere çozup gelen doriler tarapyndan esaslandyrylýar. Ol Lakoniýa welaýatynda Ewrot derýasynyň boýunda ýerleşipdir. B.e.öň IX-VIII asyrlarda Spartalylar Lakoniýada agalyk etmek üçin goňşy taýpalar bilen uruş alyp barypdylar. Spartalylara Lakoniýany özüne tabyn etmek başardypdyr. Olar ýerli halkyň uly bölegini elgarama edipdirler. Sparta bütin taryhyň dowamynda ekerançylyk ýurdy bolup galyndyr. Goňşylaryň ýerlerini basyp almak, spartalylaryň syýasatynyň hereketlendiriji güýji bolupdyr. B. e. öňki VIII asyryň ikinji ýarymynda bu syýasat Messeniýa (birinji Messen urşy) bilen uzaga çeken urşa alyp barypdyr. B.e.öň VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Sparta ikinji Messen uruşlaryny alyp barýar, netijede basylyp alnan ilatyň durmuşyny has agyr ýagdaýa salýar, netijede Sparta Peloponnesde agalyk ediji ýagdaýy eýeleýär.

Spartanyň klerlerinde şol ýerlere berkidilen oba ilaty-ilotlar işläpdirlir. Ýere berkidilen elgarama ilata Spartada ilotlar diýipdirler. Spartada ýere hususy eýeçilik bolmandyr, hemme ýerler jemagatyňky bolup, doly hukukly spartalylar gradeň ýere-klere eýelik edipdirler. Sparta maşgalalary tarapyndan alnan ýerleri bölübem, ownudybam bolmandyr, ol ýerleri diňe ulanmaly bolupdyr. Hemme ýerler döwlet eýeçiliginde saklanypdyr.

Spartalylara meýletin boýun egen, çetki daglyk etraplaryň ýaşajylyary Sparta döwletiniň düzümine hukugy çaklendirilen ilat hökmünde goşulypdyr. Olara periýekler (töwerekde ýaşayanlar) diýipdirler. Ilotlardan tapawutlylykda periekler şahsy taýdan erkin hasaplanypdyr we öz ýaşayan etrabynda raýat hukuklaryndan hem peýdalanyrdylar. Emma Spartada olara pes derejeli adamlar hökmünde garalypdyr we döwlet işlerine gatnaşdyrylmadyr. Şeýlelikde Lakoniýany basyp alýan döwründe Spartanyň jemgyýetçilik we ykdysady gurluşynyň esasy taraplary kemala gelipdir we esasy üç sany durmuşy topar – spartalylar doly hukukly raýatlar, elgarama edilen ilotlar we erkin emma hukugy çaklendirilen periekler emele gelipdir.

Spartanyň döwlet gurluşy. Spartanyň güýçlenmegi. Spartanyň köp sanly döwlet dolandyryş guramalary, onuň adatlary Spartanyň akyldary-kanunçy Likurgyň ady bilen baglanyşdyrylýar. Likurgda adamynyň we hudaýlaryň alamatlary bolan adam bolup, ol b. e. öň VIII asyrdan Sparta barypdyr. Emma ol diňe b. e. öň V asyrdan Spartanyň döwlet dolandyryş edaralaryny esaslandyran adam hökmünde ykrar edilipdir. Plutarhyň ýazmagyna görä, Likurgyň terjime halynda Likurg sparta patyşasynyň daýysy bolup, ýaş patyşany terbiýelemek bilen döwleti hem dolandyrypdyr. Delfiý orakulynyň maslahaty bilen Likurg reteri- Allanyň habaryny-ýagny iberen kanunyny ilata dilden ýetirýär. Plutarhyň berýän gürrüňüne görä habar-reter arhaýiki dilde ýazylyp,

spartalylaryň döwlet dolandyryş gurluşynyň esasyňy düzüpdir. Emma Plutarhyň işleri öwrenilende köpsanly rowaýatlara esaslanýandygyny ýatdan çykarylmal dälidir. Spartanyň taryhy baradaky käbir maglumatlary Gerodotyň, Fukididiň we Ksenofondyň işlerinde berilýär. Ksenofondyň işlerinde hem Spartanyň aristokratyk döwlet dolandyrylyşy has mahabatlandyrylýar.

Emma Likurgyň taryhy şahsyýetligine ýa-da dældigine garamazdan, häzirki zaman barlagçylaryň köpüsi Likurgyň retrasyny gadymy taryhy çeşme hasap edýärler. Likurg taryhy şahsyýet bolmadyk hem bolsa (ýere we gullara umumy eýeçiligiň girizilmegi, raýatlaryň hemmesine deň ýer paýyklaryň bölünip berilmegi, ýaşulylar geňeşini özgerdip eforlygyň girizilmegi), haýsam bolsa bir döwlet emeldary-ışgäri tarapyndan amala aşyrylyp ol hudaýlaşdyrylypdyr. Şonuň üçin, Likurgyň ady spartalylar üçin iň adalatly, öz halkyny we ýurdyny söýýän serdar hökmünde garalypdyr.

Şu döwürde öz durnuklylygy bilen tapawutlanýan Spartanyň döwlet gurluşy-da kemala gelipdir. Sparta döwletiniň iň möhüm pudaklary jübitleýin patşa hökümetinden, gerusiýa diýilip atlandyrylýan ýaşulylaryň geňeşinden we halk ýygnaýy –apeladan ybarat bolupdyr.

Spartada irki döwürden başlap döwletiň basynda iki patşarhageta bolup, olar iki sany dolandyryjy nesilşalygyň neberelerininiň-Ewpiopontidleriň we Agiadlaryň wekillerinden goýulyp, bir wagtda Sparta hökümdarlyk edipdirler. Patyşalara hudaýlaryň nesillerinden gelip çykan hökmünde garalypdyr. Uruş wagtynda patşalaryň biri raýatlardan düzülen ýygyma-goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Parahatçylyk döwründe sud we dini işlere ýolbaşçylyk edipdirler, şeýle-de olaryň wezipesine ýerleriň paýlanyp berilişine we peýdalanylyşyna gözegçilik etmek bolupdyr. Egerde patyşalaryň-arhagetleriň agzybyrlygi saklanan wagtynda olar çäklendirilmedik häkimlikden peýdalanyň bilipdirler. Emma dolandyryjy sparta emeldarlary

her hili ýollar bilen bulary biri-biri bilen çknyşmaklaryny gurnapdyrlar, olaryň agzybyrlikde işlemeklerine ýol bermändirler, şonuň üçin olaryň onuşmaýan pursatlary az bolmandyr. Galyberse-de patşalaryň ikisi hem gerusiýanyň agzalary bolansoň, olar ýaşulylar geňeşi tarapyndan mazaly çäklendirilipdir.

Gerusiýanyň düzümine patşalardan başga ýene-de 28 agzasy bolup, olar ýaşy 60-a ýeten spartalylaryň arasyndan ömürlik saýlanypdyrlar. Gerusiýanyň agzalarynyň saýlanyşy ýönekeý bolup, ol güýçli şowhuna bagly bolupdyr. Halk ýygnaýynda dalaşgärlere berilýän gykylyk gaty-güýçli çyksa ýörite jaýa salnyp daşyndan ýapylan eminler, şol dalaşgäri ýeňiji hökmünde gerusiýanyň agzalygyna tassyklapdyrlar. Döwlet işiniň esasy meseleleri gerusiýada çözülipdir, ýagny ýokary kazyýetlik işleri-de, harby işerem, umuman ýurduň içindeki hemme işleri gerusiýa patşalar bilen bile çözüpdir.

Halk ýygnaýy-apella- kämillik ýaşyna ýeten doly hukukly spartalylaryň ählisi gatnaşypdyr. Hakykat ýüzünde halk ýygnaýy döwletin in ýokary edarasy hasap edilipdir, emma halk ýygnaýynyň işlemegi üçin onda başga hereket etdiriji hukuk bolmandyr, şonuň üçin, ol gerysiýadan soň ikinji orunda durupdyr. Halk ýygnaklarynyň diňe patşalar we gerusiýa tarapyndan kabul edilen kararlary tassyklamaly edilen hukuklary bolupdyr. Halk ýygnaklary diňe patşalar we gerontlar-gerusiýa agzalary tarapyndan çagyrylypdyr. Alk ýygnaklarynyň ýönekeý agzalary ýygnaklarda çykyş etmäge, teklipleri hödürlemäge hukuklary bolmandyr. Olar ýygnaklarda wezipeli adamlaryň çykyşlaryny, olaryň tekliplerini gykylyk bilen kabul edipdirler ýa-da kabul etmän bilipdirler. Diňe aýratyn, jogapkärli ýagdaýlarda, hödürlenýän tekliplä düşnüksiz bolan ýagdaýynda, apella teklipleri sese goýupdyr. Ýygnakda teklipleri kabul edenler we garşy bolanlar dürli toparlara bölünipdirler hem-de taraplaryň köpligi çen bilen kesgitlenipdir. Haçanda halk ýygnaýynyň karary döwletin

bähibitlerine ters gelýän hasaplanylsa, onda ýygnak gerusiýa tarapyndan ýatyrylypdyr.

Spartada bulardan başga-da ýene-de halk ýygnagy tarapyndan saýlanýan 5 adamdan ybarat eforat diýilip atlandyrylýan edara bolup, onuň agzalary her ýyl täzedan saýlanypdyr. Efor diýmeklik „asmana seredijiler“ , „ýyldyzlara seredijiler“ diýmegi aňladyp, olar her sekiz ýylda bir gezek gijelerine ýygnanyşyp asmandan gaçýan ýyldyzlara seredipdirler. Eger-de eforlar asmanyň belli bir ýerine, belli ugur boýunça ýyldyz gaçanyňy görseler, onda patyşalaryň birini boşatmaly hasap edilipdir. Şeýlelik bilen, eforlar özlerine ýaramaýan patyşany häkimlikden aýryp bilipdirler. Eforlyk patyşalardan käbir ýagdaýlarda hasabat alyp olaryň kararlaryny ýatyryp bilipdir. Eforlar gözegçi edara bolup, olaryň tasiri hem häkimligi şeýle bir güýçli bolupdyr, hatda hiç kimden soraman özlerine ýaramaýan patyşany tagtyndan düşürüp, ýurtdan sürgün eden halatlary-da bolupdyr. Spartanyň bütin taryhynyň beýanlarynda eforlar bilen patyşalaryň arasyndaky göreş eriş-argaç bolup geçipdir.

Eforlar gerusiýany we halk ýygnagyny çagyryp onda başlyklyk edipdirler. Sparta döwletiniň daşary syýasatyny we onuň malyýa ýagdaýyny ýöredipdirler. Bulardan başga-da eforlar kazyýetiň we polisiýa edaralarynyň işlerini hem ýerine ýetripdirler. Sparta raýatlarynyň tertibine gözegçilik işlerini amala aşyrypdyrlar. Düzgüni sähelçe bozanlara berk temmi beripdirler. Eforlaryň wezipesine ýene-de Spartanyň ähli elgarama edilen we garaşly ilatynyň üstünden gözegçilik etmek hem giripdir. Şeýlelikde eforlaryň elinde, ägirt uly hukuklar jemlenipdir. Likurguň kanunyndan soň eforiat ikinji derejeli edara bolanlygyndan in ýokary gözegçilik-dolandyryş edarasyna öwrülipdir.

Spartalylar Lakonikanyň doly hukukly ilatynyň in az bölegini tutupdyr. Şonuň üçin doly hukugy bolmadyk perieklerin we hukuksyz ilotlaryň üstünden agalyk etmek üçin,

sparta jengýyeti özüniň bar güýjüni toplam, hemişe diýen ýaly harby taýýarlykly ýagdaýda saklanmaly bolupdyr.

Spartalylaryň durmuşy we terbiýelenişi. Messeniýa basylyp alynandan soňra Sparta jemgyýeti köpsanly ilotlaryň üstünden ýaragyň güýji bilen agylygyny saklaýan esgerleriň ýapyk gatlagyna öwrülipdir.

Ilotlaryň zähmetinden peýdalanylýan spartalylar önümçilik bilen meşgul bolmandyr. Olar öz wagtyny döwlet işlerine we harby türgenleşige sarp edipdirler. San taýdan birnäçe esse köp bolan ilotlary boýun egdirip saklamak üçin güýçli goşun zerur bolupdyr. Ilotlary gorky astynda saklamak üçin aram-aram olary jezalandyrmak çäresini-de ulanypdyrlar. Ol çarä “kriptiýa” (gizlin uruş) diýipdirler. Oňa ýaş spartalylar gatnaşypdyrlar. Ýaş esgerler obalaryna ýaýrap, olaryň içinden has daýawlaryny we gujurlylaryny yzarlap gizlinlik bilen öldüripdirler.

Ilotlaryň gozgalaň etmek howpy spartalylaryň jebisligini we berk guramaçylygyny talap edipdir. Şoňa görä-de ýer paýlaşmak çäresinden soň Spartada durmuşy özgertmeleriň hem birnäçesi geçirilipdir. Ol özgetmeleri kanun çykaryjy Lukurgyň ady bilen baglanyşdyrylypdyr. Geçirilýän özgertmeler tiz wagtda döwletiniň durkuny düýpli özgerdipdir we Spartany berk düzgün-nyzama boýun egýän harby orda öwüripdir. Likurgiň kanuny esasynda, täze dogulan çaga ýörite gözegçileri barlagyndan geçirilmeli edilipdir. Pulatarhyň ýazmagyna görä, kakasy täze dogulan çagany ertmeli ýerinefiliniň ýaşulylaryna ertip bermeli eken. Barlagçylar çagany uly hem berk hasap etseler, ony emdirmäge ygtyýar berilipdir we bir bölek kler-ýer berilipdir. Eger-de çaganyň fiziki bir kemçiligi bolup, geljekde hakyky esgerlige ýramajaklygyna göz ýetrilse, ol şol wagt Taýret dagynyň gaýasyndan zyňylypdyr. Olaryň pikirine görä, çaganyň saklanmagy, onuň özü üçin kyn boljak şeýle-de döwlete ýük boljak diýip hasap edipdirler.

Kanun boýunça her bir spartaly ogly ýedi ýaşa ýetende ýörite mekdeplere (spartada oňa agel-süri-diýipdirler) bermäge borçly bolupdyr. Çagalar ol ýerde ýaşapdyrlar, terbiýe alypdyrlar. Ageller-de örän zabun düzgünler höküm sürüpdir. Çagalary her bir kynçylyklara çydar ýaly aýakýalaňaç, hemme pasyllarda ýuka eşikde saklapdyrlar. Terbiýäniň maksady buýruga boýun bolýan we buýruk bermägi başaryan çydamly, rehimsiz, we hilegär uruşyjylary taýýarlamaga gönükdirilipdir. Spartalyar söz sözlänlerinde hem düşnükli hem gysga, harby buruklardaky ýaly bolupdyr. Sparta düzgünleriniň tarapdary bolan Ksenofont sparta tertibi baradaky beýanlarynda, “doňdurylyp goýulan heýkellerden ses çykypdyr, emma sparta ýaşalaryndan ses çykmandyr. Olar gyzlardan hem asylly bolupdyrlar”, diýip sparta ýaşlaryny häsiýetlendiripdir.

Spartanyň bu terbiýeçilik mekdebini geçmeklik, raýatlyk hukugyny almagyň hökmany okuwy bolupdyr. Rayatlyga alnan 20 ýaşly ýygýt göni sissitiýa (ýoldaşlyk birleşigi), girmeli eken. Sissitiýa şol bir wagtda harby bölüm bolup hyzmat edipdir. Ýoldaşlyk birleşigine täze kabul edilýän ýygýt, sýuskeniň-palatadaşlaryň hemmesiniň razylygy bilen kabul edilipdir. Swissitiýa dürli ýaşlardaky oganlaryň 15-si birleşipdirler. Olar her gün bile ýygnanyşyp naharlanypdyrlar. Oňa fiditiý diýilipdir. Sissitiýanyň agzalary klerden alynýan girdejilerinden her aý üçin tölenmeli belli bir möçberde: un, et, wino we iýmis önümlerini bermeli eken. Şu berilmeli önümleri berip bilmedik spartaly Sparta döwletiniň doly hukukly raýaty bolmak hukugyndan kesilipdir.. Şonuň üçin, döwlet bu düzgüne hemme erkek adamlaryň gatnaşmagyny gazanmak üçin berk gözegçilik edipdir.

Uly ýaşly erkek adamlar bolsa gündüzlerini kiçi harby birligi düzýän toparlarda geçiripdirler. Olar her aýda öz hojalyklaryndan umumy saçakdan naharlanmak üçin, zerur bolan zatlary getiripdirler we bilelikde günortanlyk edinipdirler. Şeýle naharlanmak düzgünine “sisitiýa” ýa-da “Fiditiýa”

diýipdirler. Agel we sisitiýa ýönekeý spartalylaryň gündelik durmuşuna gözegçilik etmek üçin amatly şert döredipdir.

Kanunlarda durmuşyň iň ownuk taraplary-da göz önünde tutulypdyr. Olarda spartalylaryň nähili egin-eşik geýmelidigi sakal-murtyny nähili taraşlamalydygyna çenli düzgünleşdirilipdir.

Likurgyň kanunlarynyň iň esasy düzgüni spartalylaryň deňligini tekrarlamakdan ybarat bolupdyr. Şoňa laýyklykda Spartanyň doly hukukly raýatlarynyň hemmesine “Gyradeňler” diýipdirler. Hakykatdan hem adamlaryň deňligini saklamak, birisiniň baýap, beýlekisiniň garyp düşmeginiň önüni almak üçin Spartada dürli çäreler toplumy amala aşyrylypdyr. Şu maksat bilen Spartada altyn we kümüş pullary ulanmak gadagan edilipdir. Olaryň ornuna Gresiyanyň beýleki polislerinde bir wagt ulanyşdan galan gödensiz hem agyr demir myhjangazlar girilzilipdir. Söwda we hünärmentçilik bilen meşgylanmak Spartaly üçin masgaralaýjy pişe diýilip yglan edilipdir. Ol işler bilen az mukdarda meşgullanmaga diňe perieklere ygtyýar berilipdir. Ýer satmak gadagan edilipdir. Durmuş derejesine we wezipesine garamazdan ähli spartalylar birmeňzeş ýönekeý jaýlarda ýaşamaly, geýinmeli edilipdir. Bezeg şaýlaryny satyn almak we ulanmak gadagan edilipdir.

Bu çäreler Spartanyň raýat jemagatyny jebisleşdirmekde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Onuň özi iň howuply ýagdaýlarda-da Spartanyň ýeňiji bolup çykmagyna ýardam edipdir. B.e.öň 464-nji ýylda bolan (3-nji Messen uruşy diýilip atlandyrylan) ilotlaryň agirt uly gozgalaňynyň basylyp ýatyrylmagy, b.e.öň 431-404-nji ýyllarda bolan Peloppones urşunda Spartanyň üstün çykmagy onuň aýdyň mysalydyr.

Spartanyň harby gurluşy. Spartanyň garby gurluşy Gresiýada iň göreldegi gurama hasaplanypdyr. Spartanyň guryýer goşuny bolsa grek döwletleriniň içinde iň güýçlisi hasaplanypdyr. Onuň goşunynyň esasy agyryaraglanan pyýada-goplit goşuny düzüpdir. Spartanyň pyýada goşuny

hüjüm etmek üçin hem-de goranmak üçin ýaraglar bilen üpjün edilipdir. Hüjüm üçin gysga gylyç we naýza bilen ýaraglanypdyr, goranmak üçin bolsa tegelek galkan, tuwluga, arkaňy we döşüni ýapýan sowut ýaly esbaplar bilen ýaraglanypdyrlar. Sparta goşunlary ilki başda 5 say lohlara-toparlara bölünipdir, her bir log müň esgerden ybarat düülipdir.

Spartanyň 20 ýaşdan 60 ýaşa çenli raýatlary gulluk etmäge borçly bolupdyrlar. Urus yglan edilen ýagdaýynda eforlar ilatyň haýsy toparynyň harby ýörişe gitmelidigini kesgitleýdi. Messen hem-de grek-pars uruşlaryndan soň sparta goşunyna periekler hem goşulypdyr. Olar goplit bolup hatara durupdyrlar, ýöne spartalylardan aýratyn özbaşyna düzülipdirler. Ilotlar esasan harby ýörşlerde sparta esgerlerine we perieklere hyzmatkär hökmünde alnypdyr. Gerodotyň ýazmagyna görä, Plateýanyň eteginde bolan söweşde her sparta urşujysynyň ýanynda ýedi, her periýek urşujysynyň ýanynda bolsa bir ilot hyzmat edipdir. Olaryň wezipesi uruş meýdanynda heläk bolanlary alyp çykmak we ýaralanan duşmany öldürmek bolupdyr.

Grek-pars uruşlaryndan soň aýratyn hem b. e. öň V asyryň ortalarynda (Üçünji Messen urşy) döwründe bolan ilotlaryň uly gozgalaňyndan soň sparta goşunynda uly özgerişler geçirilýär. Goşunyň düzümine periekler hem goşulandan soň, spartanyň bütin goşuny alty sany mora bölünip, her bir mor dört lohdan ybarat düzülipdir, emma lohlardaky esgerleriň sany 500-den ybarat edilip, öňkiden iki esse azaldylypdyr.

Sparta goşuny söweşde falanga (agyr ýaraglanan pyýada esgerleriň söweş nyzamy) durup, birnäçe hatardan jebis düzülipdir. Hüjüm wagtynda falanga nyzamy bozman bir meňzeş adimde, harby aýdym aýdyp hereket edipdirler. Hüjüm wagtynda duşmanyň üstüne hüjüm edip, falangany bozan esgere ölüm jezasy berlipdir. Şeýle düzgün falanganyň ähmiýetini ýitirmezlik üçin gerek bolupdyr. Söweşlerde bişişen, türgen hem çydamly esgerlerden düzülen Sparta falangasy uzak

döwrüň dowamynda ýeňilmezek goşun diýen şöhratly ady göteripdir.

B. e.öň VII asyryň ortalarynda Spartada yzygiderli ilotlaryň gozgalaňlary we tolgunşyklary bolup durupdyr. Kähälatlarda bu gozgalaňlar spartalylaryň agalygynyň ýykylaýmak derejesine çenli gowşadypdyr. Ilotlaryň birinji uly gozgalaňy Messeniýada bolup, ol taryha birinji Messen urşy ady bilen giripdir. Ikinji Messen uruşy b. e. öň VII asyryň ikinji ýarymynda bolup geçip, ol Sparta üçin iň howuply gozgalaňlaryň biri bolupdyr. Sebäbi messenliler bilen bir wagtda Sparta garşy Argos bilen arkidýalylar hem çykyş edipdirler. Uzaga çeken bu uruşda birnäçe ýeňilişlere sezewar edilen spartalylar, ahyr soňunda Meseniýadan üstün çykmagy başaýar we ýene-de olaryň üstünden öz agalygyny dikeldýär. Messeniýanyň hemme ýerleri täzedan klerlere bölünip, galan ilaty ilotlyga geçirýär.

Messen uruşlary. Spartanyň taryhynda messen uruşlary diýilýän döwür aýratyn orun tutýar. B.e.öň. VIII asyryda Spartada hem ýer ýetmezçiligi ýüze çykýar. Beýleki Grek polisleri bu kynçylykdan çykmak üçin koloniýalaşdyrys hereketine goşulsa Sparta ony goňşularynyň ýerlerini basyp almagyň hasabyna çözüpdir. Onuň basyp alyjylyk hereketi Spartadan günbatarda ýerleşen giň hem hasylly topragy bolan Messeniýa welaýatyna gönükdirilýär.

Messeniýa garşy birinji uruş b.e.öň VIII asyryň ilkinji ýarymynda bolup geçýär. 20 ýyla çeken gazaply uruşlardan soň Messeniýalylar boýun egdirilýär we hasylyň ýarsyna barabar bolan agyr salgyt tölemäge mejbur edilýär.

Agyr ezişe sezewar edilen Messeniýalylar b.e.öň VII asyryň ilkinji ýarymynda Spartanyň garşysyna gozgalaň edipdirler. Spartalylara uly güýç sarp edip gozgalaňy basyp ýatyrnak başadýar. Şondan soň Messeniýanyň ähli ilaty ilotlara öwrülýär. Olaryň ýerleri bolsa Sparta döwletiniň emlägine öwrülýär. Messen ýerleriniň eýelenmegi Sparta-da ýer ýetmezçiligini aradan aýyrypdyr. Ikinji Messen urşy

tamamlanandan soň Spartada ýer paýlaşygy geçirilipdir. Lakoniýanyň we Messeniýanyň iň hasylly ýerleri 9000-töweregi birmeňzeş paýlara bölünipdir we her bir spartalý maşgala bir paý berilipdir. Soňra döwlet şol paýlaryň ulylygynyň üýtgedilman saklanmagyna gözegçilik edipdir. Paýlaryň bölünmegine ýa-da goşulmagyna ýol bermändir. Olary satmak, sowgat bermek gadagan edilipdir.

Ýer bilen bir hatarda ilotlar hem paýlanypdyr. Her bir ýer paýyna birnäçe ilot maşgalasy berkidilip olar öz zähmeti bilen paý eýesini eklemeli bolupdyr. Ilotlar her ýylda ýer eýesine galla, un, çakyr we ş.m. önüm görnüşinde salgyt töläpdirler. Salgydyň möçberi alynýan hasylyň ýarsyna barabar bolupdyr. Hasylyň galan bölegini bolsa ilot özüne galdyrypdyr. Gullardan tapawutlylykda ilotlar hojalyk ýöretmekde erkin bolupdyrlar. Olar maşgalaly ýaşapdyrlar. Salgydyny wagtynda tölese Spartaly olaryň hojalyk işine goşulmandyr. Spartalynyň iloty öldürmäge ýa-da satmaga ygtyýar bolmandyr. Çünki ýer paýy ýaly ilot hem döwletiň emlägi hasap edilipdir.

Lakoniýada hünärmentçilik hem ösüpdir. Hünärmentçilik bilen esasan periskler meşgullanypdyr. Ylaýta-da çeper hünärmentçilik pudagy Afiny, Korinf ýaly ösen polisleriňkiden kem bolmandyr.

Peloponnes bileleşiginiň döremegi. Spartanyň daşary syýasaty hem ilotlaryň üstünden agalyk etmek bolupdyr. Arkadiýanyň Tegeý şäheri bilen uzaga çeken urşuň netijesinde Sparta tegeýliler bilen ýaran bolmaga ylalaşypdyrlar. Ylalaşyga görä, tegeýliler spartalylara garşy ilotlaryň gozgalaňy bolan ýagdaýda ýa-da goňşy döwletleriň biri Sparta çozanda kömek bermegi wada berýär. B. e.öň VI asyryň ahýrlarynda Sparta ýene-de birnäçe döwletler bilen, özüne bähbitli ýaran bolmaklyk barada ylalaşyk gazanýar. Bu ylalaşyklar geljekde Gresiýanyň taryhynda ähmiýetli orun eýelejek Peloponnes bileleşiginiň esasyňy düzüpdir.

Peloponnes bileleşigi oňa goşulýanlaryň hemmesi üçin hem bähbitli bolupdyr. Spartalyar uly ilotlaryň gozgalaňyny basyp ýatyrnakda öz ýaranlaryna kömek sorap ýüz tutup bilipdir, onuň ýaranlary bolsa Spartany Gresiýada iň kuwwatly döwlet hasaplap, beýleki grek döwletleri bilen uruş bolan ýagdaýynda onuň uly mümkinçilikleriniň bardygyna göz ýetiripdirler, oňa ynanypdylar. Galyberse-de bileleşigiň ilkinj döwründe Sparta bileleşigiň ýolbaşçysy hökmünde hereket edipdir, olaryň içki durmuşlaryna goşulmandyr. Emma soňra bu ýagdaý üýtgeýär, Sparta ähli konserwatiw we oligarhiýa döwletleriň esasy daýanjyna öwrülýär.

Kuwwatly goşunyňa daýanyp Sparta b.e.öň VI asyryň ortalarynda Peloponnesiň uly böleginde öz agalygyny berkarar edýär. Onuň netijesinde Gresiýada iň täsirli harby gurama bolan Peloponnes bileleşigi emele gelýär. Ilki başlarda onuň üzümine Peloponnesdäki polisler: Lakonikanyň, Arkadiýniň polisleri we Elidanyň polisleri giripdirler. B.e.öň V asyryň ortalaryna çenli Peloponnesiň ähli polisleri, onuň duşmany Argosdan öňnesi, orta Gresiýanyň käbir şäherleri, güýçli Fiwy hem-de Fokidanyň ownuk polisleri, Lewkadynyň adalary goşulypdylar. Soňa baka Sparta beýleki grek polislerine, şol sanda Afina hem öz täsirini ýetirmäge ymtylýar. Spartanyň agalyk etmäge ymtylmagynyň esasy sebäbi, ol hem Spartanyň özüniň harby güýjüne ynamy bardy. Emma ykdysady we medeni babatda ol köp polislerden yza galýardy. Ýaran ýurtlaryň köpüsi, şol sanda Sparta hem agrar polislerdi, hünärmentçiligiň ösüşi juda pesdi, söwda aýlanşygy hem ýok diýen ýalydy. Emma bu polisleriň içinde has ösen söwda-hünärmentçilik merkezleri bolan: Korinf, Megara, Sikion ýaly polisler hem bardy. Bu şäherler agrar polisler bolsalar-da Peloponnes bileleşiginiň harby kuwwatyny artdyryp бүтін Gresiýada iň güçli harby-syýasy bileleşigi emele getirýärdiler.

Agrar polisleriniň oňat taýarlykly köp sanly goplitlerden ybarat iberýän hoşuny, Spartada harby deňiz goşuny bilen üsti

doldurylýardy. Olaryň maliýa ýagdaýyny bolsa, Korinf ýa-da Megara ýaly söwda-hünärmentçilik merkezleri üpjün edýärdi.

Bu uly harby bileleşigiň içinde yza galaýan agrar polisleriniň, ikinji tarapdan has ösen söwda-hünärmentçilik polisleriniň bolmagy, Peloponnes bileleşiginiň gurluşynyň has gowşak merkezleşmegine getiripdi. Bileleşigiň umumy bir merkezi döredilmändi, umumy maliýa gaznasy hem ýokdy, bileleşigiň bähbitleri üçin ulanaýar ýaly polislerden yzygiderli gelip duran töleg hem girizilmändi. Bileleşige girýän polisler özleriniň özbaşdaklygyny saklamagyny dowam etdirýärdiler, olar diňe bir başga polisler bilen däl, eýsem ylalaşyga girýän polisler bilen hem uruş alyp baryp bilýärdiler.

Olaryň esasy borçlary diňe uruş döwründe daşary syýasaty hem-de harby hereketi ylalaşykly alyp barmaklykdy. Şonuň üçin, ýötiş döwründe her polis belli bir möçberde esger, atly goşun, harby gämileri we pul tölegini bermeli bolupdyrlar. Polislerleriň her haýsynyň ýörişe iberen goşunyny özi ýarag bilen, azyk önümleri bilen üpjün etmeli bolupdyrlar, galyberse-de olaryň goşun serkerdeleri hem özlerinden bellenipdir.

Peloponnes bileleşiginiň ýokary guramasy bileleşige girýänleriň hemmesiniň Sparta-da sparta eforlarynyň ýolbaşçylygynda geçirilýän umumy ýygnagy bolupdyr. Polisleriň ulylygyna ýa-da kiçiligine garamazdan olaryň her haýsynyň bir sesi bolupdyr. Bileleşigiň çykaran karary sparta apellasy tarapyndan tassyklanypdyr. Bileleşigiň ähli goşunlaryna sparta patyşasy ýolbaşçylyk edipdir. Harby gämilere-de sparta nawarhy serkerdelik edipdir.

Peloponnes bileleşigine agza bolmaklyk meýletin bolupdyr, ondan çykmaklyk hem erkin ýagdaýda çözülipdir. Mysal üçin, Peloponnes bileleşigine Korinf, Megara, Fiwy ýaly polisler oňa erkin ýagdaýda giripdirlerem, çykypdyrlaram, şonuň üçin bu bileleşik 200 ýyl töweregi saklanypdyr.

Sparta bileleşigiň harby-syýasy kuwwatyna daýanyp, Gresiýada in güýçli döwletiň birine öwürülipdir hem-de b.e.öň

V-IV asyrlarda grek dünýäsinde aýgytly orna eýe bolup, hemme ýerlerde aristokratik toparlary gollap, oligarlaryň daýanjyna öwürlipdir.

Peloponnesde tiranlygyň ýuze çykmagy. Korinfde we Sikionda tiranlaryň häkimeti berk bolupdyr we has uzaga çekipdir. B.e.öň 637-nji ýylda Korinfde Kipsel tiran bolýar. Aristotel ony “demosyň serdary” diýip atlandyrypdyr. Ol belli bir derejede halkdan goldaw tapypdyr, şonuň üçin ol özüniň häkimlik eden döwrüni goragsyz-penakäriz geçiripdir. Ol öz häkimetini ogly Periandra geçiripdir (b.e.öň 627-585 ýý.). Ol özüni iň gazaply tiranlaryň biri hökmünde tanadypdyr. Periandr öz garşydaşlary bolan urug beglerini gazaply yzarlapdyr. Olaryň birnäçesini jezalandyryp öldüripdir ýa-da şäherden çykaryp kowupdyr, hatda onuň magalasyndan hem birnäçesi heläk bolupdyr. Galan bölegine bolsa sport bilen meşgullanmagy, üýşüp oturşyk etmegi, gul, bezeg şaýlaryny we ş.m. zatlary satyn almagy, şähre göçüp gelmegi gadagan etmek bilen, olaryň hukuklary çäklendirilipdir. Feognidiň goşgularynda ol gazaply, rehimsiz tiranlaryň biri hökmünde suratlandyrylypdyr.

Periandr rehimsiz tiran hasap edilse-de ol başarjaň syýasatçy bolupdyr. Onuň döwründe Korinf gülläp ösýän şähre öwürlipdir. Ol Gresiýadan günbatardaky koloniýalara gidýän söwda ýollarynda agalyk ediji ýagdaýy eýeläpdir. Ol Egeý deňziniň demirgazyk sebitlerinde ornaşmaga-da synanyşypdyr. Periandr 40 ýyl töwregi häkimýeti öz elinde saklapdyr. Ol öz häkimýetini ýegeni Psammetihe miras goýupdyr. Emma tiz wagtdan Psammetik öldürilýär. Korinf gowşaýar. Korinf bilen goňşy şäher Sikionda bolsa Orfagor we onuň nebereleri 100 ýyl çemesi tiranlyk häkimligini elde saklapdyrlar.

Demirgazyk Peloponnesiň şäherlerinde tiranlyk agdarlandan soň aram oligarhiýa häkimeti berkarar edilýär.

Häkimet baý söwdagärleriň, süýthorlaryň, iri ussahana eýleriniň eline geçýär.

VI. Afina döwletiniň emele gelmegi Gadymy Attika

Attikanyň geografiki ýerleşşi we gadymy ilaty. Afinynyň antiki döwrüniň jemgyýeti barada we döwletiň nusgawy görnüşiniň taryhy boýunça Gresiýada taryhy maglumatlar has doly saklanypdyr. Arhaiki döwrüň başynda Afina köp babatda ioni şäherlerinden we Peloponnesden yza galypdyr, emma döwrüň ahyrlarynda ol grek polisleriniň arasynda hojalyk, syýasy we medeni ösüşi boýunça iň ýokary derejä ýeten, uly we güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Afinanyň ýokary galmagyna ýardam eden beýik özgerdijiler bolan Solon we Klisfen tarapyndan amala aşyran demokratik özgerişleriň netijesinde mümkin bolýar. Şoňa görä-de onuň taryhyny öwrenmek her bir jemgyýet üçin zerurdyr hem gyzyklydyr.

Attika üç tarapyny suw gurşap alan daglyk ýarymada bolup, ol üç burçlyk şekilinde Egeý deňzine süsňäp girip, günbatarsyny Saroniý aýlagynyň suwy gurşap alýar. Ewrip bogazy bolsa ony Ewbeý adasyndan bölüp aýyrýar. Onuň merkezi bölegi dag gerişleri bilen örtülendir. Kefis derýasy bolsa julgäni ikä bölüp düzlügi deňiz bilen birleşdiýär. Onuň günorta günbatar kenarynda Fales, Munihiý, Pireý gämi duralgalary ýerleşipdir. Dag ulgamlary Attikany Marafon, Elewsin, Mesogeý jülgelerine bolýar. Daglarda gurşun, kümüş, demir we beýleki metallaryň ýataklary ýerleşýär. Ýeriň daşlyk we az hasyllylygy, tebigy baýlyklar we amatly deňiz duralgalary Attikada hünärmentçiligiň we söwdanyň ir ösmegine ýardam edipdir. Ekerançylyk üçin amatly bolan düzlik: Afiny şäheriniň daşyny gurşap alan Pedion, Afinydan dmirgazyk-günbatarda ýerleşýän Mesogeýa, demirgazyk-

gündogarynda bolsa Elewsina düzligi we Ewripiň kenarynda ýerleşýän Marafon düzlikleri bolupdyr. Bu düzliklerde esasan bugdaý ekipdirler, ýöne gallaçylykda has giň ýaýran arpa ekini bolupdyr. B. e. öň VI asyrydan başlap oba hojalygynda üzümdarçylyk we zeytun agaçlaryny köpeltmeklik giň gerime eýe bolupdyr.

Attikanyň ilaty özüni awtohton-ýerli ilat hasap edipdir. Olar ioni taýpalaryna degişli bolupdyr. Has irki döwürde Attikada pelasylar, hat-da kariler ýaly grek däl taýpalar hem ýaşapdyrlar, soňra (b.e. öň II müňýyllykda) bu ýerlere grekler-ioniler ornaşypdyrlar. Filosof Platon öz çykyşlarynyň birinde Attikanyň ilaty gelmişekler däl, olar awtohtonlardyr, Attikanyň topragy olar üçin öweý eje däl-de enesidir, diýip öwünmek bilen belläpdir. Fukidid bolsa Attikanyň topragynyň hasylsyzlygy basybalyjylary özüne çekmändir, şonuň üçin onuň ilaty üýtgemän öňküligine galypdyr... diýip ýazýar. Gerodot hem afinylary iň gadymy halk hasaplapdyr, ol ellinlerden ýeketäk ýerini üýtgetmän gelen halk afinylardyr diýip belläpdir. Gerodot afinylary öz işleriniň birinde berýän rowaýatlaryna görä, Attikanyň gadymy ýaşajylary pelasgiler, soňra kekropitler, Kekrop patyşanyň ady bilen atlandyrylypdyr, ondan soň bolsa Erehteý patyşanyň döwründe afinylar diýilipdir. Ionyň taýpa serdary bolan döwründen başlap (ol Attika gelip Erehteý patyşanyň gyzyna öýlenipdir), olara ioniler diýipdirler diýip ýazýar.

Fukididiň habaryna görä, Attikanyň ilaty şol döwürde aýratyn polislerde (oba ýa-da şäher) bolup ýaşapdyrlar. Parahatçylyk döwri olar biri-biri bilen seýrek gatnaşyk edipdir we häli-şindi öz aralarynda urşupdyrlar.

Attikanyň we onuň baş şäheri Afina barada taryhy maglumatlar az. Gazuw-barlag işleri bu ýerde heniz miken döwrüne degişli berkidilen oturymly ýer bolupdyr. Gomer döwri barada hem maglumatlar azdyr. Ol döwürde birnäçe jemagat ýerleri bolup, kem-kemden Afinanyň daşyna

birleşipdirler. Şeýle birleşikler Gresiýada sinoýkizm adyny alypdyr.

Rowaýatlarda Teseý patyşa bolansoň ähli şäherleriň geňş toparlaryny we wezipeli adamlaryň ýerlerini ýatrypdyr we sinoýkizmi geçirmek bilen Attikanyň hemme şaherleriniň geňşini we wezipe ýerlerini ýatryp, sinokizmy üsti bilen ähli ilaty bir şäheriň daşyna birleşdiripdir bir geňş hem-de geňş geçirer ýaly bir öý döredipdir. Hakykatdan hem Attikanyň bir welaýta birleşmesi b.e.öň II müňýyllygyň ahylaryndan başlap uzaga çekenem bosa, ol kem-kemden amala aşyrylypdyr.

Afiny Attikanyň beýleki ýerlerine garanda çalt ösüpdür. Afina meýletin (sinoýkizm) we güýç ulanmak arkaly Attikanyň galan ilatyny özüne birleşdiripdir. Rowaýata görä, bütün Attikany Afina birleşdiren Teseý Afinanyň medetkäri, hudaý aýal Afinany tutuş Attikanyň hudaýy diýip ygylan edýär we onuň hormatyna Sinoýki baýramçylygyny girizýär.

Sinoýkizm diňe bir Afinany güýçlendirmän, eýsem heniz gomerçilik döwürde başlanan urug gatnaşyklarynyň dargamagyny çaltlandyrýar. Döwrüň täzelikleriniň biri-de taýpalarda ýöredilýän işleriň bir bölegi, Afinyda täze döredilen merkezi dolandyryş edarasynyň umumy geňşine berilmegidir. Netijede ýönekeý özara gatnaşykda bolan Attikanyň taýpalary birleşip bir bütewi halka öwrülýär. Attikanyň ilatynyň bir şähre birleşmekleri Afinada umumy raýat hukugynyň ýüze çykmagyna getirýar. Indi beýleki taýpalaryň ýerinde bolýan raýatlar hem Afiny raýat hukugy berlip, olar hukuk taýdan deňleşipdirler. Şeýlelik bilen, bu bütewilik bir tarapdan urug gatnaşyklarynyň dargamagyny tizleşdiren bolsa, ikinji tarapdan geljekde attikanyň başga taýpalarynyň Afiny raýatlygyna kabul edilmekleri üçin ädilen ilkinji ädim bolupdyr.

B. e. öň VIII-VII asyrlarda Attikanyň birleşdirilmegi öndüriji güýçleriň çalt öçmegine, hünärmentçiligiň ekerançylykdan bölünip aýrylmagyna, söwdanyň ösmegine ýardam edipdir. Urug-taýpa gatnaşyklary çalt dargapdyr. Ilat

käri boýunça geomorlar (ekerançylar) demiurglar (hünärmenler) toparlaryna bölünipdir. Urug begleri-ewpatritler özbaşyna bir gatlak bolup ewpatritler(asylzada atalary bolanlar) diýen ady alyp, olardan saýlanyp öňe çykypdyr.

Attikada urug gurluşynyň dargamagy. Ilatyň sosial düzümi. Sinoýkizm syýasatyndan soň hem Attikada gadymy urug bölünşiği saklanyp gelipdir. Attikanyň ähli ilaty dört fila (taýpa) bölünipdir. Filalar bolsa öz gezeginde fratriýalara (uruglara), olaram öz gezeginde birnäçe tirelere bölünipdir. Garamaýak ilaty demos (jemagat) diýip atlandyrypdyrlar. B. e. öň VIII-VII asyrlarda Attikada emläk deňsizliginiň mundan beýläk güýçlenmegi tizleşipdir, Urug begleri öz artykmaçlyklaryny berkidip, aýratyn gatlagy-ewpatritler (asylzadalar) diýilýän gatlagy emele getiripdirler. Ewpatritleriň ykdysady esaslaryny Afina töwereginde ýerleşýän in oňat hasyl berýän ýerler düzüdir. Afinyda urug gatnaşyklarynyň täsiri entek güýçli bolupdyr: ýerler entek urugyň ygtyýrynda saklanypdyr. Emma täze gatnaşyklar ýüze çykyp öz täsirini ýetrip başalpydyr. Ewpatritleriň içinden söwda hem süýthorçylyk bilen meşgullanýanlar döräpdir. Attikada, şeýle hem бүтін Gresiýada has baý, täsirli urug begleriniň sany nesilme-nesil azalypdyr. Pul aýlanyşygynyň güýçlenmegi urug gatnaşyklarynyň dargamagyny diňe bir aşaky gatlagyň içinde tizleşdirmän, eýsem ýokarky gatlagyň içinde hem tizleşdiripdir. Ewpatritleriň az bölegi baýlaşypdyr, olaryň täsiri hem artypdyr. Emma esasy bölegi garyplaşyp aşaky gatlaklara goşulypdyrlar. Umuman, Afinyda b. e. öň VIII-VII asyrlarda täsirli hem baý ewpatrit uruglary we maşgalalary az hem bolsa, olaryň elinde hemme baýlyk, güýç we häkimlik jemlenipdir.

Attikada ewpatritleriň garşysyna erkin ilatyň esasy köpçüligini düzýän- demos durupdyr. Demosyň düzüminde öz ýerlerinde işleýän ownuk we orta dayhanlar, ownuk hünärmentçiler, söwda-hünärmentçilik gatlagyň gурply wekillerinden ybarat söwdagärler, söwda gämi eýeleri girip,

olar emele gelýän döwletiň düzüminde ewpatritler ýaly wezipe almaga çalyşypdyrlar.

Attikada we Afinyda başga jemagatlardan (obşinalardan) gelip ýaşayanlar filanyň, fratriýanyň we urugyň düzümine girip bilmän ýörenler az bolmandyr, olar urug jemgyýetinden daşarda galyp, arassa adamlar hasaplanman aýratyn bir topary-metekleri emele getripdirler. Afinyda raýatlyk hukugy bolmadyk metekler erkin, emma köplenç başga polislerden göçüp gelenler hasaplanypdyr. Olar hünärmentçilik we söwda bilen meşgullanypdyrlar. Emma olara Attikanyň ýerinde jaý satyn almak we ýer-mülk edinmek gadagan edilipdir. Meteklere syýasy hukuklar hem berilmändir. Olar şeýle-de aýratyn salgyt-metekoýon-salgyny tölemeli bolupdyrlar. Iň aşaky gatlak bolan gullar syýasy we ykdysady hukuklardan doly mahrum edilipdir. Iň aşaky gatlak gullar bolup, olaryň sany hem ýyl-ýyldan köpelipdir.

Attikanyň ýerinde geçirilýän arheologiýa barlaglarynyň maglumatlaryna görä, jemagat ýerleri kem-kemden Afina birleşdirilendigini subut edýärler. Gadymyýetde her bir polisyň öz hudaýlary bolup, özara uruşlarda ýeňen polisyň hudaýy ýeňilen jemagatyň hudaýlary hem ýeňenleriň hem hudaýlary hasaplanypdyr. Emma, Afiny akrapolynda hudaýlaryň heykelleriniň goýulmagyna garamazdan, olar ikinji derejeli hudaýlar hasaplanypdyr. Attikanyň ýerleriniň birleşdirilmegi bilen, birleşdirilen welaýatlaryň hudaýlarynyň Afiny hudaýynyň ebedilik oduň ýanynda, olaryň ybadathanalarynyň gurulmagy ýa-da ebedilik oduň yzygiderlikde goýulmagy, şol welaýatlaryň haýsy wagtda Afina birikdirlendigini kesgitlemäge alymlara mümkinçilik beripdir.

Ilkinji birikdirlen welaýatyň biri hem deňiz kenaryndaky Paraliýa bolup, olaryň penakär hudaýy Poseýdona akrapolda Afiny ybadathanasynyň ýanynda sejde edilýän mukaddes ýer berlipdir. Tiz wagtdan Attikanyň demirgazyk böleginde ýerleşýän daglyk Diakriýa ýerleri birikdirlip, olaryň medetkär

hudaýy Teseýiň heýkeli hem akrapolda Poseýdonyň ýanynda goýlupdyr, ol Attikanyň rowaýatyna ymykly giren hudaýlaryň biri bolupdyr. Şeýlelikde, Afina akrapoly Elewsin, Demetriý we beýleki medetkär hudaýlaryň heýkelleri bilen doldurlypdyr. Eger-de öňler her welaýatyň öz ýerli dini baýramlary bolan bolsa, indi umumy Attika dini baýramçylyklary ýüze çykypdyr. Şeýle baýramçylyklaryň biri-de Afiny hudaýynyň baýramçylygy bolan „Panafiniý“ baýramçylygy bolup ol umumy halk baýramçylygyna öwrülipdir.

Sinoýkizm diňe bir Afinany güýçlendirmän, eýsem urug gatnaşyklarynyň dargamagyny hem tizleşdiripdir. Özgerişler ilki bilen hem dolandyryşda bolup, Afinyda merkezi dolandyryş edarasy döredilip, Afinada geçirilýän geňeşe ýerlerden gelipdirler. Indi Afinyda taýpalaryň birleşip bir bütewi halkyň döremegine mümkinçilik bolupdyr. Bu bolup geçen özgerişler urug gatnaşyklarynyň dargamagyna gönükdirilen ilkinji ädim bolupdyr. Emma sinoýkizmden soň hem Attikada urug, taýpa we tire gatnaşyklary uzak wagtlap saklanypdyr.

Döwletiň edara edilşi. Emma, Afinyda köne urug dolandyryş ulgamy täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy bilen dolandyryşa gabat gelmändir. Şonuň üçin, dolandyryşda düýpli özgerişler geçirmeli bolupdyr. Gadymy döwürlerde Attikada ýokary häkimlik basileýlere degişli bolupdyr. B. e. öň VIII asyryň içinde Afinyda patyşa häkimligi ýatrylýar. Häzirki döwrüň alymlary Afinyda dolandyryşyň patriarhal patyşalyk görnüşinden kem-kemden aristokratik respublika geçişini kesgitlemäge çalyşýarlar. Mysal üçin, W.W. Latyşewanyň ýazmagyna görä, Afinyda rowaýata görä monarhiýa dolanşygy patyşa Kodryň Attikany doriýlerden halas etmek üçin başyny goýan (b. e. öň 1068 ý.) wagtyndan öň hem bar eken. Emma Kodr patyşanyň ornuna mynasyp adam ýok diýilip Afinyda patyşalyk ýatyrlypdyr diýip, ol rowaýaty gürrüňi tekrarlaýar.

Patyşa häkimligi ýatyrylandan soň Afıny ewpatritlerden saýlanan –arhontlar dolandyrypdyr. Şeýlelik bilen, ýerine yetiriji häkimýet arhontlaryň elinde bolupdyr. Ilki başlarda arhontlyk wezipesi ömürlük bolup, olaryň 12-si b.e.öň. 753-nji ýyla çenli dolandyrypdyrlar. Şol ýyldan başlap arhontlar 10-ýyllyk saýlanypdyr we b.e. öň 683-nji ýyla çenli olaryň 7-si dolandyryp, olaryň 4-si Kodryň neberesinden bolup, galanlary başga baý asylzadalar maşgalasyndan saýlanypdyrlar. B.e.öň 683-nji ýyldan başlap arhontlar bir ýyllyk saýlanypdyrlar. Arhontlaryň bir ýyllyk girizilmegi könedan gelýän dolandyryş ulgamyna gutarnykly zarba urupdyr. Şonuň üçin, Afınyda geçirilen bu özgerişler uly özgerişleriň biri hasap edilýär. Şol wagtdan hem Afına döwletinde respublikan gurluş girizlipdir diýip hasap etse bolar diýip, rus alymy W. Latısewa monarhiýa dolandyryşyň gelip çykyşynyň basgançaklaryny yzarlamağa çalyşýar.

Afınyda ilki başlarda bir arhont saýlanypdyr, soňra bolsa 9 adamdan ybarat arhontlar toparyny döredipdirler, esasy häkimiýet birinji arhontyň elinde bolupdyr: 1) baş arhont-arhont eponim (ýyla at berýän), şol arhontlaryň ady bilen ýyl ýazgylary alnyp barylypdyr; 2) arhont- basileý bolsa esasan ruhanylyk wezipesini hem-de kazyýetçiligin wezipelerini ýerine ýetripdir; 3) arhont-polemarh- afıny halk ýygymyna serkerdelik edipdir; 4) galan 6-ty arhontlar-fesmofetler kanunlary goraýjy bolup, köp sanly kazyýet işleri boýunça toparlara ýolbaşçylyk edipdirler. Arhontlyk wezipesi hormatly wezipe bolup, ol diňe arhontyň özi üçin bolman, eýsem oňa degişli urugyň, filäniň, fratriýanyň abraýy hasalanypdyr. Gullyk möhletini tamamlan arhontlar areopaga agza bolup giripdirler.

Afınyda ekklesiýa-halk ýygnagy iň ýokary dolandyryş guramasy hasap edilipdir. Emma onuň hukuklary kem-kemden çäklendirilipdir. Ýaşulylaryň geňeşi-areopag uly ähmiýete eýe bolupdyr. Irki döwürde oňa urug-taýpa aksakallary gatnaşypdyrlar. Emma, soň ol urug begleriniň (ewpatritleriň)

guramasyna öwrülipdir. Indi bolsa oňa arhontlar gatnaşypdyrlar, sebäbi arhontlaryň wezipe wagty tamamlanandan soň, olar kanuny taýdan döwletiň in ýokary guramasy bolan geňeşe giripdirler. Areopag in ýokary gözegçilik we kazyýet guramasy hasaplanyp, ähli häkimýet onuň elinde jemlenipdir. Areopag uruş hudaýyna-Areýa bagyşlanan baýryň üstünde öz geňeşini geçiripdir. Şondan hem geňeşin ady areopag bolup galypdyr.

B.e. ön VIII-VII asyrlarda kemala gelyän Afiny polisinde agalyk ediji ýagdaýy urug begleri-ewpatritler eýeläpdir. Olar ön ildeşlerine degişli jemagat ýerleriniň köpüsini eýeläpdirler. Ýerini gideren goramaýaklar ewpatritleriň gol astyna düşipdir. Gadymdan gelyän däbe görä ewpatritler adat kanunlaryny bilýän hem-de olary düşündirýän adamlar bolup, kanunlary öz bähbitlerine peýdalanyypdyrlar.

Areopagyň agzalygyna we arhont wezipelerine diňe Afinanyň has täsirli ewpatrilerinden goýulypdyr. B.e. ön VIII-VI asyrlarda Attikada halk ýygnagy bolan ekklesiýa çagyrylypdyr. Täze döwrün ýygnaklary gomerçilik döwrüniň halk ýygnaklaryndan tapawutlanypdyr. Eger-de öňki halk ýygnaklarynda jemgyýetiň hemme erkek göbeklisi gatnaşan bolsalar, indiki ýygnaklara diňe arhontlaryň çagyran adamlary gatnaşyp bilipdirler. Şonuň üçin, bu döwürde Afinyda geçirilýän halk ýygnaklary urug begleriniň gulak asygy ýygngy hökmünde işläpdir. Şeýlelik bilen, bu döwürde Attikada häkimlik diňe urug beglerine degişli bolupdyr.

Sosial garşylyklaryň ýitileşmegi. Kilonyň dildüwişi. Haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi bilen Afina öz daşary syýasatyny güýçlendirip başlapdyr. Ilki bilen harby gämileri edinmeklik zerurlygy ýüze çykýar. Harby gämileri ýasamak üçin pul serişdesini toplamak zerur bolupdyr. Attikanyň ähli ýeri 48 sany etraplara bölnüpdir. Her etrap bir harby gämini ýasadyp, ony doly ýaraglandyrmaly hem-de esgerler bilen

üpjün etmeli edilipdir, olardan başga-da iki sany atlyesgeri hem bermeli edilipdir.

Bu döwürde Afina deňize çykмага mümkinçili bolmansoň Salamin adasy üçin, Megara bilen uruş alyp barlypdyr. Attikanyň içki syýasy durmuşynda bolsa demos bilen ewpatritleriň arasynda güýçli göreş dowam edipdir. Bu ýagdaý b.e. öň VII asyryň 30-njy ýyllarynda Kilonyň ýolbaşçylygynda topalaň turmagyna getiripdir. Kilon Megaranyň tirany Feagenyň giýewisi bolup, Olimpiýa oýunlarynyň ýeňijisi hökmünde uly abraýdan peýdalanyndyr. Ol Zewsiň hormatyna geçirilýän baýramçylykda halkyň köpçülikleýin üşmeleginden peýdalanyp, Kilon öz tarapdarlary bilen döwlet agdarylyşygyny geçirmek maksady bilen akrapoly basyp alýar, emma halk köpçüligi olary goldamandyr.

Ewpatritler bolsa tiz jebisleşip akrapoly gabapdyrlar. Kilon gaçyp özüni halas edipdir, onuň tarapdarlaryna bolsa Afiny ybadathanasyny taşlasalar zat diýilmejekligi duýdurlypdyr. Emma ybadathanadan çykylan wagty olaryň hemmesi öldürilipdir, käbirleri bolsa akrapolyň içinde Ewmenid altarynyň ýanynda öldürilipdir. Akrapoly gabanlara Alkmeonidleriň urugynyň wekilleri ýolbaşçylyk edipdirler hem-de şäheriň penakäri hasaplanýan akrapolda gan döküp öz uruglaryna ysnat getiripdirler. Soňra bu etmişleri üçin, bütin Afinanyň taryhynda olaryň duşmanlary öz çyýasy göreşlerinde , mümkin bolan ýagdaýda olary ýazgaryp çykyş edipdirler. Kilonyň çykyşy sosial gapmagarşylyklary ýitileşdiripdir, Kilon ýurtdan kowylandan soň hem syýasy göreş dowam edipdir.

Epatritleriň demosa ilkinji egilişigi Drakontyň kanunlarynyň ýazga geçirilmegi bilen başlanypdyr. Şoňa çenli ýazgy kanunlary bolmandyr. Kazyýet işleri adat kanunlary esasynda alnyp barlypdyr. Kanunlaryň ýazgysy bolmansoň ewpatritlerden bolan kazylar adat kanunlaryny özleriçe, adalatsyz çözüpdirler. Bu ýagdaý sebäpli demos gatlagy ulanylýan adat kanunlaryny ýazylmagyny talap edipdirler.

Drakontyň kanunlary. Begleriň ykdysady ýagdaýynyň berkemeği, olaryň jemgyýetde agalyk ediji ýagdaýy eýelemegi, dolandyryş guramalaryny eline almagy bir tarapdan urug guramalarynyň dargaýandygyny görkezýän bolsa, ikinji tarapdan olaryň öz agalygyny saklamak üçin urug-taýpaçylyk dolandyryş guramalaryny täze döwürde uýgunlaşdyrmaga, olardan başarlaň peýdalanmaga çalyşýandyklaryny görkezýär.

B.e.öň 621-nji ýylda Drakontyň ýolbaşçylygynda dowam edýän kanunlaryň ýazga geçirilmegi ewpatritleriň agalygyna garşy urlan uly zarba bolupdyr. Drakont diňe bir könedan dowam edýän kanunlary ýazmak bilen çäklenmän, ol döwürde mahsus täze kanunlaryň hem birnäçesini goşupdyr. Mysal üçin, Drakontyň kanunynda öldirlen adamynyň ornuny almak üçin dowam edýän gan almak däbi ýatyrylypdyr. Kazyýet işleri boýunça, günäkär adamlara jeza bermekligiň täze düzgünleri girizlipdir. Bilkastlaýyn adam öldüren bilen bilkastlaýyn däl adam öldüreniň arasynda tapawut goýulypdyr. Kanunlarda hususy eýeçiligi goramaga aýratyn orun berlipdir. Kesekiniň emlägine el uran adam gazaply jeza-ölüme höküm edilipdir. Hatda kesekiniň bakjasyndan gök önüm ogurlan adama-da ölüm jezasy höküm edilipdir. Bu çäreler urug gurluşy döwrüniň bilelikdäki eýeçilik däbiniň garşysyna, kemala gelýän hususy eýeçiligi goramak üçin zerur bolupdyr.

„Drakontyň kanuny gan bilen ýazylan“ diýip grekler häsiýetlendiripdirler. Grekleriň gürrüňine görä, näme üçin sähel zat üçin ölüm jezasy girizdiňiz diýilip soralandy, ol sähelçe ogurlyk edenler oňa mynasyp, agyr günäler üçin bolsa ondan ýokary jezany oýlanyp durmak gerek däl diýip, ol jogap beripmiş. Ölümden başga jezanyň bolmazlygy ilkinji grek kanunlarynyň juda ýönekeý ýazylanandygyna güwä geçýär. Emma muňa garamazdan Drakontyň kanunynyň taryhy ähmiýeti uly bolupdyr.

Drakontyň kanunlary täze döwlet düzgünleriniň girizilmeginiň tarapdarlary bolan durmuşy gatlaqlaryň, ylaýta-

da ewpatritleriň köne adata daýanyp eden-etdiligiden kösenýän garamaýyklaryň uly üstünligi bolupdyr. Şeýle-de kanunlaryň ýazylmagy ewpatritleriň elinde bolan kazylaryň eden-etdiligini hem çäklendiripdir.

Emma ilatyň esasy köpçüliginiň ýagdaýy öňküsi ýaly agyrlygyna galýardy. Çünki esasy eklenç çeşmesi bolan ýer ewpatritleriň elinde jemlenipdi. Bu ýagdaý halk köpçüliginiň çuňňur närazylygyny döredýärdi.

B.e.öň VII asyryň ahyrynda Afinyda durmuşy garşylyklar örän ýitileşýär. Ol islendik pursatda ganly çaknyşmalara alyp baryp biljekdi. Şeýle ýagdaýa göz ýetiren ewpatritler eglşiğe gitmäge, ýagdaýy kadalaşdyrmak wezipesini ýüklemek bilen Solony (b.e.öň 594 ý.) arhont saýlamaga mejbur bolupdyrlar.

Solonyň özgertmeleri we Afiny demokratiýasynyň düýbüniň tutulmagy. Kanunlaryň ýazga geçirilmegi demosiiň afiny daýhanlaryny we söwda-senetçilik gatlagyny kanagatlandyrmamdyr. B.e.öň VII-VI asyrlarda oba hojalygynyň ýagdaýy maddy hem-de hukuk taýdan juda agyrlaşypdyr. Ol kynçylyklar baradaky çeşmeler Aristoteliň „Afina politiýasy“ we Plutargyň „Solonyň terjimehaly“ atly işlerinde beýan edilipdir. Bu işleriň bir taraplaýyn ýazylandygyna garamazdan attika daýhanlarynyň tozdurylýandygy beýanlarda aýdyň berlipdir. Bu döwürde ýerler urug eýeçiliginde bolansoň, ony satyp bolmandyr, birine bergi üçin ýa-da wesýet edip galdyryp hem bolmandyr.

Emma süýthorçylyk bilen meşgullanýan ewpatritler munuň hem ugryny tapyp, jemagat adamlaryna ýer paýlaryny grewine goýanlary üçin pul berip, olary bergä batyrypdyrlar we olaryň ýerlerinde atlary ýazylan “bergi daşlaryny” dikip çykypdyrlar. Bergidar wagtynda bergisini bermese, onda olaryň ýeri ellerinden alnypdyr, emma kanuny taýdan, ýer jemagatyňky hökmünde durupdyr. Daýhan öz ýerinde işläpdir, ýöne alýan girdejisinden bir bölegini hojaýyna bermeli bolupdyr. Şeýle daýhanlara pelatlar, ýa-da gektemorlar

(altydanbiri) diýilipdir, ýagny bergidar adamalar alýan hasylynyň altydan bir bölegini hojaýyna bermeli bolupdyrlar.

Aristoteliň berýän habaryna görä, Attikada Solonyň özgertmeleriniň oň ýanynda (b.e.öň VI asyryň başynda) ekerançy ilat köpçülikleýin baý ewpatritlere bergidar bolupdyrlar. Olar ewpatritleriň ýerini özleriniň şahsy erkinligini grewine goýup pul karyz alypdyrlar. Baý emeldarlar bergidarçylyk kanuny esasynda bergidary, onuň çagalaryny Attikadan daşky ýerlere gulçylyga satmaga çenli hukuklary bolupdyr.

Aristotel özüniň „Afiny politiýasy“ işinde „Umuman (Afinyda) döwlet gurluşy oligarhiýa gurluşly bolupdyr, emma iň esasy zat, garyplaryň diňe bir özleri däl, eýsem olaryň çagalary, aýallary hem bakna ýagdaýda galypdyrlar. Olara pelatlar we gektemorlar(altydanbirler) diýilipdir, sebäbi bergidarlar ýerlerde kärendesine işläpdirler. Eger-de kärendeçi kärende hakyny wagtynda bermese, onda olaryň özlerinem, çagalarynam baknalyga öwrüpdiler“ diýip ýazýar.

Syýasy häkimligi öz ellerinde jemlän ewpatritlere garşy diňe bir bakna edilen adamlar garşy bolman, eýsem ilatyň söwdahünärmentçilik bilen meşgul bolýan gatlagy hem garşy çykypdyr. Sebäbi emeldarlaryň bir böleginiň baýlaşmagynyň esasy çeşmesi deňiz söwdasyndan gelipdir. Şonuň üçin, olar deňiz söwdagärleri bilen goşulşypdyrlar. Şeýlelik bilen, ewpatritleriň agalygyna garşy jemgyýetiň beýleki gatlaklary hem garşy çykypdyr. Şeýle ýagdaýda has uzakdan görýän ewpatrit toparlary häkimligi demosa käbir egilişikleri edip saklap boljaklygyna düşünişdirler.

Takmynan, Drakontdan 25 ýyldan soň, b.e. öň 594-nji ýylda syýsy meýdana Solon çykýar. Görnükli syýasy işgär, akyldar we şahyr Solon emele gelen çylşyrymly ýagdaýa oňat düşünişdir. Gelip çykyşy boýunça patyşa Medontidler neberelerinden bolan Solon köp syýahatçylyk edip, Gresiyanyň we Kiçi Aziýanyň köp ýerlerinde bolupdr, söwda bilen köp

meşgullanypdyr. Plutarhyň sözlerine görä, ol baý bolmaga çalyşypdyr. “Meniň baý bolasym gelýär, emma haram gazanylan baýlykdan ýognasym gelenak” diýer eken diýip, Plutarh Solon barada ýazypdyr.

Solon Afinynyň söwda-hünärmenler gatlagynyň çekýän kynçylygyny oňat bilipdir. Ol Afinyda ewpatritleriň köne adatlaryň saklanyp galmagyny isleýändigine, ýönekeý garamaýaklary ezmegiň hasabyna baý-bezemen ýaşaýandyklaryna, ykdysady we medeni ösüşe päsgel berýändiglerine, şonuň esasynda bolsa jemgyýetde howuply ýagdaýy emele getirýändiglerine oňat göz ýetiripdir. Afinanyň şöhratly geljegini üpçün etmek üçin umumy ykdysadyýeti ýokary götermelidigine, ekerançylygy ösdürmelidigine, hünärmençilige giň ýol açmalydygyna, söwda gatnaşyklaryny giňeltmelidigine, ilatyň söwda-hünärmençilik bilen meşgullanýan orta gatlagy üçin amatly hojalyk şertleriniň döredilmelidigine, döwletiň syýasy işlerine giň halk köpçüliginiň gatnaşmagyny ýola goýmalydygyna Solon örän oňat düşünpdir. Salamin adsaynyň Megaralylaryň elinde galmagyny islemedik Afiny ýaşlaryny Megara garşy watançylyk ruhy galkynyşda görüp, Solon şäher meýdançasyna çykyp özüniň “Salamin” goşgysyny okap afinyly raýarlary urşa çagyrypdyr. Netijede ýene Megara bilen uruş başlanypdyr. Harby herekete ýolbaşçylyk etmeklik Solona tabşyrylypdyr, bu uruş Afinalylaryň ýeňişi bilen tamamlanypdyr. Şondan soň Solon Afinyda iň meşhur adamlaryň biri hökmünde tanalyp başlanýar.

Giň hukuklary almak bilen, b. e. öň 594-nji ýylda birinji arhont saýlanandan soň, Solon Afiny jemgyýetini we döwletini kämilleşdirmäge gönükdirilen maksatnalary amala aşyrmak üçin özgertmeler toplymyny geçirmäge başlaýar.

Ykdysadyýet babatdaky çäreler Afinanyň hojalygyny işjeň, girdejili etmäge gönükdirilýar. Attikanyň oba ýerlerini suw bilen üpçün etmek çäreleri amala aşyrylýar. Zeýtun

agaçlarynyň meýdanyny giňeltmek üçin zeýtun ýagyny daşary ýurtlara satmaga ygtyýar berilýär. Şol bir wagtda daşary ýurda galla çykarmak gadagan edilýär. Bu çäreler soňra zeýtun ýagyny öndürmek pudagyňyň gülläp ösmegine, onuň köp girdeji getirmegine ýardam edipdir.

Solon hünärmençiligiň ösmegine itergi berjek çäreleri-de geçiripdir. Ol eger atasy ogluna öz hünärini öwretmese, garranson ogly ony eklemekden ýüz döndermäge ygtyýar berýän kanun çykarypdyr.

Kiçi Aziýanyň we Ewbeý adasynyň ioniý şäherleri bilen söwda gatnaşyklarynyň ösmegi bilen, Solon bu welaýatlarda ýaýran egeý pul (moneta) ulgamyny ýatyryp ewbeý pulyny girizýär. Pul özgertmesiniň geçirilmegi alyş-çalyşda hereket edýän puly artdyrýar, sebäbi köne 70-73 egeý teňňesi Solonyň girizen 100 ewbeý teňňesine deň bolupdyr. Bu bolsa pul aýlanşygynyň mundan beýläk ösmegine getiripdir. Solon girdeji getirmeýän zatlary, ýagny mallary köp möçberde öldürip sadaka bermegi, gymmat düşýän guburhanalary gurmagy hem gadagan edipdir.

Solonyň durmuşy häsiýetli özgertmeleri-de uly ähmiýete eýe bolupdyr. Bu ugurdaky çäreler Afiny şäheriniň jemgyýetçilik gurluşynyň düýpli özgermegine alyp barypdyr.

Bergidarçylygy yatyrmak baradaky kanun Solonyň iň möhüm çäreleriniň biri bolupdyr. Şol döwürde garyp düşen adamlar ýer paýyny girewine goýmak bilen karz almaga mejbur bolupdyrlar. Bergi üçin girewine goýulan ýerleriň bir çetinde girewine goýulan ýerdigini görkezýän ýazgy daşlaryny dikipdirler. Attikanyň ekin meýdanlary şolar ýaly “bergi daşlaryndan” dolupdyr. Bergidarçylygy yatyrmak barada kanun kabul edilipdir, meýdanlardan “bergi daşlary” zyňlyp taşlanypdyr. Solonyň bu geçiren çäresine “sisahfiýa” – borçlary-silkip taşlamak kanuny diýipdirler. Şol kanun esasynda bergidarçylyk gulçulygy hem ýatyrlypdyr. Bergileriň ýatyrlymagy we bergisi üçin erkin adamyny gula öwürmegiň

gadagan edilmegi, urug beglerine garşy urulan uly zarba bolupdyr. Çünki olar öň bergidar adamlaryň ýerini almak we olary gula öwürmegiň üsti bilen baýlaşýardylar. Indi bergidar bergisini erkinligini ýitirmek bilen däl-de diňe öz emlägini berip hasaplaşyp bilipdir. Attikadan beýleki ýerlere bergisi üçin gulçylyga satylan bergidarlar hem, jemgyýetiň hasabyna satyn alnyp watanyna getirilmeli edilipdir.

Attikada şeýle-de beýleki grek polislerinde bergidarçylyk baknalygyň ýatrylmagynyň taryhy ähmiýeti hem uly bolupdyr. Sosial-ykdysady durmuşyň esaslaryny opurýan jemgyýetiň erkin adamlarynyň gulçylyga geçirilmegi ýatrylandan soň, Gresiýada gulçulygyň mundan beýläk ösmegi, diňe keseki ýerlerden getirilýän gullaryň hasabyna artdyrylypdyr.

Solon karz göterimini hem çäklendirip abraý gazanypdyr. Bu çäreler Afinanyň ilatynyň esasy köplügini düzen daýhanlaryň ykdysady ýagdaýyny berkitmäge gönükdirilipdir. Solon emlägi, ýeri erkin wesýet etmäge ygtyýar berýän, mülküň möçberini çäklendirýän kanunlary girizipdir. Plutarh „Solonyň terjimehaly“ atly işinde: „Solon şeýle-de wesýet baradaky kanuny çykaryp uly şöhrata eýe bolýar. Öňler muňa mümkinçilik ýokdy, merhumyň emlägi we öý hojalygy öz urugynyň ygtyýarynda galdyrylypdyr; indi kanunlar islendik adama, eger-de onuň kanuny çagalary bolmasa, ol öz emlägini kime bereýin diýse bermäge hukuk berýär, ol...emlägi hususyýetçiligiň ygtyýaryna geçirdi...“ diýip ýazýar. Şeýlelik bilen, Attikada urug ýer eýeçiligi hususy eýeçilik bilen çalyşylýar. Ýerleriň jemagat eýeçiliginden boşadylmagy netijesinde, ýerleriň iri ýer ýeleriniň-ewpatritleriň ellerinde jemlenmegine ýol açylýar. Netijede, Solonyň kanunlary ilki başda ýer özgertmeleriniň netijesinde emeldarlaryň ýitiren ýerleriniň öwezini dolmaga doly mümkinçilik döredipdir.

Solonyň özgertmeleriniň ahyrky netijesi Attikada syýasy özgertmeleriň geçirilmegine getirmegidir. Ol Afiny halk ýygnağynyň işjeňleşmegine alyp barypdyr. Halk ýygnağy ozal

hem wagtal wagtal çagyrylypdyr. Emma ol ýygnaklar begleriň islegine görä hereket edipdir. Solonyň döwründe ýagdaý düýpgöter özgerýär. Halk ýygnagynda möhüm döwlet meseleleri çözülip başlaýar, beglere garşy gönükdirlen kanunlar kabul edilýar. Solonyň kanunlarynyň köpüsi demosda-halk ýygnaklarynda kabul edilipdir. Bu çäreler urug gurluşyna ýene-de bir urulan urgy bolupdyr. Öň bellenişi ýaly Solondan öň ähli syýasy hukuklar ewpatritleriň elinde bolupdy. Solon raýatlaryň syýasy hukuklaryny kesgitleýän timokratik özgertmeler diýilip atlandyrylýan (time-empläk baýlygy esasynda) özgertmesini girizýär.

Halk ýygnagyň işini oňat guramak maksady bilen Solon emläk baýlygy esasynda bütün Attikanyň raýat ilatyny dört sany topara bölip 400-leriň geňeşini döredýär. Oňa Attikanyň ilatynyň 4 taýpasynyň her birinden 100 adam saýlanypdyr. Birinji topara öz ýerlerinden, bagyndan, bakçasyndan 500 medimn (galla, çakyr, ýag) girdeji alýan adamlar goşulypdyr. Ikinji topara 300 medimn alýan hojalyklar, ýagny söweş atyny edinip bilýänler gosulypdyr. Üçünji topara 200 medimn girdeji alýan ortagürp daýhanlar-zewgitler (goşa öküzüň eýesi) goşulypdyr. 200 medimnden az alýan we girdejisi bolmadyk ähli galan raýatlar-fetler dördünji topara goşulypdyr. Döwletiň raýatlarynyň hukuklary we borçlary olaryň ýer eýeçiliginiň möçberine görä kesgitlenipdir. Her toparyň adamlarynyň özlerine degişli hukuklary we borçlary kesgitlenipdir. Birinji we ikinji toparyň adamlary atly goşunda gulluk edipdirler. Ýokary wezipelere saýlanypdyrlar. Zewgitler agyr ýaraglanan pyýada goşunda gulluk edipdirler. Käbir wezipelere saýlanypdyrlar. Fetler ýeňil ýaraglanan kömekçi pyýada goşuny düzüpdirler. Olara diňe halk ýygnagynda ses bermäge ygtyýar berilipdir. Ilatyň taýpalara, uruglara bölünmegini Solon yatyrmadyr. Emma olar indi ozalky ähmiýetini ýitiripdir.

Solonyň döreden 400-leriň geňeşi halk ýygnagynda garaljak meseleleri taýarlapdyr. Geňeş gündelik döwlet işleriniň beýleki

meselerini hem çözüpdir. Halk ýygnagyna Afinanyň uly ýaşly raýatlarynyň hemmesi gatnaşyp bilipdir. Ekklesiýa döwletiň ähli wezipeli adamlaryny saýlapdyr, emma döwletiň ýokary guramasy bolan arhontlar diňe birinji toparyň raýat adamlaryndan saýlanypdyrlar. Netijede, 400-leriň geňeşiniň döredilmegi begleriň hökümet guramasy bolan areopagyň häkimiýetini çäklendirip bilmändir. Areopag döwletiň ähli guramalarynyň üstünden diňe bir gözegçilik etmän, eýsem olary jenaýata hem çekip bilipdir. Şeýlelik bilen, emlak esasynda geçirilen özgertmeler döwleti dolandyrmaga baý we gurply adamlaryň gelip çykyşlaryna garamazdan köpçülikleýin gatnaşmaklaryna mümkinçilikleri döredipdir. Emma Attikanyň gurply ilatynyň esasy bölegini öňküleri ýaly ewpatritler saklap galypdyr.

Solonyň özgertmeleri Afinanyň harby guramasyna hem täsir edipdir. Her toparlaryň raýatlarynyň harby gullyk wezipeleri we olary özleriniň hasabyna ýaraglandyrmaklyk girizlipdir. Birinji iki topary harby ýörişlere gidýän atly esgerler düzüpdir, zewgitler agyr ýaraglanan pyýada (goplitlar) goşunda, fetler bolsa ýeňil ýaraglanan goşunda gullyk edipdirler. Olar harby gämilerde esgerlik wezipesini ýerine ýetirmän hyzmatçy wezipesini ýerine ýetiripdirler. Bulardan başga-da ýokarky iki topardaky goşunyň üstüne jemgyjetçilik (liturgiýa) işleri ýüklenipdir, ýagny baýramçylyklary gurnamaklyk, döwlete hemme tarapdan üpjün edilen harby gämileri bermeklik ýüklenipdir. Ozallar polisiň harby güýjüniň esasy begler düzen bolsa, indi goşun ilatyň orta gatlagyndan düzülýän agyr ýaraglanan pyýada esgerlerden (goplitlerden) düzülipdir.

Fetlere diňe halk ýygnaqlaryna gatnaşmaklyk hukugy berlipdir hem-de Solon tarapyndan döredilen kazyýet işlerine-geliýa saýlanyp bilipdirler. Gelieýa wezipeli adamlaryň hasabatlaryny barlamak, raýatlaryň arasyndaky köp sanly jedelleri çözmek işlerini alyp barypdyr. Bu Afinyda ýokary

kazyýet guramasy bolup hereket edipdir. Kazyýet işleriniň emläksiz raýatlardan ybarat geliýa berilmegi Aristoteliň pikirine görä, Solonyň geçiren demokratik çäreleriniň in esaslarynyň biri bolupdyr.

Polisiň barha çylşyrymlaşýan maliýe işlerine ýolbaşçylyk etmek üçin täze wezipeler döredilýär. 11 adamdan ybarat polisiýa gulluguny amala aşyran topar döredilýär. Solonyň çäreleriniň esasy mazmuny giň halk köpçüliginiň gatnaşmagynda dolandyrylýan döwlet gurluşyny döretmekden ybaratdyr. Halk köpçüliginiň, ýagny grekçe demosyň dolandyryş işine gatnaşyp bilýän döwletine grekler demokratiýa diýipdirler.

Solonyň özgertmeleriniň netijesinde soňra Afinanyň gülläp ösmegine getiren polis demokratiýasynyň binýady tutulýar. Solonyň özgertmelerini öz ähmiýeti boýunça Afinanyň taryhynda hakyky rewolýusiýa hökmünde häsiýetlendirmek bolar.

Solonyň özgertmeleri Afinyda içerki göreşi togtadyp bilmedi. Çünki ol özgertmelerden diňe bir urug beglerini däl, eýsem ilatyň in garyp gatlagyny hem kanagatlandyrmadyr. Garamaýak ilata ýokarky üç gatлага berilen syýasy hukuklar berilmändi. Galyberse-se garamaýak ilat geçirilen özgerişlerden ýerleriň täzedan paýlanylmagyna garaşardy, emma olaryň ol arzuwlary başa barmandy.

Häzirki döwrüň alymlarynyň pikirine görä, Solonyň geçiren özgertmeleri ýarym-ýalta, ylalaşdyryjy özgertmeler hasap edilýär. Ne demos, ne-de ewpatritler ondan kanagatlanyndyr. Halk köpçüligi ýerleriň bölünmegini talap edipdir. Baý emeldarlar bolsa, Solonyň kanunlarynda demosa artykmaç egilşik edildi diýip kanunlardan närazydyklarny bildiripdirler. Emma, Solonyň kanunlary esasynda ewpatritler ýene-de birnäçe ýyllaryň dowamynda agalyk ediji ýagdaýda saklanandyklaryna düşünmändirler.

Netijede, afiny jemgyýetiniň dürli gatlaklarynyň Solonyň kanunlaryndan nägileligi, Solonyň öz wezipesini taşlap Afinydan gitmegine sebäp bolupdyr. „Men edil möjek kimin it sürüsiniň içinde pyrlanmaly boldym“ diýip, Solon Afinydaky biri-biri bilen duşmançylykly toparlaryň içinde öz boluşyny häsiýetlendiripdir diýip, Aristotel Solonyň ýagdaýyny Afiny politiýasy işinde beýan edipdir. Şeýle ýagdaýda, Solon öz çykaran kanunlaryny üýtgetmegi islemändir. Ol özüne duşman gazanmajak bolup, öz ýurdunda galypdyr, soňam 10 ýyllap dolanmajagyny aýdyp, Müsüre syýahatçylyk etmäge gidipdir.

B.e.öň VI asyryň 80-nji ýyllarynda Afinyda syýasy göreş ýene-de güýçlenýär. Syýasy tertipsizlikler sebäpli aýry-aýry ýyllarda arhontlary saýlamak hem başa barmandyr. Şoňa görä-de ol ýyllar Afinyň taryhynda arhontsyzlyk ýyllary hökmünde bellenipdir. Şol ýyllarda Afinyda üç sany durnukly syýasy topar emele gelýär. Olaryň birinjisine pedeiler (düzlik ýerleriň ýaşaýjylary) ikinjisine paraliler (kenarýaka sebitiň ýaşaýjylary), üçünjisine diakriler (daglyk ýerleriň ýaşaýjylary) diýipdirler. Pedeiler-iri mülkdarlar bolup, olar esasan gadymy begleriň neberelerinden düzülipdir. Olara Likurg ýolbaşçylyk edipdir. Olar Solonyň kanunlarynyň ýatyrylmagynyň tarapdary bolupdyr. Paraliler Alkmeonid Megaklyň ýolbaşçylygynda şäheriň guruply adamlaryndan, hünärmentlerden, orta daýhanlardan düzülip Solonyň kanunlarynyň saklanmagyny isläpdirler. Diakriler-ownuk ýer eýeleri, şäher garyplary (fetler) bolup Pisistratyň ýolbaşçylygynda özlerine ýer paýlanmagynyň we syýasy hukuklaryň berilmegini talap edipdirler.

Pisistratyň tiranlygy. Pisistrat gadymy Afinanyň asylzada uruglaryndan gelip çykypdyr. Ol Frakiýanyň altyn kâniniň eýesi bolyp, iň baý adamlaryň birine öwrülýär. Pisistratyň ýokary galmagy Salamin ugrunda bolan uruşda başlanypdyr. Pisistratyň ýokary galmagyndan çekinen ewpatritler onuň janyna kast etmekligi gurnapdyrlar, emma ol başa barmandyr. Şondan soň diakrileriň talap etmekleri zerarly

halk ýygnagy Pisistrada jan penakärlerini berýär. Penakärler diakrileriň daýhanlaryndan bolup, olar taýak bilen ýaraglanypdyrlar. Pisistrat daýhanlaryň gollamagyna we taýakçylaryň kömegine daýanyp b.e. öň 560-njy ýylda Afınyda häkimligi basyp alýar. Netijede, bu syýasy göreş diakrileriň ýeňmegi bilen tamamlanýar. Emma onuň häkimligi ilki başlarda berk bolmandyr. Häkimeti eline alan Pisistrat ony berkitmek çärelerini amala aşyryp başlaýar. Onuň Attikanyň daýhanlarynyň bähbitlerini goraýan syýasaty, ewpatritleriň-pedieleriň we paralieleriň närazylygyny döredipdir. Pisistrat tiran hökmünde birinji gezek 5 ýyl dolandyýar. Emma altynjy ýylda Likurgyň we Megaklyň tarapdarlary birleşip ony kowýarlar. Emma bu birleşen toparlaryň öz arasynda göreş güýçlenip, olaryň ylalaşygy uzaga çekmeýär. Ewpatritler tarapyndan gysylp başlanan paralileriň serdary Megakl çykgynsyz ýagdaýda Pisistrat bilen gepleşik geçirip, onuň öz gyzyna öýlenmegini ylalaşýar we Pisistratyň häkimiýet başyna gaýdyp gelmegine kömek edýär.

Ikinji gezek Pisistrat ýedi ýyl dolandyýar, emma dikariler bilen paralileriň arasynda ýene-de bölünşik bolup geçýär. Netijede, Pisistrat Afınydan ýene-de kowulýar. Pisistrat bilen onuň tarapdarlarynyň köpüsi şäherden gidipdirler. Frakiýanyň Pankeydäki altyn käninden köp girdeji alan Pisistrat öz serişdesiniň hasabyna goşun toplaýar we Ewbeý adasyndaky Eretriýa şäheri bilen ylalaşyk baglaşyp, fessaliýanyň we fiwilileriň kömek bermegi bilen Attikanyň kenaryna, Marafon jülgesiniň ýanyna düşýär. Ol öz harby güýjüne we dikarileriň goldawyna daýanyp ýene-de Afınyda häkimiýeti basyp alýar we tiran hökmünde ömrüniň ahyryna çenli (b.e. öň 527 ý.) dolandyýar.

Pisistratyň häkimliginiň soňal esaslaryny diakriler düzüpdur. Ol häkimlige gelmäge ýardam eden afıny daýhanlarynyň isleglerini öz syýasy duşmanlaryndan alnan ýerleriň hasabyna kanagatlandyýar. Mundan başga-da Pisistrat

afiny daýhanlaryna döwlet gaznasyndan pes göterimde karz pul bermekligi hem girizýär. Pisistrat olaryň tölemeli salgytlaryny hem ýeňletýär, attikanyň daýhanlarynyň durmuş ýagdaýynyň gowlanmagy üçin başga-da kabir çäreleri geçirýär. “Ol oba hojalygynyň garyp adamlary dok bolar ýaly, olary öňünden pul bilen üpjün edipdir”, diýip Aristotel öz işinde ýazýar.

Pisistratyň döwründe Solonyň kanunlary dowam etdirilýär. Emma olaryň üstünden Pisistratyň ýeke-täk hökümdarlygy berkakar edilýär.

Pisistrat göçme kazyýet edaralaryny hem döredýär. Kazylar obalara baryp daýhanlaryň jedellerini ýerinde çözüpdiler. Bu olary wagt ýitirip şähre gatnamakdan halas edipdir. Pisistrat Attikanyň ähli ilaty üçin girdejiniň 1/10 bölegi möçberinde döwlet salgydyny girizýär. Pisistrat daşary ýurda satmak üçin öndürilän hünärmentçilik önümlerini artdyrmaga ýardam edýän çäreleri hem geçiripdir. Ol uly möçberli gurluşyk işlerini alyp barypdyr. Akropolda Afina bagyşlap geljekki Parfenonyň ýerinde Pallada ybadathanasyny, şähri suw bilen üpjün etmek üçin ýapyk suw geçirijini gurdurýar. Pisistrat Olimpiada-da Zewsiň ybadathanasynyň düýbini tutdurlýar, Elewsinde Demetriniň ybadathanasy we beýlekileri gurdurýar. Pisistrat Afinanyň daşary söwdasyny ösdürmek üçin Egeý deňzinde işjeň syýasat ýöredýär. Deňiz söwdasynyň ösamedi üçin gämi gurluşygyny-da çaltlaşdyrýar. Şeýlelik bilen, Afiny şähri uly gurluşyklaryň gurulýan merkezine öwrülýär.

Pisistrat medeniýetiň we sungatyň ösmegi üçin hem alada edýär. Ol Afina in tanyml şahyrlary, sungat ussatlaryny çagyryr. Panafineý baýramçylygy ýaly baýramçylyklary hem uly dabara bilen geçirilip başlanýar. Ozal obalylaryň baýramy bolan Dionisiý baýramçylygy hem döwlet derejesinde geçirilip başlanýar. Baýramçylykda aýdylýan aýdymlar, oýnalýan sahnalar grek teatrynyň başlangyjyny goýýar.

Pisistratyň daşary syýasaty hem üstünlikli bolupdyr. Onuň esasy maksady Egeý deňzinden Gara deňzine geçilýän

aýlaglary öz eline alyp, möhüm deňiz söwda ýollarynda ornaşmakdan ybarat bolupdyr. Pisistrat Frakiýanyň kenaryndaky baý Pangeý magdan ýataklaryny eýeleýär. Lemnos, Imbros adalarynda ornaşýar. Gellespontyň Aziýa kenaryndaky Sigeý şaherini basyp alýar. Pisistrat Naksos hem Samos adalarynyň tiranlary bilen hem dostlukly gatnaşygy ýola goýýar. Pisistratyň daşary syýasatdaky üstünlikleri Afinanyň halklara abyraýyny ýokary göterýär.

Pisistrat aradan çykandan soň onuň häkimligini ogullary Gippiý hem Gipparh miras alýarlar. Emma olara häkimiýeti uzak saklamak başartmaýar. B.e.öň 514-nji ýylda dildüwişlik netijesinde Gipparh öldürilýär. Şol sebäpli Gippiniň zabun düzginleri girizmegi ilatyň nägileçiligini döredipdir. Gippiniň döwründe Afiny hökümdarlarynyň daşary syýasaty hem şowsuzlyga uçraýar. Pars patyşalygy Kiçi Aziýadaky grek şäherlerini, Egeý deňziniň adalaryny basyp alýar.

Şeýle ýagdaýda Pisistrat tarapyndan kowulan tanymal alkmeonidler urugynyň wekilleri halkyň nägileliginden peýdalanyp Klisfeniň ýolbaşçylygynda Gippä garşy göreşe başlaýarlar. Olar öz serişdesine goşun ýygnaýarlar. Beoitiniň we Ewbeyiň aristokratik hökümetleri bilen ylalaşykda, Spartadan kömek soraýarlar. Sparta patyşasy Kleomonyň Attika açyk harby goşun çekmegi bilen Afiny gabalýar. Gippiý boýun egmäge mejbur bolýar. Ol ýurtdan kowulýar we Pars döwletine gidýär. Afinydan kowulan Isagoryň ýolbaşçylygynda aristokratik hökümet döredilýär.

Şeýlelik bilen, b.e.öň 510-njy ýylda Afinyda tiranlyk ýykylýar. Pisistratyň we onuň ogullarynyň tiranlygy Afiny üçin uly ähmiýete eýe bolupdyr. Tiranlar belli bir derejede öz bähbitlerini arasa-da, olaryň ilatyň dürli gatlaklarynyň bähbidini deň tutmak, döwlet düzgünlerini berkitmek, ykdysadyýeti, medeniyeti ösdürmek baradaky syýasaty Afiny jemgyýetiniň umumy ösüşine oňaýly täsir edipdir.

Klisfeniň kanunlary. Polis demokratiýasynyň gurulmagy. Gippiý kowulandan son Afinyda ýene-de raýatlyk uruşy başlanýar. Isagoryň ýolbaşçylygyndaky topar Sparta goşunynyň kömek bermegi bilen häkimýeti, eline alýar. Spartalylaryň talap etmekleri netijesinde Klisfen afinydan gitmäge mejbur bolýar. Onuň garyndaşlaryndan we tarapdarlarynyň 700 maşgala Afinydan kowulýar. Isagor Solonyň kanunlaryny ýatyryp aristokratik dolandyryşy girizmäge synanyşýar. Sparta goşunlary Afinyda b.e.öň 508-nji ýyla çenli bolýar we bu ýerde iki ýyllap diýen ýaly uly möçberde terrorçylyk işlerini geçirýärler. Emma Klisfeniň ýolbaşçylygynda diakrileriň we paralileriň uly gozgalaňy turup spartalylar Afinydan kowulýar, Ewbeýa bolsa basylyp alnýar, ol ýerdäki aristokratlaryň ýerleri bolsa afinylara paýlanyp berilýär. Klisfen hem onuň tarapdarlary dolanyp gelýärler. Afinyda Klisfen häkimiýet başyna geçip demokratiýa görnüşli döwlet gutarnykly berkarar edilýär.

B.e.öň 508-500-njy ýyllar aralygynda Klisfen Afinyda özgertmeler toplumyny geçirýär. Olaryň netijesinde aristokratik urug gurluşynyň galyndylary doly ýok edilýär. Ilatyň taýpa (fila) alamaty boýunça 4 bölege bölünişi ýatyrylýar. Onuň ornynyna ilat ýaşaýan ýeri boýunça böleklere bölünýär. Attika 3 welaýata: Kenarýaka, içerki we Afiny hem onuň töweregine bölünýär. Her welaýat öz içinde 10 bölege (tritta) bölünýär. Her welaýatdan bir bölek alnyp bir fila (etrap) döredilýär. Şeýlelik bilen, jemi 10 fila döredilýär. Täze filalaryň bütewi serhedi bolmandyr, çünki onuň bölekleri Attikanyň dürli ýerlerinde dagynyk ýerleşipdir, olaryň ilaty Afinanyň belli bir ýerinde ýygnaç geçirmek üçin jemlenipdir. Özgertmäniň maksady taýpalary, tireleri garyşdyryp, olaryň agzalrynyň täsirini gowşatmak bolupdyr. Attikanyň ilaty garyşdyrylypdyr we taýpa begleriniň garamaýak ilata täsirini ýok edipdir.

Trittiler hem ownuk oba birliklerine-demlere bölünipdir. Klisfeniň döwründe Attikada 100-sany demler bolupdyr,

wagtyň geçmegi bilen olaryň sany has hem artypdyr. Demler şol bir wagtyň özünde hojalyk, dolandyryş, dini, harby we syýasy edaralaryň ornuny tutupdyrlar. Demler bilen her bir Afina raýaty dogulan gününden bagly edilipdir. Haçanda onuň 18 ýaşy dolanda saýlaw hasabyna alýan demarh, ony raýat we harby sanawyna goşupdyr. Haçanda Afiny döwletine wepaly boljaklygy barada kasam içenden soň, ony harby gullygy geçmek üçin goşupdyrlar, şondan soň ol kazyýet ýygnagynda çykyş etmäge hem hukuk alypdyr. Ol 20 ýaşyna ýetende ähli raýatlyk hukugyna eýe bolupdyr. Klisfeniň konstitusiýasy boýunça raýatyň hukugy urug boýunça kesgitlenmän, deme degişliligi bilen kesgitlenipdir.

Klisfen merkezi dolandyryş ulgamynda hem özgeriş geçirýär. Ol 400-leriň geňeşini ýatyryp onuň ornuna 500-leriň geňeşini (10 sany täze filanyň hersinden 50 adam saýlanýar) döredip Afinyň ýokary döwlet dolandyryş guramasyny döredýär. 500-leriň geňeşi şniň hukuklary birneme giňeldilýär. Olar ilki bilen yzygiderli mejlisiň geňeşini geçirip durar ýaly edilýär, ikinjiden bolsa, Geňeş diňe bir Halk ýygnagyň meselelerini taýarlaman, eýsem gündelik işler bilen hem meşgul bolupdyrlar. Aristokratlardan ybarat areopagyň hukuklary hem çäklendirilýär we kem-kemden kazyýetçilik edarasyna öwrülýär.

Afiny goşynyna ýolbaşçylyk etnek hem özgerdilýär. Ozal goşuna arhont-polemarh ýolbaşçylyk eden bolsa indi 10 adamdan ybarat strategler (serkerdeler) topary döredilýär. Oňa her filadan bir adam 1 ýyl möhleti bilen saýlanypdyr we gezekli-gezegine baş serkerde bolupdyrlar. Bu wezipä gaýtadan saýlanmaga hem ygtyýar berilipdir.

Ýola salnan düzginleri gorap saklamak, häkimýeti haýsydyr bir täsirli adamynyň basyp almagynyň önüni almak maksady bilen ostrakizm (küýze döwigi boýunça ses bermek) kazyýeti-sudy döredilýär. Bu halk ýygnagyň ýörite çagyrylyşy bolup, onda dowam edýän düzgine howp salýan adam barmy diýen

sorag goýylypdyr. Eger-de şeýle adam bar diýilip hasap edilse ýygnaga gatnaşýanlaryň eline küýze döwigi berilipdir. Her kim howply hasap edýän adamsynyň adyny oňa ýazyp ýörite çelege atypdyr. Eger-de şol bir adamynyň ady ýazylan küýze döwürleriniň sany köplik bolsa, ol adam 10 ýyl möhlet bilen Afinydan kowulypdyr. Emma onuň emlägine degilmändir, wagty dolandan soň ol Afina gelip bilipdir we ähli raýat hukuklaryny alyp bilipdir.

B.e.öň VI asyrdan Afina uly hem köp ilatly şahere öwrülýär. Onda hünärmentçilik, söwda, gurluşyk we beýleki işler bilen meşgullanýan köpsanly mähelle ýaşapdyr. Olaryň bir bölegini beýleki şäherlerden göçüp gelenler-metekler düzüpdir. Olara mülk edinmek, halk ýygnagyna gatnaşmak gadagan edilipdir. Klisfen metekleriň hem uly toparyny Afina raýatlarynyň sanawyna goşupdyr.

Afinynyň syýasy gurluşynda geçirilen demokratyk özgarişler, başynda urug aristokratlary duran köp sanly grek şäherleriniň närazylygyny döredipdir. Afina garşy Spartadan, Fiwyden, Halkidadan we Eginden ybarat duran bileleşik garşy çykýar. Özüne ýaran gözlän afinylar parslardan kömek soramaga mejbur bolýarlar. Parslar bolsa eger-de Afina pars patyşasynyň ýokary häkimligini ykrar etse kömek bermäge razydyklaryny aýdypdyrlar. Afina ilçilerine baş bolan Alkmeonidler, olaryň teklibini kabul edipdirler, emma bu ylalaşyk halk ýygnagy tarapyndan kabul edilmändir. Netijede, afinylaryň ýeke özleri birleşen topara garşy uruşmaly bolupdyrlar. B. e. öň 506-njy ýylda ýaran bolan tarapyň goşunlary Attika çozup girýärler. Emma spartalylardan bolan bileleşigiň ýolbaşçylary oňuşmansoňlar, bu birleşik tiz dargaýar. Afinylar bolsa holkidiýalylara we fiwylilere berk zarba urýar we olaryň goşunlary derbi-dagyn edilýär. Netijede bolsa, Afina diňe bir bileleşige girenleriň çozuşyny yza gaýtarman, eýsem öz döwletiniň ýerini hem giňeldýär Afina hökümeti parslaryň Afinyda Gippiniň häkimligini dikeltmek

barada eden tekliplerini hem ret edipdirler. Umuman, Afinanyň içeri we halkara ýagdaýy belli bir derejede Klisfeniň özgertmeleri netijesinde artypdyr we berkäpdir.

Klisfeniň döwründe hem Afınyda ýer ýetmezçiligi dowam edipdir. Bu meseläni kesekileriň hasabyna çözmek synanşygy amala aşyrylypdyr. B.e.öň 506-njy ýylda Afina çozuş eden halkidalyalary afınylar ýeňlişe sezewar edýär we olaryň yeriniň bir bölegini elinden alýar. Afinaň ýersiz raýatlaryň 4 münisine Halkidadan alnan yerlerden paý berilýär we ol yere göçirilýär. Bu syýasat bir tarapdan yer meselesini çözmäge ýardam etse, ikinji tarapdan Afinanyň orta daýhanlar gatlagyny berkidipdir.

Klisfeniň we onuň tarapdarlarynyň kanunlary Afıny jemgyýetiniň taryhynda ähmiýeti juda uly bolupdyr. Ol Solan tarapyndan başlanan özgertmeleri tamamlapdyr. Grekleriň özleri Klisfeni grek demokratiýasyny esaslandyryjy hasaplapdyrlar. Aristotel “Afıny politiýa” işinde “Afina döwleti Klisfenden soň, Solonyň döwründäkä garanda ep-esli derejede demokratiýalaşdy” diýip ýazýar. Engels klisfençilik konstitusiýany “urug gurluşynyň iň soňky galyndysyny goparyp taşlan” rewolýusiýa, diýip atlandyrýar. Ol Attikada demokratik polis görnüşindäki döwletiň we jemgyýetiň gutarnykly kemala gelmegine alyp barypdyr. Şeýlelik bilen, b. e. öň VI asyrda emeldar toparlaryň ýolbaşçylarynyň şeýle-de ellin dünýäsiniň beýleki welaýatlarynyň häkimligi demosyň häkimligi bilen çalyşylýar. Demosyň özi sosial taýdan dürli-dürli bolsa-da, syýasy hukuklary almak üçin bütewligini saklapdyr. Klisfenden öň, Attikada esasy gapma-garşylyk emeldarlar bilen demosyň arasynda bolup, gulçylyk hem ondan soňky döwürdäki ýaly ähmiýeti bolmandyr. Şeýlelik bilen, Gresiyada ilkinji gezek gutarnykly guleýeçilik döwleti kemala gelýär.

VII. B.e.öň VIII-VI asyrlarda Gresiyanyň medeniýeti

Grek hudaýlary we dini garaýyşlaryň kemala gelmegi.

Grek medeniýeti ruhy gymmatlyklaryň täze ulgamynyň döremegi bilen utgaşypdyr. Ruhy gymmatlyklaryň täze ulgamynyň esasy taraplary grek ylmyny durmuşy bähbitlere gönükdirilmegi bolupdyr. Adamynyň şahsyýetine sarpa goýmak, tebigat bilen göreşde adamynyň işjeňligini we başarlaňlygyny şöhlendirmek, raýat bilen polisiň aýrylmaz baglanyşygyny, adamynyň erkinliginiň iň ýokary ahlak derjesidigi baradaky düşüňjeler ruhy gymmatlyklaryň esaslaryny düzüpdir.

Täze grek medeniýeti boş ýerden emele gelmändir. Onuň başlangyjy krit-miken, gomerçilik döwürleriň we gadymy gündogar halklarynyň medeniýetlerine esaslanypdyr. Grekler ol başlangyçlary başarlaň peýdalanyrdylar, öz durmuşlaryna laýyk edip özgerdipdirler. Emma tutuşlygyna alanyňda b.e.öň VIII-VI asyrlarda kemala gelen grek medeniýeti çuňňur milliligi bilen häsiýetlenipdir.

Grekler medeniýetiň ähli pudaklarynda: hat-ýazuwda, edebiýatda, şekillendiriş sungatynda, ymaratçylyk we dini ulgamda, filosofiýa we ylmy-bilimlerde uly üstünlikler gazanypdylar.

Grekleriň işläp düzen dini ulgamynda hudaý barada düşüňje gadymy Müsür, Derýaaralygy halklarynyňkydan düýpli tapawutlanýar. Olaryň düşüňjelerine görä, hudaýlar ägirt uly gudratly güýje eýe bolsalar-da ähli zada erk edip bilmeýärler. Olar iň ýokary güýç diýip, ykbala boýun bolupdylar.

Grekleriň düşüňjesine görä hudaýlar adamlaryň hojaýyny, gazaply jeza berijiler däl-de olaryň medetkäri, kyn durmuşda kömek-goldaw berijiler diýip hasap edipdirler. Olar hudaýlaryň adamlara ýakynlygyna käte olaryň adamlar bilen nika gatnaşygyny-da baglaşýandygyna ynanyrdylar. Hudaý bilen ynsanyň nikasyndan önenlere gahrymanlar diýipdirler. Ýarym huday, ýarym adam gahrymanlar adamlaryň ýaşamagyna

päsgel berýän nägehanlary ýok edipdirler we başga-da köp edermenlikler görkezipdirler diýip ynanydyrlar.

Grekler, hudaýlardan tapawutlylykda gahrymanlar baky ýaşamaýarlar diýip düşünişdirler. Olaryň dinindäki gahrymanlaryň sany onlarça bolup, olar hakda dürli rowaýatlar düzüpdirler. Grekler öz hudaýlary, olaryň adamlaryň durmuşyna gatyşmagy, biri-biri bilen gatnaşygy barada gürrüň bermegi oňat görüpdirler. Şeýlelik bilen, ertekilere we gürrüňlere baý grek rowaýatlar toplумы emele gelipdir. Grek ýazyjy-şahyrlarynyň, heýkeltaraşçylarynyň we suratkeşleriniň köpüsi öz eserleriniň sýužetini rowaýatlardan alypdyrlar.

Grekleriň düşüňjesinde adamlar bilen hudaýlar elmydama arabaglanyşykda bolupdyrlar, belli-belli ybadathanalardaky ruhanylar hudaýlar bilen aram-aram söhbetdeş bolup bilýär diýip düşünişdirler. Şeýle ruhanylaryň mesgenine orakul diýipdirler. Olar geljek-boljak zatlar barada hudaýlara ýüz tutup olardan jogap alyp bilýär diýip hasap edipdirler. Delfdäki Apollonyň, Epirdäki Zewsiň ybadathanalary Gresiýada belli orakullar hasap edilipdir.

Grekler öz hudaýlaryny kaşan öýlerde ýaşayan görmegeý hem daýaw adamlar görnüşinde göz önüne getiripdirler. Hudaýlaryň şekilini ýasamak, olaryň öýlerini gurmak grek ussatlarynyň aýal hem erkek adamlaryň şekilini ýasamakda, owadan ymaratlar gurmakda kämilleşmegine uly ýardam edipdir.

B. e. öň V-IV asyrlarda Elladada şekillendiriş sungaty häzirki zamanda-da önüne geçip bolmajak derejä göterilipdir. Grek heýkeltaraşçylary şeýle kämil eserleri döredipdirler, olar soňky nesiller üçin hem nusga bolup hyzmat edipdir.

Greklerde hatyň we heýkeltaraşçylyk sungatynyň ýüze çykmagy. B.e. öň II münýyllykda aheý grekleri çyzykly hat diýilip atlandyrylan ýazuwy ulanydyrlar. Gomer döwründe ol tagaşyksyz ýazuw ýatdan çykarylýdyr. B.e.öň IX-VIII asyrlaryň çäginde finikiýa elipbiýiniň esasynda täze grek

elipbiýi döredilipdir. Ol 24 harpdan ybarat bolup, içinde çekimli harplaryň-da bolmagy sowat öwrenmegi we hat ýazmagy ýeňilleşdiripdir. B. e. öň VI asyryň ahyrynda Kritiý we Hesiot “Tirany öldürijiler”atly heýkel toplumyny döredip, Garmodiýa bilen Aritogitonyň edermenlikleriniň üsti bilen erkin raýat aňýetini şekillendiripdirler. Beýik Miron öz döredijiliginde ýaşaýyşyň köp taraplylygyny şöhlelendiripdir. Ol бүрүнçден heýkeller toplumynyň içinde oba durmuşyny hem görkezmegi başarypdyr (Mysal üçin, jyrtlap barýan sygyry), ýada adamynyň örän inçe içki gynançyny (mysal üçin, Afiny we Mariý бүрүнч toplumynda) görkezmegi başarypdyr. “Diskobol” atly eserinde ýaş ýigidiň disk zyňyp duran heýkelinde, onuň ägirt uly janly hereketi, bedeni çigin-çigin görkezilipdir. Heýkelşynaslaryň içinde Perikliň dosty Fidiý aýratyn tapawutlanypdyr. Onuň döreden eserleriniň içinde Zewsiň Olimpiýadaky heýkeli gadymyýetiň ýedi täsinliginiň biri hasaplanypdyr. Fidiniň daşynda bir topar okuwçylary ýetişip, olar bilen Fidiý Parfenonyň dywarynyň boýy bilen 276 metr uzynlykdaky “friz” atly işi, uly lenta çekilen ýaly şekilleriň (barelyefler) giden bir toplумы bolup, olar heýkeltaraşlyk sungatyň genji hazynasy hasaplanylýar.

Grek edebiýaty b.e.öň VIII-VI asyrlarda. B.e.öň VIII-VI asyrlarda grek edebiýaty döreýär we ösýär. Ilki poeziýa görnüşindäki epiki eser peýda bolýär. Ol halk döredijiliginden, hudaýlar hem gahrymanlar hakyndaky rowaýatlardan gözbaşyny alypdyr. Epiki eserler aedler-áýdyjylar tarapyndan ýatdan áýdylypdyr. Hat-ýazuw peýda bolanyndan soň olar ýazga geçirilipdir. Gresiyanyň iň oňat epiki eserleri bolan “Iliýada” we “Odessiýa” poemalary b.e.öň VI asyrdaky ýazga geçirilipdir. Toparlaýyn poemalar we Gomeriň gimnleri ýaly eserler toplумы-da epiki poemalara ýakyndyr. Toparlaýyn poemalar, ýagny şol bir waka dürli poemalardan (musal üçin, Troýa urşy barada poemalar, şol bir wagtda patyşa barada poemalar) ybarat bolupdyr. Gomeriň gimnleri gahrymanlaryň

we hudaýlaryň hormatyna aýdylýan dabaraly aýdymlary öz içine alypdyr. Epiki eserleriň awtory Gomer hasap edilse-de olaryň hemmesi bir adam tarapyndan däl-de bir näçe awtorlar tarapyndan döredilipdir.

Awtory anyk bolan ilkinji gerk poemasy b.e.öň VIII-VII asyrlaryň sepgidinde peýda bolan Beotiýaly Gesiodyň “Zähmetler we günler” we “Teogoniýa” atly eserlerdir. Olaryň birinjisinde grek daýhanlarynyň çekýän zähmeti we güzeranlary hakda gürrüň berilýär. “Teogoniýa” poemasynda hudaýlaryň sejeresi, dünýäniň ýaradylşy barada rowaýaty gürrüň edilýär.

B.e.öň VII asyryň başynda Grek poeziýasynda aýry-aýry adamlaryň duýgularyny, aladalaryny beýan edýän liriki poeziýa ýüze çykýär. Onlarça uly şahyrlar öňde baryjy polislerde-Megarada, Lebosda, Argosda, Hiosda, Sarmosda, Afinyda hatda yza galak Fiwyda we Spartada ýüze çykýar. Bu ugurdan ilkinji eser döreden grek şahyrlary Farosly Arhiloh, Lesbosly Alkeý we Safo bolupdyr. Olar söýgi, tebigatyň gозellikleri, durmuşyň şatlyklary barada ýazypdyrlar. Döwüriniň syýasy wakalary Afinaly Solonyň goşgularynda beýan edilipdir. Spartaly Tritiý öz eserlerinde watana bolan söýgi temasyny esaslandyrypdyr. Pindar bolsa Olimpiýa oýunlarynda üstün çykan ýeňiji sportçylary wasp edýän dabaraly goşgulary düzüpdir. Edebiýatyň güýçli derejede ösmegi gönüden-göni Elladanyň syýasy-jemgyýetçilik we ykdsady ösüşi bilen bagly bolupdyr.

Gresiýada ymaratçylyk sungatynyň ýüze çykmagy we ösmegi. B.e.öň. VIII-VI asyrlarda Gresiýada şäherleriň köpelmegi gurluşyk we ymaratçylyk sungatynyň ösmegine ýardam edipdir. Täze döredilen grek koloniýalarynda şäherler belli bir biçiw boýunça: göni köçeli, ýaşaýyş we hünärmentçilik toplumlary, merkezi meýdança we jemgyýetçilik ymaratlarynyň toplумы аýыл-саýыл edilip gurulypdyr. Ellada-da has kuwatly binalar ybadathanalar bolupdyr.

Şäherleri suw bilen üpçün etmeklige aýratyn üns berilipdir. B.e.öň VII asyryň ortalarynda Megarada ilkinji suw geçiriji gurulupdyr. Soňra has kämil suw geçirijiler Korinfde, Afinyda we beýleki şäherlerde gurulupdyr. Somosdaky suw geçirijini gurmak üçin dagyň içini köwip uzynlygy 1 km. çemesi otük (tonnel) gurupdyrlar.

Ymaratçylar jemgyýetçilik jaýlaryny, ylaýta-da Hudaýyň öýi hasaplanýan buthanalary üýtgeşik gelşikli hem kaşaň gurmaga uly üns beripdirler. Netijede, grek ymaratçylyk sungaty uly üstünliklere eýe bolupdyr.

Her bir şäheriň öz medetkär hudaýy bolupdyr. Şäheriň medetkär hudaýynyň ybadathanasy onuň güýjiniň-kuwwatynyň, ösüşiniň görkezijisi hasaplanypdyr. Şeýle binagärçilik toplumu Perikliň döwründe gurulan Afiny akrapoly hasaplanypdyr. Olardan-Egine adasynda parslardan üstün çykylmagynyň hormatyna gurulan ybadathana ýadygärligi, Olimpiýada gurulan Zewsiň ybadathanasy, Posidonda gurulan ybadathana ,grekleriň bina gurluşyk sungatynyň näderejede ösendinine güwä geçýärler. Daş-töweregi sütünler bilen gurşalan ybadathana ymaraty owadan oýma şekiller we heykeller bilen bezelipdir. Ybadathana gurluşygyny kämilleşdirmek ýolunda grek ymaratçylygyndaky order ulgamy diýilýän kemala gelipdir.

Ymaratçylykdaky order ulgamy b.e.öň VII asyrdan Peloponnesiň ösen polislerinde ýüze çykýar we b.e.öň VI asyrdan kämilleşýär. Ol ymaratlaryň dürli bölekleriniň biri-birine berk kybapdaşlygyny, sütünleriň giňden ulanylmagyny, diwarynyň we üçek böleginiň biri-birinden aýyl-saýyl bolmagyny, ymaratyň şekiller we heykeller bilen bezelmegini öz içine alypdyr. Ilkinji ýüze çykan order dori orderi bolupdyr. Bu orderde gurylan ymaratlar birneme pesiräk bolup düýpli hem agyr görünipdir. B.e.öň VI asyrdan ýüze çykan Ioni orderindäki ymaratlar syrdam we ýeňil görünipdir.

Ybadatnaha we beýleki jemgyýetçilik ymaratlaryny bezemekde ymaratçylar heýkelleri ýasamak giňden ulanypdyrlar. Ybadathana haýsy hudaýa bagyşlanan bolsa, onda şol hudaýyň heýkeli hökman oturdylypdyr. Şeýlelikde irki döwürde heýkeltaraşlyk dini häsiýete eýe bolupdyr. Soňra gahrymanlaryň, b.e.öň VII asyrdan başlap bolsa Olimpiýa oýunlarynyň ýeňijileriniň heýkellerini ýasap başlapdyrlar. Heýkelleriň umumy ülnesi-daýaw, gelişikli, gujurly sagdyn hem ýaş erkek adamyny ýalaňaç görnüşde şekillendirmek kemala gelýär. Şeýle heýkele kuros ýa-da Apollon diýipdirler. Heýkeltaraşlykda ikinji bir çeperçilik ülnesi uzyn eşikli dik duran aýal görnüşdäki hudaý aýalyň ýa-da maşgala ojagynyň goragçysy-enäniň şekili bolupdyr.

Greklerde filosofiki nazarýetiň ýüze çykmagy. Grek medeniýetiniň ösüşiniň ýene bir görkezijisi filosofiki nazarýetleriň ýüze çykmagydyr. Irki grek filosofiýasyna naturfilosofiýa diýýärler. Çünki ol hakyky filosofiki garaýyşlar bilen bir hatarda dürli takyk ylymlary-da öz içine alypdyr. Bu döwürüň filosoflary köplenç matematika, astronomiýa ýaly tebigat bilimleri bilen köp meşgullanypdyrlar. Has ösen filosofiýa mekdepleri Kiçi Aziýa Ioniýasynda we Beýik Gresiýada ýüze çykypdyr. Ioniýaly filosoflar Fales, Anaksimandr, Anaksimen dünýäniň gelip çykyşyny tebigy ýol bilen düşündirmäge synanyşypdyrlar. Olar gurşap alan dünýäniň özenini düzýän ilkibaşky jisimi tapmaga synanyşypdyrlar. Fales ähli zat suwdan başlaýar diýse, Anaksimen howany başlangyç hasap edipdir. Anaksimandr bolsa dünýäniň ähli zatlary apeýron diýip atlandyrylýan iň kiçijik böleklerden düzülýär diýen pikiri öňe sürüpdir. Efesli filosof Geraklit hemme zat otdan başlaýar diýip hasap edipdir. Geraklit dialektika diýilip atlandyrylýan, hemme zatlaryň hereketdedigi baradaky filosofiki taglymatyň hem başyny başlaýar. Ol “ähli zat akýar”- ýagny hereket edýär, üýtgeýär diýip aýdypdyr.

Asly Samos adasyndan bolan, Italýadaky Kroton şäherinde ýaşan Pifagor başga filosofiki nazarýeti işläp düzüpdir. Ol dünýäniň esasy, ähli zadyň tertibini maddy zatlar däl-de sanlar, ýagny materiýa bilen baglanyşykly bolmadyk diňe oýuňdaky (ýädyňdaky, pikirindäki) mukdar gatnaşyklary düzýär diýip hasap edipdir.

Irki grek filosoflarynyň nazarýeti dünýäni anyk düşündirmäge synanyşýan ylym bolupdyr. Ol dini düşüňjelerden azat, adamynyň güýjine we başarjaňlygyna ynanmak, ýaşayyşa höwes döretmek ýaly düşüňjelere esaslanypdyr. Umuman irki grek medeniýeti polisiň kemala gelmeginiň kanunalaýyk jemlemesi bolupdyr. Polis ulgamy ilki Peloponnesiň ösen welaýatlarynda, birneme soňarak bolsa Attikada berkarar bolupdyr.

VIII. Grek-Pars uruşlary we onuň netijeleri

Grek-Pars uruşlarynyň sebäpleri we başlanmagy.

Grek-pars uruşlary (b. e. öň 500-449 ýý.) Gresiýanyň nusgawy (b. e. öň V-IV asyrlar) döwrüniň täze taryny açýar. Ol dünýä taryhynyň harby çaknyşygynyň iň köp dowam eden uruşdyr. Grekleriň bu uruşda üstün çykmagy, olaryň diňe bir halkara ýagdaýda güýçlenmegine we abraýynyň artmagyna getirmän, eýsem ýurduň içinde hem sosial-syýasy we ykdysady taýdan hem uly özgerişleriň bolmagyna getirýär. Has dograsy Gresiýada polis gurluşynyň demokratiýalaşmagyna, ykdysadyýetiň we gulçylygyň ösmegine getirýär.

Parslaryň Ahemeni döwleti b. e. öň VI asyrdan emele gelýär. Bu döwleti esaslandyran Uly Kir (b. e. öň 559-530 ýý.) hasaplanýar. Kir uly pars taýpa birleşigine baş bolup, b. e.öň 550-nji ýylda Midiýa patyşalygyny basyp alýar. Midiýa öz garaşsyzlygyny ýitirip ahemenileriň döwletiniň düzümine goşulýar. Midiýa basylyp alnandan soň, parslaryň bu döwleti tiz kuwatlanyp başlaýar. Ahemeniler Ermenistany,

Kappadokiýany we бүтин Kiçi Aziýany, şol anda Lidiýa patyşalygyny hem özlerine tabyn edýär.

Öz döwletiniň çäklerini gündogara giňeltmek biln Kir b. e. öň 538-nji ýylda Wawilony hem basyp alýar we özüni Wawilonyň patyşasy diýip yglan edýär. Ortaýer deňziniň kenaryndaky Alynky Aziýanyň Finikiýa şäherleri uruşsyz Kire tabyn bolýarlar. Ortaýer deňzinden tä Hin derýasynyň kenarlaryna çenli ägirt uly ýerleriň halklary we taýpalary parslar tarapyndan basylyp alynýar. Kir Müsüre ýöriş geçirmäge taýýarlanyp başlaýar, emma öz patyşalygynyň demirgazygynda, Kaspiý deňziniň gündogar kenarlaryny eýelap oturan sak hem-de massaget taýpalary bilen bolan söweşde ýenilip, özem heläk bolýar.

Müsür basyp alan Kiriň oruntutary Kambis(b. e. öň 530-522 ýý.) Peleuzin eteginde bolan söweşde (b. e. öň 525 ý.) ol iň soňky Müsür faraony Psammetih III goşunyny derbi-dagyn edýär we Memfis şäherini gabaýar. Memfis eýelenenden soň Müsür uly Pars döwletiniň düzümine goşulýar. . Müsür halkynyň soňky garşylyk görkezmeleri ýarag güýji bilen basylyp ýatyrylýar.

Kambis ölerden soň Pars döwletinde tagt üstünde ýiti göreş başlanýar, şonuň bilen bir wagtda parslar tarapyndan basylyp alnan welaýatlarda hem garaşsyzlyk ugrunda gozgalaňlar başlanýar. Bu göreşde Gistapsyň ogly Dariý I (521-486 ýý.) ýeňiji bolup çykýar. Dari I gozgalaňlary basyp ýatyrýar. Oňa öz häkimligini berkidip, pars ýerlerini has hem giňeltmeklik başardýar.

Pars patyşasynyň geýinişi

Pars döwletinde ýokary, çäklendirilmedik häkimlik patyşa degişli bolýar. Ol parslaryň baş hudaýy bolan Ahuramazdynyň ogly hasap edilýär. Patyşanyň köşk

hyzmatkärleri bilen doldurylan köşk, döwleti dolandyryş ulgamynyň merkezine öwrülýär. Patyşa häkimliginiň kuwatyny görkezmek üçin köşkte uly şowhynlary geçirmeklige aýratyn ähmiýet berilýär. Pars patyşalary has bezemen eşikleri geýipdirler, kelleleine bolsa altyndan täç geýipdirler. Patyşalar halk köpçüligine käýärym görünäýmeseler kän bir görünmegi halamandyrlar.

Patyşanyň ýanyna diňe alty sany begzadalar hasap bermezden girmäge hukuklary bolupdyr. Pars goşunlarynyň in saýlama esgerleriniň on müňisi “ölmez-ýitmezler” diýilip atlandyrylýan urşujylar patyşany gorap saklapdyrlar we harby ýörişlerde penakärlik edipdirler. Olaryň 1-nji müňligi diňe pars begzadalaryndan düzülip, olar patyşanyň şahsy goragçylary bolup gulluk edipdirler. Olaryň galanlary Eýranyň dürli taýpalaryndan we elamlylardan düzülipdir. Olara “ölmez-ýitmezler” diýilýänliginiň sebäbi bolsa, eger-de bu goşun bölüminden biri heläk bolan ýagdaýynda onuň ýerine hökman bir esger goşulypdyr, şonuň üçin bu goşun bölümi hemişe onmüňligine saklanyp gelipdir. Patyşa daşyndaky gurşap ýörenlerden özüne maslahatçylar, ýerli häkimleri, serkerdeleri we emeldarlary belläpdir.

Basylyp alnan ýurtlarda gozgalaňlaryň önüni almak üçin goşun bölümleri ýerleşdirilipdir. Adatça olar dürli halklaryň wekillerinden düzülipdir. Emma köplenç halatda olarda ýerli ilatyň wekilleri bolmandyr. Sebäbi ol goşun esasan ýerli halkyň gozgalaňyny basyp ýatyrмага niýetlenilipdir. Mysal üçin, pars patyşalary Müsürde 10-12 müňden ybarat goşuny ýerleşdiripdirler. Takmynan şonca möçberdäki urşujylar Wawilonda hem saklanypdyr.

Dariý I Ahemeniler döwletinde welaýatlary dolandyrmagyň täze ulgamy girizýär. Berk döwlet dolandyryş ulgamynyň döredilmegi ahemenilere basylyp alnan ýurtlaryň üstünden gözegçilik etmäge, salgyt ýgnalyşyny tertibe salmaga we goşunyň sanyny artdyrmaga mümkinçilik berýär. Pars

döwletiniň бүtin ýerleri 20-sany satraplyga (welaýatlara) bölünýär. Satraplyklar indi Eýranyň düzümine girýän ozalky özbaşdak döwletleriň çäklerinde döredilýär. Olaryň başynda patyşa satraplary (patyşalygy goraýjy-häkimler) goýlupdyr. Satrap wezipesi Kiriň, Kambisiň we Dariniň dolandyran ilkinji ýyllarynda hem bolupdyr.

Emma ozal satrap wezipesi gadymy Assiriýa we Midiýa imperiýalaryndaky ýaly ýerli ilatdan bolan adamlar bellendir. Indi satrap wezipesi diňe parslardan bolan beglere berlipdir. Olara diňe raýat

häkimligi ynanylypdyr. Satrap öz welaýatynda hojalyga ýolbaşçylyk edipdir, kazyýet işini amala aşyrypdyr, salgyt ýygnaýdyr, ýerli emeldarlaryň üstünden gözegçilik edipdir, satraplara mis we kümüş pullary zikgelemäge ygtyýar berlipdir. Parahatçylyk döwründe içerki tertip-düzgüni saklamak üçin satrabyň ygtyýarynda uly bolmadyk harby bölüm bolupdyr. Emma satraplyklarda döwlet goşuny hem ýerleşdirilip, olaryň başynda merkezden bellenen serkerdeler durupdyr, ýöne olaryň satraplara hiç hili garaşly ýeri bolmandyr, olar gös-göni patyşanyň garamagynda bolupdyr. Emma kä-bir satraplar harby serkerdelere garaşly bolupdyrlar, beýlekileri harby häkimligi hem ýöredipdirler. Satrabyň gulluk möhleti çaklandyrylmamdyr. Satraplyk derejesini diňe bir uly satraplyklar saklaman, eýsem şol satraplaryň düzümine girýän ownuk sataplar hem şol derejäni görteripdirler. Satraplaryň we harby serkerdeleriň üstünden gözegçilik etmek üçin hem-de her welaýata patyşanyň elinden alýan permanlaryny satraplara we serkerdelere ýetirmek üçin kätipleri iberipdirler. Patyşa kätipleri satrabyň häkimliginde bolýan zatlary patyşa ýetirip durmaly bolupdyr. Mundan başga-da satraplaryň, serkerdeleriň we „patyşa kätipleriniň“ üstünden gözegçilik etmek üçin, patyşanyň köp sanly içalylar topary işläpdir.

Öz içerki awtonomiýasy bolan ýurtlar uly satraplyklara goşulypdyrlar. Olar iň çetdäki etraplar bolansoň pars

hókümdarlary olaryň içerki işlerine kân bir goşulşyp durmandyrlar, olaryň üstünden diňe ýerli patyşalaryň (Kipr, Finikiýa şäherleri, Kilikiýa), hanlaryň we taýpa serdarlarynyň (efiopiýalylar we başgalar) üsti bilen dolandyrypdyrlar. Patyşanyň Suzydaky merkezi dolandyryş gurama meňzeş edaralar satraplyklarda-da döredilipdir. Olarda köp sanly emeldarlar, mürzeler, kazyýet işlerini alyp barýan sülçiler, salgyt ýygnaýjylar, jarçylar gulluk edipdir.

Bu uly hem çylşyrymly döwlet dolandyryş ulgamynyň merkezi, patyşanyň bolýan we döwletiň paýtagty hasaplanýan Persapol we Suzy şäherleri bolupdyr. Pars döwletiniň ähli welaýatlaryny birikdirýän ýollar çekilipdir. Bu täze çekilen ýollar merkezden ýerlere goşun çekmekligi hem ýenleşdiripdir. Ol ýollaryň iň ähmiýetlileriniň biri-de „patyşa ýoly“ diýilip atlandyrylýan ýol bolup, ol Suzy, Sardy we Efes şäherlerini birleşdiripdir. Bu ýollaryň her 20-30 kilometrinde duralgalar gurlyp, olarda taýýar patyşa hat äkidijileri we atlar saklanypdyr. Has zerur habarlary wagtynda ýetirmek üçin, bir duralgadan ikinji duralga çenli-estafeta arkaly habar berlipdir. Gerodotyň habar bermegine görä iberilýän habarlar, Sardy şäherinden Suza çenli alty günde ýetirilipdir.

Parslar döwlet edaralarynda esasy orny eýeläpdirler. Olaryň ellerinde raýat we harby wezipeler jemlenipdir, ol wezipeler tabyn edilen ýurtlarda hem parsalaryň ellerinde jemlenipdir.

Pars döwletiniň sosial-ykdysady esaslary özüniň dürli bilen tapawutlanypdyr. Kiçi Aziýada, Elamda, Wawilonda, Siriýada, Finikiýada we Müsürde Ahemenileriň uly döwleti emele gelmezinden ön özleriniň dowlet mekdepleri-institutlary bolupdyr. Emma bu döwletiň düzüminde ykdysady taýdan ösen ýurtlardan başga-da ýaňy urug gatnaşyklarynyň dargaýan döwrüni başdan geçirýän çarwa arap, skif we beýleki taýpalar hem bolupdyrlar. Şonuň üçin, bu uly Pars döwletinde hukuk ulgamynyň we institutlarynyň dürli görnüşleri işläpdir.

Hunärmenler gadymy kanunlar ýygnyndylaryny öwrenipdirler, dürli ýurtlarda hereket edýän kanunlar bir tertibe salnypdyr.

Parslarda önden gelýän adaty hukuklar soňra patyşanyň esasy kanunlaryna öwrülipdir. Patyşa iň zerur işleri çözmek üçin täze kanuny girizip, kazyny täzedan belläp bilipdir. Parslaryň hukuk ýaşayyş durmuşlarynda ýedi urugyň wekillerinden ybarat düzülen patyşa geňeşiniň tutýan orny has-da uly bolupdyr.

Salgyt ulgamynda geçirilen özgertmeler. Kiriň hem Kambisiň döwründe tabyn edilen ýurtlar patyşa sowgat getirmek bilen çäklenipdirler. Şoňa görä-de Dariý I b. e. öň 519-njy ýylda täze salgyt düzgünini girizýär. Täze düzgün boýunça her bir satraplyk belli bir möçberde kesgitli pul salgydyny tölemäge borçly edilipdir. Salgyt tölemekden diňe agalyk edijiler bolan parslar boşadylypdyr.

Parslara tabyn halklardan bir ýylda ýygnaýan salgydyň umumy möçberi 7740 wawilon talantyna (232 tonna golaý) barabar kümüş bolupdyr. Bu salgydyň köp bölegi ykdysady taýdan has ösen: Kiçi Aziýa, Wawilon, Siriýa, Finikiýa we Müsür ýaly ýurtlaryň halklary tarapyndan tölenipdir. Salgyt pul görnüşinde ýygnaýlypdyr. Nagt puly bolmadyk adamlar öz ýerini we beýleki emläklerini ýa-da maşgala agazalaryndan birini girewine goýup süýthorlardan pul karz almaga mejbur bolupdyrlar. Kähalatlarda bolsa öz çagalaryny hem bergidarçylyk gulçulygyna goýmaly bolupdyrlar.

Oňat ýollaryň gurulmagy söwda gatnaşyklarynyň ösmegine ýardam

Ahemenileriň altyndan guýlan darygy edipdir. Alys-çalyşy ýeňletmek üçin, pul özgertmesiniň zerurlygyny ýüze çykypdyr. B.e.öň 517-nji ýylda Dariý I döwletiň hemme ýerleri üçin ýeke-täk pul birligini girizýär.

Onuň esasynda agramy 8,4 gr. bolan darik diýlip atlandyrylýan gyzyly teňňe durupdyr.

Pars daryklary söwda aýlanyşygynda köp asyrlap dünýäniň bazarlarynda esasy pul bolup hyzmat edipdir. Ondan başga-da agramy 5,6 gr. kümüş pullar girizilipdir. Kümüş pullar söwda dolanyşygynda esasy ulanylýan pul bolupdyr. Olar esasan Kiçi Aziýa ýurtlarynda zikgelenipdir. Ownuk pul birligi hökmünde mis pullar hem göýberlipdir. Gyzyly pul diňe ýurduň paýtagtynda patyşanyň buýrugy bilen zikgelenipdir. Satraplyklara we şäherlere kümüş hem mis pullary çykarmaga ygtyýar berlipdir. Pullaryň hemmesinde pars patyşasynyň şekili ýerleşdirilipdir.

Kümüş pullar harby ýörişler wagtynda hakynatutma goşun bilen hasaplaşmak üçin pars köşklerinde, Kiçi Aziýanyň grek şäherlerinde, şeýle-de awtonom şäherlerde we ýerli patyşalaryň köşklerinde zikgelenipdir. Emma b. e. öň VI-V asyrlarda Pars patyşalygynyň köp ýurtlarynda, Egeý deňzindäki ýurtlarda, Sisiliýadan başlap бүтін Ortaýer deňziniň gündogar kenaryndaky şäherlerde, tä Müsüre çenli ýurtlarda söwda aýlanyşygynda grekleriň kümüş teňňeleri esasy orny eýeläpdir.

Hatda Wawilonda hem zikgelenen teňňeler uly möçberde ulanylmandyr, olar diňe grek şäherleri bilen söwda etmek üçin peýdalanylypdyr. Döwlete degişli gymmat bahaly metaly zikgelemek diňe patyşanyň ygtyýarynda bolupdyr. Olaryň köp bölegi diňe guýma görnüşinde saklanypdyr. Döwlete salgyt hökmünde gelýän pullar onlaça ýyllaryň dowamynda patyşanyň gaznasynda saklanyp, olar aýlanşykdan aýrylypdyr. Olaryň diňe az bölegi hakynatutma esgerler bilen hasaplaşmak üçin, köşk işgärlerine ýa-da dolandyryş edaralaryndaky işgärlere iş haklaryny tölemek üçin yzyna, aýlanşyga göýberilipdir. Şonuň üçin, söwda aýlanşygynda zikgelenen pullar ýetmändir. Bu ýagdaýlar haryt-pul aýlanşygyna uly zyýan edipdir. Bu bolsa adamlary önüm bilen hasaplaşmaga ýa-da öndürilýän önümler bilen çalyşmaga mejbur edipdir. Önüm görnüşindäki salgytlar

dürli-dürli bolupdyr. Olar galla, iýmiş,, bedewler, altyn hem-de kümüş gaplar bilen hasaplaşylypdyr. Mysal üçin, Kappadokiýa pul salgydyndan daşgary 150-sany at, 2 müň sany gatyr, 50 müň goýun bermeli bolupdyr. Lidiýa bolsa olardan iki esse artyk salgyt tölemeli bolupdyr..

Pars patyşalygynyň kuwwaty goşuna bagly bolupdyr. Goşunyň özenini parslar hem midiýalylar düzüpdir. Olar 20 ýaşdan başlap harby gulluga çekilipdir. Pars patyşalarynyň alyp baran uruşlarynda, döwletin gündogar sebitinde ýaşayan eýranlylaryň ähmiýeti has uly bolupdyr. Aýratyn hem Orta Aziýanyň sak taýpalary ahemenileri, hemişelik hereket edýän sap atly peýkamçylar bilen üpjün edipdirler. Emma harby bölümlerde, möhüm strategiki ýerlerde, galalarda ýokary harby wezipeleri diňe parslar eýeläpdirler.

Dariý I harby ýörişleri. Grek-pars urşunyň başlamagy. Goşun atly hem pyýada esgerlerden düzülipdir. Atly goşunda tanymal adamlar gulluk edipdirler. Pyýada goşun daýhanlardan hem hünärment adamlardan düzülipdir. Pars goşunlarynyň esasy ýaragy peýkam bolupdyr. Atly esgerin demirden naýzasy, бүрүнçден galkany we iki sany demirden ýasalan peýkam bolupdyr. Goşunyň bu iki görnüşiniň bilelikde hereket etmegi parslara köp uruşlarda uly ýeňiş getiripdir.

Dariý I dolandyran döwründe Ahemeniler döwleti özüniň gülläp ösýän döwrüni başdan geçiripdir. Dariý I häkimiýeti berkidip, uly özgertmeleri amala aşyryp, döwletin ýerlerini giňeltmäge başlaýar. B. e. öň 517-nji ýylda parslar Hindistanyň demirgazyk günbatar çäklerini eýeleýärler. Şol bir wagtyň özünde Egeý deňziniň içindeki adalary basyp almaklyk başlanýar. Bu ýerde Samos adasynda güýçli hem baý döwlet ýerleşipdir. Bu ada hem parslar tarapyndan b. e. öň 517-nji basylyp alynýar. Dariý I b. e. öň 516-njy ýylda uly harby gämileri toplaý, Gara deňziň kenarlaryna tarap ugraýar. Onuň günorta kenarynda ýaşayan dürli taýpalar we grek şäherleri hiç

hili garşylyk görkezmän parslara tabyn bolýarlar. Skifler hem Dariý I uly goşuny bilen açyk şoweşe girip bilmändirler we yza sähra ýerlerine çekilipdirler.

Dariý I döwründe yzygiderli alnyp barylan uruşlaryň netijesinde parsalaryň uly döletiniň serhetleri gündogarda Hind derýasyndan başlap günbatarda Egeý deňzine, demirgazykda Ermeni ýurdyndan başlap günortada Nil derýasynyň birinji bosagasyna çenli uzalyp gidipdir, Netijede Ahemenileriň döwleti b. e. öň VI asyryň ahylrlaryna çenli dünýäniň in uly döwletine öwürlip, onlarça halklary bir döwletiň düzümine birikdiripdir.

Kiçi Aziýany parslar basyp almazyndan ozal grek şäherleri lidiýa patyşalygyna garaşly bolupdyr. Emma bu garşylyk grekler üçin juda bir agyr bolmandyr. Lidiýa patyşalygynyň öz harby gämisi bolmansoň, deňiz söwdasy Kiçi Aziýanyň grek şäherleriniň elinde bolupdyr. Emma Kiçi Aziýanyň parslar tarapyndan basylyp alynmagy(b. e. öň 546 ý.) bilen grek şäherleriniň ýagdaýy düýpgöter üýtgapdyr. Lidiýa patyşalygy Kir tarapyndan derbi-dagyn edilenden soň, grek şäherleriniň garşylyk görkezmekleri hem tiz basylyp ýatyrylýar. Olaryň kömek sorap Sparta ýüz tutmaklary hem netijesiz galýar. Netijede Kiçi Aziýanyň grek şäherleri yzly-yzyna parslara tabyn bolmaga mejbur bolýarlar. Tiz wagtdan parslar Samosy hem basyp alýar (onuň hökümdary Polikrat öldürilip, özi bolsa agaja çüýlenýär), onuň töweregindäki adalar hem tabyn edilýär we parslar Gellespontda ornaşýarlar. Şeýlelikde greklere söwda etmäge in amatly bolan Gara deňiz kenarynyň welaýatlary hem parsalaryň gözegçiliginde galýar. Üstesine-de parslar grekleriň söwdada esasy duşmany bolan finikiýalylaryň söwda işlerini goldapdyrlar, olara egilşik edipdirler.

Kiçi Aziýanyň grek şäherlerinde öz agalygyny berkitmek üçin parslar bu şäherleriň içki durmuşlaryna goşulyşyp başlapdyrlar, olara ýerli emeldarlardan bolan öz adamlaryny häkimlige goýmaga çalyşypdyrlar. Bu hökümdarlar bolsa öz

gol astyndaky şäherlerdäki demokratik hereketleri zabunlyk bilen basyp ýatyrypdyrlar.

Wakalaryň mundan beýläk ösmegine Dariý I b. e. öň 513-514-nji ýyllardaky Frakiýanyň üsti bilen Günbatar we Demirgazyk Garadenžine- skiflere garşy ýörişiniň ähmiýeti hem ýetipdir. Pars patyşasy Frakiýanyň we galla baý garadeniz kenarlaryny eýelemäge ymtylypdyr. Patyşanyň bu maksady amala aşýan ýagdaýynda parslaryň Gellespontyň kenarlarynda we kiçiaziýadaky grek şäherlerinde parslaryň agalygyny berkitmäge ýardam edip biljekdi hem-de olaryň materik Gresiýasyna täsirini berkitjekdi.

Bu ýörişe dürli taýpalardan ybarat guryýer goşuny gatnaşýar. Samossly grek, arhitektör Mandrakol Bospordan ýewropa tarapyna pars goşuny geçürýaly köpri gurup berýär. Dunaýdan geçürýaly hem ýene-de köpri salynýar. Dariý I ony goramaklygy ýörişe gatnaşýan greklere tabşyrypdyr.

Skif ýerlerine çozup giren pars goşuny uzak ýörişe taýar däl, galyberse-de skifleriň atly goşuny parslary ýurduň içindäki çöllüklere çekip olara rahatlyk bermändirler. Parslar skifleriň boşadyp giden obalarynyň üsti bilen geçip, olaryň esasy güýjine düş gelmändirler. Gerodotyň ýazmagyna görä ýöriş iki aýa çekipdir. Ktesiý bolsa 15 günlük ýöriş barada gürrüň berýär. Skifleriň bu uruş usuly pars goşunyny agyr ýagdaýa salýar, goşuny çörek bilen üpjün etmeklik kynlaşyp, aşlyk başlanýar. Netijede, Dariý I ýaraly we keselli esgerlerini taşlap yza gaýtmaga mejbur bolýar.

Şeýlelik bilen, Dariý I skif ýörişi doly şowsuz tamamlanýar. Bu ýagdaý parslaryň harby abraýyny öz golassyndaky halklaryň içinde peseldip, ýurduň dürli ýerlerinde uly kynçylyklary döredipdir. Emma Megabaz serkerdäniň ýolbaşçylygynda Frakiýada galdyrylan goşun, ol ýerdäki taýpalary özlerine tabyn edipdir. Parslaryň agalygyny Frakiýa bilen goňşy Makedoniýa patyşasy Aminta I hem ykrar etmeli

bolupdyr. Indi Balkan Gresiyasyny basyp almak üçin parslara ýol açylypdyr.

Grek şäherleriniň özara alyp baran uruşlary bu meseläniň çözmegini ýeňilleşdirýär. Parslar grekleriň içki işine gatyşmaga başlaýar. Mysal üçin, haçanda Sparta Afina garşy urşa başlanda Klisfen parslara kömek sorap ýüz tutýar hem-de Afinaň üstünden parslaryň agalygyny ykrar etmäge we olara “ýer we suw” bermegi wada berýär.

Grek-pars uruşlarynyň aýgytly döwrüniň (500-478 ýý.) wakalary Gerodotyň “Taryh” atly işinde beýan edilýär. Gerodot uruşdan soňky döwürde ýaşan hem bolsa, onuň urşa gatnaşan adamlar bilen gürründeş bolmaga mümkin-çiligi bolupdyr. Gerodot söweşiň bolan ýerlerini baryp görüpdir, dilden maglumat ýygnaýdyr, gahrymanlaryň hormatyna dikilen ýadygärlikler bilen we käbir resminamalar bilen tanşypdyr. B.e.ö. V asyryň ortalarynda uruş hereketleriniň gidişi barada Fukiditiň işlerinde maglumat berilýär. Şeýle hem Eshiliň “Parslar” atly tragediýasynda, Aristoteliň Afiny politiýasy eserinde maglumat berilýär. Köp sanly harby we syýasy işgärleriň terjimehalyny ýazan Plutarhyň işinde, grek-pars urşunyň gahrymanlary Femistokl, Aristid, Kimon barada maglumat berilýär. Uruş barada b.e.öň V asyra degişli bolan az sanly ýazgy ýadygärliklerinde hem maglumatlar bar.

Grek-pars uruşlarynyň başlanmagyna birnäçe ýagdaýlar sebäp bolýar. Ahemeniler döwletini esaslandyran Kir II döwründe, grek-pars uruşlary şineläp başlaýar. B.e.öň 546-njy ýylda Kir II tarapyndan Lidiýa patşalygy basylyp alynýar. Şonuň bilen birlikde ozal Lidiýa patşalygyna degişli bolan Kiçi Aziýada ýerleşýän grek şäherleri parslaryň gol astyna düşýär. Kiçi Aziýanyň günbatarynda ýerleşýän grek-şäherleri özläriniň, Lidiýa hökümdarlarynyň döwründäki şertleri üpjün edilse Kir II-niň hökümdarlygyna tabyn bolýandygyny duýdurýarlar. Emma Kir II Miletde başga şähere eglişik etmek işlemeyär. Tiz wagtda Miletde hem parslaryň dikmesi oturdylýar. Parslar

tabyn edilen grek şäherlerini dürli tarapdan gysyp başlaýar. 1) Grek şäherlerinden alynýan salgyt öňkisi (Lidiýa patşaňky) bilen deň bolupdyr. Ýöne şol pullar öňki ýaly dolanyşyga goýberilmän pars hökümdarynyň hazynasynda öli baýlyga öwürilipdir. Bu bolsa Grek şäherleriniň söwda işini gaty çäklendiripdir. 2) Tabyn edilen şäherleriň ilaty gurluşyk işlerinde işledilipdir, kähallatlarda Suza we Persepola hem iberilipdir. Harby ýörişlere hem gatnaşmaly bolupdyrlar. Şäherleriň hökümdarlary pars dikmeleri bilen çalşyrypdyr. Pars patşasy Dariý I döwründe parslar Frakiýa kenarlarynda ornaşýarlar. Dariý I skiflere garşy ýörişde uly şowsuzlyga uçaýar, ýöne Miletli tiran Gistiý we onuň tarapdarlarynyň kömegi ol bilen halas bolýar. Şeýle-de bolsa, parslar Bospor we Gellespont geçelgelerini eýeleýärler, Gresiýa suw ýoly bilen galla we agaç gelmesi kesilýär. Parslar üçin Balkan Gresiýasyna ýol açylýar. Uruş howpy açyk duýulyp başlaýar. Bu döwürde Gresiýada ýagdaý çylşyrymlydy. Grek polisleriniň köpüsi parslar bilen urşa döwtalap däldiler. Şu meselede birnäçe toparlar peýda bolýar. Polisleriň birentegi parslardan gorkup, onuň bilen uruşmazlygyň tarapdarydy. Ikinji bir topar (esasan ekerançylyk bilen meşgullanýan polisler) hem uruşmazlygyň tarapdarydy. Üçünji bir topar, polisler öz içki uruşlarynda parslardan kömek isleýärdi. Diňe ykdysadyýetinde söwda esasy orun tutýan we gündogar bilen deňiz söwdasy ähmiýetli bolan polisler uruşuň tarapdarlarydy. Uruşyň tarapdarlarynyň esasy daýanjy Sparta bilen Afiny polisleridi.

Şu döwürde hem Kiçi Aziýadaky grek şäherlerinde parslara garşy gozgalaň başlanýar. Miletli wagtlaýyn dolandyryýan Aristagor parslaryň ynamyna girmek üçin Egeý deňzindäki Naksos adasyna ýöriş edýär. Onuň ýolbaşçylygynda pars gämileri şowsuzlyga uçaýar. Özüne jeza berilmeginden gorkan Aristagor grek şäherlerini gozgalaň çagyýar. Miletlileriň kömek sorap ýüz tutmasyna, Balkan Gresiýasyndan diňe Afiny we Eretriýa seslenýär. Milete kömek üçin Afiny 20

triýer, Eretriýa bolsa 5 triýer iberýär. Gozgalaňçylar kömek gelmegi bilen işjeň herekete başlaýar. Olar b.e.öň 499-njy ýylyň tomsunda öňki Lidiýa patşalygynyň paýtagty Sardy şäherine ýöriş edýärler. Şäherde ýangyn bolup ýerli ilatyň mukaddes hasaplaýan ýeri – Kibelýa buthanasy ýanýar. Bu bolsa ýerli ilatyň greklere garşy aýaga galmagyna sebäp bolýar. Grekler Sardydan çykyp gidýärler, afinylylar öýlerine gaýdýar. Efesiň eteginde bolan söweşde grekleriň ýeňilmegine seretmezden gozgalaň güýjeýär. Gozgalaňa Wizantiýa Kariýa we Kipr adasy hem goşulýar. Grekleriň arasynda agzybirlik bolmandyr. Bu bolsa parslara grek şäherlerini ýeke-ýekeden eýelemäge mümkinçilik beripdir. Ilki Kiprde, soňra Propontidada we Gellespontda gozgalaň basylyp ýatyrylýar. Göreşi Milet Erjel dowam etdirýär. Aristagor ýeňişe ynamyny ýitirip Frakiýa gidýär, tiz wagtdan ol şol ýerde hem ölýär. Gozgalaňçylaryň arasynda agzalalyk güýçlenýär. Haçanda b.e.öň 497-nji ýylda Lada adasynyň ýanynda bolan deňiz söweşinde Samosly we Lesboslylar söweşi taşlap gidýärler. Netijede söweş pars gämileriniň doly ýeňişi bilen tamamlanýar. Şunuň bilen Miletin hem ykbaly çözülýär, b.e.öň 495-nji ýylda parslar Miletin diwarynyň düýbini köwüp ony ýumurýarlar we şähere girýärler. Şäher tozdurylýar, köp adam gyrylýar, münlerçe aýallar we çagalar gul edilip satylýar. Lesbos, Hios, çTenedos adalary we beýleki grek şäherleriniň hem ilaty gulçulyga satylýar. Ioni şäherleri tozýar. Şondan soň parslar bilen çaknyşyk indi gönüden-göni açyk urşa ösüp geçmelidi. ý Munuň üçin bolsa iki tarapda hem ýeterlik sebäpler ýüze çykypdy.

Mardoniniň, Datisiň we Artafeniň harby ýörişleri.

Kiçi Aziýadaky gozgalaňy basyp ýatyrandan soň Parslar Balkan Gresiyasyna ýörişe taýarlanyp başlaýar. B.e.öň 493-nji ýylda Dariý I ýegeni we giýewisi Mardoniy uly gury ýer goşuny we deňiz gämileri bilen ýörişe ugraýar. Mardoniy Gellespont geçelgesinden geçip Frakiýanyň kenarlary bilen

günbatara hereket edýär. Ýolda daýanç berkitmeleri döredilýär, olarda ätiýaçlyk üçin azyk we ot-ıým saklanypdyr. Kābir frakiýa taýpalary garşylyk hem görkezipdirler. Makedoniýanyň patşasy Aleksandr parsalary dostlukly garşylap, olra tabyn bolýar. Haçanda pars gāmileri Halkidikanyň günorta kenarynda Afon burnunyň ýanyna ýetende deňizde güýçli tupan başlap pars gāmileri weýran bolýar, 300-den gowrak gāmi helāk bolýar. Pyýada goşuna hem frakiýalylyar uly zyýan ýetirýärler. Netijede ýöriş şowsuz bolup, Mardoniý yzyna dolanmaga mejbur bolýar. Ýöne bu şowsuzlyk parslaryň ünsüni sowup bilmeýär. B.e.öň 492-nji ýylda Dariý I özüniň tabynlygyndaky ähli kenarýaka şäherlere gāmi gurup, Kiçi Aziýanyň kenarlaryna ugratmagy buýurýar. Gresiyanyň dürli şäherlerine “ýer we suw” bermegini talap edip pars ilçilerini iberýar. Bu talabyň ýerine ýetirilmegi Dariý I tabyn bolmagy aňladýardy. Afinyda we Spartada pars ilçileri öldürilýär. Bu bolsa olaryň garaşsyzlyk üçin göreşjekdigini aňladýar. Saronik aýlagynda ýerleşýän, güýçli gāmisi bolan Egina parslara tabyn bolmaga mejbur bolýar. Ol Afina golaýdy we onuň duşmanydy. Şonuň üçin, Afiny Spartanyň kömek bermegi bilen Eginadan göztussag almagy başarýar we Eginany bitaraplaşdyrýar. Pars ilçilerini guýa taşlap öldüren Spartalylyar, günäsini ýeňletmek üçin ölümünü boýnuna alan birnäçe tanimal adamlar Persiýa iberilýär. Ýöne Dariý I olary kabul etmeýär. B.e.öň 490-njy ýylda täze ýöriş başlanýar. Ähli goşun gāmilere ýüklenýär, atlary äkitmek üçin ýörite gāmiler gurulýar. Bu gezek goşuna baştutan edilip Datis we Sardyň satrapynyň ogly Artavern belleniýär. Olar bilen ýörişe birwagtky afinyly tiran Gippiý hem ugraýar. Flot Kiçi Aziýadan Egeý deňiziniň adalarynyň üsti bilen Ýewbeýa tarap ugraýar. Delos adasynda parslar ilaty zat degmejegini yglan edýärler. Naksos adasy eýelenip ilaty gulçulyga satylýar. Köp şäher söweşsiz tabyn bolýar. Ewbeýa adasy eýelenip, ol Attika çozmak üçin amatly ýere öwrülýär. Adada Eretriýa şäheri ugrunda söweş bolýar, şäheriň

goraýjylarynyň arasynda agzalalyk döreýär. Dört müň afinyly kleruhlar şäherden çykyp gidýär. Parslar hüjüm edip şäheri eýeleýär. Şäher tozdurylýar, ilaty gulçuluga satylýar. Ewbeýadan Attika ugran pars gämileri Gippiniň maslahaty bilen Saronyk aýlagyna dälde, demirgazyga Mora fon düzlüğine baryp düşýär. Afinylylar derrew ýörişe çykýar we Sparta çapar iberýär. Çaparyň 200 km ýoly iki günde geçeni biderek bolýar. Spartalylar gadymy dini-däbe görä, 10 günden soň ýörişe çykyp biljegini aýdýarlar. Şeýlelikde, parsalaryň garşysyna afinylylaryň özleri söweşmeli bolýar. Diňe Plateýa şäherinden 1000 adam kömege gelýär.

B.e.öň 490-njy ýylyň 13-nji sentýabrynda Afinydan 40 km uzaklykdaky Marafon jülgesinde grekler bilen parsalaryň ilkinji uly çaknyşygy bolup geçýär. Afiny goşuny 10000 afinyly we 1000 plateýalydan ybarat bolup, esasy serkerde edilip Miltiad belleniýär. Sebäbi ol uzak wagt parslar bilen bile bolup, olaryň uruş tilsimlerine beletdi. 13-nji sentýabr günü Spartalylar ýörişe çykýar, parslar bolsa entek kömek gelip ýetmänkä esasy zarba urmak maksady bilen atly goşuny gämilere ýükläp Afina tarap ugradýar. Bu ýagdaý bir ýol bilen Miltiada mälum bolýar. Ol amatly pursatdan ýerlikli peýdalanýar. Atly pars goşunynyň ýoklugy grekler üçin uly ýeňillikdi. Parsalaryň san taýdan agdyklygyny nazarda tutyp Miltiad goşunynyň ortasyny gowşak goýup iki gapdaly güýçlendirýär. Urşujylaryna hüjüm başlan badyna aralygy yglaý geçmegi tabşyrýar, şeýdilse parsalaryň peýkamyndan az zyýan ýetjekdi. Söweş grekleriň hüjümi bilen başlanýar. Parslar grekleriň orta toparyny böwüsýär, Ýöne iki gapdaldaky esgerler parsalary ýeňip, böwsüp geçen parsalaryň daşyna aýlanýarlar. Şeýlelikde parslar ysgyndan gaçyp başlaýar, olaryň köpüsine gämilere münip gaçmak başardýar, 7 sany gämi ele düşýär. Şol söweşde parslardan 6400 adam, greklerden 192 adam, şolsanda bir strated we arhont-polemarh Kallimah hem ölýär. Plateýalylar we gullar hasaba alynmandyr. Gämi bilen Afina tarap giden

goşun şähere golaýlanda, Miltiad hem esgerleri bilen gelip yetiýär. Pars gämileri Afina hüjüm edip bilmän yzyna dolanýar. Şeýlelikde Marafon jülgesinde bolan söweşde grekler ajaýyp ýeňiş gazanýar. Parslar üçin bu ýeňliş däl, diňe başa barmadyk synanşyk hasaplanýardy. Şonuň üçin, uruş howpy öňküligine saklanyp galypdy.

Kserksiň Gresiýa ýörişi. Marafon söweşinden soň parslar, on ýyllap Gresiýa garşy ýöriş etmeýär. Ahemeniler döwletinde içki tolgunşyklar güýçlenýär. Müsürde, Wawilonda gozgalaňlar bolýar, üstesinde b.e.öň 485-nji ýylda Dariý I aradan çykýar. Onuň ýerine tagta çykan ogly Kserkse (b.e.öň 485-465 ýý.) tagta çykyp we tolgunşyklary ýatyrmak üçin birnäçe ýyl gerek bolýar. Ýurdy doly eline alandan we berkleşenden soň Kserks ýene-de Gresiýa garşy ýörişe taýýarlanylýp başlaýar. Gresiýada gürrüňi edilýän döwürde wakalar şeýleräk barýardy. Marafon söweşden soň afinylylar parslara kömek beren grek şäherlerini jezalandyryp başlaýarlar. Marafon söweşiniň gahrymany Miltiad Paros adasyna garşy söweşde şowsuzlyga uçraýar we suda berilýär. Sud onuň hyzmatyny nazarda tutup aklaýar, ýöne 50 talant möçberde jerime tölemeli edýär. Söweşde ýaraly bolan Miltiad tiz wagtda ölýär we jerimäni ogly Kimon töleýär. Afinyda in ukyply we öňdengörüji döwlet işgärleriniň biri bolan Femistokl öňe çykýar. Femistoklyň kakasy ruhany, ejesi bolsa aşaky gatlakdan bolupdyr. Ol her bir işden örän gowy baş alyp çykypdyr, aýratynam öňdengörüjiligi bilen tapa-wutlanypdyr. Onuň başarjaňlygyna, ukybyna öz döwründe taryhçy Fukidid örän ýokary baha beripdir. Femistokl Parslar bilen geljekde uruş boljak-dygyna doly göz ýetiripdir. Özi hem ol parslara garşy uruşda däl, eýsem goňşy Egin tarapdan howpyň öňüni almak üçin hem gerek diýip düşündiripdir. Egininiň şol döwürde güýçli floty bolup, ol Afinyň garşy-daşydy. Femistokl Pireý portunyň hem düýbini tutujy hasaplanýar. Bu portuň gurylmagynyň Afiny üçin nähili ähmiýetiniň bolandygy,

Peloponnes urşy (b.e.öň 431-404 ýý.) döwründe aýdyň bolýar. Flot döretmek işinde Femistokla b.e.öň 483-nji ýylda Lawrion daglarynda baý magdan kâniniň tapylmagy uly kömek edýär. Femistokl halk maslahatynyň üsti bilen şol magdan kâninden gelýän girdeýjini flotyň gurluşygy üçin sarp etmäge rugsat alýar. Netijede b.e.öň 480-nji ýylda Afinyda kuwwatly deňiz floty peýda bolýar. Uly flotyň gurulmagy bilen onda gulluk etmek üçin garyp ilata hem giň mümkinçilik döreýär. Şeýle hem bu ýagdaý Afinyda demokratiýanyň ösüşine itergi berýär.

Şol döwürde Afinyda ikinji bir görnükli döwlet işgäri Aristid gury ýer goşunyny güýçlendirmegiň tarapdary bolupdyr. Onuň sebäbi Aristid ýer eýeleriniň wekilidi we şolaryň bähbidinden ugur alýardy. Femistokla garşy syýasy göreşde ol astyn gelýär we Afinydan kowulýar.

Bu döwre çenli gowy taýýarlyk gören Kserks täze ýörişiň ugruna çykýar. Ol ýörüşe ugramazdan öň güýçli diplomatik işleri ýola goýýar. Köp grek şäherleriniň söweşsiz tabyn bolmagyny gazanýar. Afinyň özünde hem parslara tabyn bolmak meýilleri güýçlenýär. Aristokratlaryň döwlet agdarlyşygyny edip parslara boýun egmek isleýän toparynyň dildüwşiginiň üsti açylýar. Şeýle-de bolsa köp grek şäherleri söweşe taýýarlanyp başlaýar. Bu gezek howpyň uludygyna göz ýetiren Sparta hem söweşe taýýarlyk görýär. B.e.öň 481-nji ýylda merkezi Korinfde, Spartanyň baştutanlygynda umumy ellin bileleşigi döredilýär. Soýuzyň harby geňeşi döredilýär. Afinyň kuwwatly floty bolmagyna garamazdan, deňizde we gury ýerde söweşe serkerdelik etmek Sparta tabşyrylýar.

Haçanda Gresiýa Kserksiň ummasyz goşun bilen ýörişe ugrandygy barada habar gelende, Afiny ähli kowulan adamlary yzyna çagyýar. Grekler ilki 10000 esgeri Fessaliýanyň serhetlerine ugradýar. Ýöne Fessaliýada we Makedoniýada grekler üçin howply ýagdaý döreýär. Şonuň üçin, Femistokl parsalary demirgazyk we Orta Gresiýanyň serhedinde garşylamagy ýüregine düwýär. Grekler Fermopil geçelgesini

goramagy karar edýärler. Bu ýerde dag gerişleri deňize gaty ýakyn gelyärdi we parslaryň atly goşuny üçin hereket etmäge mümkinçilik azdy. Şeýle hem bu ýerde Fokidalylar bir wagt fessaliýalylara garşy söweşde goranyş diwarlaryny gurupdy. Sparta patşasy Leonidiň baştutanlygynda 300 spartaly, 1000 periek we bileleşigiň goşun toparlaryndan ybarat bolan 4000 adam Fermopile iberilýär. Leonide ýolda hem urşujylar goşulyp, onuň goşuny 7200 adama ýetýär. Şeýlelik bilen Leonid Fermopilde goranyş guraýar. Şol bir wagtda 271 triýerden ybarat grek gämileri hem Ewbeý adasynyň demirgazyk kenaryna gelyär. Oňa spartaly Ewribiad ýolbaşçylyk edipdir. Afiny gämileriniň serkerdesi Femistokl, agzybirligi saklamak üçin ýolbaşçylygy Ewribiada berýär. Deňizde başlanan söweşlerde parslara üstünlik gazanmak başartmaýar.

Gury ýer söweşine Kserksiň özi ýolbaşçylyk edýär. Onuň az sanly grek goşunyny haýbat bilen boýun egdirjek bolmagy peýda bermeyär. Leonid beýleki dag ýodalarny 1000 adamly fokida esgerleri bilen bekläp söweşe taýýar bolup durýar. Söweş başlaýar, Leonid esgerleri tiz-tizden çalşyp durýar we yzly-yzyna edilýän hüjümleri serpikdirýär. Ikinji gün ahyrlanda Fessaliýaly bir adam parslara dag ýodalarny görkezmegi we olary grekleriň arkasyna geçirmegi boýun alýar. Kserks gije goşunyň bir bölegini grekleriň arkasyna iberýär. Dag geçelgesini goraýan fokidalylar üstüni duýdansyz basdyrýar we çar tarapa gaçýar. Leonid bu işden bihabar galýar. Haçanda ol bu habary eşidende ýanynda spartaly, fiwyly esgerleri we meýletin galanlary alyp galyp beýlekileri goýberýär. Şeýlelikde grekler deň bolmadyk söweşe girýär. Leonid söweşiň başynda ölýär. San taýdan gaty az bolmagyna seretmezden, grekler gazaply garşylyk görkezýärler. Olaryň ählisi wepat bolýar. Spartalylaryň bu gahrymançylygy, parslaryň güýjüniň köp wagtlap saklanmagyna, Attikada täze güýçleriň jemlenmegine, onuň ilatyny göçürlip ýetişmegine mümkinçilik döredýär.

Leonidiň heläk bolandygyny eşiden grek gämileri günorta, Saronik aýlaygna, Salamin adasyna tarap gaýdýar.

Salamin söweşi. Kserks Attika çozup girýär. Afiny eýelenýär, Akropoly goran az sanly grekler wepat bolýar. Ýöne parslar gelmezden oň ilatyň esasy köpçüligi Salamin adasyna we Egina göçüpdi. Grekleriň esasy güýji Istm geçelgesinde jemlenýär. Spartalylar gämileri hem şu ýere geçirmegi talap edýär. Şu ýerde söweşiň iki hili meýilnamasy öňe sürülýär. Femistokl esasy söweşi deňizde geçirmegi teklipl edýär. Spartalylar esasy söweşi Istm geçelgesinde geçirmegi teklipl edýärler. Ahyr netijede Femistoklyň teklibi kabul edilýär. Femistokl parslary öz oýlan meýilnamasy boýunça hereket etdirmek üçin, özüniň wepaly guluny Kserksiň ýanyna iberýär. Iberilen gul Femistoklyň tabşyrygy boýunça Kserks grek gämilerini Salamin aýlagyndan çykmanka gabamagy we üstüne çozmagy maslahat berýär. Kserks öz gämilerini Salamine sürýär. B.e.öň 480-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda Salamin söweşi başlaýar. Bu deňiz söweşine grekleriň 350-380 triýerlerden ybarat gämileri, parslaryň 800 gämisi gatnaşýar. Femistoklyň görkezmesi boýunça grek gämisifloty çalt we okgunly hüjüm edip, söweşi başlaýar. Pars gämileri agyr bolany üçin näbelet ýerlerinde gowy hereket edip bilmeýär. Munuň tersine ýeňil triýerler çalt hereketler bilen pars gämilerini gark edip başlaýar. Grekler söweşde “abordaj we taran” usullaryny ulanýarlar. Salamin söweşi 200-den gowrak gämisini ýitiren pars gämileriniň ýeňlişi bilen tamamlanýar. Grekler 40 triere ýitirýär. Söweş uly ähmiýete eýe bolýar. Deňiz söweşine spartaly Ewribiad ýolbaşçylyk etse-de, ýeňişň hormaty Femistokla berilýär. Spartada ony uly hormat bilen garşylaýarlar, gaýdanda 300 esger ony serhede çenli ugradýar. Spartada entek hiç bir kese ýerli şeýle hormata mynasyp bolmandy. Salamin söweşden soň Kserks öz gämileri biln yzyna gaýdýar. Gresiyada gury ýer goşuny bilen Mardoniý galýar.

B.e.ö 479-njy ýylda Mardoniý ýene Attika ýöriş edýär. Attikanyň ilaty ene Salamine göçýär. Mardoniý Attikany talaýan wagty, neloponnesliler Istmda hereketsiz durýär. Gazaba münen afinylylar, eger peloponnesliler tiz herekete başlamasa, parslar bilen ýaraşyk baglaşjakdyklaryny duýdurýar. Spartalylar Pawsaniniň ýolbaşçylygynda goşun ugradýarlar. Pawsaniý grekleriň birleşen güýçleri bilen Kiferon dagynyň etegine gelýär we Istm geçelgesini bekleýär. Söweş parslaryň ýeňilmegi bilen tamamlanýar, Mardoniý söweşde ölüär. Pars goşunynyň merkezine serkerdelik eden Artabaz goşunyň bir bölegini alyp Wizantiýa geçmegi başaýar. Soňra Grek gämisi Sparta patşasy Leonidiň we afinyly Ksantipiň baştutanlygynda Mikale burnunyň ýanynda pars gämilerini ýene-de ýeňlişe sezewar edýär. Şonuň bilen hem grek-pars uruşlarynyň aýgtyly döwri tamamlanýar. Indi grekleriň özleri hüjüme geçip başlapdyrlar.

Birinji Afina (Delos) deňiz bileleşigi we grek-pars urşunyň tamamlanmagy. Grek-pars urşunyň dowamynda ähli grek goşunlaryna ýolbaşçylyk etmeklik spartalylara degişli bolansoň, olar demokratik hereketleri basyp ýatrypdyrlar we grek polislerini dürli ýollar bilen kemsidipdirler. Şeýle ýagdaýda soýuzdaşlaryň talap etmegi bilen, goşuna ýolbaşçylyk etmek Afinyňyň eline geçýär. Spartaly goşunlar bolsa muňa gahar edip uruşdan çykýar. Gresiyada bu döwürde Afinyň ýolbaşçylygynda Peloponnes bileleşigine garşy durup biljek grek polosleriniň täze bir harby-syýasy bileleşigi döredilýär. Oňa Delos deňiz bileleşigi ýa-da Birinji Afiny deňiz bileleşigi diýilip atlandyrylýar. Bu bileleşik b.e.öň 478-nji ýylda parslardan azat edilen Kiçi Aziýa we Egeý deňizindäki adalaryň polisleriniň birleşmeklerinde emele gelýär.

Bileleşikde esasy orun Afina degişli bolupdyr. Oňa girýän döwletler 100 trier, 10000 pyýada we 1000 atly esger saklamagy karar edýärler. Kiçiräk şäherler diňe pul töläpdir. Töleg (foros) ýygnamak işi Aristide ynanylýar. Köp grek

şäherleri bileleşige zor bilen girizilipdir. Grek-pars uruşlarynyň ahyryna çenli bu harby bileleşik Gresiýanyň V asyr taryhyna, täsir edip bilen kuwwatly deňiz bileleşigine öwrülýär. Afina deňiz bileleşiginiň taryhyny iki döwre bölüp bolar. Onuň birinji döwri (b.e.öň 478-454 ýý.) ýaranlaryň öňünde parsalaryň golastyndaky grek polislerini azat etmeklik bolupdyr. Ikinji döwri Afinanyň bileleşikde ýeke-täk hojaýyn hökmünde öňe saýlanmagy bilen Delos bileleşigini b. e. öň V asyryň ikinji ýarymynda grek dünýäsinde in bir kuwwatly, uly döwlete öwürlmegine getirýär. Şeýlelik bilen b. e. öň V asyryň 30-njy ýyllaryna çenli Gresiýada in uly syýasy bileleşik döräp, onuň düzümine 300-e golaý polisler giripdir.

Afiny bileleşigi Peloponnes bileleşigine garanda has çylşyrymly gurama bolupdyr. Ilki bilen bu bularda bütewi bir maliýa ulgamy döredilip her ýyl polisler tölenmeli (foros) töleglerini öz ykdysady ýagdaýyna görä tölenmeli edilipdir. Baý polisler köp möçberde töleg töläpdirler. Bileleşige polislerden gelýän tölegleriň umumy möçberi her ýylda 460-600 çenli kümüş talanta ýetipdir, her ýylda bileleşigiň gaznasyna 12-den 15,6 tonna gymmat bahaly metal gelipdir. Gresiýanyň şol döwürdäki möçberine görä bu ymmasyz uly baýlyk bolup, 6 aýyň dowamynda 5 müňlik goplit goşuny we 40 müň goşuny bolan 200 sany trier saklamaga mümkinçilik berýän eken.

Forosyň möçberi her 4-ýyldan bir gezek seredilip, kabul edilen möçberdäki tölegler Afiny geliýasynda tassyklanypdyr. Bileleşigiň gaznasy Afinydaky akrapolyň Parfenonda saklanypdyr. Tölegleri jemlemek üçin bileleşigiň ähli ýerleri baş sany okruga-welaýata bölünipdir. Olar: 1. Frakiýa welaýaty Egeý deňziniň demirgazyk kenar ýakasynyň we Ewbeý adasyna girýän adalardan ýygnapdyr; gellespont welaýaty Mramor deňziniň kenarlaryndaky we bogazlarda ýerleşýän şäherlerden ýygnapdyr; adalardan ybarat welaýat Egeý deňziniň adalary giripdir; ioniý welaýaty Kiçi Aziýanyň şäherleriniň uly bölegini

öz içine alypdyr; kariý welaýaty Kiçi Aziýanyň günorta-günbatar ýerlerinde ýerleşýän polisleri özüne jemläpdir. Her welaýatda firosyň gelşine ýörüte gözegçi-rhany we onuň iki sany kömekçisi gözegçilik edipdir. Egerde bileleşigilň agzalarynyň birinden töleg gelmedik ýagdaýynda oňa jerime salnypdyr. Bileleşigin dörän ilkinji döwründe ýygňalan serişdeler bileleşigiň harby gämilerini we halk ýygymyny saklamaga gönükdirilipdir. Delosda geçýän ýygňk bolsa gaznany bölüji hasap edilipdir. B.e.öň 454-nji ýylda parslar howp salýar diýen bahana bilen bileleşigiň gazynasy Delosdan Afina geçirilýär. Bileleşigiň gaznasy Afina geçirlenden soň ýygňalyň serişdelere diňa Afinanyň geliýasy eýelik edip olar serişdeleri bileleşigiň bähbitlerine ulanman eýsem, Afinanyň harby gämileri we afiny goplitleri üçin ulanypdyrlar. Afina ähli gelyň pul serişdelerini diňe öz şäheri üçin, hiç kimden atýaç etmän, bileleşige girýän polislaryň tekliplerine gulak asman hereket edipdir, netijede bileleşige girýän polisleriň näraziyygyny döredipdir. Bulardan başga-da, b.e.öň 427-nji ýylda Afina harby hereketleri geçirmek üçin, özbaşdak hereket edip forosyň tölegini iki esse galdyryp, onuň möçberini 1300 talanta çenli ýetirýär.

Afiny deňiz bileleşiginiň içinde bileleşigiň ykdysady bütewiligini döretmäge çalyşypdyrlar. B.e.öň V asyr Gresýanyň hünärmentçilik önümleri ykdysady taýdan ösen döwri bolupdyr, söwda giňäpdir, pul aýlanşygy artypdyr. Afiny bileleşiginiň düzümine hojalyk gatnaşyklaryny ýola salmaga ymtylýan, senetçilik we oba hojalyk önümlerini, çig mallaryny çalyşmaga isleg bildirýän ykdysady taýdan ösen şäherler giripdirler. Bütün Egeý deňziniň kenarýaka sebitlerini öz içine alýan Afiny harby-syýasy deňiz bileleşigi ykdysady büteweligi döretmäge amatly şert döredipdir. Ykdysady gatnaşyklary döretmek üçin ölçeg we agram birilgini girizipdirler, teňňäniň (moneta) täze Afiny ölçegi girizilipdir. Afinanyň Pireý gämi duralgasy bütün Egeý dünýäsinden gelyň harytlaryň geçýän

ýerine öwrülipdir. Pireýiň üsti bilen ähli bileleşige girýän polisleriň şäherlerine harytlar dargadylypdyr. Sonuň üçin Afina özüniň ýetmeýän harytlary bilen hemişe doly üpjün bolupdyr. Pireý b.e. öň V asyryň 40-njy ýyllaryna çenli kижijik şaherden deňiz söwdasynyň merkezine öwrülýär. Pireý duralgasy giňeldilýär, duralga baryan ýerler bentler bilen berkidilýär, täze ambarlar salynýar, deňiz kenarlary bolsa daş bilen düşelip, şäher gurlup has ulalýar. Pireýe we Afina ähli ýerlerden dürli iş bile adamlar gelip in gelim-gidimli şäherlere öwrülýärler.

Afina bileleşige girýän polislerde demokratik hereketleri goldap, olara kömek berip durupdyr, demokratik edaralaryň ähmiýeti artyp başlapdyr, ilki bilen hem halk ýygnaklarynyň ähmiýeti artypdyr. Gerek ýerinde Afina beýleki polislerdäki demokratik başlangyçlara diňe bir syýasy goldaw bermän, eýsem harby taýdan kömek beren wagtly hem az bolmandyr. Mysal üçin, b.e.öň 440-njy ýylda Afina Samos adasynyň içki durmuşyna goşulyp başlapdyr. Samos adasy in baý adalaryň biri bolup Afina bileleşiginde Hios we Lesbos adalary ýaly bileleşigiň gaznasyna faros tölemändir, ol diňe gerek wagtynda öz harby gämilerini we goplitlerini bermeli bolupdyr. Samosyň güýçli harby gämisi bolup afinylyar olaryň içki durmuşyna gatysman gelipdirler. Emma Samosda häkimiýet oligarhlaryň (in baý adamlaryň elinde bolupdyr) toparyna degişli bolupdyr. Afina munuň bilen uzak wagtlap ylalaşyp gelmeli bolupdyr, haçanda amatly ýagdaý ýüze çykan-da bolsa, Afiny demokratlarynyň ýolbaşçysy Perikl olaryň içkerki işlerine gatysýar we oligarhlaryň häkimligini güýç bilen agdaryp demokratik dolandyryşy girizýär. Emma samoslylyar Afina garşy gozgalaň turuzýar. Perikl güýçli harby gämileri bilen gelip 9 aýlap diýen ýaly, gozgalaňçylar bilen uruş alyp barmaly bolýar. Gozgalaň basylyp ýatrylýar, Samosyň şäherleriniň diwarlary düzlenip, samoslylyaryň harby gämileri bolsa ýok edilýär, oligarhlaryň ähli baýlyklary ellerinden alynýar, olaryň köpüsi öldürilip, galanlary bolsa sürgün edilýär. Demokratik

düzgüniň girizilmegi beýleki polisler hem täsiri uly bolup, olar ýerli oligarhlaryň häkimlik ugundaky göreşini basyp ýatyrypdyrlar.

Afıny deňiz bileleşigini berkitmek üçin hem-de Afınynyň öz içki ýagdaýyny meselelerini çözmek maksady bilen bileleşige girýän polislerde Afina kleruh syýasatyny girizipdir. Kleruhlar diýilip, afınyda aşaky ýersiz raýatlar gatlagyndan bolanlara aýdylyp, olary ýerli etmek üçin bileleşige girýän afınynyň ýaranlarynyň yerinden in oňat hasyl berýän yerlerden bölüp yer beripdirler. Olar şol yerlerde uly hojalyklary gurnap, baý yer eýelerine öwrülipdirler. Özleriniň gurply bolmaklary üçin, olar Afıny demokratlaryna bergili bolup, goňşy polislerde afıny häkimiýetleriniň esasy sosial daýanjyna öwrülipdirler. Afıny kleruhlary bileleşige girýän ýurtlaryň köp şäherlerinde: Ewbeýada, Samosda, Naksosda, Androsda, Lesbosda, Lemnosda, Imbrosda, Frakiýa ýarymadasynyň Hersones şäherinde we beýleki ýurtlarda oturdylypdyr. B.e.öň V asyrdan Afıny öz ýaran ýurtlaryna 10 mün kleruhlaryny çykaryp, olary ýerli edipdir. Bu az ýerli ýa-da ýersiz kleruhlaryň çykarylmany bir tarapdan Afina demokratiýasynyň beýleki polislerde berk daýanjyna öwrülen bolsalar, ikinji tarapdan, Afina häkimiýeti şäheriň içerki ýagdaýynyň rahat bolmagyny gazanypdyr.

Afina bu uly bileleşigiň diňe bir ýolbaşçysy bolman, eýsem bileleşige girýän polisler üçin paýtagt şäher hökmünde hemme uly şäherleriň birine öwerülýär. Grek dünýäsiniň hemme polislerden bu yerik işewir adamlar, söwdagärler gelipdirler. Afıny hökümeti şäherde bileleşigiň paýtagt şäheri hökmünde uly möçberde gurluşyk işlerini alyp barypdyrlar. Netijede Afıny deňiz bileleşigi öň grek dünýäsinde belli bolmadyk täze federatiw gurluşly uly Afina döwletine öwrülýär. Şeýlelik bilen, Afıny döwleti federatiw gurluşly döwleti döredip, dagynyklygy, polis gurluşyny ýeňip geçmäge synanyşyk edipdir. Bu birleşigiň döremegine esas bolup ösen guleýeçilik önümçilik gatnaşygynyň bolmagy, Gresıanyň ykdysadyýetiniň

ýokary göterilmegi hem-de pul-haryt gatnaşygynyň ösmegi sebäp bolupdyr.

Grek-Pars uruşlarynyň tamamlanmagy. Grek-pars urşunyň ahyrky döwürlerinde Gresiýada uly özgerişler bolup geçýär. Öňki urşuň gahrymanlarynyň biri Femistokl b.e.öň 471-nji ýylda galplyk bilen gurlan ostrakizmiň netijesinde ýurtdan gaçyp gitmäge mejbur bolýar. Ol ömrüniň ahyryna çenli (b.e.öň 465 ý.) Kiçi Aziýada Kserksiň gullugynda bolýar. Kserks oňa üç şäheri dolandyrmagy beripdir. Spartaly Pawsaniýniň ykbaly hem şeýleräk bolýar. Parslara garşy uruş dowam edýär. Grekler ähli ýerden parsalary kowup başlaýar. Kiçi Aziýadaky grek şäherleri azat edilýär.

Spartalylar uruşdan çykandan soň Afıny goşunyna Miltiadyň ogly Kimon ýolbaşçylyk edýär. Kimon Frakiýadan parsalary kowup çykarýar. Egeý deňzinden köp adany azat edýär, Wizantiýa şaherini hem eýeleýär. Wizantiniň eýelenmegi bilen ioniler ýene-de parslara garşy gozgalaň başlaýar. Greklere jogap hökminde parslar täze goşun ýollaýar. Parslaryň garşysyna ugran Kimon b.e.öň 469-njy ýylda Ewrimedontyň ýanynda pars gämilerini ýeňlişe sezewar edýär. Şundan soň, söweş hereketleri biraz wagtlap kesilýär. Tiz wagtdan Kimon hem ostrakizm sudy netijesinde ýurtdan kowulýar.

B.e.öň V asyryň 60-njy ýyllarynyň ahyrlarynda pars agalygyna garşy baş göteren müsürlilere kömek bermek üçin, Afina öz harby gämilerini iberýär. Şol bir wagtda Kipr adasyndaky grek şäherlerini hem azat etmäge synaňşylýar.

Müsürde başlanan gozgalaň ýeňilýär, bu gozgalaň kömek berjek bolup Afıny köp möçberde gämi we adam ýitgilerine sezewar bolýar. Ýöne Afınanyň deňiz kuwwaty entek güýçlidi. 50-nji ýyllarda Afina dolanyp gelen Kimonyň baştutanlygynda ýene-de Kipr adasyny azat etmäge synaňşyk edilýär. Parslar Müsürde uruş hereketlerini alyp barsalar-da Gresiýa garşy uruş hereketlerini başlamak niýetleri ýokdy. Muňa garamazdan

Kimonyň tarpdarlary Afıny halk ýygnağynda Kipre we Müsüre täze harby gämileri ibermek barada karar çykardýarlar.

Soňky söweş b.e.öň 449-njy ýylda Kipriň Salamin şäheriniň golaýynda bolýar. Kimon bu ýörişte heläk bolýar. Parslar ýeňilýär. Pars patşasy Artakserks I Afina ýaraşyk teklipe edýär. Afıny bu teklipe kabul edýär we Perikliň bajasy Kalliniň ýolbaşçylygyndaky topar Suzy şäherine ugraýar. Ýaraşyk baglaşylýar. Onuň şertine görä Parslar Gellesponta we Propontida öz gämilerini ibermezlige, Kiçi Aziýadaky grek şäherlerine, pyýada üç günlük ýoldan golaýda goşun saklamazlyga borçlanýar. Afıny Kiprden el çekmäge, Müsüre kömek bermezlige borçlanýar we Kiçi Aziýa şäherlerinden goşunlaryny çykarýar. Kalliý ýaraşygy Afina abraý getirmeýär. Baglaşylan Kalliý ýaraşyk şertnamasy, konserwatorlar tarapyndan umumygrek bähbitlerine döňüklik etmeklik diýilip hasalanydyr. Kalliý gepeşiklerden dolanyň gelenden soň, oňa 50 talant möçberinde jerime salynýar, bu salnan agyr jerimäni, soňra Kalliniň ogly tölemeli bolýar. Şeýlelik bilen, b.e.öň 500-449-njy ýyllar aralygynda dowam eden grek-pars uruşlary, grekleriň doly ýeňiş gazanmagy bilen tamamlanýar.

Grek-pars uruşlarynda Gresiýanyň ýeňiş gazanmagy ilki bilen grekleriň öz watanyny goranlygy bilen düşündirilýär. B.e.öň V asyryda grek şäherleriniň durmuş-ykdysady ösüşi Pars döwletine seredeniňde has ýokarydy. Pars goşunlary zor bilen birikdirilen halklardan we hakynatutulan esgerlerden ybaratdy, grek goşunlary bolsa sap watançy güýçlerdi. Grekleriň ýaragy hem-de olaryň uruş alyp baryş hereketinde-taktikasynda artykmaçlyk bardy. Şonuň netijesinde hem kuwwatly düşmana garşy göreşde üstün çykylyar.

Grek-pars uruşlary Gresiýanyň taryhynda uly öwrüşlik döwri boldy. Öň az arasynda düşmançylyk edýän köpsanly grek şäherleri özara urşy bes edip umumy düşmana garşy göreşde birleşdiler. Hut şu döwürde umumy ellin raýdaşlygy kemala gelip başlady.

Grek-pars uruşlary aýratyn hem Attika uly täsir etdi. Uruş döwründe Attikada demokratik dolandyryş kemala geldi. Uruşda ele salnan baý oljalar, köp sanly gullar hojalygyň dürli pudaklarynyň ösüşine uly itergi berdi. Bu uruş Gresiýada gul eýeçilik jemgyýetiniň kemala geliş pursatyny çaltlandyrdy. Uruşdan soň Egeý deňziniň kenar sebitinde syýasy ýagdaý düýpli özgerýär. Öňler Sparta esasy orun eýelän bolsa, indi Afiny hem onuň bilen deňleşýär. Diňe bir deňleşmegem däl, eýsem Gresiýada agalyk etmek ugrunda Sparta bilen bäsleşip başlaýar.

Urşuň Gresiýa üçin has zyýanly ýeri birinjiden, uruş döwründe Sparta bilen Afinaň arasynda basdeşlik guýçlenýär. Uruşdan soň Afynyň guýçlenmegi bilen bu basdeşlik has hem ýitileşýär we Kalliý ýaraşygyndan (b.e.öň 449 ý.) dogry 18 ýyl geçenden soň (b.e.öň 431 ý.) Peloponnes urşy başlaýar.

IX. B.e.öň V asyrdan Gresiýanyň içerki ýagdaýy

Gresiýada b.e.öň V asyrdan guleýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegi. B.e.öň V asyrdan Grek döwletlerinde guleýeçilik gatnaşyklarynyň gülläp ösen döwri, gullaryň jemgyýet üçin gerek wagty, olaryň sanynyň artan döwri bolupdyr. Emma Gresiýa möçberinde gullaryň umumy sanyny anyklamak kyn, sebäbi şol döwrüň ýazarlarynyň berýän maglumatlary hem biri-birine çapraz gelýärler. Mysal üçin. Aristoteliň berýän maglumatynda diňe Eginde 470 müň gul diýip berýär. Beýleki ýazarlaryň berýän maglumatynda Korinfde 460-müň, Attikada bolsa 400 müň gul bolupdyr emma bu maglumatlar anyk, ynamly hasap edilmeýär. Muňa garamazdan täze döwriň alymlary, gadymyýetiň maglumatlaryna we arheologiýa barlaglarynyň berýän netijelerine görä, antiki polisleriň gullarynyň sanyny has azaldyp görkezýärler. Mysal üçin, Ýulius Beloh özüniň „Grek-rim dünýäsiniň ilaty“ atly işinde Egindeki gullaryň sany 70 müňe, Korinfde 80 müňe, Afinyda

bolsa 100 müň erkin we 30 müň metekler bilen 100 müň gul bolupdyr diýip berýär. Eduart Meýer „Gadymyýetiň taryhy“, fransuz alymy G.Glots, rus alymlary R.P.Wipper we M.M. Hwostow dagynyň berýän sanlary Ýulius Belohdan sähelçe tapawut edýän bolaýmasa, olaryň berýän sanlary hem uly bir tapawut edip duranak..

Grek polislerinde gullaryň esasy bolegini grek däl halklar tutupdyr. Grek polisleriniň köpüsinde bergidarçylyk gulçylygy ýatrylýar. Şonuň üçin gulçylygyn esasy çeşmesi, antiki taryhyň bütin dowamynda grek däl döwletler we taýpalar bilen alnyp barylan uruşlar bolupdyr. Il içinde saklanyp galan gürrüňlere görä, Ewrimedont söweşinde parslar ýenilenden soň, Komon 20 müň gul ýesir alypdyr. Ýesir alnan gullary Gresiyanyň dürli şäherlerinde gul bazarlarynda satypdyrlar. Gul bazarlary Hiosda, Efesde, Samosda, Delosda we beýleki grek polislerinde açylypdyr.

Gulçylygyň ýene bir çeşmesi ol hem gullaryň tebigy köpelmegi bolupdyr, gullaryň çagalary olaryň enesi kimiň guly bolsa, şonyň hem guly bolupdyr. Gullaryň ýagdaýy hemme ýerde bir meňzeş bolmandyr. Käbir ýagdaýlarda gul öz hojaýynynyň ynamyna girensoň, onuň ýagdaýy has oňat, erkin adam bolmasa-da özüni erkin adamlar ýaly alyp barypdyrlar. Mysal üçin, Perikliň guly Ewangel öz hojaýynynyň ynamyna girip, onuň hojalygyny ýöredipdir, beýleki gullara eýelik edip, ol Afinyda birinji adam hasaplanýan adamynyň öýünde işläpdir.

Afinyda we köp sanly grek şäherlerinde döwlet gullary diýilip atlandyrylýan gullar bolup, olar aýratyn topary düzüpdirler we beýleki raýatlaryň gullaryna garanda has oňat ýagdaýda bolupdyrlar. Döwlete degişli gullaryň zähmeti jemgyýetçilik gurluşyklarynda peýdalanylýpdyr. Gullaryň köpüsi döwlet emeldarlarynyň ýanynda mürze, jarçy bolup işläpdirler. Afinyda döwlete degişli skif gullaryny polisiýa işlerinde hem ulanypdyrlar.

Grek polisleriniň gülläp ösen döwründe, gul zähmeti hojalygyň ähli ulgamlarynda ulanylypdyr, olar gul eýeleriniň hojalygynda işledilipdir. Orta gurply guleýeleriniň elinde 10-20 guldan kän gul bolmandyr. Belli bolşy ýaly, Aristotel 13 sany, onuň okuwçysy Feofrast 10, Straton- 6 , dilewar Lisiniň bolsa 12 sany guly bolupdyr. Olaryň hemmesi orta we ortadan ýokary üpjünçilikde bolan guleýeleri hasaplanypdyr. Baý afınlaryň gapysyndaky gullaryň sany 50 çenli ýetipdir. Bu gullaryň bir bölegine hünär öwredilip, olaryň öndürýän önümleri hojalyk ulanylypdyr ýa-da hojaýynlary tarapyndan bazarda satylypdyr.

B.e. öň V-IV asyrdaky Gresiyada hünärmen gulyň bahasy 150 drahma hasaplanypdyr, guluň her günki girdeýjisi bir obloa barabar bolup , onuň ýyllyk girdeýjisi 300 iş gün hasap edilende, guluň öz satyn alnan bahasynyň 30-50 goterimini gaýtaryp beripdir. Afıny dleware Demosfeniň ýarag kärhanasynda 32 gulyň her haýsysy ýylda 30-min, ýagny 100 drahma girdeji beripdirler.

Grek guleýeleriniň içinde ýüzläp diýen ýaly gul saklaýanlary bolup, olar gullaryň zähmetinden köp möçberde girdeji alypdyrlar. Mysal üçin, b.e.öň V asyryň ikinji ýarymynda Afınyda belli syýasy işgär bolup işläň Nikiniň 1000-e barabar, ikinji bir Afıny baýlarynyň biri bolan Gipponikiň 700 gullary bolup, olary kärendesine işlemäge beripdir hem-de olardan arassa 10 göterim girdeji alypdyrlar. Bular ýaly mysallar Gresiyanyň taryhynda diýseň köp gabat gelýär.

Gullary ezmekligiň ýene bir usuly, ol hem gullary özbaşdak işlemäge göýberip, olardan girdeji almak bolupdyr. Gula özbaşdak ýaşamaga ygtyýar berilipdir. Olar ýaly gullar öndürýän önümini bazarda satypdyrlar, hojaýyna girdejinini köp beripdirler, sebäbi gul gazanýan girdejisiniň belli bir möçberini hojaýyna bermeli bolupdyr. Seýle ýagdaýda işleýän gullar wagtyň geçmegi bilen hojaýyna bermeli bergisini üzüp, özüniň erkinligini hem gazanyp bilipdir. Umuman gullaryň zähmeti

grek döwletleriniň hojalyklarynyň hemmesinde diýen ýaly giňden ulanylypdyr. Gulçylyk polisleriň hemmesinde giňden ornasyypdyr, gulçylyk adamlaryň anynda hem ornaşypdyr, hatda Aristotel ýaly beýik alymlar hem jemgyýeti gulçulyksyz göz önüne getirip bilmändir. Netijede b.e.öň V-IV asyrlarda guleýeçilik gatnaşylary özüniň ösüşinde ýokary derejä ýetip, nusgawy diýilýän döwri başdan geçirýär.

Gresiýada guleýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegi, gullary ezmekligiň we dürli ýollar bilen girdeji almaklyk Gresiýanyň ykdysadyýetiniň gülläp ösmegine getirýär. Bu ýagdaý Afiny döwletiniň ýokary galmagyna, onuň birleşdiriji merkez hökmünde öňe çykmagyna alyp barýar. Afiny konfedراسياسynyň çäginde, ägirt uly ykdysady zonanyň döredilmegi, sosial-ykdysady tertipleriň birmeňzeşligi, döwlet dolandyryş ulgamynyň belli bir derejede merkezleşdirilmegi we polis dagynyklygynyň hem belli bir derejede ýeňilip geçilmegi, b.e.öň V asyrdan Gresiýanyň taryhy ösüşinde uly hem-de oňyn öňe gidişlik bolýar. Bu bileleşigiň saklanmagyna diňe bir paýtagt Afiny şaheri gyzyklanman, eýsem Afiny bileleşigine girýän ýönekeý polisleriň esasy köpligi gyzyklanypdyr, sebäbi bileleşikde agza bolmaklyk, olaryň ykdysady taýdan gülläp ösmegine, olarda demokratik düzgünleriň pugtalanmagyna we medeniýetiň ösmegine ýardam edipdir.

Emma bileleşige girýän hemme polisler Afinyň agalyk etrmegini isläp durmandyrlar, olar bileleşikden çykmaga ymtylypdyrlar. Afiny deňiz bileleşiginden çykmaga, esasan hem iri we kuwwatly polisler tarapyndan synanyşyk edilýärdi. Şeýle polislerde köplenç ýagdaýda oligarhlar dolandyryp, olar demokratik düzgünler bilen ylalaşmaýardylar. Afinyň güýçlenýän agalygyna garşy ilkinji gezek Egeý deňziniň uly adasy hasaplanýan Naksosda (b.e.öň 469-njy ýylda), Fasosda (b.e.öň 465-nji ýylda) we Ewbeýa adsyndaky Holkida şäherinde (b.e.öň 446-njy ýylda) gozgalaňlar we çykyşlar bolup geçýär. Bu çykyşlar harby güýçler bilen basylyp ýatyrylýar.

Afiny eskadralary saýlama goplitler bilen gozgalaň eden şaherleri tertibe salypdyrlar, şaherleriň diwarlary ýumurlyp, gozgalaňy gurnanlar bolsa ýok edilipdir, bulardan daşgary gozgalaň eden şaherleriň ilaty, uruş döwründe ýetirlen zyýanyň öwezini dolmak üçin töleg (kontribusiýa) tölemeli edilipdir, özlerine bolsa Afina wepaly boljakdyklary barada kasam içdirilipdir.

Afinanyň agalygyna garşy b.e. oň 440-njy ýylda Samos adasynda, b.e. oň 427-nji ýylda Lesbos adasynda hem şolar ýaly çykyşlar bolupdyr. Afiny bileleşiginden çykmak üçin edilen synanyşyklar basylyp ýatyrlandan soň, şol polislerde demokratik tertipleriň girizilmegi bilen hem tamamlanypdyr. Grek polislerinde häkimiýet başyna demokratlaryň gelmegi, ilki bilen Afiny üçin bähbitlidi, sebäbi demokratik dolandyryşly polisler Afina daýanýan bolsalar, olar hem Afinynyň esasy daýanjyna öwrülýärdiler. Afiny bileleşigine girýän polisleriň köp bölegi, grek polisleriniň harby-syýasy we ykdysady bileleşiginiň saklanmagynyň tarapdarydylar, sebäbi bu bileleşigiň saklanmagy polisleriň köpüsiniň howpsyzlygy üçün etmek üçin amatlydy.

Afiny bileleşiginiň saklanmagy Afinynyň kuwwatyny artdyrýardy. Ikinjiden bolsa Afinynyň kuwwatynyň artmagy üçin, şol döwrüň görnükli döwlet işgäri bolan Perikliň bitiren işleri ulydyr. Perikl b.e. oň 495-nji ýylda baý Afinyly emeldaryň maşgalasynda dogulýar. Ol oňat tebiýe we bilim alýar, öz döwrüniň görnükli dilewarlarynyň we döwlet işgärleriniň biri bolýar. Ol afiny goşunynyň hem görnükli serkerdeleriniň biri bolup, ömrüniň ahyryna çenli Afinynyň strategligene saýlanýar. Perikl b.e. oň V asyryň 60-njy ýyllaryň içinde afiny demokratiýasynyň ýolbaşçysy derejesine çenli baryp ýetýär. Ol şondan soň, tä ömrüniň ahyryna çenli demokratiýa gulluk edýär.

Perikliň öz tarapdarlary bilen geçiren özgertmeleri Afinyda demokratiýanyň gülläp ösmegine getirýär. Ol öz egindeşi Efialt

bilen aristokratik Areopagyň ýykylmagyna we halk ýygnagynyň hukugynyň giňelmegine ýardam ediyär. Perikliň gatnaşmagynda möhüm amala aşyrlan çäreleriň biri-de wezipeli adamlara, sudýalara-geliýanyň ýyknaklaryna gatnaşýanlar üçin, 500-leriň geňesiniň agzalaryna hak tölemegiň girizilmegidir. Döwlet tarapyndan hak tölemekligiň girizilmegi wezipelerde aşaky gatlagyň adamlarynyň işlemekleri üçin mümkinçilik döredipdir. Órän möhüm bu çäre Periklden soň hem giňeldilipdir.

B.e. öň IV asyrdan başlap Halk ýygnagyna gatnaşýany üçin garamaýaklara hak tölemek girizilipdir. Perikl we onuň ýakyn ýoldaşlary we pikirdeşleri polisleriň hemmesiniň hukuklarynyň deňligini girizmek bolupdyr. Afiny bileleşigine goşulýan polisleriň Afinanyň ýolbaşçylygynda hukuklarynyň deňligini gazanmak üçin syýasy ulgam ýöredipdirler, ony wagyz edipdirler. Perikl Afiny şäheriniň bütin Elladanyň syýasy merkezine öwürmegi üçin, köp işleri geçiripdir. Şonuň üçin, afinylar onuň alyp barýan syýasatyny goldapdyrlar, oňa ynanyapdyrlar hem-de ony her ýyl (b.e.öň 444-429-njy ýý.) Afinyda iň ýokary wezipe bolan baş strateglige saýlapdyrlar. Afinynyň taryhynda Perikl ýaly 15 ýylyň dowamynda yzly-yzyna saýlanan strateg bolmandyr. Şonuň üçin, bu döwre „Perikliň altyn asyry“ hem diýipdirler.

Perikl öz tekliplerini hemişe halk ýygnagyna teklip edipdir, halk ýygnagy olary makullapdyr hem kabul edipdir. Afinynyň syýasy ulgamy zorluk bilen hiç bir zady halkyň boýnuna dakmaga mümkinçilik bermänidir. Soňa görä-de teklip edilýän pikirleriň dogrydygyny halk üçin, döwlet üçin bähbitlidigini ynandyrmak gerek bolupdyr. Seýlelikde ol bir adamynyň hökümdarlygy däl-de, paýhasly dolandyrylýan we gönükdirilýän demokratiýa bolupdyr.

Perikliň içerki syýasaty Afinyda demokratiýany berkitmäge we ösdürmäge, ilatyň garyp gatlagyny iş bilen üpjün etmäge, edebiýaty, sungaty ösdürmäge gönükdirilipdir.

Perikliň teklibi bilen Afinyda uly gurluşyk işleri alynyp barlypdyr. Ol garamaýak adamlary eklenç bilenüpjün edipdir, gurluşyklarda dürli hünärli adamlara iş tapylypdyr. Şol döwürde Afiny akrapiolynda tanymal ymaratçylar we heýkeltaraşçylar:Iktin, Kallikrat we Fidiý tarapyndan döredilen ajaýyp Pafenon buthanasy, akrapola çykylyan mermer basgançaklar gurulypdyr. Akrapol Fidiniň döreden heýkelleri bilen bezelipdir. Ýörite saz ýaryşyny geçirmek üçin uly ymarat –odeon gurulypdyr. Ony görmäge Resiýanyň ähli ýerlerinden gelipdirler.

Perikliň kleruhlar barada alyp barýan syýasaty (afiny bileleşigine girýänpolisleriň ýerilerinden bölüp alyp, Afiny raýatlaryna paýlamak) hem iki taraplaýyn häsiýete eýe bolupdyr. Ýer alyp göçüp gidenler Afinyda raýatlyk hukugyny saklapdyr. Bu syýasatyň netijesinde az ýerli we ýersiz Afiny daýhanlary ýer alypdyrlar. Olar baran polislerinde Afinyň daýanjyna öwürülipdirler. Emma bu syýasat bileleşige girýän polisleriň ozal hem kynçylyk döredýän ýer meselesini çylşyrymlaşdyrypdyr. Perikl döwründe Frakiýadaky Hersonesde 1000, Naksosa 500, Androsa 250 we ş.m. Jemi 10 mün hojalyk töweregi göçürilipdir.

Perikl döwletiň we baý adamlaryň hasabyna uly baýramçylyklar gurapdyr. Onda garamaýak adamlara mugut nahar berilipdir. Azyk önümleri paýlanypdyr, mugutyna teatr we beýleki tomaşalar görkezilipdir, netijede adamlar agyr zähmetden soň ruhy taýdan dynç alypdyrlar.

Perikl döwründe Pisistrat tarapyndan döredilen göçme sudlar dikeldilýär. Ol ýerli jedelleri çözmek işini çaltlaşdyrypdyr. Perikliň döwründe Afiny deňiz bileleşiginde Afinyň täsiri has hem artypdyr, bileleşige täze agzalar goşulypdyr. Bu bolsa olaryň içerki asudalygynyň saklanmagyna ýardam edipdir.

Perikliň ýakyn ýoldaşlary we maslahatçylary filosof Anaksagor, alym Damon, grekleriň beýik heýkeltaraşçysy

Fidiý, grek taryhçysy Gerodot dagy bolupdyr. Perikl Afiny şäherine bütin Gresiyadan in tanymal adamlary: alymlary, heýkeltaraşçylary, suratçylary, ýazyjylary, filosoflary çagyrypdyr, olaryň işlemekleri üçin mümkinçilikleri döredipdir. Netijede Perikliň döwründe Afiny şäheri dünýäniň in gyzel şäherleriniň birine öwrülipdir.

Afiny demokratiýasy Perikliň döwründe gülläp ösüpdir. Emma afiny demokratiýasy diýilýän demokratiýa hem çakli bolupdyr. Demokratioýa köplügiň häkimiýeti bolupdyr we aristokratlara garşy goýulypdyr. Afiny demokratiýasy köpçüligiň gatnaşmagynda edara edilýän döwlet bolan hem bolsa, ol “köpçülik” ilatyň 20 göteriminden geçmändir. Çünki ähli ilatyň ýarsyna barabar bolan gullaryň (40%) hiç hili hukugy bolmandyr. Erkin adam bolan metekler (10%) hem syýasy hukuklardan mahrum edilipdir. Afinyda aýallar (15%) hem syýasy işlere gatyşmandyrlar, olaryň durmuşy öý hojalygy bilen çaklenipdir. Cagalar 8 göterimden, aristokratlar bolsa 7 göterimden geçmändirler. Şeýlelikde Afiny demokratiýasy diňe az sanly Afiny raýatlaryň hukuklaryny aňladypdyr. Şoňa görä-de oňa gul eýeçilik demokratiýasy diýilipmazzmuny boýunça ilatyň örän çakli bölegini öz içine alypdyr.

Afiny deňiz bileleşiginiň daşary syýasaty. Perikliň döwründe Afinyň daşary syýasaty hem üstünlikli bolupdyr. Ägirt uly güýje we serişdelere eýelik edýän deňiz bileleşigi güýçli derejede daşary syýasaty alyp barýar. Onuň esasy maksady, mundan beýläk deňiz bileleşigine Egeý deňiziniň adalaryny çekmek, Gresianyň syýasy täsirini Beýik Gresiýa ýerlerine, Günorta Italiýa we Sisiliýa ýetirmek, Gara deňiz sebitlerine aralaşmak hem-de Peloponnes bileleşiginiň täsirini gowşatmakdan, olara Afinyň täsirini ýetirmekden ybarat bolupdyr.

Emma bu maksatlary amala aşyrmaklyk, Spartanyň we onyň ýaranlarynyň biri bolan Korinfiň güýçli garşylygyna duçar bolýar. B.e.öň 440-430-njy ýyllaryň içinde Gresiýada

emele gelen bu iki güýçli harby bileleşigiň arasynda diňe syýasy we diplomatik göreş dowam etdirilýär.

Afinylaryň uly üstünlikleriniň biri-de, goňşy Egin adasynyň Korinfiň we Spartanyň garşylygyna garamazdan, afinylar ada goşun düşürüp (b.e.öň 458 ýý.) eginlileri derbi-dagyn edýär we olaryň şäherini basyp alýar. Eginlileriň goranyş dywary ýykylyp aýrylýar, özlerine bolsa köp möçberde töleg salynýar hem-de afinylaryň tertip-düzgünleri girizilýär. Egin Afiny deňiz bileleşiginiň agzasy bolup, her ýylda 30 talant foros tölemäge mejbur bolýar. Afina bu gapma-garşylygyň hökman Sparta bilen çaknyşyga getirjekligine düşüniپ, Afiny bilen Pireýiň arasynda uzyn goranyş dywaryny salýar. Afina indi gury ýerden hiç hili howp abanmaz ýaly edilýär, deňizde bolsa olaryň öz gämileri agalyk edýärdi.

Afinylar ýene-de bir üstünligi, ol hem Spartanyň duşmany bolan Peloponnesdäki Argos bilen doslukly gatnaşygy ýola salmagy bolýar. Bu üstünliklerden soň afinylaryň Egeý deňzinde agalygyna hiç kim dawwa edip biljek dälди, olaryň täsiri bu sebitlerde berk ornaşypdy. Gysga wagtly gazanylan harby we diplomatik üstünlikler Peloponnes bileleşigine ýolbaşçylyk edýan spartalylaryň agalygyna uly howup salýardy. Şonuň üçin, sparta hökümeti afinylara garşy urşy ilki başlamak barada karar kabul edýär. B.e. öň 457-nji ýylda Fokida bilen Doridanyň arasynda başlan uruşdan peýdalanyp Spartalylar Orta Gresiýa 20-i münlik goşun iberýär. Dorida ähli dorilaryň watany hasap edilip, olara kömek bermeklik bolsa spartalylara bahana bolýar. Şunuň bilen Spartanyň esasy maksady afinylaryň täsirini gaçyrmak we Afina garşy çykyş etmäge taýar Fiwylilere harby kömegi bermeklik üçin iberilýär.

Haçanda saprtalylaryň Orta Gresiýa ýöriş edenligi aýan bolansoň, afiny hökümeti hem Beotiýa içinde argoslylar hem fessaliýalylar bolan 14 münlik goşun iberýär. Şeýlelik blen, Gresiýanyň taryhynda dowamly bolmadyk, arasynda ylalaşyk baglaşylan bu uruş b.e.öň 457-445-nji ýyllary öz içine alýan

Kiçi Peloponnes ýa-da Birinji Peloponnes urşy diýilýän uruş başlanýar.

Ilkinji uly söweşleriň biri Tanagre söweşi bolup, spartalylar afiny goşunyny fessalylalylaryň atly goşunynyň, urşuň iň aýgytly döwründe, afinylyara dönüklük edip duşmanyň tarapyna geçmegi, afiny goşunynyň derbi-dagyn edilmegine getirýär. Emma Afinylyar tiz özüni dürsäpdir. Iki aýdan soň afiny goşuny Mironidiň ýolbaşçylygynda Beotiýa çozup girýär we Enofitiň eteginde bolan söweşde Spartanyň ýarany fiwylileri derbi-dagyn edýär, şondan soň afinylylar Eginie eýeleýärler. Spartanyň ýagdaýy barha gowşap, onuň Peloponnesdäki 100 ýyllyk agalygy gutaran ýaly derejä ýetipdi.

B.e.öň V asyryň ortalaryna çenli Gara deňiz sebitlerindäki grek şäherleri ýerli taýpalar bilen ýakyndan gatnaşyklary ýola goýup iň bir ösen we baý polisleriň birine öwürülýärler. Bu ýerleri Afiny deňiz bileleşigine birikdirmeklik Afiny üçin ykdysady taýdan hem, syýasy taýdan hem uly ähmiýeti bardy, bileleşigiň kuwwatyny has hem artdyrjakdy. Galyberse-de bu sebitler öň hem grekleriň ioniý şäherleriniň koloniýalary bolupdylar, ioniý şäherleri bolsa Afiny deňiz bileleşiginiň agzalary bolup durýardylar. Şonuň üçin, Gara deňiz sebitlerindäki grek şäherleri hem öz metropolýalarynyň yzyna eýerip Afiny deňiz bileleşigine goşulmalydyrlar diýilýän syýasat wagyz edilýärdi.

Emma Afinyda demokratik gurluşyň tarapdarlarynyň agalygy uzaga gitmandir. Afinylylaryň Müsürdäki alyp baran syýasaty şowsuzlyga düşmegi, olaryň Sparta bilen alyp baran göresinde gazanan üstünliklerini zyňyp taşlapdy. Bu wakalardan birnäçe ýyl öň (b.e.öň 460 ý. Müsürde parsalaryň agalygyna garşy gozgalaň başlanýar. Gozgalaňyň serdary liwiýaly Inar afinylylara kömek sorap ýüz tutýar. Finy hökümeti ýenillik bilen Müsüriň çöregini alaryn diýip, Inara kömek bermegi karar edýär we Müsüre 200 trierden ybarat harby gämileri ugradýar. Afina goşuny gozgalaňçylar bilen

birigip pars goşunyna aýgyrly zarba urýar, pars goşunlary Memfis şäherinde goranyşa geçýär. Şäheri gabamak uzaga çekýär, oňa çenli pars patyşasy uly goşun ýygnap Müsüre ugradýar. Netijede Afiny goşuny we gozgalaňçylar doly derejede derbi-dagyn edilýär, Afiny goşunynyň bir bölegi, deniz gämileriniň esasy bölegi ýok edilýär. Fukididiň belleýşi ýaly „Beýik ýöriş“ agyr, pajygaly ýagdaýa düşüp, doly ýok edilýär. Ýene-de Gresiyanyň üstüne parslaryň çozmak howupy abanýar, parslar tarapyndan howpyň abanmagy sebäpli Afiny deňiz bileleşiginiň gaznasy (454-nji ýylda.) Delosdan Afina geçirilýär.

Harby bişowlyklar Gresiyada demokratiýanyň abraýyny, sonuň bilen olaryň ýolbaşçylarynyň hem abraýyny gaçyrýar. Şol sebäpli, ostrakizm syýasaty netijesinde Afinydan sürgün edilen aristokratlaryň serdary Kimoniň möhleti gutaryp, Afina dolanyp gelýär we b.e. öň 454-nji ýylda hem strateg saýlanýar. Kimon we onuň pikirdeşleri parslaryň garşysyna Gresiyanyň iki sany iň güýçli döwletleriniň ylalaşyk gazanmagyna gönükdirilýär. Bu syýasat demokratiýanyň duşmanlary üçin amatlydy, sebäbi olar demokratiýa garşy islendik wagty spartalylardan kömek alyp biljekdiler. Sol sebäpli Kimonyň tarapdarlary b.e.öň 453-nji ýylda Sparta bilen 5 ýyllyk ýaraşyk baglaşmagy gazanýarlar. Sparta hökümeti Afinyň Megarany eýelemegini ykrar edýär, emma afinylylar mundan beýläk Peloponnesde bolýan demokratik hereketi goldamakdan el çekmeli edilýär. Şýlelikde, Sparta bilen ýaraşyk baglaşmaklyk Afynlary agyr ýagdaýa salýar. Afina Peloponnesdäki iň ýakyn ýarany bolan Argosdan el çekmeli bolýar. Şondan soň argoslylar Sparta bilen uruş alyp barmaga mümkinçiligi bolmansoň, b.e. öň 451-nji ýylda Sparta bilen 30-ýyllyk ýaraşyk baglaşmaga mejbur bolýar.

Kimon ölendenden soň hem Afinyda oligarhlaryň häkimligi dowam edýärdi. Afinyda oligarhlaryň ýolbaşçylygyna Kimonyň diýewsi, Melesiýanyň ogly Fukidid geçýär. Emma

oligarhlaryň ýagdaýy hem berk däl, Halk ýygnagy taraplaryň haýsy birine ses berjeklerini bilmän garaşýardylar. Şeýle ýagdaýda demokratlaryň serdary Perikl umumyellin kongresini çagyrmagy meýilleşdirýär, onda denizde erkin ýüzmekligi üpjün etmegi hem-de parslar tarapyndan ýumurlan mukaddes ýerleri dikletmekligi göz önünde tutýardy. Emma Perikl umumy ellin kongresini çagyrmak bilen Afiny deňiz bileleşigini umumygrek bileleşigine öwürmegi maksat edinýärdi. Emma Sparta we onuň ýaranlarynyň hereketi netijesinde bu kongresi çagyrmak başa barmaýar.

Spartalylar diňe bir umumygrek kongresiniň çagyrylmagyna päsgel bermän, eýsem b.e.öň 448-nji ýylda Orta Gresiýa täze ýöriş geçirýär. Bu ýerde, Sparta Afinyň ýarany bolan Fokida uly zarba urýar. Spartanyň bu hereketi Afiny halk ýygnagynyň gözüni açýar. Afinyň esasy köpçüligi bolan Afiny raýatlary, spartany goldaýan Afiny syýaýasatçylarynyň hiç mahal Afinyň bähbidini goramajakdygyna gutarnykly düşünişdirler. Sol wagtdan häkimlik we Afinyň daşary syýasatyny ýöretmeklik, uzak wagtlap Perikliň we onuň pikirdeşleriniň eline geçýär.

X. Peloponnes urşy (b.e.öň 431-404 ýý.)

Urşuň sebäpleri we bahanasy. Afinyň gülläp ösmegi iki sany gapma-garşy duran harby bileleşikleriň arasynda uzaga çeken syýasy we diplomatik göreş, ahyr soňunda urşuň başlanmagyna alyp barypdyr. Bu uruş taryhda Peloponnes urşy adyny alyp, ol bütün grek dünýäsini öz içine alýar, hat-da grek däl döwletler: Makedoniýa, Frakiýa, Persiýa ýaly döwletleri hem özine çekipdir. Peloponnes urşunyň taryhy boýunça gadymy çeşmeler Fukididiň we Ksenofondyň işleridir, olar şol wakalaryň döwürdeşleri bolup, urşuň köp wakalaryna gatnaşypdyrlar we olary beýan edipdirler. Grek polisleriniň ähli sosial-durmuşy we syýasy gapmagarşylyklary 27 ýyla çeken

özara uruşda has hem ýitileşýär we Gresiyanyň agyr krizise düşmegine getirýär.

Fukidid (b.e.öň 460-395 ýý.) Peloponnes urşy döwründe strateg wezipesinde bolup, urşuň taryhyny b.e.öň 411-nji ýyla çenli beýan edipdir. Onuň 8 kitabynyň 7-si Peloponnes uruşyna bagyşlanypdyr. Taryhyçy we harby serkerde Ksenofont (b.e.öň 430-355 ýý.) hem „Gresiyanyň taryhy“ atly işinde uruşyň soňraky döwürüni we soňraky wakalaryny beýan edipdir.

Bu döwürde Afiny döwletiniň syýasy taryhy barada möhüm maglumatlar Aristoteliň “Afiny politiýasy” işinde, Diodoryň “Taryhy kitaphana” atly işinde saklanyp galypdyr. Plutarh şol döwürň görnükli serkerdeleri we döwlet işgärleri bolan Perikliň, Alkwidýyň, Nikiniň, Lisandryň terjimehalyny ýazyp galdyrypdyr. Afiny jemgyýetiniň içindäki syýasy göreş Aristofanyň “Parahatçylyk”, “Atlylar”, “Guşlar”, “Bulutlar” ýaly komediýalarynda çeper tymsallaryň üsti bilen beýan edilýär.

Gresiyanyň gurluşy we sosial-syýasy ýagdaýy boýunça biri-birinden tapawutlanýan iki sany harby-syýasy bileleşigiň döremegi we olaryň arasyndaky garşylyklaryň ýitileşmegi gutulgysyz urşa alyp barýardy.

Afiny deňiz bileleşigi bilen Peloponnes bileleşiginiň arasynda b.e.öň 431-nji ýylda başlanan we 404-nji ýyla çenli dowam eden uruş Peloponnes urşy adyny alýar. Urşuň başlanmagyna alyp baran düýpli ykdysady, syýasy we social sebäpleriň birnäçesi ýüze çykypdy. Ykdysady babatda Afiny we onuň ýaranlary hünärmentçilik, söwda, haryt hojalygynyň ösdürilmegi ýaly, ykdysadyýetiň girdejili görnüşlerini ösdürmäge ymtylýardy.

Sparta we onuň ýaranlarynyň aglabasy yzagalak, oba hojalygynyň ösdürilmeginiň köneçil ýöredilmeginiň tarapdarydylar. Şoňa görä-de gul-eýeçilik ykdysadyýetiniň girdejili görnüşini, täzeçil alyp barýan polisler Afiny, agrar

hojalygyň tarapdarlary bolsa Spartany we Peloponnes bileleşigini goldaýardylar.

Syýasy meselelerde Afiny bilen Spartanyň arasyndaky garşylyk has hem ýiti häsiýete eýe bolupdyr. Afiny Gresiýada demokratiýanyň daýanjy hasap edilýärdi. Sparta tersine oligarhiýa düzgüniniň tarapdarlaryny goldaýardy.

B.e.öň V asyryň 2-nji ýarymynda Afinyň we onuň syýasatynyň esasy duşmany Korinf bolupdy. Ýokarda agzalan sebäplerden başga-da bu garşylygy ykdysady sebäpler has-da ýitileşdirýärdi. Korinf Peloponnes bileleşiginiň iň güýçli hünärmentçilik-sowda polisini. Ol esasan günbatar bilen-ýagny Sisiliýa we Italiýa bilen sowda edýärdi. Entek Afinyň ykdysady bähbitleri Egeý deňzinde we Gara deňiziň kenarynda jemlenen wagty, garşylyk gaty güýçli däl. Haçanda Perikliň zamanyndan başlap (443-430 ýý.) Afinyň günbatara, Beýik Gresiýa täsirini ýaýradyp başlamagy garşylygy has hem ýitileşdirýär. Şoňa görä-de Korinf harby ýol bilen Afinyň ýok etmegi Peloponnes bileleşiginden talap edip başlaýar. Sparta örän kuwwatly Afinyň garşysyna urşuň ýeňil bolmajagyny oňat bilýärdi. Şeýle-de bolsa Afinyň mundan beýläk güýçlenmegi Spartanyň agalygyna howp salýardy, şonuň üçin uruş gutulgysyzdy. Urşuň sebäbi Korinfiň talaby däl-de, Spartanyň Afinyň kuwwatynyň artmagyndan heder etmegi diýip, hasap edýäriň diýip Fukidid ýazypdyr.

B.e.öň V asyryň 30-njy ýyllarynda garşylyk örän ýitileşdi we urşuň başlanmagy üçin sähelçe bahana ýeterlikdi. Üç sany waka urşuň başlanmagyna bahana bolupdy. Onuň birinjisi, Italiýanyň kenarlaryna barýan demirgazik-günbatarda, deňizde agalyk etmeklikdi. B.e.öň 30-njy ýylda Adriatik deňziniň gundogar kenarynda bir wagtlar Kerkirliler tarapyndan esaslandyrylan Kerikir adasyndaky Epidamn şäherinde demokratlar bilen oligarhlaryň arasynda özara uruş başlanýar, demokratlar üstün çykýar. Şäherden kowlanlar ýerli halk bilen birleşip şähre çozuş edip ýurdy biynjalyga

salýarylar. Hem-de kömek sorap Korinfa ýüz tutýarlar, Kerkir bilen Korinfiň arasynda bir eýýämden bári Ioni deňzinde agalyk edtmek ugrunda bäsdeşlik gidýärdi. Mundan peýdalanan Korinf höwes bilen Epidamne goşun iberýär. Kerkirliler bolsa Afina ýüz tutup bileleşige kabul etmeklerini we Kerkire gelip kömek bermeklerini haýys edýärler. Afinylar hem kömek bermäge ýaýdansa-da,razylyk beripdirler. Haçanda Kerkir adasy bilen materigiň arasyndan geçýän bogazda kerkirliler bilen korinflileriň arasynda gandöküşikli uruş (b.e. öň 433 ý.)bolanda, afinynyň harby gämileri oňa goşulyp kerkirlileri derbi-dagyn bolmakdan halas edýär. Şeýlelik bilen, Epidamn şäheriniň üstinde Korinf bilen Kerkiriň arasynda başlanan uruş Afiny bilen Korinfiň arasyndaky urşa öwrülýär.

Ikinji bir bolan waka Holkidka ýarymadasynda ýerleşýän Potideýiň üstinde başlanýar. Potideýa korinfliler tarapyndan esaslandyrylan hem bolsa Afiny deňiz bileleşiginiň agzasydy. Korinf öz gezeginde Potideýany Afiny bileleşiginden çykмага öjükdirýär. B.e.öň 433-nji ýylda Potideýa Korinfa wepeloponnes bileleşiginden kömek sorap ýüz tutýar. Peloponnesden Potideýe 2000 meýletiçiler kömege gelýärler Afiny goşun ibermek bilen Potideýi gaýtadan bileleşige girmäge mejbur edýär. Bu wakalar dawaly meseleleriň mundan beýläk gepleşik arkaly çözüp bolmajakdygyny görkezdi.

Üçünji bir waka. Afinylylaryň Megaranyň garşysyna geçiren çäresidi. Megara Korinfiň meçew bermeginde Afiny bileleşiginden çykýar. Emma onuň çäginde söwda etmegi dowam etdiripdir. Başda Afiny oňa üns bermese-de b.e.öň 332-nji ýylda gaçgak gullary gizleýär bahanasy bilen Megaraly söwdagärlere Afiny we oňa ýaran ýurtlarda söwda etmegi gadagan edýän karar (Megar apsefismasy) çykarýar. Ol Megaranyň ykdysadyýetini uly zarba urýar. Megara Afinynyň ganyň duşmanyna öwrülýär. Peloponnes bileleşiginiň ýygnaгыnda Megara we Korinf Afina garşy uruş yglan edilmegini talap edýär.

Potideýiň we Megaranyň Peloponnes bileleşigine, aýratyn hem korinflileriň Afınylara garşy gaýragoýulmasyz çäre görülmegini talap etmegi, Spartanyň aýgytly çäre görmegine alyp barýar. B. e. öň 432-nji ýylda Spartanyň halk ýygnaýy afınylylaryň 30 ýyllyk şertnamany bozmakda günäkärdigi barada karar kabul edýär. Soňra bolsa Peloponnes bileleşiginiň gurultaýy çagyrylyp, Afına garşy uruş başlamak barada karar kabul edýär. Emma gysyň gelmegi bilen olar gys aýlaryny urşa taýarlyk üçin peýdalanýarlar we iki tarapdan hem diplomatik işler geçitilip biri-birlerini günäkärläp çykyş edýärler.

Sparta afınylylardan Potideýany gabamaklygi bes etmegi we Eginä awtonomiýa bermekligi, magara söwdagärleri baradakay kararlary ýatyrmagy, şeýle-de afınynyň ýaranlaryna bileleşikden erkin çykmaga ygtyýar berilmegini talap edýär. Spartalylar şeýle-de ýurtdan Perikliň kowulmagyny talap edipdirler. Spartanyň ähli talaplaryny Afınylylar kabul etmändirler.

B.e.öň V asyryň 30-njy ýyllarynyň ahırlaryna çenli Afınyda syýasy ýagdaýlar has dartgynly ýagdaýa baryp ýetýär. Perikliň köp wagtlaý ýeke özüniň Afınynyň gitmeli ugryny gönükdirip gelensoň, onuň ýeke-täk döwleti dolandyrmagy ýurduň dürli gatlaklarynyň we toparlarynyň arasynda närazylyklaryň ýüze çykmagyna we oppozisiýanyň janlanmagyna getiripdir. Oppozisiýa bolsa Kleon ýolbaşçylyk edipdir. Ilki başlarda olar Perikliň alyp barýan syýasatyny tankyt etmän, eýsem onuň egindeşleriniň garşysyna, onuň özüne hüjüm edip ony abraýdan gaçyrmakçy bolýarlar.

Oppozisiýa ilkinji bolup Perikliň halypasy filosof-materialist Anaksagory dine ynamsyzlyk etmeklikde aýyplanypdyr, onuňkinji bir syrdaşy görnükli skulptor Fidini Pafenionda Afınynyň heýkelini ýasamak üçin, berilen gymmat bahaly daşlardan gizlemekde aýyplanyp ony syda geçirýärler. Haçanda oňa hiç hili subutnamalar tapylmansoň ony dine garşy günäkärdenipdir, ýagny Afınynyň elindäki galkanynda özüni we

Perikliň şekilini çekmekde aýyplapdyrlar. Netijede, Anaksagora jerime saylnaýar, Fidi bolsa türmä salnyp, soňra şol ýerde hem ölýär. Perikliň garşysyna geçirilen bu hüjümler Perikli biynjalyk etmän durmandy, ol peloponnesliler bilen alyp baran göreşinde ýene-de Afiny halkyny öz daşyna jemlemekligi maksat edinýär.

Afiny hem, Sparta hem indi urşuň gutulgyzsyzdygyna göz ýetirýärler we oňa açyk taýarlanyp başlaýarlar. Urşa taýarlanmaklyk bilen Perikl bu uruşyň ýeňiş bilen tamamlanmagyna ynanýardy. Delos bileleşigi Gresiýada iň uly syýasy bileleşikşk hasaplanýardy. Afiny deňiz bileleşigine Kerkir hem-de Beýik Gresiýanyň we Sisiliýanyň käbir polisleri goşulyşypdylar. Afiny bileleşigine gelyän tölegleriň möçberi bolsa bir ýylda 600 talanta, ýagny 15 tonna kümüşe baryp ýetipdi.

Harby gämileriň gurluşy dowam etdirilýärdi. Uruş alyň barmak üçin ätiýaçlyk serişdeleri hem ýygnanypdyr. Bu serişde meteklerden alynýan salgydyň, gümrük pajynyň Lawrion kümüş kânleriniň, Amfimondaky altyn kânlerinde alynýan girdejilerden Afiny bileleşigine girýän ýaranlaryň töleýän töleglerinden ýygnalypdyr.

Afinylylar şäheriň Pireý bilen bileleşdirýän uzyn diwarlary gurup gutarýarlar. Indi uruş bolan halatynda Attikanyň ilatyny gala ýygnap, gämileriň kömegi bilen zerur zatlary deňiz üsti bilen getirip boljakdy.

Afinynyň Halk ýygnagy Spartanyň talaplaryny ýerine ýetirmekden ýüz öwrenden soň bu iki bileleşigiň arasynda uzaga çeken uruş başlaýar. Urşuň başynda Afinynyň harby güýji 400 tiriýer (harby gämi), guryyer goşunu 30 müň, olaryň 13 müňi goplitlerden (agyr ýaraglanan pyýada esger), 1200 atly goşun we 16 müň esger bolsa garnizonda saklanypdyr. Deňiz gämileri bolsa 300 sany triýerden düzülipdir. Spartanyň deňiz gämileri Afinynyňka garanda iki esse az bolupdyr, emma pyýada goşuney 60000 esgerlerden ybarat bolupdyr.

Harby güýçlerinden ugur alyp Perikl uruş hereketlerini şeýle meýilleşdirýär, ýagny gury ýerde çaknyşyklardan gaça durup duşmany deňizden gabamak we duşmanyň kenarýaka ýerlerine tozdurmak arkaly ony boýun egmäge mejbur etmekden ybaratdy.

Bütün Peloponnes urşuny iki döwere bölünýär: 1. Arhidam urşy (b.e.öň 431-421 ýý.), 2. Sisiliýa ýoriş we Dekeleý urşy (b.e.öň 415-404ýý.), b.e.öň 421-415-nji ýyllar aralygyndaky döwür wagtlaýyn ýaraşyk döwri bolup, bu döwürde uruş hereketleri togtadylypdyr. Uruş hereketleri Gresiýanyň hemme ýerlerinde, Egeý deňiziniň içinde-de, Peloponnesde-de, Orta Gresiýada hem, sisiliýada hem alnyp barylýpdyr.

2. Arhidam urşy we Nikiý ýaraşygy.

Harby hereketleri Fiwyliýa başlaýar. Olar Afina bileleşiginiň agzasy bolan Plateýe duýdansyz çözürlär. Emma plateýiler olary gabap ýok edipdirler.

Şondan biraz soň Sparta patyşasy Arhidam 60 müň goşun bilen Attika çözürlär. Obalary otlamak we ekin meýdanlaryny tozdurmak bilen ol Afina aýgıtly söweşe çykmağa mejbur etmek isleýär. Emma Periklin maslahaty boýunça Attikalylar şäher galasynda gizlenipdirler. Goşun söweşe çykmadyr. Arhidam söweş etmän yzyna gaýtmaly bolýar. Şondan soň Perikl öz gämilerini ugradyp Spartanyň birnäçe kenarýaka ýerlerini tozdurýar. Onuň guryýer goşuny bolsa Megaranyň mülklerini tozdurýar.

Arhidamyň goşunlary b.e. öň 430-njy ýylda Attika ýene-de çözürlär. Attikanyň ilaty Afinaýyň galasynda gizlenýär. Şäherde adamlaryň örän köp toplanmagy ýokanç keseliň ýaýramagyna getirýär. Örän köp adam heläk bolupdyr. Bu ýagdaý adamlaryň Periklden närazy bolmagyna alyp barylýpdyr. Birnäçe ýylyň dowamynda Perikl ilkinji gezek strateglige saýlanmandyr. Perikl soňky ýyl ol wezipä saýlanypdyr. Emma ýokanç kesel degip heläk bolupdyr. Kesel b.e.öň 426-njy ýylda

çenli dowam edipdir. Ol Afina uly zyýan ýetiripdir. Ilatyň takmynan $\frac{1}{4}$ bölegi, şol sanda 5000 töweregi urşujy helä bolupdyr.

Afinylar köne ýarany Plateýa kömek edip bilmändirler. Birnäçe wagt goranyşdan soň ony duşman eýeläpdir. Olar şäheri doly ýumurýarlar, ilatyny bolsa gulçulyga satýarlar.

Afinynyň agyr ýagdaýyndan peýdalanyp Sparta Afiny bilelelişigini gowşatmaga çalyşýar. Entek b.e.öň 432-nji ýylda Halkidikadaky Potideýa gozgalaň edipdi. Afinydan iberilen goşun 2,5 ýylap ol ýerde saklanmaga mejbur boldy. B.e.öň 428-nji ýylda örän baý polisleriň biri Lesbos bileleşikden çykdy. Lesbosyň aristokratlary Sparta kömek sorap ýüz tutýarlar. Lesbosyň bileleşikden çykmagy Afiny üçin uly ýitgi boljakdy. Şoňa görä-de ol aýgytly hereket edip 100 gämiden ybarat floty Peloponnesiň kenaryna ugradýar. Ol Lesbosa Peloponnesiň goşunyň deňiz üsti bilen iberilmeginiň önüni alýar. Lesbosyň içine iberilen goşun onuň esasy şäheri Mitleni eýeleýär. Onuň ähli berkitmeleri ýumrulýar. Gozgalaňa sebäpkär hökmünde Mitleni aristokratlaryň 1000-si jezalandyrylýar. Mitlene uly jerime salynýar. Onuň ýeriniň bir bölegi elinden alynyp 2700 sany göçürilip getirilen Afinyly daýhanlaryna paýlanýar. Bu gazaply çäreler Afiny deňiz bileleşiginden çykmaga meýil edýän beýleki polisleri gorkuzmaga gönükdirilipdir.

Ýokanç kesel sebäpli Afiny uly ýitgi çeken hem bolsa onuň harby floty kuwwatyny saklaýardy. Potideýadaky we Lesbosdaky ýeňişler flotyň kömegi bilen gazanylypdy. Afiny floty Gresiýanyň günbatar tarapyndaky suwlarda hem agalyk ediji ýagdaýy eýeläpdi.

Afiny bileleşigine girýän polislerden alynýan tölegiň iki esse (ýylda 1300 talant bolýar) artdyrylmagy Afinyň maliýe ýagdaýyny hem gowulandyrýar. Emma Afinyň öz içinde raýatlaryň arasynda jebislik bolmandyr. Kleopyň ýolbaşçylygyndaky topar uruşy işjeň dowam etdirmegi talap

etse Nikiniň topary urşy bes edip ýaraşyk baglaşylmagyň tarapdary bolupdyr. Afinyň kynçylyklary ýeňip harby üstünlikler gazanmagy halk ýygnaýynda Kleopyň tarapdarlarynyň üstün çykmagyna alyp barypdyr. B.e.öň 426-njy ýyldan başlap uruş hereketlerinde Afiny üstün gelipdir. B.e.öň 426-424-nji ýyllarda esasy hereketler Gresiýanyň günbatar welaýatlarynda bolýar. B.e.öň 426-njy ýylda Afiny goşuny Solliniň ýanynda bolan söweşde 3000 çemesi Sparta goplitlerinden üstün çykyp Afinylylar gury ýerde ilkinji gezek ýeňiş gazanýarlar.

Günbatarda Spartanyň esasy ýarany bolan Sirakyziniň garşysyna iberilen goşun hem üstünlikli hereket edipdir. Bu Korinfiň galla bilen üpjün edilmegine uly howp salypdyr.

Sparta tarapyndan möçew berilen aristokratlar Kerkirde gozgalaň edip häkimiýeti ele alýarlar we Spartanyň tarapyna geçmäge meýil bildirýärler. Afiny tarapyndan iberilen flotyň kömegine daýanyp b.e.öň 425-nji ýylda demokratlar häkimiýeti ellerine alýarlar we Kerkirä Afiny bileleşiginde galýar.

Emma Afinyň esasy üstünligi b.e.öň 425-nji ýylda Messeniýanyň günbatarsyndaky Pilos şäherini eýelemegi bolupdyr. Spartadan nägile ilotlar gaçyp Afinyň tarapyna geçip başlaýarlar. Ylaýtada Afiny goşunlarynyň Spartadan bary-ýogy 75 km uzaklykda ýerleşen Pilosy eýelemegi örän howply ýagdaý döredýärdi. Şonuň üçin hem Sparta düzüminde begzada maşgalalardan bolan saýlama goşunyPilosa ugradýar. Spartalylar Pilosa barylýan aýlagyň öňünde ýerleşen Sfakteriýa adasyny eýeläp, ol ýerden Pilosa gelýän Afiny gämilerini bökdemekçi bolýarlar. Emma Afinylylar deňiz söweşinde üstünlik gazanyp, adadaky Sparta piýada goşunyny gabaýar. Dynywsyz atylýan peýkamlaryň we zyňylýan naýzalaryň zarbyna döz gelmedik Spartalylar boýun egýär. Ýeňilmezsek hasap edilýän goşun şowsuzlyga uçraýar, asla ýesir düşmeýän Sparta esgerleriniň 292-si, şol sanda 120 sany begzada düşýär.

b.e.öň 424-nji ýylda Lakoniýanyň günortasyndaky Kiferanyň eýelenmegi Afinynyň iň ýokary harby üstünligi bolupdyr. Saprtanyň ýagdaýy üzül-kesil ýaramazlaşýar. Sparta ýaraşyk sorap Afina yüz tutýar. Emma gutarnykly ýeňişe umyt baglan Afiny ony kabul etmeýär.

Emma Afiny öz güýjüne artykmaç baha berip, garşydaşynyň mümkinçiliklerine kembaha garapdyr.

Sparta hem onuň bileleşik boýunça ýaranlary güýçlerini jemläp Afinynyň gowşak ýerinden zarba urýar. Sparta serkerdesi Brasidiň ýolbaşçylygynda meýletinler toparyny Halkidika ugradýar. Brasid gizlinlik bilen hereket edip бүтін Gresiýanyň içinden geçýär we goşuny bilen demirgazykda peýda bolýar. Bu ýerde I Makedoniýany öz tarapyna çekmegi başaryar. Afinynyň ýarany Amfipol şäherini gabap, ony boýun egmäge mejbur edýär. Bu sebitde hereket edýän Fukididiň ýolbaşçylygyndaky Afiny floty oňa garşy hiç hili çäre görüp bilmeýär. Amfipolyň elden gitmegi бүтін Frakiýa kenarýaka sebitinde Afinynyň agalygyna howp salýardy. Şoňa görä-de Kleopyň ýolbaşçylygynda Amfipola uly goşun iberilýär. B.e.öň 422-nji ýylda bolan gazaply söweşde spartalylar üstün çykypdyr. Emma serkerdeleriň ikisi-de Brasid we Kleon söweşde heläk bolupdyr.

Şondan soň Sparta Amfipoly elinde saklasa-da artykmaç üstünlük gazanyp bilmändir.

Iki tarap hem uruşyň dowam etdirilmeginiň peýdasyzdygyna düşüňýär we ýaraşyk baglaşmak meýilleri agdyklyk edýär.

Ýaraşyk b.e.öň 421-nji ýylda başlanýar. Ýaraşyk baglaşmak üçin Afiny tarapdan düzülen topara Nikiý ýolbaşçylyk edipdir. Şoňa görä-de oňa Nikiý ýaraşygy diýlipdir.

Şertnama laýyklykda taraplar eýelän şäherlerini yzyna bermegi, ýesirleri gaýdyp bermegi, gaçgak gullary Kabul etmezligi borç edinýärler. Emma bu ylalaşyk hiç tarapy hem

kanagatlandyrmadyr. Çünki ol uruşa alyp baran düýpli sebäpleri aradan aýyrmadyr. Şňa görä-de Nikiý ýaraşygy 50 ýyl mölet bilen baglaşylan hem bolsa, ol diňe wagtlaýyn arakesme bolup, uruş hereketleri tiz wagtdan ýene başlanypdyr.

3. Peloponnes uruşynyň ikinji döwri.

Şertnama laýyklykda Afiny Spartaly ýesirleri goýberipdir. Emma Sparta Amfipoldan goşunyny çykarmandyr. Afinylylar hem oňa jogap edip Pilosy ellerinde saklapdyrlar. Sparta bileleşiginiň agzalary Korinf, Fiwy, Megara bu ýaraşykdan närazy bolupdyr.

Bu ýagdaýlar gaýtadan uruşyň başlanmagyna alyp barypdyr.

Uruş hereketlerine Afiny başlaýar. Öz esasy harby güýjüni saklap galan Afiny b.e.öň 415-nji ýyla çenli uruş üçin täze serişde toplamagy başarypdyr. Afiny Günbatardaky ýerlerde, ylaýta-da Sisiliýadaky öz agalygyny diketmegi maksat edinýär. Çünki Egeý deňzi sebitinde ol öz agalygyny berk saklaýardy. Bu sebitde oňa garşy çykyş etmäge Sparta milt hem edip biljek däl. Emma günbatarda ýagdaý çylşyrymlydy. Afiny bu sebitde Kifera, Pilos, Nawpakt, Kerkira ýaly möhüm ýerleri eýelän hem bolsa Sisiliýada we Beýik Gresiýada onuň täsiri örän gowşakdy.

B.e.öň 415-nji ýylda Afiny 200 triýer, 10 müň goplit we 27 müň ýeňil ýaraglanan esgerlerden ybarat uly goşun jemläp Nikiýniň, Lamahyň we Perikliň ýegeni Alkiwiadyň ýolbaşçylygynda Sisiliýa ugratmaga taýýarlaýar. Sisiliýadaky Sigest şäheriniň goňşularyna garşy göreşde kömek sorap ýüz tutmagy ýörişe bahana bolýar. Ýörişiň esasy maksady bütün Sisiliýanyň üstünden Afinyň agalygyny berkarar etmekden ybaratdy.

Afiny goşuny Sisiliýa gelip Sirakuzyny gabaýarlar. Emma ol başdan şowsuz bolýar. Yerli şäherleriň hiç birisi-de, hat-da onuň ozalky ýaranlary-da Afiny goldamadyr. Şeýle

hem Sirakuza Peloponnesden güýçli goşun kömege gelyär. Afiny goşunlarynyň ýagdaýy ýaramazlaşyp başlaýar.

Kömek üçin Afinydan iberilen goşmaça goşun hem (65 triýer, 1200 goplit) ýagdaýy özgerdip bilmeýär.

Sirakuzyny gabaýan guryýer goşuny gabawy aýyryp adanyň içerki sebitlerine çekilmäge mejbur bolýar. Olary yzarlap gelyän Sirakuziniň goşuny bilen çaknyşykda Afinylylar doly ýeňilýär. Olaryň uly bölegi ýesir düşýär. Serkerdeler Nikiý we Demosfen ýesir düşýärler. Lamah heläk bolýar.

Sisiliýa iberilen goşunyň ýeňilmegi Afiny üçin düýpli heläkçilik bolupdyr. Mundane beýläk uruş hereketlerinde artykmaçlyk Spartanyň eline geçýär. Bu artykmaçlygy Sparta urşuň ahyryna çenli saklamagy başarypdyr.

Indi Sparta uruş alyp barmagyň täze usulyny ulanýar. Ol Attika bir bada uly goşun iberip soňra hem yzyna çagyryp durman, Afina golaý Dekeleýa galasyny eýeläp, ol ýerde öz goşunynyň bir bölegini mydama galdyrýar. Ol goşun häli-şindi çozuş edip Afinyň töwereklerini tozdurypdyr we Afinyda galagoply ýagdaýy döredipdir. Ondan başga-da Afiny gullarynyň uly topary bu ýagdaýdan peýdalanypgaçyp Spartanyň tarapyna geçipdir. Fukididiň habar bermäğine görä, gysga wagtyň içinde 20 müň töweregi gul Dekeleýa galasyna gaçypdyr. Ol Afinyda hünärmentçilik önümçiligine uly zyýan ýetiripdir.

Emma oňa garamazdan Afinyň doly ysgyndan düşürmek başartmandyr. Ol içerki mümkinçiliklerini tijemek we bileleşikdäki ýaranlarynyň töleginiň hasabyna täze gämiler gurup söweşe taýýarlyk görüpdir.

Afinydan doly üstün çykmak üçin güýçli harby flot hem-de Afiny deňiz bileleşigini dargatmak gerekdi.

Emma gämi gurmak üçin serişde Spartanyň özünde-de onuň ýaranlarynda-da ýokdy. Şoňa görä-de Sparta şu çaka çenli grekleriň umumy duşmany hasaplanýan Ahemeniler döwletine kömek sorap ýüz tutýar. Afiny bileleşiginiň syndyrylmagy,

netijede Gresíýanyň gowşamagy parslar üçin amatlydy. Ondan başga-da Kiçi Aziýadaky grek şäherleriniň üstünden öz agalygyny gaýtadan dikeltmäge amatly ýagdaý emele gelipdi. Şoňa görä-de parslar Afiny ýeňilenden soň Kiçi Aziýadaky grek şäherlerini gaýtaryp bermek şerti bilen Sparta pul kömegini berýär.

B.e.öň 412-nji ýylda Parslaryň beren pulynyň hasabyna Sparta harby gämileri gurmaga girişýär. Sparta flotunyň Egeý deňzinde peýda bolmagy bu sebitdäki Afiny bileleşigine girýän polislere uly täsir edýär. Olaryň birentegi gozgalaň edip, bileleşikden çykýar. Ylaýta-da Hiosyň bileleşikden çykmagy, Afina uly zyýan ýetiripdir. Afiny bileleşigine doly dargamak howpy abanypdyr. Onuň üstüne hem Sparta flotynyň başynda serkerde edilip, onuň topragyna gaçyp gelen Alkiwiodyň goýulmagy ýgadaýy has çylşyrymlaşdyrypdyr. Çünki ol dönügiň Afinyň harby sylaryny duşmana paş etmegi uruş hereketlerinde Afinyň şowsuzlyklaryna alyp barypdyr.

Afina doly heläk bolmak howpy abanypdyr. Şeýle agyr ýagdaýda afinylylar örän sabyrly hem paýhasly hereket edipdirler. Afiny bileleşigine girýän polislerden alynýan töleg azaldylypdyr. Olaryň hukulary giňeldilipdir. Boşan döwlet gaznasyny doldurmak üçin Gara deňizden Egeý deňzine geçilýän bogazlardan geçýän ýük gämilerinden alyp barýan harydynyň 5% möçberinde gümrük pajyny alyp başlaýarlar. Onuň hasabyna Afiny täze harby gämileri gurdurýar we olary haýal etmän Egeý deňzine ugradýar. Afiny gämileriniň peýda bolmagy bu ýerde ýagdaýy birneme kadalaşdyrýar. Afiny bileleşiginiň dargamagynyň öňi alynýar.

Emma Afinyň içinde syýasy toparlaryň arasyndaky agzalaryk güýçlenýär. Aristokratiýanyň topardarlary harby şowsuzlyklar sebäpli demokratlary aýyplap çykyş edipdirler. B.e.öň 411-nji ýylda aristokratlar baý söwdagärler bilen birleşip döwlet agdarylyşygyny guraýarlar. 500-leriň geňeşi dargadylýar. Häkimiýet Antifontyň Kritiýniň we Ferameniň

ýolbaşçylygynda döredilen oligarhlar toparynyň (400-leriň geňesiniň) eline geçýär. Afiny demokratiýasynyň esasy guramalary ýatyrylýar. Demokratlary yzarlamak başlanýar. Oligarhlar Afiny raýatlarynyň-da, onuň bileleşigine girýän ýaranlarynyň-da güýçli närazygyny döredipdir. Oligarhlar öz ýagdaýyny berkitmek üçin ýaraşyk sorap Sparta ýüz tutýarlar. Emma Sparta ony kabul etmändir.

Oligarhlaryň hereketi Afiny flotynyň serkerdelriniň we matroslarynyň güýçli garşylygyna sezewar bolupdyr. Flot oligarhlaryň häkimiýetini ykrar etmändir. Şeýlelikde b.e.öň 411-410-njy ýyllarda Afinyda iki häkimiýet – oligarhlaryň 400-ler geňesi we esasy düşelgesi Samosda ýerleşen Afiny flotynyň ýolbaşçylarynyň häkimiýeti hereket edipdir. Afinyda syýasy agzalylyk Afiny bileleşigine hem zyýanly täsir edipdir. Bileleşigiň agzalarynyň birentegi ondan çykypdyr. Gara deňize çykylýan bogazlaryň ugrundaky polisleriň Spartanyň tarapyna geçmegi has uly zyýana eltjekdi. Çünki Afiny ol ýerden geçýän ýüklerden 5% gümrük pajyny alýardy. Şoňa görä-de bogazlara Samosdaky Afiny flotynyň uly bölegi ugradylýar. Flota Spartadan Afinyň tarapyna geçen Alkiwiad ýolbaşçylyk edipdir. Alkiwiada pars satraplarynyň biri Tissafern hem kömek edipdir.

Afiny floty b.e.öň 411-nji ýylda Abidosyň ýanynda, b.e.öň 410-njy ýylda bolsa Kizigiň ýanynda bolan söweşde ýeňiş gazanypdyr. Bogazlaryň üstünden gözegçilik etmek ýene-de Afinyň eline geçýär.

Demokratiýanyň tarapdary bolan flotuň ýeňişi Afinydaky syýasy ýagdaýa-da öz täsirini ýetirýär. 400-leriň geňesi ýatyrylyp oligarhlaryň häkimiýeti agdarylýar. Demokratiýa doly dikeldilýär. Afiny deňiz bileleşigi hem birneme berkeýär. Bu ýagdaý bilen Sparta-da, parsalar-da ylalaşyp biljek däl. Şoňa görä-de parsalar Sparta gämi gurmak üçin ýene-de serişde goýberýär. Ol Egeý deňzinde we bogazlar sebitinde seresap hereket edipdir. B.e.öň 406-njy

ýylda Arginus adalarynyň golaýyndaky söweşde Afiny floty ýeňiş gazanan hem bolsa ony berkidip bilmeýär. Bu onuň iň soňky ýeňşi bolýar. B.e.öň 405-nji ýylda Egospotamosyň golaýyndaky söweşde Afiny floty doly ýok edilýär. Şondan soň Afinyda uruş üçin ne goşun, ne gämi, ne-de serişde galypdyr. B.e.öň 404-nji ýylda Afiny deňizden hem gury ýerden gabalýar. Birnäçe aýdan soň bolsa ysgyndan düşen şäherliler boýun egýär.

Ýaraşygyň şertini Sparta kesgitleýär: Afiny deňiz bileleşigi dargadylýar, Afiny harby floty ýok edilýär. Afinyň gorag diwary ýumrulýar. Afinydan kowlan adamlara gaýdyp gelmäge ygtyýar berilýär, demokratiýa gurluşy ýatyrylýar. Häkimiýet 30 adamdan ybarat Spartaparaz toparyň eline berilýär. Bütün Gresiyada hojaýynlyk etmäge daraşýan kuwwatly Afiny Peloponnes uruşyndan soň ýönekeý polisleriň birine öwrülýär.

Afinynyň ýeňilmegine name sebäp bolupdyr? Esasy sebäp Afiny demokratiýasynyň yzygiderli syýasat ýöredip bilmänligidir. Uruş we ş.m. kynçylykly pursatda üstünligiň esasy girewi yzygiderli syýasat ýöredip bilýän berk häkimiýetdir. Emma Afinyda şeýle häkimiýet bolmandyr.

Afiny deňiz bileleşiginiň gowşaklygy, onuň içindäki oňuşyksyzlyklar Afinynyň şowsuzlygynyň ýene bir sebäbi bolupdyr.

Polisiň doly hukukly raýatlarynyň çäkliligi, uruşda köp adamynyň heläk bolmagy Afinyny ysgyndan düşürpdir.

Şeýle-de Afiny öz güýjüne artykmaç baha berip garşydaşynyň mümkinçiliklerine kembaha garapdyr. Parslaryň Sparta maddy kömek bermegi-de onuň üstün çykmagyna uly ýardam edipdir.

Ýaraşyk baglaşylandan soň Afinyda häkimiýeti eline alan 30-lar, Akropolda ornaşan Sparta goşunyna daýanyp edendilik hereketlerine başlapdyr.

Ksenafontyň ýazmagyna görä "Otuzlar" ýigrenýän begliklerini emlägini elinden almak maksady bilen 1500 afıny raýatyny jezalandyrýarlar. Olaryň gazabyndan gorkup köp adamlar Fiwy, Megera, Argos we ş.m. goňşy polislere gaçyp gitmäge mejbur bolupdyr.

Fiwä giden Afıny demokratlary, ol ýerde fiwilileriň goldaw bermegi bilen harby topar döredipdirler we araçäkde ýerleşen Fiwy galasyny eýeleýäpdirler. Afınydan we Attikanyň beýleki ýerlerinden demokratiýanyň tarapdarlary Fiwä ýygnanypdyrlar. Olaryň başynda Frasibul durupdyr. "Otuzlaryň" we Spartalylaryň iberen harby toparlarynyň üstüne duýdansyz çozup, Frasibul olary derbi-dagyn edipdir.

Soňra ol Pireýi basyp alýar. "Otuzlar" Afınydan gaçýarlar we Spartadan kömek soraýarlar. Afıny demokratlaryna garşy göreşde Fiwy we Korinf Spartany goldamandyr. Şoňa görä-de Sparta serkerdesi Pawsaniý Afınylylara öz aralarynda özleriniň oňuşmagyny tekliş edýär (b.e.öň 403).

Şeýlelikde spartalylar Afınynyň içki işine goşulmakdan saklanýarlar. "Otuzlar" we olaryň ýaranlary jezalandyrylýar. Afınyda demokratik düzgünler dikeldilýär.

XI. Grek taryhynyň nusgawy döwriň medeniýeti

Grek medeniýetiniň kemala gelmeginiň aýratynlyklary. Hatyň-ýazuwyň ýüze çykmagy. B.e.öň V-IV asyrlarda Grek medeniýeti Gadymy dünýäniň in ösen medeniýetleriň birine

öwrülýär. Medeni ösüşi boýunça Gresiyanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratik polislerde sowatlylyk giň ýaýrapdyr. Çünki demokratiýa gurluşy raýatlardan syýasy işjeňligi düşünjeliligi, sowatlylygy, özbaşdak pikir edip bilmegi talap edipdir, döwlet resminamalaryna düşünmek üçin sowatly bolmaklyk zerur bolupdyr. Resminamalary okap bilmek, oňa akyl ýetirmek, we olaryň üstünde oýlanmak grek akyldarlarynyň döredijiligine möhüm itergi beripdir. Grek medeniyetiniň kemala gelmeginiň möhüm şertleriniň biri-de ýurdyň tebygy-geografiki şertleriniň aýratynlyklarydyr. Gresiyanyň tebigaty aňsat ýaşamagy üpjün etmän, tersine zähmet çekmeklige iteripdir, ýaşaýyşa zerur zatlary öndürmek üçin köp zähmet çekmegi, başarjaňlygy we oýlanşykly hereket etmegi talap edipdir.

Grekler keseki ýurtlarda mekan tutunan hem bolsalar, olaryň hemmesi özlerini bitewi halk diýip hasap edipdirler. Olar özlerini ellinler, öz watanyny bolsa Ellada diýip atlandyrypdyrlar. Ellinleriň umumy dili, adatlary, gadymy rowaýatlary, dini, bitewi haty-ýazuwy bolupdyr. Şäherler öňdebaryjy medeniýetiň ojaklary bolupdyr. Hat-ýazuw giň ýaýrapdyr. 24 harpdan ybarat grek elipbiýiniň döredilmegi sowat öwrenmäni ýeňilleşdiripdir. Sowatlylyk medeniýetiň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir. Şäherlerde urug-taýpa gatnaşyklarynyň galyndylary-da oba garanda çalt dargapdyr.

Halk ýygnaclarynda, kazyýet işlerinde yzygiderli çykyş edip durmak, syýasy we kazyýet jedellerine gatnaşmak raýatlaryň syýasy düşünjesini artdyrypdyr, dilewarlyk ussatlylygyny ösdüripdir. Kleon, Perikl, Demosfen ýaly görnükli dilewarlaryň b.e.öň V-IV asyrlarda Gresiyada öňe çykmagy ýöne ýerden däldir.

Grek medeniýetiniň esasy aýratynlyklary dolulygy, köp görnüşliligi hem gutarnyklylygydyr. Şeýle hem ol dünýä medeniýetine goşan uly goşandy, ajaýyp nusgalaryň

döredilmegi we soňraky nesilleriň medeniýetine eden uly täsiri bilen tapawutlanýar.

Grek medeniýeti şol döwürüň öndebaryjy önümçilik usulynyň esasynda döredilendir. Gresiýanyň gul eýeçilik ykdysadyýeti medeniýetiň ösmegi üçin zerur maddy şertleri döredipdir. Gresiýadaky mülkdarlar, kärhana eýeleri önümçiligi guramaga gös-göni gatnaşypdyrlar. Şolar sebäpli-de umumy medeniýetiň ösmegine gyzyklanypdyrlar. Polisiň esasy ilaty orta gatlaklardan düzülipdir. Durmuş-syýasy taýdan işjeň gatlagy düzen bu topar medeni gymmatlyklary döretmäge hem oňa düşünmäge oňaly ýagdaýy döredipdir.

Medeni ösüşi boýunça Gresiýanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratiýa görnüşli dolandyryş guramasy bolan polisler has oňe gidipdir. Çünki demokratiýa gurluşy raýatlardan syýasy işjeňligi düşüneliligi, sowatlylygy, özbaşdak pikir edip bilmegi talap edipdir.

Grek medeniýetiniň ösmegine ýene bir itergi beren zat ol hem bu ýerde güýçi ruhanylar guramasynyň bolmanlygydyr. Gadymy Gündogar ýurtlarynda olar ruhy döredijiligi esasan öz elinde saklandyrlar. Sowat, ylym, bilim, sungat olaryň aýratyň eýeçiliginde bolupdyr. Köplenç halatda halk köpçüligi ondan daşlaşdyrylypdyr. Gersiýa-da dini däpleriň saýlanylýan adaty gullykçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi kuwwatly ruhanylar guramasynyň ýüze çykmagyna böwet bolupdyr. Bu sowatlylygyň, terbiýäniň, dünýägaraýyşyň, medeniýetiň ähli ulgamlarynyň erkin hasiýetde bolmagyna we onuň çalt ösmegine ýardam edipdir. Demokratik polislerde sowatlylyk giň ýaýrapdyr. Çünki ol döwlet resminamalaryna düşünmek üçin zerur bolupdyr. Resminamalary okap bilmek, oňa akyl ýetirmek, we olaryň üstünde oýlanmak grek akyldarlarynyň döredijiligine möhüm itergi beripdir. Grek medeniýetiniň kemala gelmeginiň möhüm şertleriniň biri-de ýurdyň tebygy-geografiki şertleriniň aýratynlyklarydyr. Gresiýanyň tebigaty aňsat ýaşamagy üpjün etmän, tersine zähmetsöýerlige iteripdir.

Ýeriň daşly hem az hasylly bolmagy, ony ekin ekmäge taýarlamak üçin daşdan hem jeňňelden arassalamak, tebigy baýlyklaryň ýeriň astynda, çuň ýerleşmegi we ş.m. ýaşaýyşa zerur zatlary öndürmek üçin köp zähmet çekmegi, başarjaňlygy we oýlansykyly hereket etmegi talap edipdir.

Gresiýanyň tebigaty deňiz bilen berk baglansykylydyr. Ol aýry-aýry adamlaryň-da tutuş ýurdyň hem durmuşynda ägirt uly orun tutupdyr. Deňiz iýmit çeşmesi hem-de beýleki ýurtlar bilen birleşdirýän ýol bolup hyzmat edipdir. Deňizde ýüzmek diňe bir söwda bähbitlerine däl eýsem keseki ýurtlaryň üstünlikleri bilen tanyşmaga, oňat zatlary öwrenmäge-de uly ýardam edipdir. Emma deňizde ýüzmek batyrlygy, başarjaňlygy, ýörite bilimleri talap edipdir. Has uzak ýerlere syýahat etmek üçin amatly gämileriň gurulmagy zerur bolupdyr.

Grek medeniýetiniň aýratyn gözelligi ýurduň tebygatynyň gözelligi bilen baglydyr. Belent bolmadyk daglyk, ýaşyl baýyryklar we içinden çeşme-çaýlar akyp geçýän jülge, olaryň ýaşyl tokaýlar we otlar bilen örtülmeği, daglaryň ak mermer gaýalary, dury asman hem mawy deňiz ýakymly reňkleriň utgaşmasy döredip. Şoňa görä-de grek medeniýetiniň ähli pudaklarynda tebigat duýgusy, tebigata ýakynlyk aýratyn aýdyň ýüze çykypdyr.

Grek medeniýetiniň we sungatynyň kemala gelmegindäki şu aýratynlyklar onuň ägirt uly üstünliklere eýe bolmagyna, onuň soňraky dünýä medeniýetine uly täsir etmegine ýardam edipdir.

Grekler b.e. öň II müňýyllygyň aýagynda ýüze çykan gadymy hatyny-ýzuwyny gadymy Krit we Mikený şäherleri ýykylandan soň ýatdan çykarypdyrlar. Olar b. e.öň IX-VIII asyrlarda finikiýalylaryň ýazuwy bilen tanyşypdyrlar, onuň esasynda hem 24 harpdan ybarat öz elipbiýini işläp taýarlapdyrlar.

Ellinler rowaýatlary we poemalary, taryhy eserleri, ylmy işleri papirus ýapraklaryndan taýarlanan kitaplara ýzyppdyrlar.

Olar kitaplaryň gadryny oňat bilipdirler, olara düşünişip göçüripdirler we aýawly saklapdyrlar

Grek dininiň we jemgyýetçilik baýramçylyklarynyň aýratynlyklary. Din grek medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolup onuň düzümine we ýagdaýyna uly täsir edipdir. Beýleki gadymy halklarda bolşy ýaly grekleriň dini hem olaryň dünýägaraýyşynyň, ahlak sypatlarynyň, çeper döredijiginiň dürli görnüşleriniň we ugurlarynyň esasy düzüpdur. Entek arhaiki döwürde kemala gelen örän baý grek mifologiýasy, hudaýlar we gahrymanlar olaryň özara gatnaşygy we adamlar bilen aragatnaşygy baradaky köpsanly rowaýat-lar, tebigatyň gara güýçlerine garşy göreşýän güýçli, batyrgaý adamlaryň çeper nusgasyny döreden, b.e. öň. V-IV asyrlardaky ajaýyp grek edebiýatyna esas bolup hyzmat edipdir.

Hudaýlary we gahrymanlary gelşikli, gujurly hem gözəl adamlar görnüşinde göz önüne getirmek heýkeltaraşlyk sungatyna nusgalyk bolupdyr. Hudaýlar täsin jaýlarda ýaşaýandyrlar diýen düşüňje bolsa örän ajaýyp ymaratlaryň gurulmagyna ýardam edipdir. Grek ymaratçylary öz ähli başaraňlygyny hudaýlaryň öýi hasaplanýan buthanalary kämil derejä ýetirmäge gönükdiripdirler.

B.e.öň V-IV asyrlarda dini däpleriň iň esasy polisiň baş hudaýynyň hormatyna geçirilýän baýramçylyklar bolupdyr. Ol hudaýyň şekilini görtermek bilen gurulýan dabaraly ýörişden başlanypdyr. Dabaraly ýöriş baş hudaýyň ybadathanasynyň işiginde sadaka niýetlenen haýwanlary gurban bermek bilen tamamlanypdyr. Soňra baýramçylyk nahary (sadaka berilen haýwanlaryň etinden taýýarlanylýan) berlipdir. Ýaş sportsmenleriň ýaryşlary guralypdyr. Hudaýlaryň durmuşy bilen bagly rowaýatlar esasynda sahnalar görkezilipdir. Bu çäreler raýatlaryň köpüsiniň gatnaşygy olara ählihalk häsiýetini beripdir.

B.e.öň V asyrdaky polisleriň köpüsünde baş hudaýyň hormatyna geçirilýän baýramçylyga polisiň kuwwatynyň,

baýlygyn we üstünlikleriniň gözden geçirilişi hökmünde garalypdyr. Olaryň dini häsiýeti birneme gowşap, jemgyýetçilik syýasy we aňyýet tapapy güýçlenipdir. Baýramçylyklarda sport ýaryşlarynyň we medeni çäreleriň orny giňelipdir. Olara ählihalk bolup taýýarlanylmany medeni döredijilige uly itergi beripdir. Afinyda onuň penakär hudaýy Afinanyň hormatyna, ösümlikleriň we çakyryň hudaýy Dionisiň hormatyna, Zewsiň hormatyna Olimpiýada geçirilýän Olimpiýa baýramçylygy, Apollanyň hormatyna Delfde geçirilýän Pifiýa baýramçylygy, Poseideonyň hormatyna Korinfde geçirilýän Istm baýramçylygy umumygrek baýramçylygy häsiýetine eýe bolupdyr.

Olaryň arasynda dört ýyldan bir gezek geçirilýän Olimpiýa baýramçylygy ylaýtada uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Irki döwürde ol hem esasan dini häsiýetli baýramçylyk bolupdyr. Emma VI asyrdan başlap dini dessurlar onuň açylyş däbine öwrülipdir. Onuň esasy bölegini sport ýaryşlary düzüpdir. Pifiýa baýramçylygy bolsa sazandalaryň (kifara, awlos) ýaryşyna öwrülipdir. Afinydaky Panafineý we Dionisiň hormatyna geçirilýän baýramçylyklarda teatr oýunlarynyň orny has artypdyr.

Mekdep. B.e.öň VII-VI asyrlarda Egeý deňziniň gündogar kenarlarynda ýerleşen Ioniýa welaýatynyň Milet, Galikarnas we beýleki şäherleri grek ylmynyň merkezleri bolupdyrlar. B.e. öňki grek medeniýeti gadymy dünýäniň iň ösen medeniýetleriniň birine öwrülipdir. Grekler dünýä medeniýetine uly goşant goşan halk bolupdyr. Medeni ösüşi boýunça Gresiyanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratiýa gurluşly dolandyryşy bolan polisler has öňe gidipdirler. Çünki demokratiýa gurluşly raýatlardan sowatlylygy, özbaşdak pikirlenmegi talap edipdir. Halk ýygnaclarynda çykyş edip durmak raýatlaryň syýasy düşünjesini artdyrypdyr, dilewarlyk ussatlygyny ösdüripdir. B.e. öň V-IV asyrlarynda Gresiyada Perikl, Demosfen ýaly görnükli dilewarlar öňe çykypdyr.

Gresiýadaky iň gowy mekdepler Afýnda bolupdyr. Öz hukuklaryny amala aşyrmak we borçlaryny berjaý etmek üçin raýatlara sowat gerek bolupdyr. Erkin grekleriň ogullary ýedi ýaşyndan başlap pedagogyň eline berilipdir.(pedagog grekçeden terjime edilse çagany mekdebe äkidiji bolýar). Pedagog her gün çagany mekdebe äkidip, onuň ýazuw esbaplaryny we saz guralyny götermeli eken.

Senetçileriň we daýhanlaryň çagalaryna diňe okamagy we ýazmagy öwredipdirler. Olar ýaş wagtyndan başlap öz ene-atalaryna kömek bermeli bolupdyrlar. Baý adamlaryň çagalary 18 ýaşyna çenli gimnasiýada okamagyny dowam etdiripdirler. Gimnasiýa oğlanlar 12 ýaşdan berlip, ol ýerde fiziki maşklary, 15-18 ýaş aralykda bolsa harby tärleri öwrenipdirler. . Mekdep söweşijileri taýýarlaýar eken, okuwçylar ylgamak, göreşmek, bökmek, disk we naýza zyňmak bilen köp meşgullanypdyrlar. Grek mekdeplerinde okuwçylar Gomeriň on müňlerçe setirden ybaratdygyna garamazdan "Iliada" we "Odiseýa" poemalaryny ýatdan bilýän ekenler. Okuwçylar köplenç ýüzüne ýukajyk mum çalnan tagtajyklara ýazypdyrlar. Ujy ýiti metal taýajyk bilen mummyň ýüzünde harplary ýazypdyrlar. Taýajygyň beýleki tarapy kütäk eken; onuň bilen ýazanlaryny öçürýän ekenler. Ýaş ýigitler tans etmegi, aýdym aýtmagy, saz çalmagy öwrenipdirler. Grekler tans edip, aýdym aýdyp bilmeýän adamy bilimli hasaplamandyrlar.

Mekdepde çagalara uly ýaşulylary görenlerinde olar bilen hoşamaý bolmagy we köçede olara ýol bermegi okuwçylardan berk talap edipdirler. Ýalta we gulak asmaýan okuwçylara gaýyş we gamçy bilen temmi berýän ekenler. Gresiýada gyzlary okatmak üçin mekdepler ýok eken. Olara diňe öýde el işini we hojalygy ýöretmegi öwredipdirler.

Grek medeniýetiniň we sungatynyň kemala gelmegine Gresiýanyň tebigy-geografik şertleri uly täsir edipdir. Ekin

meýdanlarynyň azlyk etmegi köp ýerleri özleşdirmegi talap edipdir. Ýerler daşlardan arassalanypdyr, batgalyk ýerler guradylyp, ekin ýerleri açylypdyr.

Gresiýanyň tebigaty deňiz bilen baglanyşyklydyr. Deňiz iýmit çeşmesi hemde beýleki ýurtlar bilen birleşdirýän ýol bolup hyzmat edipdir. Deňizde ýüzmek batyrlygy, başarjaňlygy, ýörite bilimleri talap edipdir.

Grek teatrnyň daşky görnüşi

Amatly gämileriň gurulmagyny çaltlandyrypdyr. Grek medeniýetiniň we sungatynyň kemala gelmegindäki şu aýratynlyklar, onuň ägirt uly üstünliklere eýe bolmagyna we dünýä medeniýetine täsir etmegine ýardam edipdir.

Grek teatry we edebiýaty.

Gresiýada teatr

iki ýarym mün ýyl mundan ozal döräpdir. Olar baýryň eteginde çadyr dikipdirler, oňa grek dilinde “skene” diýipdirler. Aktýorlar onuň içinde geýimlerini çalşyryan ekenler.

Tragiki we masgarabazlyk nykabynyň şekili we tragiki aktýor Pil süňkünden ýasalan gadymy heýkel

Soň-soňlar çadyra derek kiçeňräk jaý gurup başlapdyrlar. Oýun görkezilende oňa dekorasiýa asypdyrlar.

Kendir matanyň ýüzüne çekilen bir-iki sany sütün ybadathanany, iki sany agaç bolsa tokaýy aňladypdyr. Tomaşaçylaryň oturýan ýerine teatron (seretmek sözünden) diýipdirler. Artistler etekdäki tegelek meýdançada oýnapdyrlar. Oýun oýnalýan ýerine orhestro diýipdirler. Onuň önünde meýdança gurupdyrlar, oňa “orkestr” diýlipdir. Onuň üstünde aktýorlar we hor (köpçülik bolup aýdym aýtmak) topary çykyş edýän eken. Baýryň ýapgydynda tomaşaçylar üçin agaçdan oturgyçlar edipdirler, soň-soňlar olar daşdan edilipdir.

B.e. öň V-IV asyrlaryň aýagynda teatr oýunlary açyk meýdanlarda görkezilipdir. Teatrlar ähli grek şäherlerinde diýen ýaly gurlupdyr. Teatr grek sözinden “tomaşa görkezilýän ýer” diýmekligi aňladypdyr.

Oýun 1 artist bilen horuň arasyndaky gepleşik (dialog) görnüşine eýe bolupdyr.

B.e.öň V asyrdaky ýene-de 2 artist goşulypdyr. Indi artistleriň orny artypdyr, horyň orny kemelipdir. Artistler ýerine ýetirýän roluna laýyk her hili nikaplar (maska) geýipdirler. Bir artist nikabyny çalyşmak bilen bir

Gadymy grek teatr peteginiň şekili oýunuň dowamynda birnäçe roly ýerine ýetiripdir. Hudaýlary hem gahrymanlary oýnanlarynda artistler beýik ökjeli aýakgap geýipdirler.

Grek teatry polisiň ähli raýatlaryna niýetlenipdir we olarda onlarça mün ýer bolupdyr. Afinydaky Akropolyň ýasnyndaky Dionisiň teatryna 17 mün tomaşaçy ýerleşipdir. Efesdäki teatr has äpet bolup onda 60 mün tomaşaça ýer bolupdyr. Teatr

gündelik durmuşyň adaty bölegine öwrülipdir. Afınyda ýörüte teatr gaznasy döredilip ondan döwlet ilatyň garyp gatlagyna teatra girmek üçin töleg pulyny beripdir.

Gadymy grek teatrlarynda oýunlar ýylda bary-ýogy 2-3 gezek görkezilip, üç günläp dowam edýän eken. Adamlar teatrdaky uzak gününü geçirmeli bolupdyrlar. Teatrdaky şahyrlar, aktýorlar we hor öz aralarynda ussatlyklary boýunça ýaryşypdyrlar. Baýramçylyk gutarandan soň tomaşyçylyk tarapyndan saýlanan eminler olaryň ýeňijilerini ygylan edýän ekenler. Erkek adamlar aýal-gyzlaryň roluny hem ýerine ýetiripdirler. Aktýorlar her hili nikaplary geýip, öz ýerine ýetirýän roluna laýyk gelýän: aýaly, erkegi, gahar-gazaby, ýalbarmany, şadyýanlygy hem süssypesligi aňladyp bilipdirler.

Tragediýa. Tragediýa diýilýän söz “geçileriň aýdymy” diýmegi aňladypdyr. Ilki-ilkiler ekerançylyk Dionisiň hormatyna geçirilýän baýramçylyk günleri obalaryň we şäherleriň köçelerinde dabaralar gurapdyrlar. Olar Dionis hakyndaky rowaýatlary aýdym edip aýdypdyrlar, rowaýatlardan tutuş sahnalary oýnap görkezipdirler. Dionisiň hemralary bolan satiralary şekillendirip görkezmek üçin olar geçi derilerini geýipdirler. Ýygy-ýygdydan şadyýan degişmeler arkaly şäheriň ýa-da obanyň raýatyny (graždanyny) gülkünç ýagdaýda şekillendiripdirler. Adatça tragediýalarda hereket edýänler rowaýatlaryň gahrymanlary bolupdyrlar. Tragediýalarda adamlaryň arasyndaky ýiti göreşi, olaryň görkezen edermenliklerini, köplenç bolsa heläk boluşlaryny şekillendiripdirler.

Sofoklyň “Antigona” tragediýasy

Tragediýanyň esasynda gadymy rowaýat bolup, grek şäheri Fiwynyň patyşasynyň ýanyna jellatlar bir gyzy getirýärler. Yaşajyk Antigonanyň günäsi nämekä? Onuň dogany häkimiýet ugrundaky göreşde öz şäheriniň üstüne goşun sürüpdir. Emma onuň goşuny ýeňilipdir, özi bolsa söweşde ölüpdir. Onuň meýdini bolsa Fiwynyň patyşasy ýyrtyjy guşlara iýmäge bermegi onuň aýal doganyna buýrupdyr. Antigona doganyny jaýlasa öldüriljegine gözi ýetse-de, ol buýrugy bozup, doganynyň üstünü gum bilen

gömüpdür. Hemme grekler ýaly Antigona hem ölen adamyň ruhy diňe jaýlanandan soň ynjalyk tapýarmyş diýip ynanypdyr. Bu işden soň oňa diňe ölüm garaşýardy.

Gahar-gazaba atlanan patyşa gyzy diriligine gömmegi buýrupdyr. Bir köp bilýän dana adam mukaddes däp-dessurlary bozýandygy hem rehimsizligi üçin patyşadan o dünýäde ar alynjakdygyny öňünden aýdypdyr. Patyşa Antigonany azat etmegi ýüregine düwüpdür. Emma ol eýýäm ölen eken. Horda fiwylalaryň ýaşulylary hem bu berilen agyr jezany ýazgarypdylar. Antigonany halas etmek üçin onuň adalgysy, patyşanyň ogly hem çykyş edýär. Fiwynyň hemme raýatlary bu gyzyň günäsini ykrar edenoklar diýip, patyşanyň ogly atasyny yrjak bolupdyr, emma başa barmandyr. Antigona heläk bolupdyr, şonuň bilen patyşanyň ogly hem, aýaly hem özlerini heläkläpdirlər. Hemme zat boljagy bolandan soň, patyşa özüniň hem ölümünü diläpdir.

“Antigona” tragediýasynda horuň aýdýan aýdymyndan

Ägirt güýç kân bu jahanda,
barysyndan güýçli ynsan.
Okdurylýar olar, ýeňilmezler
Gök ummanda tursa tupan...
Söz döretdi. Ýol mysaly,
pikir-oýy erkin onuň.
Kanunlaram – erki onuň...
Bela-beter asgyn ondan,
öňden görer dana kişi.
Uýmasa çyn-hakykata,
Ýeňilmejek patyşa-da
ýegsan bolýar ahyrsoňy.

Teatrlarda Gresiyanyň iň zehinli dramaturglarynyň eserlerinden oýunlar görkezilipdir. Oňat pýesa üçin tomaşaçylar awtory uly şowhun bilen gutlapdylar. B.e.öň V asyrdan iň tanymlar dramaturglar Eshil, Sofokl, Ewripid we Aristofan dagy bolupdylar.

Elewsinli Eshil (b.e.öň 525-456 ýý.) grek tragediýasynyň atasy hasaplanypdyr. Ol Afinynyň jemgyýetçilik durmuşyna işjeň gatnaşypdyr. Grek-Pars uruşlaryna gatnaşypdyr. Onuň ýazan 90 töweregi pýesasýndan 7-si saklanypdyr. Olardan “Parslar”, “Prometey” we “Oresteýa” pýesalary aýratyn tapawutlanypdyr. “Parslar” eseri “Salamin” söweşi baradaky taryhy gürrünlere esaslanypdyr. Beýleki pýesalar mifleriň esasynda ýazylypdyr. Emma olara awtor täzeçe öwürşün beripdir. Eshil öz eserlerinde polis düzgünleriniň dabaralanyşyny, grekleriň batyrçaýlyk, watançylyk

häsiýetlerini şöhratlan-dyrýar. “Parslarda” grekleriň erkinlik ugrunda göreşi beýan edilse “Prometeýde” – ýaşayyş ugrunda, täze medeni üstünlikler ugrunda adamlaryň göreşi şöhlendirilýär. Onuň ýazan tragediýalarynyň biri “Zynjyr bilen baglanan Prometeý” diýlip atlandyrylypdyr. Tragediýada Zewsň buýrugy boýunça Gefest Prometeýi zynjyr bilen gaýa baglap, onuň kükregini demir çüý bilen deşip goýýar. Prometeý özüniň adamlara ot getirip berendigini, olara öý gurmagy, haýwanlary eldeki etmegi, “sanamak ylmyny we hat-sowat” öwredendigini hora gürrüň berýär. Munuň üçin Zews Prometeýe gahar-gazap edipdir. Hor hudaýlary ýazgarypdyr, Prometeýe duýgudaşlyk bildiripdir, emma ony geçirimli bolmaga yrkak bolupdyr. Prometeý bolsa “Zewsň hyzmatkärine” ruhobelentlik bilen şeýle diýipdir:

Hiç bir jeza bilen, mekirlilik bilen
Zews maňa syrymy aýtdyryp bilmez.
Goý, ýyldyrym bolup, böwrümden geçsin,
Goý, ol arlabersin, sarsdyryp ýeri,
Ak ganat ýel bolup, baglasyn gögi,
Goý, ýegsan eýlesin bütün dünýäni,
Meni syndyrmaz ol, aýtmaryn oňa
Kim sebäpli häkimlikden dynjagyn.

Tragediýa gök gürläp, ýyldyrym çakyp durka, zynjyra baglanyp goýlan Prometeýi gaýa bilen bilelikde ýeriň ýuwtmagy bilen tamamlanýar Grek tragediýalary batyrçaý, merdana, öz Watanyňa wepaly, borjuna ygrarly adamlary taryplapdyr, rehimsizligi, gedemligi hem-de galplygy ýazgarypdyr.

“Orosteýa”–adamynyň ýaşayyş durmuşynyň manysy baradaky filosofiki eserdir. Eshil erkin we päk ahlakly durmuş diňe polisiň adalatly kanunlarynyň höküm sürýän ýerinde mümkindir diýen pikiri öňe sürýär.

Afinyly dramaturg Sofokl (b.e.öň 496-406 ýý.) 120 çemesi pýesa ýazypdyr diýip habar berilýär. Olardan ýedisi saklanypdyr. “Patyşa Edip” we “Antigona” pýessalary onuň iň oňat eserleridir. Olarda Sofokl iň wajyp –adamynyň jemgyýetdäki we älemdäki orny meselesini gozgaýar. Adam hudaýlaryň elindäki oýunjakmy ýa-da öz ykbalynyň hojaýynymy? Edip patyşanyň we onuň gyzy Antigonanyň mysalynyň usti bilen Sofokl bu soraga özüçe jogap berýär. Edip adalaty we halk tarapyndan oňat görülýän patyşa. Emma oňa

garamazdan ol kuwwatly hudaýlaryň elindäki oýunjak. Ol hudaýlaryň kesgitleýşi ýaly jenaýat etmeli. Oz kakasyny öldürmeli we ejesine öýlenmeli. Edip her näçe yhlas etse-de şeýle ykbaldan sypyp bilmeýär. Haçan-da hemme zat aýan bolansoň ol özüniň aýy ykbaly bilen ylalaşmaýar. Ýurduny taşlap gidýär. Jebir çekýär we öz günäsini ýuwýar. Şeýdip ol hudaýlar tarapyndan kesgitlelilen ykbalyň agyr urgusyny ýeňip geçýär. Hudaýlardan üstün çykýar. Sofokl adamynyň erkiniň hem kuwwatynyň çäksizdigini wasp edýär.

Salaminli Ewripidiň (b.e.öň 480-406 ýý.) döredijiligi grek dramasyň täze üstünlükler bilen baýlaşdyrypdyr. "Medeýa" pýesasy oňa uly meşgurluk getiripdir. Onda Ýasonyň aýaly, Kolhida patyşasynyň gyzy Medeýanyň wagşyýany ar alyşy teswirleýär. Onda Ewripid mährem enäniň, ar almak maksady bilen öz çagalaryny heläk edende öz garyşyk duýgularyny inçelik bilen teswirleýär. Ewripidiň döredijiliginde, adamynyň joşgunly hyjuwdan doly içki dünýäsini çeper teswirlemek usuly ýokary derejä ýetirilýär. Ewripidiň döredijiligindäki bu täze urug soňraky grek edebiýatynyň bu dünýä edebiýatynyň ösüşine uly täsir edipdir.

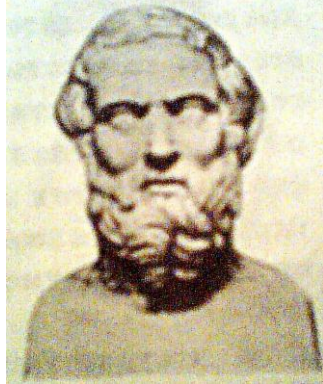
Umuman b.e.öň V asyrda ýaşan grek tragediýaçy sahyrlaryň döredijiligi, Gadymy Dünýäniň çeperçilik sungatynyň uly üstünligi bolupdyr. Ony dünýä edebiýatynyň dürli ugurlarynyň ösüşini kesgitleän uly açys hökmünde häsiýetlendirmek bolar.

Komediýalar. Gülküli çykyşlardan komediýalar-keýip göteriji oýunlar emele gelipdir. Komediýa (ýaňsy häsiýetli, gülkili eserler) ugry-da uly gyzyklanma döredipdir. Komediýa diýmek “şadyýan obalyalaryň aýdymy” diýmegi aňladypdyr. Komediýalar tomaşaçylary diňe şatlandyrmak bilen hem çäklenmändir. Olarda Halk ýygynagynda başlanan göreş dowam etdirilipdir. Komediýalaryň ýazarlary öz garşydaşlaryny kezzap, ýalançy, körzehin adamlar keşbinde görkezipdirler.

Tomaşaçylar oýundaky obrazlaryň öz zamandaşlaryndan kimdigini dessine aňýan ekenler.

Afinyly Aristofanyň komediýalary akyl jähtden özüniň ýitiligi, gazaply kinaýalylygy bilen tapawutlanypdyr. Aristofanyň “Guşlar” komediýasy has hem bellidir. Pýessalaryň ýazarlary iňňän uly hormata eýe bolupdyrlar. Şonuň üçin Afiny teatrynda Eshile we Sofokla ýadygärlik heýkelleri oturdylypdyr.

Gresiýada teatry uly ýaşlylaryň mekdebi diýip atlandyrypdyrlar. B.e. V asyrynda ýaşan bir akyldar tragediýalaryň ýazarlaryny “parasatlylygyň serdarlary” diýip atlandyrypdyr. Ol Dionisiň hormatyna obalarda geçirilýän baýramçylyklaryndaky şadyýan aýdymlardan we tomaşalardan gelip çykypdyr. Islendik şahsyýeti tankyt etmäge mümkinçilik berýän Afinanyň demokratik gurluşy, komediýanyň ösmegine has oňaýly şert döredipdir. Halk ýygnaçynyň, 500-leriň geňeşiniň, kazyýet mejlisiniň köpçiligiň gözüniň önünde

Gerodot. Gadymy grek heýkeli geçirilmegi komediýaýy awtorlara baý maglumat beripdir. B.e.öň V asyrdan Afinada syýasy meseleleriň halk köpçüliginiň gatnaşmagynda çözülmegi irki komediýalaryň syýasy häsiýete eýe bolmagyna sebäp bolupdyr.

Aristofanyň (b.e.öň 450-388 ýý.) döredijiliginde syýasy komediýa ýokary derejä ýetirilipdir. Onuň 11 komediýasy saklanyp galypdyr. Komediýalarda afinanyň ilatynyň dürli gatlaklarynyň durmuşy, afiny jemgyýetiniň iň wajyp meseleleri: soýuzdaşlar bilen gatnaşyk, uruş we parahatçylyk meseleleri, wezipeli adamlaryň parahorlugy, serkerdeleriň kütekligi, halk ýygnaçynyň käbir kararlarynyň samsyklygy öz beýanyny tapypdyr. Aristofan öz komediýalarynda filosofiki

meseleleri gozgamayar. Emma ol gündelik durmuşdan alnýan hakyky wakalary beýan edipdir. Şu babatda onuň komediýalary gymmatly taryhy çeşme bolup durýar.

Tragediýa we komediýa eserleri çeper edebiýatyň şygryýet görnüşine degişlidir. Onuň kyssa görnüşli eserlerini taryhçylar döredipdirler. Gadymy döwürde taryha ylym däl-de çeper kyssa hökmünde garalypdyr. Gerodotyň, Fukididiň, Ksenofontyň taryhy eserleri b.e.öň VI-V asyrlarynyň grek kyssalarynyň ajaýyp nusgalarydyr. Isokratyň, Demosfeniň, Platonyň we Aristoteliň eserleri-de çeper kyssa görnüşde ýazylypdyr.

XII. Gadymy Grek akyldarlary. Gresiýada binagärçilik we heýkeltaraşçylyk sungatynyň ösmegi

Gadymy grek akyldarlary. Tebigatyň, adamzat jemgyýetiniň, we pikirlenmäniň ösüşiniň umumy kanunlary hakyndaky ylym bolan filosofiýa jemgyýetiň belli bir derejede kämil ýagdaýyna ýetende ýüze çykýar. Irki ösüş basgançaklarynda ol din bilen bagly bolupdyr. Dini dünýägaraýyşdan bölünip aýrylmak hakyky filosofiki ylymlaryň başlangyçlarynyň ýüze çykmagyna alyp barýar. B.e.öň VII-VI asyrlarda grek filosofiýasy ähli ylymlary öz içine alýan umumy bir ders bolupdyr. Onuň bu basgançagyna naturfilosofiýa diýilýär. Grek naturfilosofiýasynyň esasy wekilleri b.e.öň VII-VI asyrlarda Ioniýada ýaşan Fales, Anaksimandr we Anaksimenes bolupdyr.

B.e.öň V asyryda ýaşan filosoflar: Anaksagor, Empedokl hem naturfilosofiýa däbini dowam etdiripdirler. Emma grek jemgyýetiniň we medeniýetiniň ýokary derejä ýetmegi b.e.öň V asyryň 2-nji ýarymynda filosofiýanyň beýleki ylymlardan bölünip özbaşdak ylym öwürlmegine alyp barypdyr. Ilkinji gezek özbaşdak ylym hökmünde Parmenidiň we onuň yzyna eýerijileriň işlerinde arassa filosofiki meseleler öňe sürülýär.

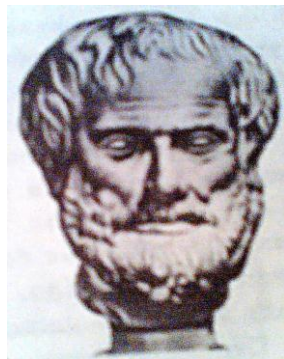
Görnükli alymlaryň biri-de asly Samos adasyndan bolan Pifagor (b. e. öň 580-500 ýý.) ähli zadyň başlangyjy sanlardyr diýip belleýär. Pifagoryň pikirine görä, tebigatda hemme zat ýaşaýar hem üýtgeýär, diňe sanlar hemişelik üýtgewsiz galýarlar. Şeýlelik bilen, Pifagor diňe sanlar hemme zadyň esasyňy düzýär diýen pikiri öňe sürýär. Matematika we filosofiýa bilen meşgullanmaklygy Pifagor adamynyň ýaşayşynyň iň ýokary maksady hasaplapdyr. Durmuş Olimpiýa oýunlary ýalydyr, onda birleri şöhrata we ýeňiş baýragyna ýetmäge çalyssa, ikinji birleri ondan peýda gözleýändir, üçünjileri, hakyky filosoflar ýa-da akyldarlaryň ýoldaşlary bolup, bu ýerde diňe alyp dünýä haýran galyp, keýip alýandyr. Dünýä syn edip oňa düşünmek diňe akyldarlara mahsusdyr, bu bolsa ähli keýipden we sylag-hormatdan hem ýokarydyr diýip ol belläpdir.

B.e.öň V-IV asyrlarda Gresiyada, soňraky döwüriniň esasy filosofiki ugurlary bolan ulgamlar işlenip düzülipdir. Olar Rim we Orta asyr Ýewropa filosofiýasyna binýat bolup hyzmat edipdir. Grek medeniýeti nusgawy döwürde öňe uly ädim edýär. Ol dünýäniň medeni döredijilik ulgamyny täze başlangyçlar we ajaýyp eserler bilen baýlaşdyrýar. Ol üstünlikler soňraky nessimleriň medeni durmuşynyň ösmegine başlangyç bolup hyzmat edipdir.

Sofistler (parasatlylydyň mugallymlary) diýip atlandyrlýan grek filosoflarynyň döredijiliginde filosofiýa meseleleri mundan beýläk ösdürilýär. Olaryň arasynda iň tanymallary Abderaly Protogor (b.e.öň 480-411 ýý.) we Leontinli Georgiý (b.e.öň 483-376 ýý.) bolupdyr. Sofistleriň aýry-aýry wekilleriniň garaýyşlarynyň dürli bolmagyna garamazdan, olaryň ählisiniň akyl ýetirmegiň meseleleri bilen meşgullanmaklary birleşdiripdir. Adamynyň bilimine ynanmak bolarmy? Olar hakykaty şöhlendirýärmä? diýen meseleler olary gyzyklandyrypdyr. Olar akyl ýetirmegiň iň möhüm guraly adamynyň duýgusudyr diýip tassyklapdyrlar. Emma olar akyl

ýetirmekde paýhasyň ähmiýetine kembaha garapdyrlar. Her bir adamynyň daşarky täsiri kabul edişiniň tapawutlydygy sebäpli şeýle ýol bilen alynýän bilim ähtibersizdir diýip sofistler tassykladyr. Sofistler ebedi hakykatlary, şol sanda dini ynançlaryň-da hakykatdygyny inkär edipdirler. Bu garaýyşlar polisleriň ýolbaşçylaryny biýynjalyk edipdir. Afinyda sofestleri ýurtdan kowupdyrlar.

Jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy ylmy bilimleriň toplanmagy filosofiýanyň mundan beýläk ösmegine itergi beripdir. B.e.öň V asyryň ahyrynda IV asyryda

Aristotel. Gadymy grek heýkeli

Gresiýada filosofiýanyň 3 sany gutarnykly ugury –Lewkippiň – Demokratik materializm ugry, Sokratiň – Platonyň idealizm ugry, we Aristoteliň filosofiýa nazarýeti işlenilip düzülýär.

Miletli Lewkippiň (b.e.öň 500-440 ýý.) we Abderli Demokritiň (b.e.öň 460-370 ýý.) işläp düzen materializm ugry grek ylmynyň örän uly üstünligi bolupdyr. Olar dünýäniň gurluşynyň atomlar taglymatyny-ýagny dünýädäki barlyklaryň ählisi iň kiçijik, bölünmeýän bölejiklerden-atomlardan (atom-grekçe bölünmeýär diýmek) düzülýär diýen pikiri oňa sürüpdirler. Atomlar elmydama hereketde bolýär. Dyngysyz hereket netijesinde atomlar biri-biri bilen birleşip, zatlary emele getirýärler. Soňra olaryň dargamagy barlyklar ýitýär. Demokrit diňe bir göze görünýän zatlar däl eýsem ruhy we aňýet durmuşy hem atomlardan düzülýär, hatda hudaýlar hem atomlaryň özboluşly görnüşlerinden durýar. Mysal üçin, baş hudaý Zews, ýukyýk, otly atomlaryň birleşmesinden durýar diýip hasap edipdir. Akyl ýetirmek taglymaty barada Demokrit ol iki basgançakdan düzülýär diýen pik iri öňe sürýär. Birinji basgançakda zatlar barada duýgynyň üsti bilen başlangyç maglumat alynýar ikinji basgançakda paýhasyň üsti bilen

duýgy boýunça alynan maglumatlar derňelip-hakykata göz ýetirilýar diýip tassyklapdyr.

Şeýlelikde Lewkipp we Demokrit gurşap alan dünýäni, şol sanda akyl ýetirmäni, hem maddy esasda düşündirýän-materializm ugruny esaslandyrypdyr. Filosofiýanyň idealizm ugruny Sokrat (b.e.öň 471-399 ýý.) we onuň okuwçysy Platon (hakyky ady Aristokl (b.e.öň 427-347 ýý.) esaslandyýarlar. Sokrat öz pikirlerini dilden aýdypdyr. Şoňa görä-de onuň filosofiki garaýyşlary Platonyň eserleriniň üsti bilen (olarda Sokratyň filosofiki pikiri hem berilýär) öwrenilýär. Platon baky ýaşayan taňrynyň paýhasy sazlaşykly gurylan, kämil dünýäni ýaradypdyr. Ol dünýä adamdandan bidin ýaşayar we adam oňa duýgysy we adaty paýhasy bilen akyl ýetirip bilmeýär. Ol barada diňe aýry-aýry adamlar hudaý tarapyn berilen üýtgeşik ukyby bilen az-owlak aňlamalary esasynda kä bir zatlary bilip bolar diýip tassyklaýar.

Käbir “Hakdan içen” akyldarlar tarapyndan aňylýan taňrynyň dünýäsi maddy zatlardan däl-de öz peýwagtyna ýaşayan ideýalardan durýar diýip Platon tassyklaýar. Ol bizi gurşap alan, bitertip hem garşylyklardan doly, adalatsyz maddy dünýä aňyrdaky hakyky taňrynyň dünýäsiniň diňe öçügsi salgymydyr diýip düşündirýär. Platonyň pikiriçe filosofyň hakyky wezipesi taňrynyň kämil dünýäsine akyl ýetirmekden ybarat bolup durýar. Platonyň “Döwlet” we “Kanunlar” atly eserleri, Gresiyanyň şol döwürdäki taryhy şertlerinde kämil, nusga bolarlyk döwletiň syýasy gurluşyny işläp düzmäge bagyşlanypdyr. Olarda hakykatda mümkin bolmajak hyýaly döwletiň nusgasy hödürlenipdir.

Görnükli grek filosoflarynyň biri-de Stagirli Aristoteldir (b.e.öň 384-322 ýý.). Aristotel Platonyň okuwçysy bolupdyr. Emma soňra Platonyň filosofiýasyndan arany üzip öz filosofiki nazarýetini döredipdir. Aristotel köp taraply alym bolup fizika, astronomiýa, medisina, zoologiýa ýaly ylymlar bilen hem meşgullanypdyr. Şolaryň esasynda öz filosofiki ulgamyny

döredipdir. Aristoteliň taglymatyna görä dünýäniň esasy materiya- göze görünýän, duýup ýa-da aňyp bolýan barlyk düzýär. Emma ol üýtgeşsiz element bolup durýär. Ösmek dünýäniň dürli-dürli görnüşlerini emele getirmek üçin oňa daşdan, hudaý tarapyn ilkinji itergi gerek. Ilkinji itergiden soň materiýa ösüp başlaýar we dürli görnüşli zatlar öwrülýär.

Şeýlelikde Aristoteliň filosofiýa-synda materializm bilen idealizmiň esasy düşüňjeleri goşulýşýar. Çünki onda materiýanyň ilkinbaşky barlygy ykrar edilýär. Şol bir wagtyň özünde-de onuň ösüşi, dürli görnüşlere öwrülüşi taňrynyň paýhasy bilen berilen itergiden başlaýar diýilip, Ideýa (materiýadan daşarky güýç) ykrar edilýär.

Aristoteliň pikirlenmegiň usulýeti baradaky taglymaty hem düýpli işlenilen ulgamdyr. Oňa Aristoteliň formal logikasy diýilýär. Onda hadysany bölekleyin öwrenmek esasynda düýpli netije çykaryp, oňa akyl ýetirmegiň ýoly görkezilýär.

Aristotel jemgyýetiň syýasy ulgamyny öwrenmäge-de uly üns beripdir. Ol öz şagirtleri bilen şol döwürde mälim bolan 158-döwletiň syýasy gurluşyny öwrenipdir. Bizň günlerimize çenli olardan diňe birisi- “Afiny politiýasy” saklanypdyr. Ol barlaglaryň netijesinde Aristotel “Politika” diýen işini ýazypdyr. Onda döwlet, onuň mazmuny, dürli görnüşleri we kämil döwlet gurluşy baradaky nazaryýet berilýär. Onuň dogry (Monarhiýa, aristokratiýa, politiýa) we nädogry (tiraniýa, oligarhiýa, ohlokratiýa) döwlet gurluşlary baradaky nazaryýeti hem uly ähmiýete eýedir.

Grek medeniýeti b.e.öň V-IV asyrlarda öňe uly ädim edýär. Nusgawy döwürde Gresiyada, geljekki döwüriň esasy filosofiki ugurlary işlenip düzülýär we gadymy Rim hem-de orta asyr Ýewropa filosofiýasyna binýat bolup hyzmat edýär. Ol dünýäniň medeni döredijilik ulgamyny täze başlangyçlar we ajaýyp eserler bilen baýlaşdyrýar. Umuman geljekki nessimleriň medeni durmuşynyň ösmegine başlangyç bolup hyzmat edýär.

Ymaratçylyk we sungat. B.e.öň V-IV asyrlar Grek ymaratçylygynyň we heýkeltaraşlygynyň ýokary derejä ýeten döwri bolupdyr. Ol döwürde dünýä medeniýetini baýlaşdyran iň ajaýyp eserler döredilipdir. Grek şäher gurluşygy sungatynyň iň ýokary üstünligi öňünden meýyillesdirilýän бүçүwde-şäher gurmak sungaty bilen baglanyşykly bolupdyr. Şäheriň esasy düzgünleri Miletli Gippodam taryhyndan işlenip düzülipdir. Gippodamyň şäherinde jaýlar biri-biri bilen göni burc esasynda kesişýän göni köçeleriň ugrunda ýerleşipdir. Onda aýratyn şäher merkezi göz öňüne tutulup ol ýerde hökümet jaýlary, bazar meýdany gezelenç etmek üçin bassyrmaly meýdança ýerleşipdir. Teatr, stadion gimnasy şäheriň hökmany alamatlary bolupdyr. Şäher deňize ýakyn bolsa abadanlaşdyrylan deňiz duralgasy göz öňünde tutulypdyr. Suw geçirijiler we hapa suwy akdyryjy ulgamlar gurlupdyr. Şäheriň dini we dabara merkezi Akropol bolupdyr. Ol ýerde şäheriň esasy ybadathanasy ýerleşipdir. Baýramçylyklarda oňa dabaraly ýöriş guralypdyr. Sadaka aýdylan mallar gurban berilipdir.

Gippodamyň düzgünini diňe täze gurulan şäherlerde berjaý etmek mümkin bolupdyr. Emma Afıny, Korinf, Efes ýaly öz akymyna dörän köne şäherlerde egri-bugry dar köçeler, topbak-topbak ýerleşen ýaşayyş jaýlary, olaryň arasynda herýerräkke gurulan ybadathanalar agdyklyk edipdir. Emma b.e.öň V-VI asyrlarda olarda-da täze kysymly şäherleriň alamatlary peýda bolýar. Akropol we agora täze ymaratlar bilen bezelýär. Hünärmentçilik ussahanalary şäheriň daşyna çykarylýar.

Grek ymaratçylygynyň ösüşiniň esasy görkezijisi ybadathana bolupdyr. Hudaýyň öýi hasaplanýan ybadathana iň ajaýyp desga bolupdyr. Onuň örän dürli-dürli görnüşlerini gurupdyrlar. Ybadathanalar sütünleriň sanyna laýyklykda birnäçe görnüşe bölünipdir. Prostil- işik tarapy sütünli hem eýwanly, peripter-dört tarapy sütünli hem eýwanly, tolos-töweregi sütünli hem eýwan bilen gurşalan tegelek we ş.m.

görnüşli ybadathanalar giňden ýaýrapdyr. Uly ybadathanalaryň içki gurluşy iki bölekden düzülipdir. Esasy uly otagda hudaýyň heýkeli ýerleşdirilipdir. Onuň arkasyndaky otagda buthana emlägi, kate döwlet gaznasynyň baýlygy saklanypdyr. Sütünleriň ýokarsyndaky kese ýatýan naw hem-de diwarlaryň ýokarky bölegi heýkeller bilen bezelipdir. Seýle tertipde gurulan Afinydaky Parfenon, Olimpiýadadaky Zewsiň ybadathanasy grek hem dünýä ymaratçylygynyň genji hazynasyna öwrülipdir. Grek ymaratçylygynyň kämil derejä etendiginiň ýene bir görkezjisi örän sazlaşykly

ymaratlar toplumlarynyň gurulmagydyr. Olaryň içinde Afiny Akropoly, Delfidäki ybadathanalar toplумы özüniň ajaýyplygy bilen tapawutlanypdyr.

Grekler heýkeltaraşlyk sungatynda-da uly üstünliklere eýe bolýar. Olar dürli ymaratlary, ylaýta-da ybadathanalary dürli heýkeller bilen bezäpdirler. Ybadathananyň esasy otagynda-şäherleriň medetkäri hasaplanýan hudaýyň heýkeli ýerleşdirilipir. Diwarlaryň ýokary böleginiň iç hem daş tarapy oýma şekiller bilen bezelipdir. Fronton diýip atlandyrylýan girelge tarapynyň

Disk zyňyjy we gamçyly emin ýokarky bölegi toparlaýyn heýkellerden doldurlypdyr. Heýkeller dürli maksatlara (dini, aňyýet, bezeg) niýetlenipdir. Iň köp ýaýran görnüş parahat oturan kuwwatly hem gelişikli hudaýyň (aýal-erkek) şekili bolupdyr. B.e.öň V-IV asyr grek

ussalary daşdan, agaçdan, şirmaýydan, metaldan, dürli görnüşli heýkelleri ýasapdyrlar.

B.e. öň V-IV asyrlarda ellin sungaty ýokary derejede gülläp ösüpdir. B.e.öň V-IV asyrlaryň heýkeltaraşlary arhaiki döwürde agdyklyk eden hereketsizlik ýagdaýyny ýeňip geçmegi başarypdyrlar. Olaryň heýkellerinde janlylyk hem hereket duýgusy örän oňat ýüze çykarylypdyr. B.e. öňki V asyrda ellin sungatynyň esasy merkezi Afınyda ýerleşipdir.

Grek heýkeltaraşlyk sungatynyň iň ajaýyp eserleri Mironyň “Disk zyňyjy” we Fidiniň ýasan Olimpiýadaky Zewsini heýkeli bolupdyr. Grekler öz ýaşaýyş jaýlarynyň ýönekeýligine.

garamazdan, jaýlaryny wazalar we toýundan bişirilip ýasalan kiçeňräk heýkeljikler bilen bezemegi gowy görüpdirler. Attikada ýasalan wazalar Gresıyada iň gowy wazalar hasap edilipdir. Afınyly suratçylar wazalaryň ýüzüne öz zamanynyň ýaşaýşyndan, rowaýatlardan, Gomeriň poemalaryndan, tragediýalardan we komediýalardan sahnalary çekipdirler.

B.e. öňki V asyrda şekilleri gyzygylt toýunyň ýüzüne gara lak bilen çekipdirler. Mundan başga-da şekiliň düşegini gara lak bilen reňkläp, onuň özüni tebigy reňkde taýýarlapdyrlar, olara gyzyly şekilli wazalar diýip at berlipdir.

Döwrüniň iň beýik heýkeltaraşy Fidiý Afıny Akropolynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Gurulmaly Akropolynyň taslamasy halk ýygnagy tarapyndan tassyklanypdyr. Akropolda gurlan binalar we heýkeller b.e. öňki V asyrda grek sungatynyň täji hasap edilýär

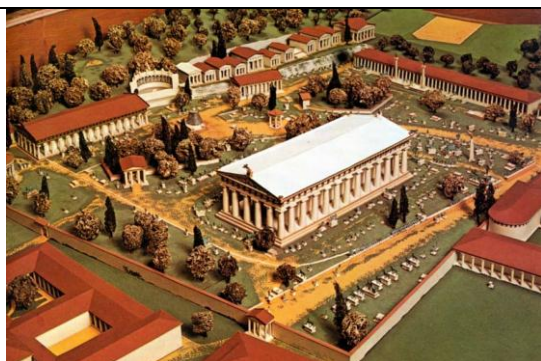
Grekler Afınyny öz ýurdunyň iň gözeli şäheri hasaplapdyrlar. Gadymy ýazyjylaryň biri: “Eger sen Afınyny görmedik bolsaň, onda sen tentek, eger görübem oňa haýran galmadyk bolsaň, onda sen – eşek, eger sen meýletinlik bilen ol ýerden giden bolsaň, onda – göhert!” diýip, Afınyny wasp edipdir. Gadymy taryhçylaryň biri Afınyda heýkeller adamdan köp diýipdir. Grek şäherleriniň diňe bir ybadathanalarynda däl, eýsem köçelerinde we meýdançalarynda hem heýkeller

oturdylypdyr. Greklerde mermerden ýasalan heýkeller adam bedenine meňzeş reňk bilen reňklenipdir, бүрүнç heýkellere bolsa reňkli daşlardan göz ýasapdyrlar. Käbir agaç heýkelleriň daşyna adam bedeniniň reňkine meňzeş pil süňkünden ýasalan plastinkalar ýelmenipdir.

Afiny heýkeltaraşçy Mironyň döreden “Disk zyňyýjy” heýkelini synlanyňda edil häziriň özünde ol dikelip, onuň çiginlek goly bat alyp, diský uzaga zyňaýjak ýaly bolup görünýär.

Ellin heýkeltaraşlary hudaýlary, gahrymanlary, öz zamandaşlaryny görmegeý adamlar keşbinde şekillendiripdirler. Heýkeltaraşlar adamyň diňe bir gözelligini däl, eýsem merdanalygyny, edermenlige taýýardygyny görkezmäge çalşypdyrlar. Gomeriň söweşýän gahrymanlaryny şekillendirmek bilen, olar Watanyň garaşsyzlygyny goran öz zamandaşlaryny şöhratlandyrypdyrlar. Ellinler öz Watanyň şöhratlandyran raýatlaryň: serkerdeleriň, şahyrlaryň, ýaryşlarda üstün çykanlaryň heýkellerini şäheriň has hormatly ýerlerinde goýupdyrlar. Daşyna daş diwarlar salnan Akropol şäheriň üstüne abanyp dur. Akropolýň girelgesiniň garşysynda aýal hudaý Afinanyň

ägirt uly heýkeli oturdylydyr. Ony Fidiý бүрүнçden guýupdyr. Bu heýkel Marafon söweşinde olja alnan serişdeleriň hasabyna bina edilen eken. Onuň gapdalynda aýal hudaýy Afinanyň

Olimpiýa. Merkezde Zewsiň buthanasy

hormatyna bina edilen ägirt uly Parfenon ybadathanasy bar. Parfenonyň içinde beýikligi 12 metre barabar Afina hudaýynyň

heýkeli oturdylypdyr. Ony hem heýkeltaraş Fidiý ýasapdyr. Heýkeliň ýüzi, elleriniň we aýaklarynyň daşy pil süňkünden ýasalan plastinalar bilen örtülipdir. Aýal hudaýyň lybasy zerden taýýarlanylýan eken. Baýramçylyk günleri Parfenonyň ýanynda janly öldürilip, sadaka beripdirler.

Rowaýata görä, Afıny şäherine has gymmat baha sowgat eden hudaý onuň medetkäri bolmaly eken. Poseýdon öz gürzüsi bilen gaýa uranmyş weli, ondan çeşme akyp başlanmyş. Aýal hudaýy Afina öz naýzasyny ýere sanjanmyş weli, edil şol ýerden zeýtun agajy gögerip çykanmyş. Aýal hudaýy Afina şäheriň medetkäri bolanmyş. Rowaýat Afınyda zeýtun agajyny ösdürip ýetişdirmeklige nähili uly ähmiýet berlendigini görkezýär.

Olimpiýa oýunlary. Gresiýada geçiruilýän baýramçylyklaryň arasynda Olimpiýa baýramçylygy ylaýtada uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Irki döwürde ol hem esasan dini häsiýetli baýramçylyk bolupdyr. Emma VI asyrdan başlap dini dessurlar onuň açylyş däbine öwrülipdir. Onuň esasy bölegini sport ýaryşlary düzüpdir. Peloponnesiň gözəl jülgesinde ýerleşen Olimpiýa meýdançasyna geçirilýän oýunlar has-da meşhur eken. Olimpiýa oýunlary Zewsiň hormatyna dört ýylda bir gezek tomus pasly geçirilip, 5 gün dowam edip, oýunyň ady hem şundan gelip çykypdyr.

Kolesnisalarda çapyşmak örän howply ýaryş bolupdyr. Olar aýlaw meýdanynyň daşyna 12 gezek aýlanyp çykmalı eken. Atçaparlar kolesnisanyň üstünde dik durup, atlary çapdyran ekenler. Ýaryşyň eminleri oýunlarda üstün çykanlary

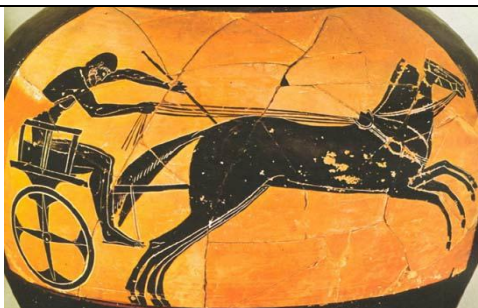

Disk zyňyjy. Mironyň heýkeli

zeýtun agajynyň şahalaryndan taýýarlanylýan wenoklar (ýeňijiniň boýnuna atylypdyr) bilen sylaglapdyrlar. Olimpiýa oýunlarynda grekleriň iň güýçli atletleri: ylgamak, bökme, göreşmek, disk we naýza zyňmak boýunça ýaryşypdyrlar. Ýaş ýigitleriň ýaryşy üçin ýörite bir gün belenipdir.

Ýaryşda üstün çykan öz şäherine gaýdyp gelende, ony şäheriň бүтін ilaty garşylaýan eken. Öz şäherini şöhratlandyran adamlaryň şanyna onuň şäherinde heýkelini bina edýän ekenler. Ýeňijiler salgytlardan boşadylyp, ömrüniň ahyryna çenli olary döwlet ekleyän eken. Oýunlarda ýaryşmaga ähli erkin ellinleriň hukugy bolupdyr. Ýöne oýunlara birnäçe ýyllap taýýarlanmaly bolýan eken, daýhanlaryň we senetçileriň sport bilen köp aýlap meşgullanmaga wagty bolmandyr. Şonuň üçin oýunlara esasan guprly adamlar gatnaşypdyrlar. Aýallara Olimpiýa oýunlaryna gatnaşmaklyk beýle-de dursun, hat-da olara tomaşaçy bolup stadiona barmaklyk hem gadagan edilipdir. Zenan adamlar Olimpiýa oýunlaryna barsa oňa ölüm jezasy berlipdir. Grekler üçin Olimpiýa mukaddes ýer hasaplanypdyr.

Onuň ortarasyndaky äpet ybadathana bolup, onuň içinde Zewsiň ägirt uly heýkeli goýulypdyr, ony heýkeltaraş Fidiý ýasapdyr. Zewsiň ybadathanasynyň töwerek-daşynda bolsa hudaýlaryň, gahrymanlaryň hem-de oýunlarda üstün çykanlaryň heýkelleri ýerleşdirilipdir. Olimpiýa oýunlary mahalynda Gresiyada özara uruşlar togtadylýan eken. Olimpiýa ýunlarynda münlerçe adamlar arabaly, atly, pyýada barýar ekenler. Oýunlara bolsa diňe bir Gresiyanyň

**Olimpiýa aýlawynda
Heýkeltaraşy Mironyň heýkeli**

özünden däl, eýsem koloniýalardan hem tomaşaçylar ýygnanýan eken. Olimpiýa oýunlaryna gelen münlerçe diňleýjileriň öňünde öz eserlerini okamak üçin ýazyjylar, şahyrlar gelýän ekenler.

Gerodot bu ýerde ilkinji gezek öz ýazan “Taryh” işini sesli okap beripmiş. Grekler ýyl hasabyny ilkinji Olimpiýa oýunlarynyň bolan wagtyndan başlap ýöredip başlapdyrlar. Rowaýata görä, ilkinji Olimpiýa oýunlary b.e.öň 776-njy ýylda bolupdyr. Ýaryşyň ilkinji gününde bäsleşige gatnaşýanlar hudaýlara sadaka berip, ýaryşlarda dogruçyl bäsleşjekdikleri barada, eminler bolsa bäsleşikler boýunça dogruçyl netije çykarjakdyklary barada kasam içipdirler. Galan üç günň dowamynda bolsa ýaryşlar geçirilipdir. Ýaryşyň iň soňky günü ýeňijilere baýraklar gowşurylypdyr. Ýaryşlaryň köpüsi stadionda geçirilipdir.

Gresiýada olimpiýa oýunlarynda ýeňiji bolanlar üçin Grek şäherlerinde oturdylan heykeller grek ýaşlaryny terbiýelemekde uly ähmiýeti bolupdyr. Ýaş ýigitler olimpiýa oýunlaryna erjellik bilen taýýarlanylýpdyrlar, öz saglyklaryny berkidipdirler.

XIII. Gresiýa b.e.öň IV asyryň birinji ýarymynda

Polis gurluşyň krizise düşmegi. Peloponnes urşy juda uzaga çekip Gresiýa uly maddy zyýanlary ýetirýär. Aýratyn hem Afina we Afina deňiz bileleşigine giren ösen polis weýrançylyga sezewar edilýär. Hatda ýeňiji bolup çykan Sparta hem özüniň öňki kuwwatyny ýitirýär. Spartanyň gowşamagy diňe bir uruş döwründe köp sanly spartalylary ýitirmegi däl-de eýsem täze durmuş ýagdaýda agalyk ediji spartalylaryň sanynyň azalmagy bolýar, ol bolsa soň hem dowam edip özleriniň nesilme-nesil geçip gelýän ýerlerini-klerlerini ellerinden giderip, olar doly hukukly bolmadyk raýatlara öwürülipdirler. Olar urşujy hökmünde hem özleriniň doly derejedäki hukuklarynyň ähmiýetini gaçyrypdyrlar. Ikinji

tarapdan bolsa bütin Gresiýada köp bolmasa-da has iri ýereýeleri döräpdir. Olar aýratyn hem şäherlerde çalt köpelişdir, şäherlerde gul zähmetini peýdalanýan hünärmentçilik ussahanalary has giňäpdir, uruş hereketleriniň dowam etmegi ýarag ussahanalarynyň giňemegine getiripdir.

Bu ýagdaý b.e.öň IV asyryň basynda grek polislerini gutarnykly durmuşy we syýasy krizisa düşürýär, onuň düýp mazmuny bolsa grekleriň önki polis ulgamynyň syýasy we durmuşy gatnaşyklaryndan el çekmekligi bolupdur. Bu bolsa polisleriň durmuş-syýasy birleşiginiň krizisa düşmeginiň ilkinji alamaty bolup, ol gatnaşyklar täze ýagdaýda grek jemgyýetiniň mundan beýläk ösüşini kanagatlandyryp bilmändir. Şonuň üçin, şäher-döwletlerini çäklendirmejek täze jemgyýetçilik-syýasy dolandyryş ulgamyna geçmeklik zerurlygy kanuny taýdan ýüze çykýar. Muny ykrar eden grek polisleri bütin Ellada boýunça agalyk etmek üçin özara uruşlara başlapdyrlar.

Emma özara uruşlaryň başlanmagy şäherlerde hünärmentçilik ussahanalarynyň giňemegine, köp möçberde ýarag öndürilmegine alyp barypdyr. Demir ussahanalarynyň eýeleri iň baý adamlara öwrülipdirler. Mysal üçin, ady belli dilewar Demosfeniň kakasynyň iki sany ergasteriýasy-ussahanasy bolup, olaryň birinde ýarag (gylyç), ikinjisinde bolsa mebel ýasalypdyr. Onuň birinji ussahanasynda 32 ýa-da 33 sany ýokary hünärli gullar işledilipdir. Olaryň her haýsynyň hojaýyna getirýän ýyldaky arassa girdejisi 30 min bolupdyr. Ikinji ussahanada bolsa 20 gul işläp, olaryň her haýsysy ýylda 12 min girdeji beripdir. Attika ölçeginde 1 talant 26,2 kg kümüş hasaplanypdyr. Bir talant 60-mine deň bolupdyr. 1 mina 100 drahma, 1 darahma bolsa 6 obola deň bolupdyr. Bir guluň bahasy bolsa 60-dan 360 drahma çenli barypdyr.

B.e.öň IV asyrdan döwletiň wezipeli adamlarynyň iş haky: kazylara 1 günkü ýygnaqda bolany üçin 3 obol, ähli ilata halk ýygnaklaryna gatnaşanlary üçin ilki başda 1, soňra 2, iň soňunda 6-dan 9-a çenli (ýygnaagyň görnüşine görä) obol

tölenipdir. Her adamynyň gündeki harajaty 3 oboldan geçmändir.

Ksenefontyň ýazmagyna görä Afinyda ownuk hojalyklaryň hususy emlägi 5-min (Sokratyň emlägi), Plutarhyň işinde iri hojalygyň (Difiliň) emlägi 160 talant, Peloponnes urşuna çenli Afinanyň 1 ýylky girdejisi 1 müň talant, emma b.e.öň 422-nji ýyla çenli 2000 talant, b.e.ön IV asyryň ahyryna çenli bolsa 1200 talanta düşüpdur. Şu hasaplamalar uly Demosfeniň girdejisiniň ep-esli ýokarydygyny görkezýär, Onuň girdejisi Sokratyň emläginden 8 esse, Afinyda iň baý Difiliň baýlygynyň 1/200-ne çenli eýelik edipdir.

Hünärmentçilik önümçiliginiň ösmegi, öz gezeginde söwda hem kredit gatnaşyklarynyň giňemegine ýardam beripdir. Söwda işleri uly möçberde, lomaý görnüşde alnyp barlypdyr. B.e.öň IV asyra degişli súýthorçylygyň giň gerim alyşy, gadymy bankirlaryň, hatda giden bankir hojalyklarynyň ýüze çykyşy, olaryň kredit işlerini bütün Elladanyň möçberinde alyp barylary baradaky saklanan maglumatlar, söwda-kredit gatnaşyklarynyň ýagdaýyna düşünmäge mümkinçilik berýär. Iri hususy eýeçilik hojalyklarynyň ösmegi, jemgyýetde adamlaryň aýratyn toparynyň has baýlaşmagyna, galan ilatyň bolsa has garyplaşmagyna getiripdir. Antiki döwürde daýhanlaryň we hünärmenleriň tozmagy iri önümçiligiň ýa-da söwdanyň ösmegi, ykdysadyýetiň täsiriniň kapitalizm döwürüne aýgytly ähmiýetiniň bolşy ýaly, ownuk kärhanalary, söwdagärleri bazardan gysyp çykarmandyr. Eýsem ilatyň esasy böleginiň tozmagyna diňe bir Elladanyň ykdysadyýeti sebäp bolman, eýsem ondan daşgary ýagdaýlar, has dograsy yzygiderli alnyp barylýan uruşlaryň täsiri ilatyň tozmagyna has güýçli täsir edipdir.

Aýratyn hem Afina deňiz bileleşigine giren polisler güýçli zyýan çekipdirler, şonuň ýaly Sparta hem öňki kuwwatyny ýitirip ysgyndan gaçypdyr. Bu bolsa, ýokary gatlagyň içinde duşmançylykly toparlaryň ýüze çykmagyna getirýär. Mysal

üçin, Ksenofondyň “Gresiýanyň taryhy”atly işinde, şeýle toparlar barada ýeterlikli maglumatlar berlipdir. Dildüwişikleriň hemmesi b.e.öň IV asyryň birinji on ýylynda bolup geçýär. Spartalylar üçin iň howply dildüwişik b. e. öň 399-njy ýylda, heniz Sparta bilen Elladanyň arasynda uruş gidýän döwründe bolýar. Başynda baý Kseniň durmagynda ýerli oligarhlar, Spartanyň peýdasyna döwlet agdarlyşygyny geçirmek üçin duýdansyz ýagdaýda demokratlaryň üstüne çozup, adam gyrgynçylygyny geçiripdirler. Emma halk guramaçylykly birleşip, olara garşy göreşip, olary ýurtdan gaçyp gitmäge mejbur edýär.

Soňra, b.e.öň 397-nji ýylda Spartanyň özünde hem dildüwişikler ýüze çykýar. Dildüwişijileriň hereketi döwründe, Peloponnes uruşynda öz hukuklaryny elden gideren ýarym hukukly raýatlaryň ähmiýeti ýokary galyp başlaýar. Su ýagdaýdan peýdalanan, ýokary gatлага degişli bolmadyk spartalý Kinadon gozgalaň etmegi, ilaty ýaraglandyrmagy meýilleşdirýär. Gozgalaňçylar ähli ilotlary, periekleri, ýerlerini we kiçi hünärmentçilik ussahanalaryny ýitiren ýarym hukukly raýatlary islendik ýaraglar bilen ýaraglandyryp, öz hojaýynlaryny öldürip, könedan gelýän gurluşy üýtgetmegi meýilleşdiripdirler. Emma dildüwüşligiň üsti açylýar. Kinadon we onuň ýoldaşlaryndan gazaply oç alynýar, onuň boýnuna demir galkan salnyp eli daňylýar we bütin şäher boýunça aýlanyp ony gamçy bilen ýenjip öldürilýär, gozgalaň gatnaşanlaryň hemmesi agyr jeza duçar edilýär. Netijede bu hereket hökümet tarapyndan rehimsiz basylyp ýatyrylýar.

Şular ýaly hereket b.e.öň 392-nji ýylda Korinfda bolup geçýär, ýagny emeldar begleriň demokratlara garşy dildüwişigi gurnalýar. Olar Korinfi Sparta garşy durýan bileleşikden çykarmaga we Sparta bilen ylalaşyk baglaşmaga çalyşýarlar. Emma demokratlar olaryň bu meýiline garşy durup, asylzada beglerden oç almagy maksat edinýärler. Olar, baý adamlar üçin has howuply, ýagny ýerleri täzedan bölüp, bergileri ýatyrmary

diýen şygary öňe sürýärler. Artemid hudaýynyň hormatyna geçirilýän baýramçylygyň iň soňky gününde, ähli ilat şäher meýdançasyna ýygnanan wagtynda, atlary öňünden belli edilen adamlar kim tarapyndan öldürilmeli bolsa yşarat edilip ýekän-ýekän öldürilip başlanýar, nämäniň nämedigine düşünen käbir begler agoradaky hudaýyň heýkeline ýykylyp ondan kömek hantama bolupdyrlar, beýlekileri bolsa agoradaky mukaddes odyň ýanyna ylgapdyrlar, emma muňa garamazdan olaryň hemmesi ybadathanada hudaýsyzlar tarapyndan öldürilýär.

B.e.öň 370-nji ýylda Argosda hem ýurdy bulaýan emeldarlar tarapyndan ilat ejir çekipdir. Spartalylaryň Lewktrahyň eteginde bolan söweşde ýeňilenden soň Peloponnesde başagaýlyk başlanýar. Argosda emeldar begleriň hereketine garşy ilat taýak bilen ýaraglanyp atly-abraýly adamlaryň 1200-ni ýenjipdirler, olaryň emlägini bolsa öz aralarynda paýlaşypdyrlar. Jezalandyrylanlaryň diňe 30-sy demokratlara garşy hereketi başlamakda günäkär bolaýmasa, galanlary tötänleýin ýenjilen adamlar bolup çykydyr. Bu pajygaly wakany diodor özüniň taryhy işinde giňden beýan edipdir. Gresiýanyň bu ýagdaýy polis döwletleriniň syýasy we ykdysady çökkünlige düşendigidinden habar berýär.

B.e.öň V asyryň ahyrlaryna çenli özara uruşlar tamamlanan hem bolsa, polis gurluşly döwletleri öňküsi ýaly kämillik ýagdaýyna ertmek başa barmandyr. Şeýlelik bilen, Gresiýanyň taryhynyň bu döwründe, grek döwletleri hemme tarapdan pese düşýär, muňa bolsa ilki bilen polisleriň içerki ýagdaýynyň gowşamagy, deňsizligiň has güýjäp, garşylyklaryň ýitileşmegi sebäp bolýär. B.e.öň V asyryň 30-njy ýyllarynda başlanan Peloponnes urşy bolsa, ony diňe tizleşdirýär.

Emlägini elinden gideren, hukuksyz raýatlara bu ýagdaýdan başga bir çykalga tapylýar. Olaryň durmuşlaryna gabat gelýän hünärleriň biri-de harby hünär bolup, olara baýlyk edinmäge mümkinçilik döräpdir. Her bir ellin raýaty harby hünär edinipdir; Ellinleriň harby sungaty we harby ylmy şol

zamanda ilkinji oruny eýeläpdir. Emläksiz grekler islendik döwlete hakynatutma esger bolup gulluga durupdyrlar. Muňa bolsa şol zamanlar isleg juda güýçli bolupdyr. Netijede, Gresiýa hakynatutma esgerler bilen bütün Ortaýer deňiz sebitini üpjün edýän esasy ýurda öwrülýär.

Şeýlelik bilen, Gresiýa parslar bilen, bu uly döwletiň bir bölegini dolandyryan pars satraplary bilen galtaşlaýar. Mysal üçin, b.e.öň 401-nji Kiçi Aziýanyň satrapy, pars patyşasy Artakserksiň dogany Kiçi Kir greklerden hakynatutylan 10 müň goşun bilen patyşa tagtyny basyp almaga synanyşýar. Grek hakynatutma goşuny Wawilona ýakyn ýerde, Kunaksyň eteginde bolan uruşda üstün çykýar. Emma Kiçi Kir bu söweşde ölýär. Grek goşunyna bolsa Kiçi Aziýanyň üsti bilen Gara deňze çykyp Wizantiýa baryp ýetýärler, şol ýerden hem her kim öýli-öýüne dargaýar. Ksenofont bu söweşe serkerde bolup gatnaşypdyr, şonuň üçin ol bu ýöriş barada, hem-de goşunyň geçip giden ýurtlary barada “Anabasis” atly işinde gyzykly gürrüň berýär.

Gresiýanyň syýasy durmuşy hem özara uruşlar zerarly pese düşýär. Kiriň greklerden ybarat hakynatutma goşunynyň ýörişi Spaertanyň Ahemeniler döwleti bilen çaknyşyga alyp barýar. Sparta Gresiýada esasy döwlet bolmak üçin kiçiaziýa greklerini goramak bahanasy bilen bütün Ellada boýunça goşun jemlemegi yglan edýär. B.e.öň 397-nji ýylda görnükli serkerde, Spartanyň patyşasy Agesiliýniň ýolbaşçylygynda umumy Ellin harby ýörişi bolup geçýär, emma ol huç hili netije bermeyär. Galyberse-de Spartanyň bu bişowlygyny bütün Elladanyň duşmançylykly güýçleri peýdalanýar. Bu güýjüň başynda bolsa Fiwy durup, oňa Afina, Argos we Korinf birleşipdirler. Persiýa bolsa Sparta garşy durýan toparyň tarapynda durýar. Indi grek döwletleri düýnki duşmany bolan parslar bilen ýakynlaşmaga mejbur bolýarlar, sebäbi parslar olara karzyna pul bermegi gyysganmandyrlar. Parslaryň beren puluny aýratyn hem Afina peýdalanýar, Afinyň şäheri Pireý deňiz çykalgasy bilen

birleşdirýän uzyn dywar galdyryp, özüniň guryýer kuwwatyny berkidýär. Afinaň harby gämileriniň serkerdesi Konon pars gämilerine ýolbaşçylyk etmegi hem öz üstüne alýar hem-de açyk pars patyşasynyň gullugynda durýar.

B.e.öň 395-387-nji ýylda bolup geçen Korinf urşy diýilýän uruş hem Spartanyň juda gowşanlygyny aýan edýär. Sparta-peloponnes goşuny Lisandr bilen Pawsaniniň serkerdelik etmeklerinde Beotiýa garşy ýörişe ugraýar, emma b.e.öň 395-nji ýylda Galiartyň eteginde bolan gandöküşikli uruşda Sparta ýeňilýr. Bu söweşde Lisandr helk bolýar, Pawsen bolsa söňra ölüň jezasy berilýr (ony söweşde haýal hereket edip spartanyň ýeňilmeginde we Lisandryň ölmeginde günkrlenýr). Sparta agyr ýagdaýa düşensoň Kiçi Aziýadaky Agesilaýyň yzyna, Ellada dolanmagy baradaky buýrugy iberýr.

Agesilaý guryýer bilen Ellada gelinça, Konon afino-pars harby gämilerine serkerdelik edip b.e.öň 394-nji ýylda Knidanyň eteginde spartalylaryň we onuň ýaranlarynyň deňiz güýçlerini derbi-dayn edýr. Emma Afina, Fiwy, Argoz we Korinfiň birleşen güýçleri Korinf geçelgesine we Beotiýa gelip ýeten Agesilaýyň goşunynyň hüjümini duruzmaga çalyşmaly bolýar. Emma şol 394-nji ýylyň ýazynda we güýzünde bolan çaknyşykda Sparta üstün çykmagy başarýar. Emma spartalylar ondn peýdalanyp bilmeýär, neetijede Korinf geçelgesi Afinaň, Argosyň we Korinfiň birleşen demokratik güýçleriniň elinde galýar. Netijede Sparta Peloponnesde gabow ýagdaýynda galmaly bolýar.

Bularyň hemmesi parslara grek işlerine has güýçli gatışmaga mümkinçilik berýär. Sparta bolsa bu ýagdaýda öz ilçisini (392 ý.) aralykçy bolmaga hem-de kömek bereklerini sorap Persiýa iberýär. Soňra b.e.öň 387-nji ýylda sparta bilen afina ilçileri Kononyň ýolbaşçylygynda Suzyda duşýrlar. Spartalylar parslaryň öz üstlerinden we бүtin Elladanyň üstünden agalyk etmeklerini ykrar etmäge çenli baryp ýetýär. Olar бүtin Kiçi Aziýadaky grek polisleriniň Pars döwletine

birleşdirilmegine ylalaşýarlar. Konon Elladanyň garaşsyzlygyny goramaga, hatda Kiçi Aziýa grek polisleriniň garaşsyzlygyny gorap çykyş edýär. Bu gepleşiğe ýolbaşçylyk edýän pars satraby Konony döňüklikde aýyplap, ony gazamada basdyrýar, tiz wagtdan soň ol şol ýerde hem ölýär.

Pars satraby Tribaz ellin ilçilerine patyşanyň gelen kararyny okap berýär. Onda: “Patyşa Artakserks Aziýanyň ähli şäherleri, Klazomen we Kipr adalary oňa degişli bolmaly hem-de ulyly-kiçili galan grek döwletleri Lemnosdan, Skiros we Imbrodan öňňeleri awtonom ýagdaýda bolmaly. Eger-de haýsam bolsa döwletleriň biri şu ylalaşykdan ýüz dönderse, men özümiň ähli guryýer we deňiz güýçlerim bilen, ähli baýlygym bilen urşa başlaryn” diýipm, olary razy bolmaga mejbur edýär. Netijede Pars patyşasy Spartanyň kömegi bilen grekleriň üstünden öz häkimligini gögerdýär. Şeýle ýagdaýda ne Afina ne-de Fiwy, hatda galan grek polisleriniň hiç biri hem Pars-Sparta bileleşigine garşy uruş hereketlerini alyp barmaga ýagdaýlary ýokdy. B.e.öň 386-njy ýyldaky Antalkidleriň ýa-da Patyşa şertnamasy, bütin Gresiyany parslara tabyn bolmaga alyp barýar. Parslar Dariýnyň we Kserksiň Gresiya harby ýöriş geçirip, ýetip bilmedik maksatlaryna ýetýärler. “Bu ýarasyk däl-de döňüklik we Gresiya edilen gargyşlar” diýip, Plutarh “Agesilaý” diýen işinde ýazypdyr.

Fiwynyň ýokary galmagy. Ikinji Afiny deňiz bileleşigi. Sparta umumy grek bähbitlerine garşy durup, Gresiyada özüniň agalygyny dikeldip başlaýar. Ilki bilen hem Peloponnesdäki ähli polisleriň Sparta tabyn bolmaklaryny gazanýar. Spartanyň esasy ünsi, onuň duşmanlary bolan Afina, Fiwa hem-de Holkida ýarymadasynda öňe saýlanan Olinfa garşy gönükdirilipdi. Sparta b.e.öň 382-nji ýylda Olinfa garşy harby ýöriş geçirýär, ýüzüniň ugryna-da döňüklik edilmegi bilen Fiwynyň merkezi berkitmesi bolan Kadmeýi basyp alýar we ol ýerde sparta goşunyny ýerleşdirýär. Fiwyde terrorçylyk geçirilip Fiwyniň demokratlary derbi-dagyn edilýär. Fiwynyň

köp sanly demokratlary Afina gaçyp özlerini atypdyrlar, beýlekileri bolsa, Fiwyde galyp ýurdy taşlap gidenler bilen gizlin syýasy gatnaşyk saklapdyrlar. Olaryň hemmesi amatly ýagdaýa garaşyp fiwy oligarhlarynyň garşysyna çykyş etmäge, gizlin ýagdaýda spartadan azat bolmak üçin taýynlyk görüp başlaýarlar.

Afynyda ýene-de birleşdiriji hereket güýçlenýär, bu bolsa täze bir bileleşigiň ýüze çykmagyna getirýär. Oňa bolsa b.e.öň 379-njy ýylda Fiwyde bolup geçen waka uly itergi berýär. Fiwyde oligarhlardan ybarat häkimiýet fiwylileriň galasy bolan Kadmeýede galdyrylan 1,5 müň sparta goşunynyň goldawyny daýanypdyrlar.

Ilki başda Afina baran ýaş fiwylileriň 12-si birleşipdirler, soňra bu gizlin hem howuply işe, ýagny sparta garşy göreşe 100 adam töweregi birleşipdirler.

B. e. ön 379-njy ýylda emigrantlaryň 12-si Pelopidiň ýolbaşçylygynda gaýhan eşigine girip Fiwa gelýärler we fiwyli tarapdarlary bilen birleşýärler. B.e.öň 379-njy ýylyň gysyna olaryň bir topary Pelopidiň ýolbaşçylygynda tansçy gyzlaryň eşigine girip, sparta serkerdeleriniň meýlis geçirýän otagyna baryp, olary we olaryň ýoldaşlarynyň hemmesini öldürýärler. Gozgalaňçy fiwyliler sparta goşunyny Fiwyden kowup Afina bilen hem ylalaşyk gazanýar. Spartanyň gozgalaňy basyp ýatyrjak bolmaklary başa barman, eýsem tersine olara бүтін Gresiýada ählumumy ýigrenç döredýär. Gozgalaňy şaheriň бүтін ilaty goldaýar, oligarhlaryň düzgünleri ýatyrlyýar, spartalylar bolsa Fiwyden we бүтін Beotiýadan kowlup çykarylýar. . Sonda soň Beotiý bileleşigi dikeldilýär, ýokary häkimlik beotilardan ybarat bolan halk ýygnağyna baş bolan we halk ýygymyna serkerdelik edýän ýedi adamdan ybarat beotarhlaryň geňeşiniň ygtyýaryna berilýär.

Fiwy demokratlarynyň ýolbaşçylary Pelopid we Epaminond dagy bolupdyrlar. Epaminond grek taryhynyň iň bir görnükli şahsyýetleriniň biri bolupdyr, emma Fiwyde häkimiýet

demokratlaryň eline geçinçä ol öýde otrupdyr, şonuň üçin spartalylaryň ýurtdan kowulmagy diňe Pelopidiň ýolbaşçylygyna bolup geçýär. Emma şondan soňky üstünlikleriň hemmesi Epaminond bilen Pelopidiň bileleikde gazanan üstünlikleri bolupdyr. Olar ýaşlygyndan başlap dostlukly gatnaşykda bolupdyrlar. Epaminondyň asyl gelip çykyşy fiwy asylzadalaryndan bolsa-da, özüniň syýasy garaýyşlary boýunça demokratiýanyň iň güýçli tarapdarylarynyň biri bolup çykyş edýär.

Bu wakadan soň, Sparta hökümeti Beotiýa goşun iberip Fiwy demokratlary jezalandyrmak isleýär. Sparta goşunynyň serkerdesi Sfodriý ýüzüniň ugryna Pireý portyny almaga çalyşyp, ol şowsuzlyga uçraýar. Sebäbi uruş yglan etmezden Spartanyň Afina çozmagy bütin afinylarda gahar-gazap döredýär hem-de Sparta garşy harby herekete başlap fiwililere uly goldaw berýär.

Bu emele gelen amatly ýagdydan peýdalanan Afina b. e. öň 378-nji ýylda ikinji Afiny bileleşigini döredýär. Bu bileleşik birinji bileleşige garanda gowşak we az agzaly bolup, awtonomiýa we federatiw esasynda gurullýar. Bileleşige 70 sany şäher wee adalar goşulypdyr. Emma Kiçi Aziýadaky grek şäherleri parsalaryň golastynda bolany üçin bu bileleşige girip bilmändirler.

Ikinji Afiny deňiz bileleşiginiň kararynda: pars patyşalygynyň golastynda bolmadyk materikde we agadalarla ýaşayan ellinler afinylar we onuň ýaranlary bilen ýaran bolmak isleýän bolsalar, olaryň awtonomiýasy we erkinligi, islendik döwlet dolandyryş ulgamyny ulanýan bolsalar, olar afinynyň goşun bölümlerini-de, ne-de afiny hökümdaryny we tölegini tölemän goşulmaga ygtyýar berilýär. Afinylaryň hiç birine özü üçinem, döwlet üçinem bileleşige giren polisleriň ýerinde mülk edinmäge, öý we ýer edinmäge satyn we kärendesine almaga hem ygtyýar berilmeýär diýilip yglan edilýär. Eger-de dürli ýollar bilen satyn ýa-da kärendesine alsa, ýaranlykda duranlar ol barada jemgyýetiň ýygnagyna ýüz tutsa, onda onuň agzalary

emlägiň bir bölegini arz edene, ikinji bölegini bolsa bileleşige girýänleriň hemmesiniň peýdalanmagyna berilýär diýilip görkezilýär. Eger-ge kimem bolsa gury ýerde ýa-da deňizde bileleşige girýänleriň biriniň üstüne uruş etse afynlar we onuň ýaranlary çozuşa sezewar edilene özleriniň güýçleriniň yetdiginden kömek bermelidir. Şu ylalaşygyň bir maddasy döwlet adamsy ýa-da aýratyn adamlar tarapyndan bozulsa, ol adam ylalaşygy bozan adam hökmünde raýatlyk hukugyndan kesilip, emlägi bolsa elinden alynýar, özine bolsa ölüm jezasy berilmelidir ýa-da ýurtdan çykarylmaladyr diýilen düzgün kabul edilipdir. Emma ikinji deňiz bileleşigi 23 ýyl (378-355 ýý.) saklanyp onsaň dargaýar.

Afyny bileleşigi ilki başlarda özaralarynda hem-de Fiwylyler bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyrlar. Sparta Beotiýa ýöriş etmekden çekilip, harby hereketleri deňizde başlapdyr. Emma Sparta gämileri Afyny bileleşigi bilen bolan birnäçe çaknyşyklarda ýeňilýär. Sondan soň sparta hökümeti ýarasyk baglaşmaga başlaýar. Pars patyşasynyň aralykçy bolmagy bilen b. e. öň 371-nji ýylda Spartada grek döwletleriniň hemmesiniň wekilleri ýygnanypdyrlar. Sparta bu uly wekilçilikli ýygnakda Fiwyden Beotiý bileleşigini dargatamagy talap edýär. Epaminond eger-de Sparta peloponnes şäherlerinden el çekse Fiwy hem Beotiýa bileleşiginden el çekjekdigini aýdyýar. Sparta öz döwletiniň çäklerinden daşgary ähli ýerlerden öz harby bölümlerini çykarmaga razylyk bermeli bolýar. Netijede Sparta bilen Fiwynyň arasynda ýene-de uruş başlanýar. Emma kongresde bileleşikleriň ikisi hem, ýagny Peloponnes hem-de Afyny bileleşigi ykrar edilipdir.

Emma Fiwy hem bütün Beotiýada özüniň agalygyny ykrar etdirmäge çalyşýar. Emma Fiwynyň bu talabyna Sparta düýbünden garşy çykýar. Fiwynyň wekili demokrat Epaminond kongresi taşlap çykyp gidýär, netijede gepleşik başa barmaýar. Sparta bolsa heniz bütün Peloponnesde agalygyndan el çekmänsoň, özüniň esasy harby güýçlerini Beotiýa ugradýar.

Emma Epaminond beotiýada harby özgertmeleri geçirensoň has güýçli zarba urujy bölümleri we hem-de goplitleri täze pahna görnüşinde gurnamagy girizýär. Netijede Lewktrahyň eteginde bolan söweşde spartalylaryň goşuny derbi-dagyn edilýär, sparta patyşasy Kleombrot bolsa söweşde heläk bolýar. Fiwynyň goşun düzgüni soňra makedoniýanyň falanga tertibi üçin esas bolup hyzmat edýär. Heljekki makedon patyşasy Flipp II şol wagtlar Fiwyde bolup olaryň goşundaky bu täzeligini Makedoniýada ulanýar.

Lewktrahyň eteginde spartanyň ýeňilmegi Spartanyň harby taýdan gowşaklygynyň üstüni açýar, Sparta bilen ýaran bolan ähli şäherler ondan bölünip çykýarlar we olarda demokratik düzgünler ornaşdyrylýar. Orta Gresiyanyň köp şäherleri Beotiýa bileleşigine goşulýarlar. Peloponnes bileleşiginiň dargap başlamagy bilen, Peloponnesiň ähli ýerlerinde ilotlaryň, periekleriň, erkin grekleriň gozgalaňlary başlanýar. Her bir şäher, her bir döwlet iki sany biri-birini ýok etmäge taýar partiýa: demokratlara we oligarhlara bölünýärler. Bu söweş bütin Ellada-da syýasy ýagdaý üýtgetýär. Afina bilen birlikde Beotiýnyň merkezi hökmünde Fiwy hem birinji orna çykýar. Bulardan başga-da Peloponnesiň özünde Sparta garşy Arkadiýa welaýaty hem çykyş edip öz awtonomiýasyny yglan edýär. Afina bolsa Arkadiýa bileleşiginiň we Beotiýanyň güýçlenmeginden howatyrlanyp Arkadiýa kömek bermekden saklanýar. Afinany fessaliýanyň tirany Ýasonyň hereketleri hem biynjalyk edip başlaýar, sebäbi Ýason Orta Gresiyanyň geçelgesini eýeläp Delfi hem-de onuň baý hazynasyny eýelemäge ymtylýar. Emma Ýasonyň meýilnamasy amala aşman galýar. Delfe ýöriş geçirmäge taýynlyk görülýän wagty Ýason dildüwişiji aristokrtalar tarapyndan öldürilýär. Ýason öldürilenden soň onuň oruntutarlarynyň we aristokratlaryň arasynda başlanan uruş fessaliýany mazaly gowşadýar.

Haçanda Afina Arkadiýa kömek bermekden ýüz öwrensoň Betiýa bileleşigi b.e. ön 370-nji ýylda Arkadiýa kömek bermek

üçin Pelopidiň we Epaminondyň ýolbaşçylygynda uly möçberde goşun iberyär. Sparta zordan diýen ýaly bu uly güýjiň öňünde durmagy başaryar. Spartanyň agyr ýagdaýyndan peýdalanan Messeniýa hem ondan bölünip aýrylýar. Arkadiýada bolsa demokratik özgerişler geçirilip, Arkadiýanyň iň ýokary guramasy şol bileleşigiň geňeşi we halk ýygnaýy hasaplanýar.

Özleriniň doly derbi-dagyn bolmagyndan howatyrlyanan Sparta Afina kömek sorap ýüz tutýar. Afina hem özüniň iň ýakyn goňşysy Fiwynyň güýçlenmeginden çekinip, Sparta bilen ýakynlaşýar. Bu ýagdaý urşuň netijeli gutarmagyny we Beotiýa bileleşiginiň ykbalyny kesgitleýdir. Arkadiýa şäherleri olaryň täzeden dikelden Mantineý şäheriniň daşyna birleşip, Sparta we Afina bileleşigine goşulmaklaryna alyp barýar. Şeýle ýagdaýda Epaminond uly goşun bilen Peloponnese ýöriş edýär. B.e.öň 362-nji ýylda Mantineýiň eteginde iki sany bileleşigiň arasynda esasy söweş bolup geçýär. Söweşde Fiwylyler üstün çykýar, emma bu ýeňiş olara juda gymmat düşýär. Fiwylileriň köpüsi, şol sanda Epaminond söweş meýdanynyda wepat bolýarlar. Epaminond ölendenden soň fiwy demokratlary öz serdarlaryndan kesilýärler. Bu söweşden öň bolsa Pelopid Fessalyýada heläk bolýar, netijede bolsa Fiwynyň Gresiyada täsiri ýitrip başlaýar.

Şeýlelik bilen Gresiyada iki sany güýçli döwletler bolan Sparta we Fiwy öz täsirlerini ýitirip birinji döwletler bolmak ugrundaky göreşden kesilýärler. Bu ýagdaýdan peýdalanan Afina Afiny deňiz bileleşigini dikeltmäge girişýär. Şu maksat bilen olar Halkidika ýarymadasynda güýçli derejede iş alyp barýarlar. Emma olar bu ýerde öz garaşsyzlygyny saklamaga çalyşan holkidika şäherleriň güýçli garşylygyna duçar bolýar. Afinanyň kleruhlary başga ýerlere çykarmagy, tölegleriň artdyrylmagy, bileleşigiň geňesiniň hukuklarynyň çaklendirilmegi b.e.öň 357-nji Afina garşy bileleşige girýän şäherlerde gozgalaňlar turýar. Netijede “Ýaranlar urşy” (357-

355 ýý.) diýilýän uruş başlanyp Ikinji deňiz bileleşiginiň dargamagyna getirýär.

Gresiýada Peloponnes, Beotiýa we Afiny deňiz bileleşikleriniň dargamagy ýene-de Gresiýanyň dagynyk ýagdaýda galmagyna getirýär. Ksenofondiň ýazmagyna görä Mantineýiň etegindäki söweşinden soň, Gresiýada beýleki ýerleri özüne tabyn etmäge ýekeje-de ukyply döwlet galmandyr. Hiç bir grek polisiniň umumy grek döwletini döretmäge güýçkuwwaty galmandyr. Bu döwre çenli bolsa demirgazykda täze Makedoniýa döwleti ýokary galyp başlaýar.

XIV. Makedoniýanyň ýokary göterilmegi

Makedoniýa patyşalygynyň ýokary göterilmegi. Grek şäherleriniň gülläp ösüşi uzaga çekmändir. Heniz Perikliň ýaşap ýören döwründe Elladanyň üstünden agalyk etmek ugrunda, grek şäherleriniň arasynda özara uruşlar başlanypdyr. Balkan ýarymadasynda kiçiräk dagly ýurt bolan Makedoniýa Gresiýanyň demirgazyk-gündogarynda, Egeý denziniň demirgazyk-günbatar sebitlerinde ýerleşipdir. Bu ýurt grek polislerinden has yza galyp, syýasatdan daşda durupdyr. Etniki gurluşy boýunça olar greklere ýakyn halk bolupdyr. B.e.öň. V asyra çenli Makedoniýada ýönekeý jemgyýetçilik gatnaşyklary saklanypdyr. Bularda V asyryň ahylarynda IV asyrdaky gomerçilik döwrüniň alamatlary saklanypdyr. Makedoniýanyň Argeadlar nesilşalygynyň patyşalary bir wagtyň özünde ýokary ruhany, kazylar hem serkerdeler bolupdyrlar. Makedoniýada urug begleriniň täsiri uly bolup, olara patyşanyň ýoldaşlarygeýtarlar diýipdirler. Urug begleriniň ellerinde uly ýerler-mülkler jemlenipdir. Feopompanyň berýän maglumatlaryna görä, patyşanyň 800 geýtarlary 10-müň baý ellinleriň eýelik edýän ýerlerinden köp bolupdyr. Zerur meseleleri hemmesini patyşa beglerden ybarat geňeş bilen çözüpdir.

B. e. öň V asyrdan başlap Makedoniýada urug gatnaşyklary dargap başlaýar, aýratyn hem grekler bilen söwda gatnaşyklarda bolan Holkidikanyň şäherlerinde bolup geçipdir. B. e. öň V asyrynda Aşaky Makedoniýanyň patyşalarynyň golastynda käbir welaýatlar birleşip başlapdyr. Makedoniýany birleşdirmek hereketi patyşa Aleksandr I (b. e. öň 495-450 ýý.) döwründe başlanýar. Grek-pars urşy ýyllarynda Makedoniýa köp sanly harby wakalaryň merkezinde bolýar. Mardoniniň we Kserkisiň Gresiýa ýörişi döwründe Aleksandr parslara garşy durmaga mümkinçiligi bolmansoň, parslara goşun hem azyk bermäge we olaryň agalygyny ykrar etmäge mejbur bolýar. Parslar ýykylandan soň bolsa, Aleksandr grekler bilen ýakynlaşmak syýasatyny ýöredýär. Ol grek medeniýetini Makedoniýa ýaýradyjylaryň biri bolupdyr. Şonuň üçin, grek ýazyjylary öz eserlerinde Aleksandr I grek medeniýetini ýaýradyjy hökmünde ellinleriň dosty hasaplapdyrlar.

Makedoniýanyň ýokary göterilmegi patyşa Perdikkiniň gymnak aýalyndan bolan Arheleýiň (b. e. öň 413-399 ýý.) dolandyran ýyllarynda başlanýar. Fukididiň ýazmagyna görä, Arheleý özünden öňki geçen patyşalaryň 8-den hem köp iş bitiripdir. Ol deňze ýakyn ýerinde, ýurduň täze paýtagtyny-Pellu şäherini esaslandyrýar. Ol öňki galalary berkidip täzelerini gurýar, harby özgertmeleri

Filipp II altyn teňnesi geçirýär. Soňra harby özgertmeler Filipp II tarapyndan tamamlanýar. Umuman Arheleý Makedoniýada merkezleşdirilen döwleti gurmagyň başyny başlaýar. Arheleý öz köşgüne grek emeldarlaryny çekipdir. Emma, b. e. öň 399-njy ýylda dildüwişijiler tarapyndan öldürilen Arheleýden soň, ýurtda uzaga çeken syýasy göreş başlanyp, patyşalar yzly yzyna tagtdan agdarlypdyr.

Özara uruşlardan grekler we grek däl goňşylar peýdalanmaga ymtylypdyrlar. Emma bu döwürde patyşa häkimiýetini, diňe urug beglerinden bizary çykan erkin daýhanlar goldap çykyş edipdirler. Sebäbi, patyşa häkimiýeti diňe bir emeldar beglerden däl, eýsem ol bütün ýurdy daşarky howpdan, mysal üçin, frakiýalylaryň we illiriýalylaryň çozup girmeklerinden hem gorap bilipdir.

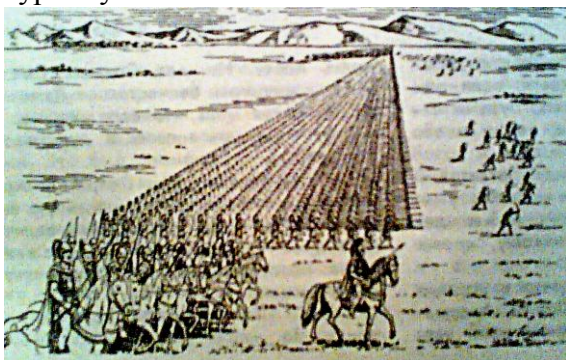
Filipp II häkimiýet başyna gelmegi we özgerişleriň geçirilip başlanmaagy. B. e. öň IV asyryň ortalaryndan başlap ýagdaýlar üýtgäp başlapdyr. Makedoniýa patyşalygynyň tagtyna edenli hem paýhasly Filipp II (b. e. öň 359-336 ýý.) çykýar. Filipp II heniz çaga wagtynda Gresiýa düşýär. Fiwy bilen bolan uruşda Makedoniýa ýeňlişe sezewar bolup, makedoniýanyň iň bay maşgalalarynyň çagalaryny zamunlyga bermeli edilýär, Filipp hem şolar bilen Gresiýa gitmeli bolýar. Şeýlelikde Filipp grek medeniýeti, grek durmuşy bilen, şol sanda grek goşunynyň gurluşy bilen içgin tanyşýar.

Ýurduna dolanyp gelenden soň Filipp tagt ugrundaky syýasy göreşe gatnaşýar. Ol, ilki başlarda öz ýegeni ýaşajyk Amintynyň ýanynda bolup döwleti dolandyryýar. Soňra bolsa goşuna daýanyp döwlet agdarylyşygyny geçirýär we patyşa diýilip yglan edilýär. Filipp II döwründe Makedoniýanyň ýerleri bir bütewi döwlete birleşdirilýär. Döwleti merkezleşdirmek ugrunda köp sanly özgerişleri geçirýär.

Netijede Makedoniýa döwleti diňe bir grek dünýäsinde däl, eýsem uly pars döwleti bilen bäsleşip iň kuwatly döwletiň birine öwrülýär. Filipp ilki bilen hem döwletiniň ykdysadyýetini ösdürmäge gönükdirilen çäreleri geçirýär. Şäherleriň ykdysadyýetdäki ähmiýetiniň ýokarydygyny göz önünde tutup, täze şäherleri esaslandyryýar we oba ilatyny şäherlere göçürýär. Täze şäherler diňe bir ykdysady ähmiýetli bolman, eýsem olar harby-strategiki ähmiýetli ýerlerde gurulýar. Filipp aýratyn hem metal kânlerini işine uly üns berýär, öz goşunyny ýaraglandyrmak üçin demir kânleriniň

işini ýola goýýar. Makedoniýada altyn çykýan baý ýerleriň bolmagy Filipp II tylla teňňeleri zikgelemäge mümkinçilik beripdir. Netijede Filipp II her ýylda 1-müň talant altyn almagy başarýar. Bu bolasa oňa uly möçberde altyn teňňeleri zikgelemäge mümkinçilik berýär. Täze zikgelenen altyn pullar pars dariklerini bazarlardan gysyp başlapdyr we makedoniýalylara uly girdeji getiripdir. Altyn, kümüş teňňeleriň uly gaznasyny edinen Filipp II Egeý deňzindäki, Gara deňiz we бүтін Ortaýer deňizinde bolýan söwda gatnaşyklaryna erjel gatnaşyp başlaýar. Filipp II uly gämi gurluşygyny hem alyp barýar.

Filipp II
harby
özgertmeleri.
 Filipp II aýratyn
 hem harby
 işlerde uly
 özgerişleri
 geçirýär. Öňki
 wagtal-wagtal
 zerurlyk ýüze

Makedoniýa falangasy.
 Häzirki döwrüň şekili

çykan wagtynda ilat ýygymyndan düzülýän goplitleriň we hakynatutma goşunyň ýerine, indi hemişelik goşun döretmäge girişilýär. Filipp II Makedoniýanyň hemme welaýatlaryndan erkin makedon ekerançylaryndan birnäçe ýyllyk goşuna alnyp, olar bilen ýörite türgenleşik işleri geçirilipdir. Her bir esgere kellä geýilýän tuwluga-şlem, tegelek galkan, gysgajyk gylyç we naýza berilipdir.

Makedon agyr ýaraglanan pyýada goşunyň düzümi, onuň hatara düzülişi üýtgedilýär. Eger-de öňler makedon serkerdeleri goşuny front tarapy 1000 esgere çenli uzalyp, 12 hatarda bir бүтewi falanga düzülen bolsa, Filipp II bu goşuny biri-birine ýakyn birnäçe falangalara 16 hatardan(falanga) bölüşdiripdir,

bu bolsa goşunyň hereket ediş ýagdaýyny, falangalaryň söweş wagtynda täzeden düzülmegini ýeňilleşdiripdir. Falangalarda duran söweşijileriň naýzalary alty metre ýetrilip, grek goplitleriniňkä garanda ep-esli uzaldylypdyr, bu bolsa pyýada goşunyň zarba uruş güýjüni artdyrypdyr. Eger-de duşman hataryň ýeňsesine aýlansa, onda yzky hatardaky söweşijiler yzyna öwrülip duşman bilen ýüzbe-ýüz uruşmaly bolupdyr. Söweş wagtynda ilkinji alty hataryň esgerleri naýzalarynyň önündäki hatarda duranlaryň egnine goýupdyrlar. Ilkinji hatarda duran her bir söweşiji duşmana gönükdirilen alty sany naýzalar bilen gorag astyna alnypdyr.

Iň oňat ýaraglanan goşun makedon begleriniň-aristokratlarynyň atly goşuny bolupdyr. Goşunyň belli bir möçberi hakynatutma esgerlerden düzülipdir we oňat ýaraglandyrylypdyr. Filipp II agyr ýaraglanan atly goşuny-geýtarlary hem güýçlendiripdir. Atly goşun diňe bir goplitleriň gapdalynda esasy güýç häkmünde hereket etmän, eýsem olara özbaşdak meselani çözmäge hem ygtyýar berlipdir. Makedon goşunynda her dürli ýarag atýan toparlar hem hereket edipdir, hüjüm edilende daş zyňyp galalary ýumuryjy gurallar bilen ýaraglandyrylypdyr.

Filipp II döwlet dolandyryş ulgamynda hem özgerişleri geçirýär. Ilki bilen ýarym garaşly knýazlyklar ýok edilýär. Makedon aristokratlarynyň köpüsi köşge çagyrylyp, olara döwlet we harby işler berilip, merkezi häkimiýete tabyn bolar ýaly edilýär. Makedon emeldarlarynyň düzümine, aşaky gatlakdan edenli hem ukyply adamlardan çekilip köpeldilýär. Has baý adamlaryň çagalaryndan özüne wepaly we zabun hökmünde ýörüte harby topar düzülip, olar patyşanyň janpenakärleri bolup hyzmat edipdirler. Bu geçirilen çäreler döwlet häkimliginiň merkezleşmegini we patyşa häkimliginiň ähmiýetini galdyrypdyr.

Şu geçirilen çäreler: goşunyň täzeden durulmagy, olaryň oňat ýaraglandyrylmagy we sanynyň artdyrylmagy, pul

özgertmeleriniň geçirilip, altyn, kümüş teňňeleriniň çykarylmagy patyşanyň häkimiýetini ymykly berkidipdir. Netijede kuwwatly Makedon monarhiýasy emele gelip, ol b.e. öň IV asyryň ortasynda Balkan ýarymadasynda iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär we öz bähbidini arap grek polisleriniň özara gatnaşyklaryna içgin gatnaşyp başlaýar.

Filipp II döwletiň demirgazyk serhetlerini frakiýalylardan we illiriýalardan goranmagy üpjün edip, Öz täsirini Halkidikanyň şäherlerine ýetirip başlaýar. Ol güýçli diplomatik hereketlerini edip, frakiýalylary satyn almak bilen ylalaşyk gazanýar. Illiriýa garşy uruşda bolsa, uly bolmadyk molos taýpasynyň patşasynyň gyzy Olimpiada öýlenýär we olar bilen ýaranlyk barada ylalaşyk gazanýar. Şondan soň bolsa illiriýa goşunlaryny derbi-dagyn edýär we olar bilen ýaraşyk baglaşyp demirgazyk günbatar sehedinden hiç hili howp abanmaz ýaly edilýär.

Filipp II grek meselesine goşulmagy. B. e. öň IV asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalaryndan başlap, Filipp II gündogar tarapa, farakiýalylaryň Egeý deňziniň kenaryna hereket edip, bu ýerde Filippy şäherini esaslandyrýar. Emma Holkidikanyň, Frakiýanyň patşalary şol sanda Afina hem Makedoniýa garşy birleşipdirler. Emma Afina öz içindäki dawalar bilen olara hiç hili goldaw berip bilmändir. Netijede bolsa Frakiýa goşunlary derbi-dagyn edilýär. Halkida bileleşigi makedoniýa uly howp bolup durmandyr. Olaryň ýeriniň bir bölegi akedoniýa tarapyndan basylyp alynýar.

Şondan soň makedon patyşasy grek gul eýeleriniň goldawyna daýanyp, Orta Gresiyanyň içkeri işlerine goşulyp başlaýar. Filipp II pese düşen grek şäherlerini yzly-yzyna basyp alyp alyp başlapdyr. Filipp II şäherlileriň bir bölegini berimpeşgeş bilen öz tarapyna çekýän wagtlary hem seýrek bolmandyr. Ol „Altyndan ýüklenen eşek, alyp bolmajak galany hem alýandyr” diýip öz çykyşlarynda aýdar eken. Afinyda ýaşan ýazyjy Isokrat “Baýlar duşmanlardan beter öz

raýatlaryndan gorkupdyrlar. Baýlar öz goşlaryny garyplara berenlerinden, deňze taşlanyny gowy görüpdirlir; garyplaryň höwes edýäni bolsa baýlaryň öýüni talamak bolupdyr” diýip ýazypdyr. Baýlar garyplaryň talaňçylygyndan dynmak üçin, makedonlaryla tabyn bolanlaryny kem görmändirlir.

Isokrat ýurdy halas etmegiň ýeke-täk çykalgasy patyşa Filipp II meýletin tabyn bolmaklykdyr diýip, özüniň „Filipp” diýen işinde ýazypdyr. Ol makedon hökümdaryny ähli ellinleri birleşdirip, olar bilen bile pars patyşasynyň garşysyna ýöriş etmäge çagyrypdyr. Grek polisleriniň syýasy krizise düşmekleri netijesinde, öňden gelýän polis birlikleri dargap başlapdyr. Özara uruşlar grek şäherlerini halys pese düşüripdir. Emma uruşlar dowam etdirilipdir. Şeýle uruşlaryň biri-de köp polisleri özüne çeken „Mukaddes uruş” (b. e. öň 355-346 ýý.) diýilip atlandyrylýan uruş bolupdyr. Bu uruşň başlanmagyna bolsa fokidalylaryň serhet ýakasynnda delfililere degişli bolan Apollon ybadathanasy bolupdyr. Umumy grek ybadathanasy bolan Apollona fokidalylar çozup, onuň birnäçe 100-lerçe ýyllaryň dowamynda jemlenen 10 mün talant altyn hem kümüş baýlygyny basyp alýaarlار. Bu köp mukdardaky pula bolsa fokidnyň serkerdesi-strategi Filomel 20-müňden ybarat hakynatutma goşun jemläp, özleriniň Delfidäki ybadathana bolan hukuklaryny goramaga başlaýar. Bu ýerli ähmiýetli başlanan uruş umumy grek urşuna öwrülýär. Uruş dowründe bolsa, taraplar özlerine ýaran gözlemäge başlaýarlار. Bu ýagdaý Filipp II grekleriň içki işine goşulýşmagyna amatly ýagdaý döredýär. Bu uruşda Filipp II umumygrek mukaddesligini goraýjylaryň tarapynda durmagy, oňa erkin hereket etmeklige mümkinçilik berýär. B. e. öň 352-nji ýylda Filipp fokidalylaryň goşunlaryny çympytrak edýär. Hem-de özüniň Apollon hudaýyna bolan söýgüsini görkezmek üçin fokidylaryň ýesir düşen 3 müň esgerlerini suw gark etdirýär, olaryň serdaryny bolsa haça çüýledýär.

Bu ýeňiş Filipp II abraýyny hasda galdyrýar. Bütün Fessaliýa bolsa oňa tabyn edilýär. Filipp II abraýynyň Gresiýada ýokary görterilmegi Afinyda biynjalyk döredipdir. Makedon goşunlarynyň Orta Gresiýa geçmeginiň oňuni almak üçin, Afynlyar Fermopl geçelgesini eýeläp, Filipp II goşunlaryny Fessaliýada saklanmagyny gazanypdyrlar. Emma Filipp düýdansyz ýagdaýda ýene-de Holkidika we Günorta Frakiýa çozup girýär we olaryň iň uly şäheri bolan Olinfi b. e. öň 348-nji ýylda basyp alýar. Afinylylaryň 17 trierden ybarat harby gämileri, 300 sany atly goşuny we 4 müň goplitden ybarat kömege iberen goşuny bolsa wagtynda ýetişmändir.

Afina Frakiýadan we Holkidikadan el üzmeli bolýar we uruşdan çykýar. Mundan peýdalanan Filipp II ýene-de Orta Gresiýanyň içki işlerine goşulyp başlaýar. Fiwylileriň çagyrmagy bilen ol goşunlaryny Fokidanyň ýerine salýar hem-de Fermopl geçelgesiniň gözegçiligini eline alýar. Şeýlelikde 10-ýyla çeken Mukaddes uruş b. e. öň 346-njy ýylda tamamlanýar. Netijede grek polislarynyň mundan beýläk hem gowşamagy bolup geçýär, ikinji tarapdan Makedoniýa patyşasynyň Gresiýa täsiri has güýçlenýär.

Afina bilen ylalaşyk gazanandan soň Filipp II fiwilileriň haýyş etmekleri bilen Fokidanyň üstüne çozup girýär. Fokidanyň şäher galasy ýumurylýar, ilaty obalara göçürilip şäherlerde ýaşamak gadagan edilýär. Özlerine

Demosfeniň heýkeli

bolsa her ýylda ybadathanadan alan baýlyklaryny yzyna bermek üçin her ýylda 60 talant puly bermäge borçly edilýär. Şondan soň ol grekleriň içki işlerine gatymaga resmi taýdan mümkinçilik alýar.

Afınyda syýasy partiýalaryň göreşi. Heroneý söweşi. B. e. öň 344-nji ýylda Peloponnesiň birnäçe şäherleri Sparta garşy göreşde Filippden kömek sorap ýüz tutýarlar. Emma öz ýurdunyň azatlygyny we erkinligini hemme zatdan ýokary tutýan grekler hem az bolmandyr. Afınyda Filipp II barlyşyksyz duşmanlarynyň biri hem dilewar Demosfen (b. e. öň 384-322 ýý.) bolupdyr. Ol Pelloponesiň şäherlerine Makedoniýanyň kömeginden el çekmäge çagyryýar, emma onuň bu çagyryşlary başa barmaýar. Filipp II Epire, Ewbeýadaky Etoliýa öz täsirini ýetripdir, Fessaliýa bolsa Makedoniýa garaşly bolup galýar. Şondan soň grekler Demosfeniň çagyryşlaryna gulak asmaly bolupdyrlar.

Demosfeniň çagyryşlaryny ilki bilen Kerkir, Ewbeýiň şäherleri, Korinf we onuň koloniýalary we beýleki käbir şäherler kabul edýärler. Greklere maliýa taýdan parslar kömek bermegi wada berýär. Bu kömege Demosfen bilen beýleki demokratlaryň ýolbaşçylary uly ähmiýet beripdirler. Emma diňe bir Afınydaky syýasy paartiýalar däl, eýsem beýleki polislerde Makedoniýany goldamagyň tarapdarlary az bolmandyr. Olardan Isokrat ilkinjileriň biri bolup Makedoniýa goşulmagyň tarapdary bolup çykyş edipdir. Afınydaky dilewralardan we syýasy işgärler bolan Ebul, Eshin, Fokion we başgalar Makedonýiýanyň tarapdarlary bolup, Afıny halk ýygnaýynda çykyş edip makedoniýanyň bähbidine birnäçe kararlary kabul etdirýärler. Olar Afıny goramak üçin goşmaça harajadyň berilmegine hem päsgel beripdirler. Filipp II Afınyda öz tarapdarlaryna sowgat bermegi gysganmandyr. „Siz altyn teňňeleri alyp watanyňyza dönüklük etdiňiz” diýip Demosfen Eshine ýüzlenipdir. Eshiniň ýeke-täk gije we gündiz Filipp bilen gepleşip duranyny görüp, Fokida, Frakiýa, Fermopla, Gellesponta, bir söz bilen aýdanynda iň amatly ýerlere dönüklük etdiňiz, Eshin köp gezek ölüme buýrulmaga mynasypdyr” diýip ýüzlenipdir. Demosfeniň syýasy maksatamasy ähli güýçleri we maliýa serişdelerini jemläp

Filippe garşy goýmakdan ybarat bolupdyr. Ol Afinyda güýçli harby gämileri, Afiny raýatlaryndan ukyply söweşiji ýygymy jemlemek, grek polisleriniň bileleşigini döretmek üçin öz ähli ukybyny gaýgyrmandyr.

Uruş Frakiýadaky Hersonesde (b. e. öň 341-338 ýý.) başlanýar. Frakiýa iberilen strategleriň biri frakiýa şäherlerine garşy harby herekete başlaýar. Filipp II muňa närazylyk bildiripdir. Emma Afinylar oňa üns bermän harby herketini dowam etdirýär. Filipp II hem Perinfi (Propontide) we Bospor deňziniň kenaryndaky Wizantiýa şäherlerini (340 ý.) gabaýar. Eger-de Filipp II üstünlik gazanmak başardan bolsa, onda bu ýerden Gresiýa getirilýän çörekden kesiljekligi ikiücsyzdy, ol bolsa köp sanly grek şäherlerini çörekden kesip biljekdi. Bu göreş grek şäherlerini Makedoniýa garşy birleşmäge mejbur edip biljekdi.

Demosfen halk ýygnagynda Filipp II basybalyjy hökmünde paş edipdir we grek şäherlerine aýlanyp, Makedoniýa garşy aýgytly göreşe aýaga galmaga grekleri çagyryýar. Ol “Biz urşa taýýarlanmaly. Hatda ähli beýleki ellinler gul bolmagarazy bolaýanlarynda-da biz azatlyk ugrunda göreşmelidiris” diýip, ol halka ýüz tutýar. Netijede bolsa, bu başlanan uruş grek şäher döwletleriniň Filipp II garşysyna harby bileleşiginiň emele gelmegini tizleşdirýär. Düzüminde Afina, Hios, Rodos we beýleki adalar bolan grekleriň birleşen gämileri Gellesponta tarap ýörişe başlaýar. Deňizde güýç gürrüňsiz grekleriň tarapynda bolansoň Wizantiýanyň ýanynda bolan söweşde Filipp II goşuny derbidagyn edilýär. Filipp II Frakiýada ymykly eýelejek bolmagy hem sowsuz tamamlanýar. Bu üstünliklerden soň Afinyda hem Gresiýanyň beýleki şäherlerinde hem makedoniýa garşy göreşýän partiýalar güýçlenýär. Oňa Afinaň ýolbaşçylygynda Fiwy, Ewbeyä, Korinf, Megara, Ahaýa we beýleki şäherler birleşýärler we 40 müňe çenli goşun hem-de güýçli harby gämileri jemleýarlar.

Emma bu üstünliklere garamazdan Filipp II ýene-de grekleriň içki işlerine goşulmagyna bahana tapylýar. Ýene-de täze Mukaddes uruş başlanýar. B.e. öň 338-nji ýylda Heroneý şäheriniň ýanynda Filipp II goşuny bilen grekleriň birleşen goşunynyň arasynda aýgytly söweş bolup geçýär. Demosfen afinylylaryň hatarynda ýönekeý urşujy bolup söweşipdir. Söweş gazaply bolup, uzaga çekipdir. Afinylylara ilki bada Filipp II goşunlaryny gysmak başardypdyr. Emma makedoniýalylar grek goşunynyň sag ganatyny yzyna serpikdirýärler, olaryň atly goşuny bolsa afinylylaryň üstüne arka tarapdan hüjüme geçýär. Şeýlelikde oňat gurnalan we ýaraglanan makedon goşuny, öz edermen serkerdeleriniň ýolbaşçylygynda bu söweşde üstün çykýarlar. Olaryň arasynda Filipp II ogly Aleksandr has tapawutlanypdyr.

Heroneýde bolan söweşiň netijesinde бүтін Gresiyä Filipp II tabyn edilipdir. Filipp bu ýeňişden soň özüniň tiplomatik ukybyny ulanyp, grek şäherlerini talatmandyr, ilata özüni basybalyjy hökmünde gelen däl-de eýsem grek şäherleriniň dosty we бүтін gresiýanyň bir бүтеwi döwlete birleşmegi barada alada edýän patyşa hökmünde özüni görkezmäge çalyşypdyr. Filipp II bu syýasaty grek şäherleriniň köpüsünde goldaw tapýar we Gresiyada onuň tarapdarlarynyň güýçlenmegine getirýär. Wakalaryň zamandaşynyň aýtmagyna görä, “Heroneý söweşinde wepat bolanlaryň meýitleri bilen grekleriň azatlygy-da ýere gömülipdir”.

Korinf Kongresi we onuň kararlary. Filipp II syýasy üstünlikleriniň biri-de täze harby-syýasy bileleşigi-Korinf ligasyny döretmegi bolupdyr. Bu bileleşik-ylalaşyk we fedratiw başlangyçda esaslandyrylýar. Emma bu bileleşik ony döreden Filipp II we onuň ogly Aleksandrda soň ýaşamandyr. Korinf Kongresiniň birinji sesiýasy b. e. öň 338-nji ýylyň güýzünde geçirilip, täze bileleşik esaslandyrylýar. Birinji sesiýada grekler bilen Makedoniýanyň arasynda ýaraşyk baglaşylandygy yglan edilýär. Kongresiň esasy maddalarynyň biri-de Ellada-da diňe

bir raýat ylalaşygy gazanylman, eýsem syýasy taýdan hem ylalaşyk gazanylandygy yglan edilýär. Kongresiň karary ylalaşyga goşulan polisleriň öz aralarynda uruş etmegi gadagan edýär, eger-de bu kararyň pozulaýan ýagdaýynda onda çozuşa sezewar edilen döwlete ylalaşyga girýän döwletleriň hemmesi kömege barmaly edilýär. Ellin döwletleriniň hemmesine serhet çäkleriniň bozulmajaklygy hem wada berilýär. Ellinleriň erkinligi, töleglerden boşadylýanlygy, başga polislerde harby bölümleriň ýerleşdirilmegini gadagan edýän kararlar hem kabul edilýär. Ylalaşyga girýän döwletler, bileleşigiň goşunyna harby gämileri hem-de goşun bermeklik borçly edilýär. Taryhyçy Ýustiniň berýän maglumatlaryna görä makedoniýa goşunlary we oňa tabyn goňşy halklaryň goşunlary hasaba alynmanda, diňe ellin bileleşigi döwletlerinden 200 müň pyýada we 15 müň atly goşun jemlenipdir.

Täze ellin bileleşiginiň umumy geneşi-sinedrion döredilip, ellinler özleriniň umumy geňeşi bilen giripdir. Oňa Makedoniýadan patyşa girip, ol bileleşigiň serdary diýilip yglan edilýär. Sinedrionda grek döwletleriniň syýasy mümkinçiligine we ilatynyň möçberine görä wekilçilik edipdirler. Şeýlelik bilen, Sinedrion ellin bileleşiginiň in ýokary syýasy guramasy hökmünde döredilýär. Oňa bileleşigiň syýasy ýagdaýyna gözegçilik etmeklik, uruş barada we oňa strateg bellemek, ähli jedelli meseleleri çözmekde adalatly kararlary kabul etmeklik ýaly meseleler ýüklenilýär.

Sinedrionyň bize belli bolan iki sany geňeşi (b.e.öň 337-336-njy ýý.) bolup geçýär, bu geňeşleriň ikisi hem makedon patyşasynyň çagyrmagy bilen geçirilipdir. Korinf kongresiniň kararynda görkezlişi ýaly ýurduň syýasy ýagdaýynda üýtgeşiklik bolan ýagdaýynda, ýagny polisleriň parahat durmuşy pozulan ýagdaýynda, sinodrion tertibi bozana bileleşigiň gegomony bilen bile çäre görmelidigi ýazylypdyr, ýagny makedon patyşasy bilen bile çözmeli edilipdir. Bu bolsa

ellinleriň sinedriony-geňşi dolylygyna diýen ýaly makedon patyşasyna garaşly bolandygyny görkezýär.

Täze bileleşikde her bir mesele çözülende sinedrion ellin wekilçileriniň özygtyýarly guramasy hökmünde bolýmaly ýaly görülýär. Emma bu guramanyň ähmiýeti juda uly hem bolmandyr. Sebäbi sinedrionyň ähli hereketi makedon patyşasy tarapyndan kesgitlenipdir. Korinf Kongresinde Filipp bileleşigiň ýolbaşçysy, guryýer we deňiz güýçleriniň serkerde başy diýilip resmi taýdan yglan edilýär. Ol diňe bir harby güýçlere ýolbaşçylyk etmän, eýsem syýasy ýolbaşçy wezipesini hem amala aşyrypdyr. Şonuň üçin, ähli meseleleri, şol sanda geňeşiň mejlisini çagyrmagy hem ellinleriň sinedriony çözmän, eýsem makedon patyşasy çözüpdir.

Aleksandr Makedonskiniň Gündogara

tarap basybalýjylykly ýörişiniň kartasy

Korinf Kongresinden öň Filipp parslara garşy uruşa başlaýjakdygyny we bu meseläni grek jemgyýeti bilen maslahatlaşjakdygyny aýdyp, ýene-de öz gegemonlik derejesini peýdalanylýp, grekleri öz agzyna bakar ýaly edip goýýar. Şeýlelikde b. e. öň 337-nji ýylyň tomsunda Korinf Kongresiniň ikinji sessiýasy açylýar, oňa diňe sinedrionyň agzalary çagyrylýar. Kongres uruş meselesine seredýär hem-de parslara garşy uruş başlamaklygyň zerurlygy baradaky patyşanyň

ýüzlenmesi geňeşe gelenler tarapyndan makullanýar we uruş baradaky mesele çözülýär. Soňra bolsa, uruşy alyp barmak üçin kongres makedon patyşasyna baş strateglik wezipesini, ýagny adatdan daşary hukuklaryň berilýändigini baradaky karary gowşurýar diýip, taryhyçy Diodor öz taryhy ýazgylarynda beýan edýär.

Filipp II syýasy döredijiliginiň in ýokary nokada ýeten wagty b. e. öň 338-337-nji ýyllarda Korinf kongresini döredip bilmegidir. Filipp bu ugurda özüniň ähli syýasy we harby ukybyny görkezmegi başarýar. Onuň döreden syýasy bütewilik guramasy diňe bir Makedoniýanyň taryhy üçin däl, eýsem bütün Balkan Gresiýasy üçin hem taryhy ähmiýetli wakalaryň biri hasaplanylýar. Şeýlelik bilen, makedon patyşasyna bütün Gresiýanyň üstünden öz agalygyny amala aşyrmaklyk başardýar. Ikinji tarapyndan bütün Gresiýada özara uruşlaryň hem soňuna çykylýar. Emma bu birleşige Balkanda bütewi grek-makedon döwleti döredildi, ýaa-da hakyky grek-makedon bileleşigi (soýuz) emele geldi diýip hem aýtmak kyn, sebäbi bu bileleşik diňe zorluk bilen, güýç bilen döredilipdi.

Kongresniň maglumatlary esasynda taryhda parslara garşy başlanan uruş ellin grekleriniň teklibi ýa-da islegi bolman eýsem, diňe makedon patyşasy Filipp II arzuwy, islegi boýunça başlanýar diýip aýdyp bolar. Ony kongresniň karary hem subut edýär.

Demosfeniň ömrüniň ýazuw beýanyndan (Gadymy ýazyjynyň gürrüni boýunça)

Demosfeniň çagaka saglygy gowşak we keselbent eken. Hatda jahyl çykandan soň hem saglygynyň gowşaklygy üçin ol ýaňsylanar eken. Onuň kalbynda dilewar bolmak höwesini döredipdir. Emma onuň dili ýaşlygyndan peltegräk bolupdyr, onuň dem alşy hem gowşak eken. Demosfen gaty utanjaň bolup, märekeden çekinip, geplemegini dessine bes edýän eken. Ol özüne päsgel berýän kemçilikleri yhlas bilen türgenleşmek arkaly ýok edipdir. Öz utanjaňlygyny ýok etmek üçin deňiz kenaryna baraga-da güýçli ýel turup durka we deňiz tolkun atýarka onuň güwwüldisine sesini goşup geplemegi öwrenýär eken. Demosfen özüni

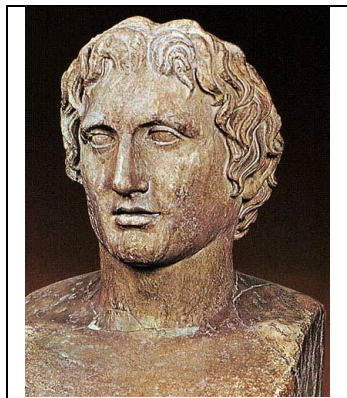
märekäniň şowhunyna-da öwrenişdiripdir. Üstesine-de, onuň geplände eginlerini silkmek häsiýeti bolupdyr. Şonuň üçin ol otagyň ýokarsyndan gylç asyp, ony edil gerdenine çenli sallap, gymyldasa deger ýaly goýup, onsaň söz sözlär eken. Şeýdip özüni gyljyň ýaralaýmagyndan gorkup, ol egnini silkmeklikden çykyppdyr.

Demosfen kellesiniň saçyny ýarsyna çenli syryp, iki-üç aýlap jaýdan çykmaz eken, gijelerine ýatman söz sözlemägi öwrenýär eken. Ol keýpini götermek üçin diňe suw içýär eken.

XV. Aleksandr Makedonskiniň monarhiýasy

Filipp II öldürilmegi we Aleksandryň tagta çykmagy.
Filipp II Gresiýany özüne boýun egdirip, parslaryň garşysyna ýörişe taýarlanypdyr. Makedoniýalylar we grekler ol ýerdäki mes toprakly ýerleri we gullary, pars patyşalarynyň edil ertekilerdäki ýaly tükeniksiz baýlygyny basyp almagy ýüreklerine düwüpdirlir. Garyp düşen grekler üçin Filipp II goşunynda gulluk etmek, özlerini eklemek üçin ýeke-täk çykalga bolupdyr B. e. öň 336-njy ýylda ilkinji gezek makedon goşunlary Kiçi Aziýa geçirilýär. Emma ýörişe taýarlyk görülýän wagtynda Filipp II öz ýakyn adamlarynyň biri bolan Pawsany tarapyndan öldürilýär. Patyşanyň penakärleri ony hem şol wagt öldüripdirler. Şeýlelik bilen, Filipp II näme üçin öldürilendigi taryhda üsti açylman galýar. Adamlar bu iş parslar tarapyndan gurnalandyr diýip çak edipdirler. Käbir alymlar Filippiň ölümüne onuň aýrylyşan aýaly Olimpiadanyň (Aleksandryň ejesi) eli bar diýip hasaplaýarlar. Ýene birleri, dildüwüşlige onuň ogly Aleksandryň gatnaşan bolmagy mümkin diýip çaklaýarlar, emma ol barada hiç hili maglumat taryhy çeşmelerde ýok. Filipp öldürilenden soň makedon begleri tagty Aleksandra bermek islemändirler, emma 20 ýaşly Aleksandry goşunyň esasy bölegi goldap, ony tagta çykarýar. Ol gujurly, batyr, emma örän gaharjaň adam eken. Aleksandr özüniň ajaýyp ukyplylygy bilen tapawutlanypdyr we örän oňat bilim alypdyr.

Onuň mugallymy Aristotel Afinydan çagyrylyp getirilipdir. Ol öz döwrüniň iň görnükli alymlarynyň biri bolupdyr. Aleksandryň iň gowy görýän ýazyjysy Gomer, söýgüli gahrymany bolsa Ahilla bolupdyr. Aleksandr dürrüňsiz gadymy dünýäniň iň ukyply we iň beýik serkerdeleriniň biri bolýar. Aleksandry tagta çykan döwri ýurdyň bir biynjalykly döwri bolýar. Köp şäherlerde makedoniýanyň duşmanlary işeňňirleşip başlaýar,

Aleksandr Makedonskiniň kelle heykeli

Makedoniýa goşulan polislar yzly-yzyna aýrylyşyp başlaýarlar. Afinyda ýene-de Demosfen öz täsirini ýetrip başlaýar, Filippiň ölümüne şatlyk bilen garşylap, ol hudaýlara şükür edipdir. Emma Gresiýadaky toparlar jebisleşmänkäler Aleksandr Gresiýa gelipdir, Fessaliýa bilen ylalaşyk gazanyp, Korinf kongresiniň kararlaryny täzedan tassykladýar. Şondan soň, ol Makedoniýanyň demirgazyk serhedine howp salýan frakiýalylaryň garşysyna ýöriş edýär.

Aleksandryň Gresiýadan gitmegi bilen, bu ýerde ýene-de makedoniýanyň agalygyna garşy hereket başlanýar. Grekleri hemme tarapdan pars döwleti goldapdyr. Gresiýada Aleksandr ölüpdür diýen habar hem ýaýradylýar, bu bolsa Fiwyde, peloponnes şäherlerinde gozgalaňlaryň başlanmagyny tizleşdirýär. Afinyda hem gozgalaňa taýynlyk görnüp başlanýar.

Haçanda, Gresiýadaky ýagdaýlar Aleksandra habar berilende, ol Frakiýadaky urşy tamamlapdyr we 14 günüň içinde Fiwy şäherine gelip ýetýär. Şäher hüjüm edilip alynýar, şäher weýran edilýär, diňe ybadathanalara degilmän galýar hem-de özüniň söýgüli şahyry bolan Pindaranyň jaýyna degmändir. Afinylara bolsa Demosfeniň we makedoniýanyň

garşysyna göreşýän beýleki ýolbaşçylaryň bermeklerini talap edýär. Diňe Aleksandryň Afinydaky tarapdarlarynyň haýyşy bilen olara degilmän galypdyr.

Aleksandr Makedonskiniň ady bilen baglanyşykly uly bolmadyk taryhy döwür, bütin Gresiýanyň we Gündogar ýurtlaryň taryhynda ägirt uly ähmiýetli döwür bolýar. Aleksandryň basybalyjylykly ýörişleri netijesinde Ýakyn we Orta Gündogarda özboluşly sosial-ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklar emele gelýär, täze eýýam-ellinistik eýýamyň başy başlanyp, grekleriň antiki taryhy döwri bolsa tamamlanýar.

Aleksandryň Gündogara ýörişi. B.e. öň 334-nji ýylda Aleksandr Makedoniýany öz goşunynyň bir bölegini yzynda gozgalaň bolanda ulanmak üçin, uruşlarda şöhrat gazanan serkerdeleriň biri bolan Antipatra tabşyryp Aziýa tarap ýörüşe başlaýar.

Aleksandr
30 müň
pyýada we
4,5 müň atly
grek-
makedon
goşuny
bilen
Gellespontd
an 60-sany

Aleksandryň Granik derýasyndan geçişi harby gämiler bilen, hiç hili päsgelşiliksiz geçýär. Diodoryň ýazmagyna görä Aleksandr Kiçi Aziýanyň kenaryndaky Troýada gäminiň üstünden ilkinji bolup öz naýzasyny ýere sanjyp ýere böküp düşüp, Hudaýlar maňa basylyp alnan Aziýany gowşurdy diýip öz goşunyna ýüzlenipdir.

Kiçi Aziýada şol wagt diňe Lidiýa, Kappadokiýa we Frigiýa satraplyklarynyň goşunlary bolupdyr. çozup giripdir. Kiçi Aziýada grek hakynatutma goşunlary bilen Aleksandryň

öňüni almak üçin 40 müňden köp bolmadyk goşun bilen çykýarlar.

Makedon goşunlarynyň Aziýa geçmeklerine päsgel berip bilmedik pars goşunlary Propontida guýýan Granik derýasynyň kenaryny eýeläpdirler. Aleksandryň goşuny hem Granik derýasynyň günbatar kenaryna baryp ýetýär. Şu ýerde hem grek goşunlary bilen pars goşunlarynyň arasynda ilkinji gezek söweş bolup geçýär. Gün ýaşyp barýardy, şonuň üçin ýaşuly serkerde Parmenion - ertire çenli garaş, daňdanlar bolsa duşmanyň üstüne çoz, olary başagaý edersin diýip, maslahat beripdir. Aleksandr, deňiz tolkunlaryndan päsgelsiz geçen biziň goşunlarymyz üçin, şujagaz derýadan gorkmaklyk gaty utanç bolar diýip, çozmak üçin surnaý çalmagy buýruk berýär. Aleksandryň atly goşuny derýany böwsüp geçip, derýanyň kenarynyň бүтін boýy bilen ýerleşdirilen pars goşunlaryny bölkleýin derbi-dagyn edýär. Aleksandra güýçli garşylygy grek hakynatutma goşunlary beripdir, emma olar gabalyp bir bölegi heläk bolýar, goşunyň ikinji bölegi (2 müň adam) bolsa ýesir alnýar we parslara garşy umumygrek urşuna dönüklük edenler hökmünde ýazgarylyp Makedoniýa agyr işlerde işledilmäge iberilýär.

Bu söweşde Aleksandr pars goşunlarynyň arasyna düşüpdür. Parslaryň serkerdesi, Darinyň giýewsi Spifrobat Aleksandr bilen başa-baş söwesmäge mümkinçilik bolany üçin hudaýa şükür edip, Aleksandry öldürip Aziýany halas etjekdigine ynanyp, gyljyyny alyp Aleksandryň üstüne hüjüm edýär, emma patyşa çiş bile pars serkerdesini urup ýetişýär, şol wagt ýykylan Spifrobadyň dogany Resak Aleksandryň ýanyna aty bilen çapyp barýar we onuň kellesindäki tuglugasyny (şlemi) urup onuň kellesini hem ýaralaýar. Resak ikinji gezek Aleksandryň kellesini aljak bolanda. Aleksandryň Gara lakamly dosty Klit aty bilen ýetişip Resagyň elini kesýär diýip, Diodor bu wakany öz işinde beýan edipdir. Granik derýasynyň

kenaryndaky söwes ýeňiş bilen gutarýar. Aleksandr birnäçe söweşlerde parsalaryň goşunlaryny ýeňip üstün çykýar.

Aleksandr soňra Ortaýer deňziniň kenar ýakasyny syrýp Sardy şäherine barýar, bu şäher söweşsiz greklere tabyn bolýar. Grek şäherleriniň köpüsi Aleksandra garşylyk görkezmandirler. Aleksandr diňe Miletde we Galikarnasda hakynaturma grek goşunlary bilen çaknyşmaly bolýar.

Aleksandr grek şäherlerni garaşsyz hem erkin diýip yglan edýär. Netijede bu ýerdäki ellinleriň esasy bölegi Aleksandryň tarapyna geçipdirler. Sondan soň Aleksandr deňiz kenary bilen Siriýa tarap süýşip başlaýar. Aleksandryň bu syýasaty pars hökümetini biynjalyk edýär. Dariý III uly goşun ýygnap, hatda pars patyşasynyň gözi hem gulagy diýilýän garadan gaýtmaz 10 müňlük goşunyny hem alyp Aleksandry garşylamaga çykýar. Grek taryhçylarynyň berýän maglumatlaryna görä, Darinyň bu ýygnan goşuny 600 müň adamdan geçýär diýip, has ösdürip beripdirler.

B. e. öň 333-nji ýylyň güýzünde Dariý uly goşun bilen Pinar diýen derýanyň göz başynda, Issa şäheriniň eteginde ýerleşýär. Aleksandr bu habary eşidenden soň yzyna öwürülmeli bolýar. Tiz wagtdan bolsa uruş başlaýar. Aleksandryň ýolbaşçylygynda makedon goşunlarynyň söweşi pars goşunlarynyň çep ganatyny we Darinyň söweşýän merkrzi ganatyny kyn ýagdaýa salýar. Dariý söweşi taşlap gaçyp gidýär, bu bolsa söweşiň ykbalyny makedonlaryň peýdasyna çözüpdir. Aleksandryň eline ummasyz kän goş, ýarag, ýesir, şol sanda Darinyň ejesi, aýaly we çagalary hem ýesir düşýärler. Bu bolup geçen söweşiň taryhy, ondaky her bir hereket Arrianyň „Aleksandryň ýörişleri” atly taryhy işinde has düýpli beýan edilýär.

Aleksandryň Müsüri basyp almagy. Aleksandr özüne garşylyk görkezenleriň ählisini rehimsizlik bilen gyrypdyr ýada gula öwürpdir. Uzak wagtlap, ýagny 7 aýlap gabandan soň, b. e. öň 332-nji ýylda Finikiýadaky Tir şäherini basyp alýar,

olaryň 8 müňüsi söweşde wepat bolýar, 30 müň adam gul edip satmaga buýruk berilýär. Finikiýanyň beýleki ellinleşen şäherleri Aleksandryň häkimiýetini ykrar edipdirler. Şondan soň Dariý Aleksandr bilen gepleşige geçmäge synanyşýar. Ol Aleksandra ähli eýelän ýerlerini oňa bermegi we ýraşyk baglaşmagy teklipe edýär, emma Aleksandr onuň teklibini kabul etmän, ýörişini dowam etdirýär. Aleksandr Müsüri hem söweşsiz eýeläpdir. Aleksandr Müsürdäki Siwa oazisinde ýerleşýän Amon hudaýynyň ybadathanasyna zyýarat edip, ol ýerde sadaka berýär, şeýdip ol Müsür ruhanylaryny öz tarapyna çekipdir. Müsür ruhanylary Aleksandry Amon hudaýynyň ogly, özüni bolsa gadymy faraonlaryň oruntary, Müsüriň faraony diýip ygylan edýärler.

Aleksandryň Müsürde geçiren çäreleriniň biri-de Müsüriň Ortaýerdeňziniň kenarynda, Nil derýasynyň deňze guýýan ýerinde Aleksandriýa (b. e. öň 332 ý.) şäheriniň düýbini tutmagydyr. Bu şäher soňra diňe bir Müsürde däl, eýsem Ortaýer deňiz sebitinde-de, бүтін Aziýada hem iň uly ykdysady we medeni merkezleriň birine öwrülýär.

Gawgamel söweşi. Wawilonyň, Suzynyň, Ekbatanyň basylyp alynmagy. Pars patyşalygynyň synmagy. B. e. öň 331-nji ýylda Aleksandr Makedonskiý Müsürden Palestinanyň we Siriýanyň üsti bilen Deýaaralygyna we Wawilona tarap ugraýar. B. e. öň 331-nji ýylyň güýzünde Assiriýanyň ýumurlan paýtagty Ninewiýanyň ýakynynda, Gawgamel diýen obanyň ýanynda parsalaryň ykbalyny çözen gadymyýetiň iň uly söweşleriniň biri bolup geçýär.

Parslaryň patyşasy Dariý III Aleksandryň Müsürde bolan 1,5 ýylynda öz häkimiýeti astynda bolan ähli halklardan köp sanly urşujylary ýygnapdyr. Aleksandr hem müsürde öz goşunynyň üstüni doldurýar, emma parsalaryň goşun sany makedon goşunlaryndan köp bolupdyr. Söweş atly goşunyň çaknyşygy bilen başlanypdyr. Parslaryň ýiti çalgylar berkidilen onlarça kolesnisalary duýdansyz hüjüme okdurlypdyrlar. Emma

makedon atyjylary kolesnisalary sürýänleriň köpüsini gyrypdyrlar, urşujylar dessine iki ýana çekilip aldygyna okdurylyp gelýän atlary öz hatarlarynyň arasyndan goýberipdirler.

Aleksandr atly goşun bilen parsalaryň goşunlarynyň ortarasyna, Darinyň duran ýerine aralaşypdyr. Falanga hem parsalary gysyp, gazaply öňe süýşüpdür. Dariý ýene-de Issanyň ýanydaky söweşden gorkup gaçyşy ýaly söweşi taşlap

gaçypdyr. Onuň goşuny hem onuň yzy bilen başagaý bolup söweş meýdanynyndan gaçypdyrlar.

Emma edil şol pursat parsalaryň saýlama goşun bölümi grek-makedon goşunlarynyň çep ganatyna ýolbaşçylyk edýän Parmenionyň goşuny gysyp başlapdyr. Bu agyr ýagdaýy

Parslaryň uruş kolesnisasy Aleksandra ýetripdirler. Aleksandr atly goşunyň baştutanlygynda duşmanyň çozýan goşunlarynyň üstüne okdurylypdyr. Gazaply tutluşykdan soň parsalaryň ählisi gaçyp başlapdyr.

Gawgamel söweşinden soň pars goşunlarynyň garşylygy gutarnykly syndyrylýar. Dariý indi täze goşun ýygnamaga mümkinçiligi bolmansoň Midiýa gaçyp gidýär. Üstün çykan makedoniýalylar duşmany yzarlap, Pars patyşalygynyň esasy şäherlerini Wawilony we Suzyny eýeleýärler. Soňra bolsa Persepol şäheri hem basylyp alynýar. Bu ýerde makedonlular pars patyşalarynyň ähli hazynasyny ele salypdyrlar. Basylyp alnan olja juda köp eken. Hazynanyň umumy möçberi 120-müň talanta barypdyr, alnan altyny we gymmat bahaly zatlary daşamak üçin düýeleriň müňlerçesi gerek bolupdyr. Plutarh özüniň Aleksandr diýen işinde „Aleksandr ýeňişden soň

Aziýanyň patyşasy diýilip yglan edilýär; ol hudaýlara uly sadaka berýär, dostlaryna baýlyk paýlaýar, öýleri berýär, köpüsine bolsa wezipe berýär” diýip ýazýar. Şeýlelik bilen, Aleksandr parsalaryň agalygynyň soňuna çykýar.

Aleksandr ýerli häkimlige makedon serkerdelerinden we parsalaryň atly beglerinden belläp, Persepol şäherini doly talaýar we otlaýar. Şondan soň ol demirgazyk-günbatara, Midiýanyň paýtagty Ekbatana tarap ugraýar. Tiz wagtdan bolsa, Aleksandr Kaspi dörwezesinden çaltlyk bilen geçip, Parfiýa we Baktriýa iň kyn daglyk ýerlerden geçip barýar. Patyşa Dariý Baktriýa satrapy Bessiň ýolbaşçylygynda dildüwişijileriň eline düşýär. Haçanda, Aleksandr Dariniň yzyndan ýetip gelen wagtynda bolsa, Dariý Bess tarapyndan öldürilýär. Dildüwüşijiler tarapyndan Bess Artakserks IV ady bilen Pars patyşasy diýilip yglan edilýär. Bess Aleksandryň janpenakäri bolan Ptolomeý Lag tarapyndan tutulýar. Baktriýanyň begleriniň uly geňeşinde Aleksandr Bessi Dariý III el galdyrmakda günäkärläp çykyş edýär. Bess ölüme buýrulyp Ekbatanda jezalandyrylyp öldürilýär.

Dariniň ölümi bilen Ahemenileriň nesilşalygy hem ýaşamagyny bes edýär. Aleksandr Dariniň gyzyna öýlenip pars tagtyna çykýar. Şeýlelikde Makedoniýa bilen Pars patyşalygy bir döwlete birleşdirilýär. Aleksandr Ahemenleriň kanuny taýdan oruntutary we „beýik patyşa” diýilip yglan edilýär. Aleksandryň patyşa diýilip yglan edilmegini makedon patyşasynyň ýoldaşlary-getaýrylary, derejeden patyşanyň hyzmatkärleri derejesine düşürilmegini halamandyrlar. Şol bir wagtda hem Aleksandryň tarapyna geçen pars satraplarynyň patyşa täsiri artyp başlapdyr. Olar makedon däpleriniň ýerine gündogar dessurlaryny köşkde girizmekleri, makedon begleriniň mertebesini peseldýär diýip düşünişdirler. Şu ýagdaý hem Aleksandryň makedon begleri bilen arasyna tow düşmegine getiripdir. Patyşa Gündogara ýörişi dowam etdirmegi talap edýär, emma makedon begleri ýörişi bes

etmegi, parslaryň bolsa patyşanyň ýanyndan kowulmaklaryny talap edipdirler. Aleksandr olar bilen razylaşmandyr. Netijede b. e. öň 330-njy ýylda ilkinji gezek Aleksandra garşy dildüwüşlik bolup, onuň üsti açylýar. Ol Parmenionyň we onuň ogly Filotyň jezalandyrylmagy bilen tamamlanýar. B. e, öň 328-nji ýylda bolsa patyşanyň meýlis ýygnanyşygynda Aleksandryň iň ýakyn dosty, Granik söweşinde ony halas eden Klit, patyşanyň parslar bilen ýakynlaşmagyny oňlamaýandygyny ýüzüne aýdan soň, Aleksandr gaharyna ony hem öldürýär.

Aleksandryň Orta Aziýa ýörişi. Halk gozgalaňlary. Spitamen. Pars patyşalygy dargan hem bolsa, onuň aýry-aýry welaýatlary garşylyk görkezmeklerini dowam etdiripdirler. Aleksandr Gündogara ýörişini Girkaniýa (Kaspi deňziniň günortasy) we Merkezi Aziýa dowam etdirýär. Ol Baktriýadan Sogidiana ugraýar, Oks (Amyderýany) derýasyny geçip Marakandanyň (häzirki Samarkandyň ýerinde) üsti bilen demirgazyk-gündogara Ýaksart (Syrderya) derýasyna tarap ýola düşýär. Ýaksardyň ägirt uly giňişliginde skif taýpalary ýaşaý, olar öňki pars serhetlerine hem mydama howp salyp durupdyrlar. Aleksandryň goşuny hem bu ýerlerde örän agyr ýagdaýa düşýär. Bu ýerleriň halky hemişe erkin ýaşaýdyrlar, şonuň üçin hem olar greklere diýseň gaýduwsyz garşylyk görkezipdirler. Aleksandr ýerli halk bilen aragatnaşyk saklamak üçin ýerli baýlaryň biriniň gyzyna öýlenipdir, olardan ýerli häkimleri belläpdir hem-de öz tarapyna çekmäge çalyşypdyr. Muňa garamazdan bu ýerlerde basybalyjylara garşy halk gozgalaňlary başlapdyr.

Ýerli begzada hem harby serkerde Spitamen basybalyjylara garşy halk gozgalaňyna baş bolup göreşe başlaýar. Gozgalaň b.e.öň 329-njy ýylda başlanýar, Spitamen ep-esli goşun ýygnaýar, oňa parahat oturan ilat hem goşulýar. Gozgalaňçylar Marakanda şäherinde galdyrylan grek goşunlaryny derbi-dagyn edýärler, olaryň galanlary bolsa

galada goranyşa geçip, daşyndan kömege garaşmaly bolýar. Aleksandr Syrderýadaky gozgalaňy basyp ýatyryp, 3 müň pyýada, 800 sany atly goşuny Marakanda kömege iberýär. Aleksandryň özi bolsa Eshaty Aleksandriýa şäheriniň gurluşygyna başlap, daşy 9 km bolan giňlikde gala salýar. Galada urşa ýaraman galan esgerleri, ýesirleri hem-de ýerli we makedon goşunlaryndan isleg bildirenlerini ýerleşdirýär. Arrianyň ýamagyna görä, bu uly gala 20 günde salnyp tamamlanypdyr.

Aleksandr başlanan gozgalaňyň möçberine göz ýetirmändir. Spitamen grek-makedon goşunynyň gelmegi bilen Marakanda şäherinden çekilipdir, grekler bolsa gozgalaňçylaryň yzyndan kowupdyrlar, emma amatly wagt gelende Spitamen garşylyklaýyn hüjüme geçipdir, grekler Arrianyň aýtmagyna görä, Zerewşan derýasynyň bir adasyna gaçyp atypdyrlar, emma bu ýerdäki skifler we Spitameniň atly goşuny olary gabap, atyp ýok edipdirler.

Spitamen ýerli halkyň goldamagy bilen ýene-de Marakanda şäherini gabaýar. Haçanda Aleksandr esasy güýçleri bilen gelende Spitamen ýene-de şäheri taşlap gidýär. Aleksandr öň skifler bilen bolan sähra uruşlaryndan netije çykaryp Spitameni yzarlamandyr, emma şäher halkynyň erkek göbeklisini uçdantutma gymaga buýruk berýär. Ölüme buýrylan 30 sany şäheriň emeldar begleriniň, ölümden çekinmän aýdym aýdyp ölüme baryşlaryny gören makedonlylar, olaryň batyrlygyna haýran galypdyrlar diýip, Kwint Kursiý ýazýar. Bu gozgalaň döwründe Grek-Makedonlylar uly ýitgilere sezewar bolýar. Spitameniň ýörite düzülen çozujy toparlary grek-makedon goşunynyň uly ýitgilere sezewar bolmagyna getiripdir. Spitamen basybalyjylara bir gün hem ynjalyk bermändir.

Aleksandr gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin bar bolan 20 müň goşunyny 5 topara bölüpdir we hem-de Sogdyň içinden geçip gabat gelen adamsyny gyrgynçylyga beripdir. Grek

taryhçysy Didor Sisiliýskiniň ýazmagyna görä, „Aleksandyr gozgalaň eden sogdylary yzarlap 120 müň adam gyrypdyr“. Netijede, bu gyrgynçylykdan soň Aleksandr öz grek-makedon goşunyny saklamak üçin abat şäherler galmansoň, şäherleri dikeltmek we täzeden gurmak üçin öz serkerdelerine buýruk berýär.

Bu döwürde Spitamen özüniň 600 atlysy bilen Aleksandryň arka tarapyna Baktriýa geçip grekler bilen gahrymanlarça uruş alyp barypdyr. B. e. öň 328-nji ýylda Spitamen 3 müň goşun bilen ýene-de Sogda ýöriş edýär, söweşde iki tarapdan hem uly ýitgiler çekilýär. Şondan soň Spitamen çöle çekilmekçi bolýar, emma sähra taýpalarynyň serdarlary dönüklük edip onuň kellesini kesipdirler hem-de ony Aleksandra iberipdirler. Olar şeýdip özlere gelýän makedon howpyny sowmak isläpdirler. Spitameniň haýynlyk bilen öldürilmegi gozgalaňyň gowşamagyna alyp barýar. Aleksandr uly kynçylyk bilen gozgalaňy basyp ýatyrýar.

Aleksandr b. e. öň 328-327-nji ýylyň gysyny Sogdyda geçirmeli bolýar. Ol ýerli baýlary we zoroastrizmiň ruhanlaryny öz tarapyna çekmek üçin, alyp barýan syýasatyny düýpgöter üýtgetmeli bolupdyr. Mysal üçin, b. e. öň 327-nji ýylyň güýzünde daglarda ýerleşýän käbir galalar alnanda, olary goraýan ýerli beglerden bolan Oksiart, Sisimitr we Horieni diňe bir jezalandyrylman, eýsem olaryň hemme baýlyklaryny hem gaýtaryp beripdir. Aleksandr ýerli baý gatlagyň wekillerini, hanlaryny, beglerini pul bilen hem-de derbi-dagyn edilen gozgalaňçylaryň emlägini we ýerlerini paýlamak bilen öz tarapyna çekipdir. Ýerli halky öz tarapyna çekmek üçin Aleksandr ýerli begler bilen ýakynlaşmaga çalyşyp Oksiartyň gyzy Roksana öýlenýär, şeýdip ol ýerli ilat bilen garyndaşlyk gatnaşygyny hem açýar.

Şeýlelik bilen, üç ýylyň (b.e.öň 330-327ýý.) dowamynda alnyp barylýan uruşlaryň netijesinde Pars patyşalygynyň gündogar serhetleri Aleksandryň döwletiniň düzümine goşulýar

hem-de parslaryň agalygy Grek-Makedonlylaryň agalygy bilen çalyşylýar. Amyderýanyň sag kenary tutuşlygyna makedonlylar tarapyndan basylyp alnýar. Rowaýata görä, Aleksandr Zerewşan derýasynyň ýokary sebitlerine çenli baryp ýetipdir, onuň şeýledigini şol ýerdäki kölüň adynyň Iskender köli diýilmegi hem güwä geçýär. Bu döwürde diňe Horezm özüniň garaşsyzlygyny saklap bilipdir. B. e. öň 228-227-nji ýyllarda Aleksandr Baktriada gyslanda, onuň ýanyna Horezm şasy Farasman 1500 atlysy bilen gelip, kolhlara we amazonkalara garşy bile ýöriş etmegi teklip edipdir diýip, grek taryhçysy Arrian ýazýar.

Uruş döwründe örän köp obalar we şäherler weýran bolýar, бүтін ýurt ägirt köp adam we maddy heläkçiliklere sezewar edilýär. Bu bolan işler Aleksandr Makedonskiniň ýörişleriniň diňe bir tarapy. Gresiyanyň we Makedoniýanyň Ahemeni patyşalygyndan üstün çykmagy, belli bir derejede ösen guleýeçilik jemgyýetiniň has yza galak sosial-ykdysady gatnaşykly jemgyýetden ýokarydygyny görkezýär. Netijede, Pars patyşalygynyň harabaçylygynda täze döwlet emele gelýär.

Aleksandr syýasy, ykdysady we medeni ösüşi boýunça dürli derejelerde durýan welaýatlary grek jemgyýetine ýakynlaşdyrmak maksady bilen, gundogaryň öňki ýokary gatlakdan durýan emeldarlaryny ýurdy dolandymaga çekmek syýasatyna uly üns berýär. Ol şeýle-de söwdanyň ösmegine, gurluşyk işlerini güýçlendirmäge hem uly üns berip başlaýar. Antik taryhçylarynyň ýazmagyna görä, grekler tarapyndan diňe Baktriýada we Sordyda 8-12-ä çenli Aleksandriýa şäherleri salnypdyr. Olaryň içinde: Eshata Aleksandriýasy, Ariý Aleksandriýasy, Oks derýasynyň boýundaky Aleksandriýa (Termeziň töwereginde), Baktriýa şäheriniň ýanyndaky Aleksandriýa, Margiana Aleksandriýasy (häzirkі Baýramalynyň ýerinde) we beýleki şäherler esaslandyrylypdyr, bu şäherler gozgalaňlardan goranmak maksady bilen hem esaslandyrylypdyr.

Aleksandryň Hindistana ýörişi we Wawilona dolanyp gelmegi. Pars patyşalygynyň iň gündogar serhedi Hind derýasy hasaplanypdyr, şol ýerden hem Hindistanyň ýerleri, hindi patyşalarynyň-radjalaryň mülkleri başlanypdyr. Bu patyşalyklaryň özara uruşlary seýrek bolmandyr. Aleksandr hindileriň şol ýagdaýyndan hem paeýdalanypdyr.

B. e. öň 327-nji ýylyň ýazynda ýerli halklardan üsti doldurylan goşun bilen, Aleksandr Hind derýasynyň bir şahasy bolan Gidasp derýasyna baryp ýetipdir. Bu ýerde Por patyşanyň mülki ýerleşipdir. Aleksandryň ilçileri Por patyşanyň ýanyna baryp Aleksandra meýletin tabyn bolmagy duýdurypdyrlar. Por patyşa Aleksandra tabyn bolmakdan boýun towlaýar. Şondan soň Aleksandr ähli güýjüni Pora garşy sürüpdir. Gandöküşükli söweşde Poryň goşuny ýeňilýär, ol köp adamsyny, pillerini we harby ýaraqlaryny ýitirýär. Gürrünlere görä makedonlylar bu söweşde 70 müňe çenli ýesir alypdyrlar.

Grek-makedon goşunlary ýörişi dowam etdirip, Gifasis derýasyna baryp ýetýärler. Emma Hindistanyň içki ýerlerine mundan beýläk ýöriş etmäge mümkinçilik bolmandyr. Bu ýerlerde tropik ýagynlary başlanyp, derýalar joşupdyr, ýerleri suw basypdyr, goşunyň barýan ýerlerindäki suwlar bolsa zäherli ýylanlardan dolup, esgerler heläk bolupdyr. Goşunyň sany bolsa ep-esli azalypdyr, ýokanç keseler ýaýrap başlapdyr, galyberse-de „älemi basybalyjylar“ harby ýörişden halys ýadapdyrlar. Antiki taryhçylar (Arrian, Kursiý Ruf, Diodor) Aleksandryň Hindistana bolan ýörişini örän aýdyň beýan edipdirler. Mysal üçin, Diodoryň ýazan beýanlarynda „Makedonlylaryň diňe az bölegi ölmän galypdyr, urşuň bolsa soňy görmenak, haçan tamamlanjagam belli däl. Uzak ýollary geçen atlaryň bolsa toýnaklary gyrlyp gutardy, sansyz-sajaksyz bolan söweşlerde urşujylaryň ýaraqlary küteldi. Esgerleriň hiç birinde grek eşiklerinden zat galmady, diňe hindileriň biri-birine çala çatylan hopul-sopul eşikleri, basybalyjylaryň tenlerindäki ýara düşen ýerini yapýardy. Asmandan apy-tupan

gatyşykly dyngysyz ýagýan ýagyn 70 günläp dowam etdi“ diýip ýazypdyr.

Aleksandr ýörişi dowam etdirmek üçin, öz esgerlerini ynandymaga çalyşýardy, dünýäni basybalandan soň olary Makedoniýa alyp barjakdygyna wada berýär. Emma goşun ähli berilýän wadalara garamazdan, ýörişi bes etmegi talap edýär. Aleksandr Wawilona barmagy olara wada berýär. Goşun täze ýoldan, Pars patyşalygynyň günorta welaýatlarynyň üsti bilen Wawilona gitmeli edilýär. Netijede goşun gämilere mündürilip Hind derýasynyň aşaky akymyna ugradylýar.

Goşun 9-aýdan soň derýanyň gutaran ýerine baryp ýetýär. Bu ýerde uly sadaka berilip, toý tutulandan soň goşun ika bölünýär. Goşunyň bir bölegi Hearhyň ýolbaşçylygynda deňiz bilen Ýewfrat derýasynyň aşaky akymyna tarap ugraýar. Ikinji bölegi Aleksandryň ýolbaşçylygynda Gedroziýa (häzirki Buljystan) çöllügi, Karmaniýa we Parsuanyň üsti bilen Wawilona barmaly edilýär. Iki goşun biri-birini goldap, azyk we suw bilen üpjün etmeli edilýär.

Çölden geçmeklik Aleksandra juda agyr bolupdyr, onuň goşuny doly diýen ýaly ýoldan çykypdyr. Goşun suw ýetmezçiliginden, aşlykdan, öwrenişilmedik tebygatdan, dürli kesellerden, ýylanlaryň çakmagyndan, ýabany taýpalaryň çozuşlaryndan halysy çykýar. Atlar we düýeler yssydan we agyr goşdan ýadap ýykylyp galýardy. Yssy sebäpli gijelerine ýöriş etmeli bolýardy. Daglar bolsa deňiz kenary bilen gitmäge Aleksandra päsgel berýärdi, şonuň üçin deňizdäkiler bilen aragatnaşyk hem ýitirilipdi. Aleksandra üçünji aýyň içinde halysy çykan makedon goşunlary bilen zordan Pars aýlagyna ýetmek başardýar. Şu ýerde deňiz bilen gaýdanlar hem 80 günden soň, dört sany gämilerini ýitirip, Pars aýlagyna zordan ýetýärler we Aleksandryň goşuny bilen birikýärler.

Bu gaýdyşlykda Aleksandryň goşunynyň 3/1 bölegi ýolda gyrylypdyr, onuň bu ýitgisi 10 ýylda geçirilen söweşleriň hiç birinde-de bolmandyr. Aleksandryň goşuny

zordan Wawilona gelipdir. Şeýlelik bilen b. e. öň 325-nji ýylda 10-ýyllyk ýöriş tamamlanýar.

Aleksandr basyp alnan ýurtlaryň ählisinde öz häkimiýetini pugtalandyrmak üçin 30-a barabar şäherleriň düýbünü tutupdyr we olarda grek hem-de makedon urşujylarynyň bölümleri ýerleşdiripdir. Şäherleriň birentegi Aleksandriýa diýilip atlandyrylypdyr. Şol şäherleriň ilatynyň üsti Gresiýadan göçürilip getirilen grekleriň hasabyna ýetirilipdir. Iki goşunyň birikmegi sebäpli, Aleksandr goşunyň ruhyny götermek üçin, dabaraly baýramçylyk geçirýär.

Aleksandryň döwleti berkitmek baradaky geçiren çäreleri. Aleksandryň önünde ýurdy tertibe salmak, öz golastyndaky ýerleri, ýurtlary we döwletleri täzedan gurnamak wezipesi durýar. Aleksandryň täze döwleti möçberi boýunça pars döwletinden hem ulydy, onuň imperiýasynyň düzümine Gresiýa, basylyp alnan welaýatlar, ýurtlar şeýle-de Hindistanyň bir bölegi birikdirilipdi. Täze patyşalygyň paýtagty bolsa döwletiň merkezinde ýerleşýän, dünýäniň iň uly şäherleriniň biri hasaplanýan Wawilon saýlanyp alynýar. Imperiýanyň syýasy gurluşy Ahemenileriň döwründäki ýaly galdyrylýar. Ýurt diňe bir satraplyklara bölünmän, eýsem köne satraplyklary dolandyryýan emeldar-satraplar hem saklanylýar.

Döwletiň sosial-ykdysady gurluşynada uly bir özgerişler bolmasa-da, ýurduň ykdysadyýeti has tiz ösüp başlaýar. Makedonlaryň döwründe, aýratyn hem ellinistik döwürde natural hojalygyň agalyk edýän ýurdunda söwda hem guleýeçilik gatnaşyklary aralaşýar. Aleksandryň goşunlarynyň geçen söwda ýollarynyň çatryklarynda täze şäherler (Aleksandriýa) döreýär, olaryň käbirileri häzirki günlere çenli saklanypdyr. Täze esaslandyrylan şäherlerde diňe bir harby bölümler ýerleşmän, eýsem söwdagärler, hünärmenler we senetçiler ýerleşipdirler. Bu şäherlerde grekler bilen birlikde beýleki halklar hem ýaşapdyr.

Aleksandr täze döreden döwletini berkitmek aňsat düşmändir. Ilki bilen Aleksandra grek-makedonlar bilen parslaryň arasyndaky gapma-garşylygy aýyrmalydy, iň bolmanda gowşatmalydy. Aleksandr pars beglerini goşuna we döwlet işlerine çekip başlaýar. Onuň goşunynyň üstüni parslaryň 30 müň atly goşuny bilen doldurylýar. Sogdylar, baktriýalylar we parslar grek-makedon goşunynda özbaşyna bir bölüm bolup giripdirler. Mundan başga-da Aleksandr Grek-makedonlary bilen parslary ýakynlaşdyrmak maksady bilen 10-müň esgerlerini pars gyzlaryna öylendirýär. Aleksandryň in ýakyn egindeşleriniň hem 80-si pars begleriniň gyzlaryna öýlenýärler. Aleksandryň özi baktriýanyň hökümdarynyň gyzy Roksana öýlenen hem bolsa gündogar däbi boýunça Dariý III gyzyna hem öýlenýär.

Aleksandr goşun maslahatyny geçirip, olaryň hemmesiniň bergilerini öz serişdesiniň hasabyna tölejekdigini, olaryň gazanan baýlyklaryny bolsa dolulygyna öýlerine äkitmäge wada berýär. Şonuň üçin, Aleksandr 20-müň talant harajat edýär. Aleksandr pars esgerlerine ýüzlenip olary ýeňilen esgerler hasap etmeýändigini, tersine olary özüniň egindeşleri ýaly görýändigini, hut özüniň parslaryň dessuryny kabyl edip, parslary makedonlaryň däbini-dessuryny kabul etmäge mejbur etmändigini aýydyýar. Indi bolsa özüniň janpenakärlerini diňe makedonlarydan alman, eýsem parslardan aljakdygyny hem aýydyýar hem-de 1 müň sany ýaş parslary janpenakäri edip alýar. Ol parslary makedonlaryň söweş ukubynda söweşmegi öwredip başlaýar, muny bolsa makedon serkerdeleri öz mertebelerini peseldilen hasap edipdirler, hem-de patyşanyň olary şeýle peseldeninden jeza bereni hem gowy diýip çykyş edipdirler. Aleksandr olara gahar edip ýene-de 11 müň weteranyny gullukdan boşadypdyr. Gullukdan boşadylanlaryň başynda serkerde Krateri goýupdyr. Kretere bolsa Antipatryň ýerine Makedoniýany dolandyrmagy tabşyrýar. Antipatri bolsa diosuna täze alnanlary alyp Krateriň ýerine gelmegi buýurýar.

Aleksandr Aziýanyň patyşaasy bolandan soň, diňe öz grek-makedon goşunlaryna daýanyp ýurdy dolandyryp bilmejegine gowy düşünişdir. Oňa Alynky Aziýanyň ilatynyň goldawy gerekdi, aýratyn hem pars begleriniň goldawy gerekdi, sebäbi olar Dariý III ýeňilmegine garamazdan Eýranda hem, Alynky Aziýada hem jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýlary berkdi. Şonuň üçin, Aleksandr pars durmuşynda ýaşamaly bolupdy. Ol parslaryň eşigini kabul edip öz ýakyn adamlaryndan hem şony talap edipdir. Ol pars patyşalary ýaly 300-e çenli aýal saklapdyr. Şeýlelik bilen Aleksandryň köşgindäki grek-makedon dessurlary parslaryň dessurlary bilen çalyşylypdyr, indi grek-makedonlylar hem Aleksandryň ýanyna baranlarynda parslar ýaly egilip, öz barmaklarynyň uçlaryny ogşamaly edilipdir. Emma, erkin grekler ýa-da makedoniýalylar üçin bu döp juda agyr bolupdyr, sebäbi olar özlərini hiç bir adamynyň golasty hasaplamandyrlar. Olar patyşany döwletiň birinji adamsy hasap etselerde özləriniň biri hasap edipdirler we islendik wagt patyşanyň ýanyna girip, ýoldaşlar kimin gürleşip bilipdirler. Emma ellinleriň döp-dessurlary indi geçmişte galypdy. Aleksandr diňe grek-makedonlylara pars adatlaryny öwretmän, eýsem parslara hem grek döpplerini öwretmäge çalyşypdyr. Aleksandr pars çagalarynyň 30-müňünü alyp, olara grek bilimni, makedon harby tilsimatlaryny öwretmegi buýrupdyr. Onuň buýrugy bilen Dariý III çagalary hem terbiýelenipdir.

Aleksandryň bu syýasaty halklaryň etniki tapawudyny aradan aýyrmaga gönükdirilipdir. Ýagny Ýakyn Gündogaryň ilatyny üýtgeşik bir dil we medeni jemgyýeti döretmäge gönükdirilipdir. Emma Aleksandryň bu syýasaty güýçli garşylyga duçar bolýar. Aleksandry hudaýlaşdyrmak baradaky syýasat hem onuň daşyndaky grek-makedon ýoldaşlarynyň arasyndaky gatnaşygyny çuňlaşdyrypdyr. Galyberse-de Aleksandryň imperiýasy bütewi bir ykdysady bolmadyk döwletleriň hataryna goşulýardy. Şeýle ýagdaýdaky uly döwlet

gürrüňsiz ýykylmalydy, Aleksandryň ölümi bolsa ony tizleşdirýär.

Aleksandryň ömür ýazgysyndan

Aleksandr heniz juwan wagtynda Filipp II ýeňişleri hakynda eşidip gynanýar eken. Ol öz ýoldaşlaryna: “Kakam ähli ülkeleri basyp alyp ýetişjek, maňa bolsa hiç hili beýik hem ajaýyp işleri bitirmek başartmaz” diýipdir.

Gordýý şäherinde bir kolesnisanyň ýüpi daňylanda gaty çigindirilip daňylan eken, oňa “Gordýý çigini” diýipdirler. Bu çigini çözen adam bütün Aziýanyň häkimi bolar diýipdirler. Köp adam ony çözmäge synanyşypdyr, emma ony çözüp bilmändir. Aleksandr hem bu çigini çözek bolup synanyşypdyr, emma onuň synanyşygy hem şowsuz bolupdyr. Şonda Aleksandr eline gylyjyny alypdyr-da ony kesipdir. “Gordýý çiginini kesmek” diýen sözler şondan gelip çykypdyr, munuň özi haýsydyr bir bulaşyk meseläni dessine çözmek gerekdigini aňladypdyr.

Aleksandryň urşujylary çölden geçende suwsuzlykdan gaty horluk çekipdir. Patyşa üçin bir az suw getiripdirler. Aleksandr suwy içmekden ýüz döndüripdir we “bu suw meniň ýeke özüm üçin köp, urşujylaryň hemmesi üçin bolsa az” diýipdir-de suwy çägä döküp goýberipdir.

XVI.Ellinçilik döwletleriň döremegi

Aleksandryň monarhyýasynyň dargamagy. Grek-makedon basyp alyşlary netijesinde Balkan ýarymadasyndan Hind derýasyna çenli aralykda ägirt uly döwlet emele gelipdir. Gündogaryň patyşalaryna öýkünip, Aleksandr öz daş-töweregini geň galdyryjy zynat bilen gurşapdyr: onuň egin-eşigi gymmat baha daşjagazlar bilen bezelipdir, kellesine bolsa täç geýipdir. Aleksandr özüni hudaý diýip hasaplamagy we aýagyna ýykylp tagzym etmegi diňe bir ýerli halklardan däl, eýsem öz ýakyn adamlaryndan hem talap edipdir. Aleksandr öz önünde täze uly maaksatnamalary meýilleşdirýär. Ol Arabystanyň kenarlaryny barlamak, Ýewfrat derýasynda irrigasiýa gurluşyklaryny giňeltmek, çölleri suwarmak, Wawilonda, Delosda, Delfde we beýleki ýerlerde äpet ybadathanalary gurmaklygy maksat edinýär. Şol şäherlerde ybadathanalaryň düýbi tutulýar. B. e. öň 323-nji ýylda täze

ýörişlere taýynlyk görüp ýörülen wagty, heniz Nearhyň gämileri Makedoniýa ugramanka patyşanyň ölümi baradaky habar ýaýraýar. Aleksandr garaguşagyrlý bolonsoň tutgaýy tutup şondan hem ölýär. Käbir maglumatlara görä oňa awy berlipdir hem diýilýär.

Aleksandryň şahsyýeti barada köp sanly powestler, romanlar we rowaýatlar jemlenipdir we ýazylypdyr. Ol işler Aleksandr hakynda onuň serkerdeleri Ptolomeý, Aristobul, Ruf Kursi hem-de Arrian tarapyndan ýazylan eserleriň esasynda beýan edilipdir.

Aleksandr ölenden soň ýeke-täk gurnalan güýç bolup, onuň goşuny galypdyr. Has demokratik pyýada goşun, köp ýeňilliklere eýe bolan makedon goşunyndaky patyşanyň janpenakärlerini we pars beglerinden düzülen atly goşuny it ýigrenen ýaly ýigrenipdirler. Goşun birnäçe özbaşdak bölümlerden ybarat bolup, olarda biri-biri bilen duşmançylyky bolan serkerdeler ýolbaşçylyk edipdirler.

Aleksandryň egindeşleriniň içinde diri galanlardan Perdikka, Antipatr, Ptolomeý, onuň ogly Laga, Ewmen, Antigon we beýlekiler has uly abraýdan peýdalanypdyrlar, olaryň täsiri hem uly bolupdyr. Olar güýçli, garadan gaýtmaz we şöhratparaz adamlar bolup, döwletde birinjiligi hiç kime egilşik etmegi islemändirler. Olaryň her biri özüni iň „güýçli” hasap edip, hamala Aleksandr ölüm ýassgyndaka özüniň ýüzüginini we patyşalygyny wesýet edenmiş.

Ahyr soňunda, jedelli çykyşlardan soň Aleksandryň garry egindeşi bolan Perdikke döwletiň regenti, ýagny Aleksandryň ogly ýetişýänçä onuň döwletini dolandyryjysy diýilip yglan edilýär. Patyşa diýilip Filipp II binika dogulan, kemakyl Filipp diýilip atlandyrylýan Arridiý yglan edilýär. Patyşa derejesi Roksanadan boljak çaga hem yglan edilýär, eger-de ol oglan bolsa.

Soňra bolsa, Aleksandryň myrasy onuň serkerdeleriniň arasynda, onuň „mirasdarlary”-grekçe diadohlaryň arasynda

paýlaşylýar. Sondan soň Ptolomeý Aleksandryň meýdini müsür Aleksandriýasyna äkidip, ony sarkafagda-tabytda jaýlapdyr. Tiz wagtdan kemakyl Filipp öldürilýär, soňra ýaşajyk Aleksandr hem ejesi Roksana bilen bile ödürilýär. Diadohlaryň döwleti hiç bir özara baglanyşyklary bolmadyk, ýarag güýji bilen birleşdirilen ýurtlar we taýpalar bolupdyr. Şonuň üçin, olaryň arasyndaky parahat gatnaşyklar tiz bozulyp, ýene-de özara uruşlar başlapdyr.

Aleksandr heniz jaýlanmanka serkerdeleriň arasynda häkimiýet ugrunda göreş tutaşypdyr. Aleksandryň serkerdeleri özara uruşlara başlap, ýer-ýurt üçin biri-birine duşman bolup galypdyrlar. Netijede, Aleksandryň döwleti birnäçe patyşalyklara dargaýar. Olaryň esasyalary Makedoniýa, Müsür we Siriýa-Selewkiller, Pergament, Rodos, Bospor ýaly ownuk patyşalyklar bolupdyr. Täze dörän patyşalyklarda Aleksandryň egindeşleri özlerini patyşa diýip yglan edipdirler, olaryň häkimiýeti miras boýunça atasyndan ogluna geçipdir. Bu patyşalar hem Aleksandr ýaly Gündogarda köp sanly şäherleriň düýbünü tutup, ollarda makedon goşunlary, Gresiyadan göçüp gelenler we ýerli ilat ýerleşdirilipdir.

Selewkileriň ellinçilik döwleti. Emele gelen ellinçilik döwletleriň içinde özüniň yeriniň ululygy we içki gurluşy boýunça iň çylşyrymly döwlet Selewk I Ýeňiji (b. e. öň 308-280 ýý.) tarapyndan esaslandyrylan Selewkiler döwleti bolupdyr. Selewk Aleksandryň edenli we şöhrat gazanan serkerdeleriniň biri bolupdyr. Selewk Aleksandrda soň Hindistana garşy täzeden ýöriş geçirýär. Bu döwürde Hindistanda Çandragupta (grekçe Sandrakotta) ähli radjalaryň ýerlerini birleşdirip uly Hindi patyşalygyny döredipdir. Selewk Çandragupta garşy radjalaryň närazylygyny peýdalanyp Hindistanda birnäçe ýeňiş gazanýar, şol ýeňişleri üçin hem oňa hormatly Ýeňiji dereje berilýär. Emma Günbatarda ýagdaýlaryň

çylşyrymlaşmagy hindi patyşasy bilen ýaraşyk baglaşmaga Selewki mejbur edýär. Ýlalaşyga görä Çandragupta Penjapda öz mülkini bir saklaýar, ondan daşgary hem Gedrozyny, Arahozyny we Parapamsidanyň gündogar welaýatlaryny goşmaça alýar. Şonuň üçin, Çandaragupta minnetdarlyk edip Selewke 500 sany urşujy pilleri sylag berýär. Selewk bolsa Çandraguptanyň gyzyna öýlenip, hindiler bilen garyndaş bolýar.

Hindi patyşalygy bilen baglaşylan şertnama Selewkiň elini gündogardan boşadýar. Ol b. e. öň 312-nji ýylda Wawilonda berkişýär, b. e. öň 301-nji ýylda bolsa Ipse şäheriniň eteginde bolan söwesden soň, onuň döwletine Siriýa. Derýaarylygy, Ermenistan we Kiçi Aziýanyň günorta sebitleri goşulýar. Şeýlelik bilen, Selewkiň döwletiniň düzümine Ahemeniler döwletiniň ýerleriniň uly bölegi birikdirilýär. B.e. öň 300-nji ýylda Selewk 10 mün basybalyjylary üçin, Siriýadaky Oront derýasynyň boýunda Antiohiýa şäherini esaslandyryp, ony ýurduň paýtagt şäherine öwürýär. Antioh şäheri Ortaýer deňzi ýurtlaryny Hindistan we Hytaý bilen birleşdirýän söwda we hünärmentçilik merkezine öwrülýär. Ellinçilik döwrüniň ahyrlaryna çenli Antioh şäheri 300-400-e çenli ilatly uly şähre öwrülýär.

Selewki döwletiniň ikinji bir paýtagt şäheri Selewki şäheri bolup, ol Ýewfrat derýasy bilen Tigr derýasynyň ýakynlaşýan ýerinde gurlupdyr. Selewki şäheri ellinçilik şäherleriň içinde Aleksandriýadan soň iň gözəl hem uly şäheriň birine öwrülýär. Strabonyň ýazmagyna görä onuň ilaty 600-münden geçipdir. Bu şäherde grekler, makedoniýalylar, siriýalylar, parslar, parfiýanlar, ermeniler, ýewreýler we hindiler ýaşaýdylar. Şäheriň öz dolandyryş gyramasy bolupdyr. Onuň ýokary guramasy emläk baýlyklary esasynda 300 adamdan ybarat saýlanýan şäher geňeşinden we halk ýygnaгыndan ybarat bolupdyr.

Selewkiň döwleti ägirt uly ýerleri öz içine alansoň ol özüni kanuny taýdan Aleksandryň oruntutary hasap etmäge haklydy. Imperiýany öňki derejesine ertmek üçin oňa diňe öz watany bolan Frakiýa we Makedoniýa ýerlerini birikdirmek gerekdi. Şonuň üçin, Selewk b. e. öň 281-nji ýylda döwletiň Aziýa bölegini Antioh I (b. e. öň 281-61ýý.) tabşyryp Ýewropa harby ýörişi gurnayar. Makedoniýany eýelemek Selewke miýesser etmeýär. Ýöriş döwründe ol Müsür patyşasynyň dogany Ptolemeý Kerawn tarapyndan öldürilýär.

Selewkiň ölümi bilen ellinçilik döwletleriň arasynda duşmançylyk güýçlenýär. Bu ýagdaýdan Makedonoýadan demirgazykda ýerleşýän halklar peýdalanyndyrlar. Gallilar–keltler b. e. öň 278-nji ýylda Apennin we Balkan ýarymadalaryna bosup girip Makedoniýany, Gresiýany we Frakiýany tozdurypdyrlar. Soňra 20 müň goşun bilen olar Kiçi Aziýa baryp ýetipdirler. Olar iki ýylyň dowamynda bu ýerleri tozdurypdyrlar. Kiçi Aziýa şäherleri Selewk Nikatoryň ogly Antioh I daşyna birleşmäge mejbur bolupdyrlar. B.e. öň 275-nji ýylda Kappadokiýada bolan gandöküşikli söweşde Antioha gallilary derbi-dagyn etmek başardýar. Emma Kiçi Aziýada ýagdaýlar kynlaşansoň Antioh käbir welaýatlardan we şäherlerden el çekip, olara keltlerden goranmagy özlerine tabşyrýar. Antioh II (261-246 ýý.) döwründe Selewki döwletinden Baktriýa we Parfiýa bölünip aýrylýar.

Selewkileriň Müsürdäki Ptolemeýler döwleti bilen ýeke-täk agalyk ugrundaky alyp baran uruşlary hem şowsuz bolýar. Antioh III (223-187 ýý.) Ptolemeýlerden Finikiýany we Kelesiriýany gaýataryp aljak bolmagy hem b. e. öň 217-nji ýylda bolan söweşde ýeňilmek bilen tamamlanýar. Emma, Antioh III gündogara geçiren ýörişleri şowly bolýar. Onuň käbir gideren ýerleri yzyna gaýtarylyp alynýar. Antioh III Hindistana geçiren ýörişi bolsa oňa ummasyz köp baýlyk getiripdir. Antioh III Makedon patyşasy Filipp V bilen ýakynlaşyp, onuň bilen ýaran bolup Finikiýa we Palestina

ýerlerinden Müsür goşunlaryny gysyp çykarýar hem-de bu sebitdäki ownuk döwletler Selewki döwletine birikdirilýär. Antioh III Müsüre hem çözup girýär. Emma Antiohyň mundan beýläk güýçlenmeginden howatyrlanan Rim bu işlere goşulýar. Rimiň goşulmagy bilen Selewkileriň patyşasy Antioh III Müsürden çykyp gitmeli bolýar. B. e. öň 190-njy ýylda Magnesiniň eteginde bolan söweşde bolsa, rimliler Antiohyň goşunyny derbi-dagyn edýär we olaryň mundan beýläk Alynky Aziýadaky täsiriniň sonuna çykýar. Selewkileriň döwleti b. e. II asyryň ortalaryna çenli has hem gowşaýar.

Antioh III soň Selewkileriň ýerleri kiçelýär, irginsiz uruşlar we gozглаňlar döwleti mazaly gowşadýar. B. e. öňki III asyryň ortalarynda Gündogarda dörän Parfiýa türkmen döwleti, edenli Mitridat I (b. e. öň 171-138 ýý.) we Mitridat II (b.e.öň123-87ýý.) dolandyran döwürlerinde Selewkiler döwleti has hem gowşaýar. Selewkileriň şowsuzlyga uçramagyna Rimiň goşulmagy uly täsir edipdir. Rim Selewki döwletini bölmek maksady bilen, oňa garşy durýan Alynky Aziýanyň hemme döwletlerini goldapdyr. Netijede, b.e. öň 64-nji ýylda Selewki döwletiniň galan bölegi hem özbaşdak ýaşamaga ukybyny ýitirip, ýaşamagyny bes edýär. Onuň ýerleri: Midiýa, Derýaaralygy-Mesopotamiýa, häzirki Eýran ýerleri Parfiýa döwletine birikdirilýär. Parfiýa patyşalary indi hiç zatdan çekinmän günbatara tarap hereket edip, ol ýerleri basyp almaga başlapdyrlar. Emma Parfiýanyň günbatara hereketi, olaryň Rim döwleti bilen çaknyşmagyna alyp barýar. B.e.öň 64-nji başlap dünýa agalygy ugrunda köp asyrlara çeken Rim Parfiýa bäsleşligi ýüze çykýar.

Selewki döwletiniň içerki syýasaty. Agirt uly ýerleri özüne birikdiren Selewki döwletini bir merkezden dolandyrmak kyn bolupdyr. Düzümine goşulan halklar hem dürli dillerde gürläp, taryhy ösüşiniň dürli basgançaklarynda şapdyrlar. Galyberse-de döwletiň serhediniň juda uly bolmagy ony goňşy halklaryň çözüşlaryndan gorap saklamagy kynlaşdyrypdyr.

Döwletiň merkezi bölegi onuň gülläp ösen döwründe hem gadymy merkezler bolan Wawilon we Assiriýa ýerleri bolup galypdyr. Bu merkezi ýerlere Kiçi Aziýanyň, Siriýa we Finikiýa ýerleriniň şäherleri goşulyp, ellinizim döwründe täzeden ösen şäherlere öwürülýärler. Siriýanyň arameý şäherleri esasan söwda kerwenleriniň gelişine bagly bolupdyr. Ikinjiden olara Finikiýa ýurdy bilen serhetdeş bolup, Ortaýer deňzine birleşýän hünärmentçilik we söwda şäherleri bilen gatnaşyk saklamaga mümkinçilik beripdir. Emma olaryň gündogar böleginde köp sanly çarwa, ýarym çarwa oturymly taýpalar ýerleşipdir. Bu halklary birleşdirmeklik üçin selewkiler öz harby güýjüne hem-de kenarýaka ellinçilik şäherlerine daýanmaly bolupdyrlar. Selewk Nikator we onuň oruntutarlary hem Aleksandryň ýörişleri döwründe şäherleri esaslandyryşlary ýaly köp sanly şäherleri esaslandyrypdyrlar.

Selewkiler döwründe gurlan şäherler esasan döwletiň günbatar sebitlerinde gurlupdyr. Selewkiler öz döreden döwletiniň ýerlerinde 150-den gowrak şäherleri esaslandyrypdyrlar. Diňe Selewek I özi 60 golaý şäherleri esaslandyrýar, şolaryň 16-sy Selewkiň kakasy Antiohyň adyny göteripdir, 9-sy bolsa Selewki diýilip atlandyrylypdyr. Bu şäherler polis görnüşindäki şäherler bolup, özleriniň awtonomiýa gurluşyny, magistratlary we şäher dolandyryş guramalaryny döredipdirler. Emma, olar nusgawy döwrüň polisleri ýaly garaşsyz bolman Selewkileriň ýerli hökümdarlarynyň gözegçiliginde bolupdyrlar. Selewkilere Egeý deňziniň kenarlaryndaky şäherlere (Tire s.m.) we ondan gündogaryk Hindistana we Hytaýa gidýän söwda ýollaryna eýelik etmeklik örän ähmiýetli bolupdyr. Uzak Gündogar bilen söwda gatnaşyklaryň güýçli depginde alnyp barylýandygy barada Hindistanda, Hytaýda we Mongoliýada üsti açylan köp sanly grek teňňeleri we hünärmentçilik önümleri subut edýärler. Han nesilşalygynyň hytaýyň sungat eserleriniň grek sungatyna ýetiren täsiri hem az bolmandyr, gerekleriň ellinçilik

döwrüniň sungaty ony başdan geçiripdir. Günübatar Eýranda hem köp sanly grek, aýratyn hem Rodoss amforalarynyň (küýze döwürleri) tapylmagy, selewkiler döwründe söwda gatnaşyklarynyň giň gerim alandygyny subut edýär.

Söwda ýollary esasan hem Kiçi Aziýanyň, Siriýanyň kenarýaka şäherlerinden Ýewropa we Gündogar ýurtlaryna uzap gidipdir. B.e.öň II asyrynda çöl üsti bilen Pars aýlagyna we Hindistana gidýän söwda ýollary dikeldilýär. Bu döwürde Gaza, Damask, Pýotr şäherleri söwda merkezlerine öwrülýärler. Siriýanyň söwdagärleri bolsa Rodas we Delos adalarynyň üsti bilen Ýewropa ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryny saklapdyrlar.

Selewkileriň içki gurluşy Ptolemeýler döwletiniň gurluşyna ýakyn bolupdyr. Selewkilerde şäherler we şäher ilatynyň orny Ptolemeýleriň şäherlerinden has tapawutly bolupdyr. Bu bolsa selewkileriň hojalyk ýaşayşyna öz täsirini ýetripdir. Selewkileriň häkimligi Ptolemeýleriňki ýaly hojalyga doly eýelik etmändir. Selewkilerde patyşa ýerlerinden daşgary emeldarlaryň we şäherleriň hem öz ýerleri bolupdyr. Döwletiň esasy ulgamy bolan söwda särleriň we söwda birleşmeleriniň ellerinde bolupdyr. Şäherler erkin öz teňňelerini zikgelemäge hukukly bolupdyrlar. Emma gündogaryň monarhiýasy bilen grekleriň polis gurluşynyň goşulmagy Selewkilerde has aýdyňlygy bilen ýüze çykydyr.

Selewki döwletinde ybadathanalar hem uly ýerlere eýelik edipdirler, olarda köp sanly gullar hem kärendeçiler işläpdirler. Ybadathanalaryň öz ustawy hem-de berk bellenilip geçilýän baýramçylyklary bolupdyr. Ybadathanalaryň başynda patyşa neslinden bolan ruhanylar otrupdyrlar. Bulardan başga-da Selewkileriň ägirt uly ýerinde, selewkileriň häkimligini ykrar eden taýpalar ýaşap, olar öz serdarlary tarapyndan dolandyrylypdyr. Selewki döwletinde patyşanyň ýerinde ekerançylar işläp, olar salgyt hem töleg tölemeli bolupdyrlar, üstesinde-de olar öz ýaşayan ýerlerinden özbaşdak çykyp

gitmäge hukuklary bolmandyr. Salgyt hasylyň ondan bir bölegini tutupdyr. Hasylsyzlyk ýyllary döwlet uly zyýan çekipdir. Daýhan bu ýagdaýda hem hasylyň başden dört bölegini alyp galyp bilipdir. Emma ýer salgydynyň bir bölegi pul bilen tölenmeli bolupdyr, önüm görnüşindäki töleg hem az bolmandyr.

Selewkileriň döwletinde işçi zähmeti hem giňden peýdalanylypdyr. Tirdäki Selewki, Wawilon we Suzy şäherleri gullaryň in köp saklanýan şäherleri bolupdyr. Patyşa Selewk Nekatoryň döwründe döwlet 72 sany welaýatlara bölünip, parsalaryň agalygy döwründäki ýaly satrap atlary saklanypdyr. Her satraplygyň başynda satrap ýa-da strateg durupdyr. Selewkilerde agyr ýaraglandyrylan we atly goşun bolupdyr. Söweşlerde piller kän ulanylypdyr.

Selewkileriň in uly gazanan üstünlikleriniň biri-de olarda hakyky sene-kalendar ýöredilipdir. Emma oňa ilkinji senenama diýip hem bolmaz sebäbi finikiýanyň käbir şäherleri kabul edilen eýýam bilen peýdalanyň başlapdyrlar. Emma selewkileriň senenamasy giňden kabul edilen ilkinji senenama bolupdyr. Ol magistrat-eponim hasabndan hem, patyşalaryň tagta çykyp täzedan ýöredişlerinden düýbünden tapawutly we dogry senenama bolup hyzmat edipdir. Sene Selewkileriňeýýamyndan hasaplanyp başlapdyr, emma bularda hem iki sene ulanylypdyr. Wawilonda birinji ýyl b.e.öň 311-nji ýylyň I Nisandan (mart-aprel) başlanypdyr. Şol ýyl Selewkiň Wawilony eýelemegi bilen ilkinji täze ýyl baýramçylygy hasaplanypdyr. Siriýada bu sene makedonlaryň I Dion (oktyabr) ýyly bilen gabat gelipdir, şonuň üçin, ol b.e.öň 312-nji ýyl hasaplanypdyr. Şeýlelik bilen, täze seneleriň baş aý töweregi aratapawydy bolupdyr. Selewki sene hasaby Aziýada giňden peýdalanylypdyr, ony ýewreýlerem köp ýyllaryň dowamynda ulanypdyrlar, Siriýanyň hristianlary hem ulanypdylar. Ony Parfiýada we onuň basyp alan ýurtlarynda hem ulanypdyrlar. Şeýlelik bilen, Selewkileriň ellinçilik

döwleti özüniň ýaşan döwründe taryhda uly yz galdyryp bilipdirler.

Ellinistik Ptolemeýleriň döwleti. Ähli ellinçilik döwletleriň içinde iň berki we kuwwatlysy Músür patyşalygy bolupdyr. B. e. öň III asyryň ahyryna çenli Ptolemeý Lagyň nesilleri Músürde ymykly ornaşypdyrlar. Músürde Ptolemeýler nesilşalygyny Ptolemeý I Soter (b.e.öň 305-282 ýý.) esaslandyrýar. Onuň oruntutarlary döwründe Ptolemeý Fladelfiň (b.e.öň 282-246 ýý.) we Ptolemeý III Ewergetiň (b.e.öň 246-222 ýý.) dolandyran ýyllarynda Músür öz ösüşiniň iň kuwwatly döwrüni başdan geçirýär. Músüre Nil derýasynyň jülgesinden başga-da Efioپیya, Finikiya, Palestina, Kipr adasy, Kiçi Aziýanyň günorta kenary we Gellespontyň käbir şäherleri giripdir. B. e. öň III asyryň ortalarynda, Músür Ortaýer deňiz sebtinde gürrüňsiz dünä agalygyna basdeşlik edip biljek ýeketäk döwlete öwrülýär.

Ellinçilik Músür syýasy gurluşy boýunça gadymy despotiki düzgüne ýakyn bolupdyr. Ptolemeýler müsür faraonlarynyň döwlet dolandyryş gurnalaryndan özlerine gerekisini alyp, täze ýagdaýlara kwapdaş gurupdyrlar. Mysal üçin. Músür şäherleriniň dolandyryş guramalary grekleriň şäher dolandyryş guramalary şekilinde döredilipdir. Músürde Ptolemeýlere 250-ýyllap saklanmaga mümkinçilik beren, güýçli harby-býurokratik dolandyryş ulgamyny döretmek başardýar.

Ptolemeýleriň patyşasy döwlet meselelerini ýeketäk çözmäge, çaklendirilmedik häkimiýete eýe bolupdyr. Músür Ýokarky we Aşaky Músüre bölünip, onuň paýtagty Aleksandriya şäheri bolupdyr. Músürde ýurdyň nomlara bölünişi saklanypdyr. Olaryň sany dürli döwürlerde 40-dan 45-e çenli ýetipdir. Nomlaryň başynda strategler durupdyr. Ilki başlarda olaryň elinde diňe harby-syýasy häkimligi bolan bolsa, kem-kemden nomlykdaky hojalyk we kazyýet hukuklaryny hem öz ellerine alypdyrlar, şeýlelik bilen strateg homarhy

häkimlikden gysyp çykarypdyr. Nomlar etraplara bölünipdir, olaryň başynda bolsa emeldarlar oturypdyr.

Döwletiň gaznasy Aleksandriýada ýerleşipdir. Maliýa ulgamynyň başynda baş gaznaçy-dioýket oturypdyr. Müsür Ptolemeýleriniň döwlet emeldarlary dürli derejelere eýe bolupdyrlar. Birinji, iň ýokary derejede „patyşanyň garyndaşlary”, olaryň yzynda „patyşanyň dostlary”, olardan soň ýöne „dostlary” diýilýän derejeler bolupdyr.

Patyşa häkimliginiň gelip çykyşy, patyşalar Ptolemeý II we onuň aýly Arsinoý döwründen başlap hudaýlaşdyrylypdyr. Müsürde patyşalaryň atlarynyň ýanyna elmydama nähili hem bolsa bir ýakymly at dakylpdyr. Mysal üçin, Soter(halas ediji), Ewerget (bereketli), Filometr (enesini söýýän), Fladelf (uýasyny söýýän) we ş.m. Patyşalaryň hudaýlaşdyrylmagy bolsa, patyşanyň abraýyny galdyryp, patyşanyň häkimlikde eden-etdiliginiň önüni almaga we köşkde dildüwiň önüni almaga gönükdirilipdir.

Müsüriň ykdysadyýetiniň ösmegi. Ellinçilik döwründe hem Müsüriň ykdysadyýetiniň esasy suwarymly ekerançylyk bolupdyr. Suwaryş ulgamlary giňeldilipdir. Yurdyň girdejisini artdyrmak maksady bilen Ptolemeýleriň hemme patyşalary suw ulgamyna uly üns berpdirlir. Kanal çekipdirler, batgalyklar guradylyp Faýum oazysy özgerdilipdir. Müsüriň ähli ýerleri patyşanyňky hasap edilipdir. Emma patyşa öz ýerleriniň bir bölegini öz ýakyn adamlaryna, garyndaşlaryna bölüp beripdir. Bulardan başga-da ybadathana ýerleri bolupdyr hem-de kleruhlaryň –harby esgerleriň ýerleri bolup, olaram patyşa tarapyndan egilişige gidilip, hyzmatlaty üçin berilipdir.

Faraonlaryň döwründäki ýaly Ptolemeýleriň döwründe hem patyşanyň ýeriniň köp bölegi kärendeçilere ýa-da patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylara kärendesine bölüp berilipdir. Patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylary Müsürde ilatyň esasy bölegini tutupdyr. Patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylary ýere eýeçilik edip bilmändirlir, şonuň üçin öz işleýän ýerlerini

satmaga beýlede dursyn, eýsem şol öz islegl boýunça işläp hem bilmändirler, hatda ýerleri taşlap gidip hem bilmändirler.

Patyşanyň ekerançylaryndan başga-da Músürde ýeri bolmadyk, emma günlükçilik edýan gatlak hem bolupdyr. Bulardan başga-da Músürde ýer paýyny alýan, sylag berilýän gatlak bolup, olar hem döwlet tarapyndan görkezilen möçberde, ekmeli diýlen ekini ekmeli bolupdyrlar. Taryhy maglumatlara görä, asly greklerden bolan Apolloniý diýen emeldar patyşadan 30 mún arur(1 arur 027 gektar) sylag hökmünde ýer alypdyr. Ýerleriň bir bölegini ol kärendeçä berip, galan in oňat ýerlerini bolsa, ýeri dolandyryjynyň üsti bilen işledipdir we dolandyrypdyr. Kärendä berilýän ýerlerde galla ekilipdir, galan ýerlerde bolsa üzüm, kädi, mindal we tehniki ekinler: pagta, kenep, zygyr ýaly ekinler ekilipdir. Apollon öz adamlarynyň üsti bilen söwda işlerine hem gatnaşypdyr, göterimine pul súýthorçylyk edipdir, ol senetçilik ussahanalaryna hem eýeçilik edipdir.

Ptolemeýleriň döwletinde salgytsyz hiç bir hojalyk ulgamy ýa-da hünärmentçilik kärhanasy bolmandyr. Haryt getirmek, harytlary çykarmak, bir nomdan ikinji noma geçmeklik, satmak ýa-da satyn almak üçin şeýle-de telekeçilik işleriniň ähli görnüşleri salgyt tölemeli bolupdyr. Bulardan başga-da hökmany berilmeli salgytlar bolupdyr, olar: ýere bolan salgytlar: önüm görnüşinde, бага, üzümdarçylyga pul bilen salgyt tölenilipdir, ybadathanalar üçin alynýan salgyt, erkek adamlar üçin janbaşyna salgyt, , hojalyk salgytlary bolupdyr. Bulardan başga-da mal üçin salgyt, bent gurmak, köpri salmak, ýol we kanal gurluşyklary üçin, emeldarlary saklamak üçin, araganaşyk-poçta we ş.m. salgytlar girizilipdir. Ptolemeý II Filadelfiň döwründe her ýylky önüm görnüşindäki girýän salgyt 600 mún gektolitr çörege barabar bolupdyr, pul salgydy hem nagyt görnüşinde !5 mún kümüş talanta ýetipdir. Ptolemeýleriň Músür döwletinde üstüaşyr geçýän söwdadan girýän girdeji hem ykdysadyýetiň esasy çeşmesi bolupdyr.

Mūsūriň Gyzył deňzindäki gämi portlarynyň üstünden Hytaýdan, Hindistandan, arap ýurtlaryndan getirilýän harytlar geçipdir. Ol gelyän harytlarly esasan gurluşyk mharytlary, metal, gymmat daşlar, pil sūňki, düýe guşlaryň ýelegi. Kiçi Aziýadan, Palestinadan, Siriýadan we beýleki welaýatlaedan getirilýän cyg mallar Mūsūr usahanalarynda täzedən işlenip, gymmat bahadan beýleki ýurtlara satylypdyr. Taýar önümler Mūsūriň ähli welaýatlaryna we şaherlerine hem ýaýrapdyr.

Mūsūriň esasy söwda ýoly Nil derýasy bolup, ol kanallaryň we söwda ýolarynyň üsti bilen Egeý deňzini Nubiýa, Liwiýa we Mūsūr Aleksandriýasy bilen birleşdiripdir. Ptolemeyler tarapyndan dikeldilen Nehonyň kanaly bilen Ortaýer deňzi bilen Gyzył deňiz birleşdirilip. Bu ýerde harytlar diňe patyşa gämileri bilen daşalypdyr, onuň üçin bolsa söwdagärler salgyt tölemeli edilipdir. Ahli gämi we gury ýer ulaglaglu söwdagärleri döwlet üçin haryt daşamak üçin zähmet borçlulygyny ýerine ýetirmeli edilipdir. Olar öz ulaglary bilen getirilýän harytlary Gyzył deňzinden Ortaýer deňzine daşamaly bolupdyrlar. Gelyän harytlaryň hemmesi Aleksandriýa şaherinde jemlenilip, şol ýerden bolsa dünýäniň ähli ýurtlaryndan gelyän söwdagärler harytlary satyn alyp öz ýurtlaryna äkidipdirler.

Aleksandriýa daş çekilip Faros adasy bilen birleşdirilip, bu ýerde beýikligi 140 metrden beýik bolan dünýäniň ýedi täsinliginiň biri hasaplanýan Aleksandriýa maýagy gurlupdyr. Bu maýak gelyän gämilere girmek üçin ýolyna ýagtylyk beripdir. „Aleksandriýa şäheri atly we arabaly geçyanler üçün, biri-birini kesýän köçeleriň her haýsysynyň ini 100 futa barabar bolan köçe ulgamlaryndan ybarat gurlupdyr. Şäherde örän owadan jemgyýetçilik jaýlary we köşkler ýerleşip, olar äşäheriň ähli tutýan ýeriniň dörtten bir bölegini, hatda dörtten üç bölegini tutýar. Şäheriň köşkleri biri-biri bilen birleşdirilip salnypdyr, bu ýerde gurlan jaýlar gämi duralgasy bilen hem birleşdirilipdir. Patyşa köşküniň bir bölegi adamlar gezelenç

eder ýaly seýil bagyndan, geňeş geçirilýän jaýdan, onuň gapdalynda bolsa ýene-de bir uly otagdan ybarat gurlupdyr, ol ýerde alymlar üçün naharhana, onuň bilen ýanaşyk dünýä belli Aleksandriýa muzeýi ýerleşýär” diýip, gadymy grek geografi Strabon öz ýazgylarynda bu şäheriň binagärçilik gurluşyny geň görüp beýan edipdir.

Döwletiň güýjap, kuwatlanan döwri esasan Ilkinji Ptolemeýleriň döwri bolupdyr. Döwleti esaslandyryjy Ptolemeý I Soter öz döwletini berkitmek maksady bilen Músüriň töweregindäki ýerleri basyp alýar. Ol pul ulgamyny döredipdir, Músüre grekleri çekipdir, uruşlarda hakynatutma goşunlary peýdalanmak üçin, olara ýer bölüp beripdir. Ptolemeý I Soteriň özi hem ýazyjy bolup, medeniýetiň ösmegine köp üns beripdir. Aleksandriýada kitaphana we muzeý açypdyr. Ptolemeý II döwründe hem ýurdyň ýerleri giňeldilipdir. Ol hem ylma we medeniýete uly üns beripdir, onuň köşgüne ady belli şahyrlar, alymlar, lukmanlar jemlenipdir, Aleksandriýa kitaphanasý has hem baýlaşypdyr. Ptolemeý III hem Aziýa harby ýörişleri geçirip uly üstünlikleri gazanypdyr. Aleksandriýa kitaphanasyny giňeldipdir, Pars aýlagyna ekspedisiýa gurnapdyr, alym Eratosfen işlar ýaly ähli mümkinçilikleri döredip beripdir.

Músüriň jemgyýetçilik gurluşynyň aýratynlyklarynyň biri-de Músüriň bütin taryhynyň dowamynda ruhanylarynyň we ybadathanalaryň täsiri juda uly bolupdyr. Emma ilkinji Ptolemeýleriň döwründe olaryň hukuklary gysylypdyr, özlerini hudaýlaryň ýerdäki hökimleri hasaplaýan Ptolemeýler dini ynançlary berkitmek işlerinde, ybadathanalary bejermekde we täzelerini gurmada köp işleri öz üstüne alypdyrlar. Olar Fiwy we beýleki şäherde täze ybadathanalary salypdyrlar. Ilkinji Ptolemeýleriň döwründe ruhanylaryň hukuklary gysylan hem bolsa, soňraky ptolemeýleriň dolandyran ýyllarynda olaryň täsiri ýene-de patyşalardan ýokarda bolupdyr.

Ybadathana guramalary hakykatdan hem patyşa häkimligine uly howp salyp bilipdir. Músür ybadathanalary ägirt uly ýerlere eýelik edipdirler, olaryň hünärmentçilik ussahanalary hem, gullary hem gymmat bahaly zatlary we köp möçberde dürli görnüşdäki ulaglary bolupdyr. Her bir ybadathana özbaşyna bir awtonomiýa bolup özüniň düzgünnamasy, kanuny we geçirýän dini döp-dessury bolupdyr. Iň täsirli ybadathanalaryň ruhanlary wagtal-wagtal ýygynasyyp öz gurultaýlaryny(sinod ýygyny) geçiripdirler. Ikinji Ptolemeýleriň dolandyran ýyllarynda bu gurultaýlaryň geçjek ýeri we onuň maksatnamasy patyşa tarapyndan kesgitlenilipdir. Gurultaýyň geçişine hem patyşanyň ýerli häkimligi tarapyndan gözegçilik edilipdir.

B. e. öň III asyryň ahylaryna çenli Músür Ortaýer deňzinde iň uly döwletleriň biri hasaplanypdyr. Ptolemeýleriň daşary syýasaty üstünlikli bolup, olar bütün Egeý deňziniň demirgazyk kenarlaryna-Frakiýa, Kiçi Aziýanyň Finikiýa kenarlaryna öz täsirini ýetirmäge çalyşypdyrlar. Özüniň ýeňişleri bilen şöhrat gazanan Ptolemeý Ewerget Derýaaralygyna aralaşyp, Hindistany basyp almagy hem arzuw edipdir. Músür Ptolemeýleriniň iň soňky ýeňiş b. e. öň 217-nji ýylda Kelesiriýada Rafiýa şäheriniň eteginde bolup geçýär. Ptolemeý IV Siriýanyň patyşasy Beýik Antioh III goşunyny derbi-dagyn edýär. Emma Músüriň giň gerimde uruş hereketlerini alyp barmaga hiç hili serişdesi, mümkinçiligi bolmansoň yza çekilmäge mejbur bolýar. Indi olaryň bar ünsi Músürde öz häkimligini berkitmeklige gönükdirilýär. Uruş hereketleriniň döwründe ilata salynýan salgytlar, zähmet borçlary halk gozgalaňlaryna getiripdir, gozgalaňlara kähallatlarda goşun hem goşulyp (mysal üçin Rafi söweşinden soň) Ptolemeýleriň häkimligine uly howp salypdyr, bu gozgalaňlar 20 ýyla çenli dowam edipdir. Gozgalaňlaryň esasy merkezi Orta Músürde we Niliň Deltasynynda bolup geçipdir.

Has howply gozgalaň Ptolemeý V Epifanyň (b. e. öň 204-180 ýý.) oruntutary Ptolemeý VI Filometriň (b. e. öň 180-145 ýý.) döwründe bolup geçýär. Bu gozgalaň b. e. öň 165-164-nji ýyllarda Aleksandriýada, köşk emeldarlarynyň biri bolan Dionosiý Petosarapis tarapyndan turuzylýar. Petosarapisiniň başlan gozgalaňy ilki başdan şowsuz bolýar. Ol şondan soň hakynatutma goşuna daýanyň Aleksandriýa şaheriniň bir çetinde täze söweşe taýýarlanýar, emma onuň goşuny ýene-de derbi-dagyn edilýär. Petosarapis Aleksandriýa şaherini taşlap Ýokarky Músürde hem gozgalaň turuzýar. Emma bu gozgalaňlaryň hemmesi rehimsizlik bilen patyşa goşuny tarapyndan basylyp ýatrylýar.

Ptolemeýleriň döwletinde turan halk gozgalaňlary Músür halkynyň köpçülikleýin gyrylmagyna gettiripdir, boş ýatan ýerlerde zorluk bilen işledilipdir, agyr salgytlar salnypdyr, adamlar ýarym-ýalta işlenen ýerleri taşlap çöle gaçyp gidipdirler. Ýerleriň taşlanyp gidilmegi döwlete uly zyýan ýetripdir. Músürde makedonlaryň agalyk eden ýyllary, ýerli halk üçin ähli öňki daşary ýurtlylaryň-efiopiýalylaryň, assiriýalylaryň, parsalaryň agalyklaryndan hem agyr bolupdyr. Olaryň halka salan köp görnüşli salgytlary ilaty halys gurpdan düşürüp, halkyň makedoniýalylara bolan ýigrenji barha güýçlenipdir.

Döwletiň içki ýagdaýynyň gowşap başlamagy, daşary syýasatyň şowsuzluklara getirmegi, Músüriň söwdadan gelýän girdejisini has pese gaçmagybna getirýär. Bu bolsa tagt üstünde göreşiň başlanmagyna alyp barýar. Patyşa häkimligi mundan çykalga gözläp ýene-de müsür ruhanylary bilen ýakynlaşmaga, olar üçin ýeňillikleri bermäge mejbur bolýar.

Patyşalaryň ruhanylar bilen ýaran bolmagy, Ptolemeýleriň agalygyny az-kem uzaldypdyr, emma ony krizisden halas etmändir. Músür öňki kuwatyny pese gaçyryp, tagt üstünde dawalar barha güýçlenipdir. Ptolemeý XII ölendenden soň tagt onuň gyzy Kleopatra geçýär. Kleopatranyň (b. e. öň 51-30 ýý.)

dolandyran ýyllarynda, b. e. öň I asyryň ikinji ýarymynda, häkimlik has hem gowşaýar. Kleopatranýň öz dogany bilen tagt üstünde alyp baran ganly söweşleri, Músüri halys tozdurypdyr. Netijede, rimlileriň Músüri basyp almaklaryna getirýär. Aksiniň eteginde bolan söweşde rimlilerden ýenilenden soň, Kleopatra b. e. öň 30-njy ýylda öz janyna kast edip ölýär. Músür özbaşdak döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edýär we Rim imperiýasynyň düzümine goşulýar. Şeýlelik bilen, Músüriň gadymy döwrüniň taryhy hem tamamlanýar.

Ellinçilik Pergam patyşalygy. Pergam patyşalygy Kiçi Aziýanyň demirgazyk-günbatar burçyny we ýewropa böleginiň kenarýakalaryny eýeläpdir. Ilki başlarda Pergam Lisimahyň eçiliginiň, soňra Selewkileriň düzüminde bolup, b.e. öň III asyryň ahyrynda bolsa bölünip aýrylýar we 150 yllap (b.e.öň 284-133 ýý.) özbaşdak döwlet bolýar. Pergam patyşalygy Kiçi Aziýanyň in oňat medeni zolagyny-Frigiýa, Misiýa, Lidiýa, Kariýa, Pisidiýa we Pamfiliýanyň bir bölegini eýeläpdir.

Pergam patyşalygyny esaslandyryjy grek Fileter bolup, Lisimah oňa Selewkiler bilen bolan uruşda Pergam şäherini goramagy tabşyrýar. B.e.öň 284-nji ileter akrapoly we Lisimahyň Pergamda saklanýan gaznasyny eýeleýär. Ol b.e.öň 263 öz ýegeni Ewmen Attalidiň oglyna Pergamy we gaznany wesýet edýär. Ewmen Attaliddan Pergamyň Attalidlar nesilşalygy başlanýar. Ewmen I b. e. öň 263-241-nji ýyla çenli döwleti dolandyryýar. Ewmen I soň Patyşa Attal I (b.e.öň 241-197 ýý.) patyşa bolup, ol halkara ýagdaýdan peýdalanmagy başaryýar. Selewkileriň gowşamagy bilen we olaryň Ptolemeýler bilen alyp duşmançylygynyň netijesinde Pergamyň gola üstün çykyp uly ýeňiş gazanýar. Bu patyň döwründe Pergam Selewkilerden azat bolup özbaşdak döwlet bolýar. Şondan soň Attal patyşa derejesini alýar. Pergamy bu döwürde selewkilere garşy göreşde Rim goldapdyr. Pergam patyşalygynyň gülläp ösen döwri Attal I oruntutary Ewmen II (b.e.öň 197-159 ýý.) dolandyran ýyllarynda bolup geçýär. Pergam 190-njy ýylda

Magnesiniň eteginde rimlileriň Antioh III goşunlaryny derbi-dagyn eden döwründen başlap öz ösüş döwrüne aýak basýar.

Pergamyň gülläp ösmegini ilki bilen onuň iň amatly ýerde ýerleşmegi bilen düşündirip bolar. Ikinjiden, Pergam tebigy baýlyklara iň baý ýurtlaryň biri bolupdyr. Üçünjiden bolsa, Antioh III goşunynyň rimliler tarapyndan derbi-dagyn edilmegi Pergama demirgazyk-günbatar söwda ýollaryny öz eline almagy oňa juda juda köp girdejileriň girmegine getiripdir. Galyberse-se, Pergamyň bol hasylly topragy onuň Músürden soň daşary ýurtlara galla çykarmakda ikinji orny eýelemegine getirýär. Pergamyň ýerlerinde goýunlaryň iň oňat tohumyny köpeltmäge mümkinçilik beripdir. Pergamyň dokma ussahanalarynda iňat matalar dokalyp daşary ýurtlara çykarylýpdyr. Derini eýläp hat ýazar ýaly ýokary derejede pergament öndürmegi onuň şöhratyny ýokary galdyrypdyr. Netijede, Pergam Músüriň öndürýän papirus kagyzyny dünýä bazarlardan gysyp çykaryp başlapdyr.

Attalidlaryň diplomatiýasy olary islendik kyn ýagdaýdan üstün çykмага mümkinçilik beripdir. Olar iň kuwwatly döwletler bolan Selewkileriň, Ptolemeýleriň, Antigonlaryň we rimlileriň arasynda barýan göreşleriň içinde özlelerini alyp çykyp bilipdirler. Öz wagtynda Rimiň kuwwatyna göz ýetiren Pergamyň patyşalary Rimiň tarapynda durup olardan goldaw tapypdyr. Iň soňky Attalydlardan bolan Attal III diňe Rimi goldaýan toparlaryň goldawy bilen ýurdy dolandyrypdyr. Yurtda agalyk ediji gatлага garşy hereketler başalnypdyr, şolara garşy göreşmek üçin hem Attal wesýetnama ýazyp galdyrypdyr. Şol wesýetnama görä Attal öz patyşalygyny Rime tabşyrypdyr. B.e.öň 133-nji ýylda Attal aradan çykýar, Pergam bolsa Rime geçipdir. Attal III doganoglany Aristonik özüni Pergamyň kanuny myrasdüşer patyşasy hasaplap, Pergam tagty ugrunda göreşe başlapdyr. Bu göreşe Pergamyň erkin ilaty, ähli gullar goşulypdyrlar. Aristonigiň tarapdarlary özlelerini geliopolit, ýagny Gün patyşalygynyň raýatlary hasaplapdyrlar.

Ol ýeňişden soň azat we erkin raýatly döwleti esaslandyrmagy arzuw edipdir. Aristonik birnäçe şoweşlerde üstün çyksa-da soňra ýeňlipdir. Pergam gutarnykly Rimiň golastyna geçýär. Sol döwürden başlap Pergamyň taryhy rimiň taryhy bilen bile öwrenilýär.

Attalidlaryň paýtagty deňizden 3 km daşlykda, 335 metrlik beýik baýryň üstünde ýerleşensoň, bu ýerde şäher salmak mümkinçiligi bolmandyr. Emma arhitektora biri-birinden ýokarda üç sany şäher gurmaklyk başardypdyr. Olar özara merdiwanlar bilen birikdirilipdir.

Iň ýokarky şäherde döwletiň dolandyryş edaralary ýerleşipdir. Ol ýerde Dionisiň ybadathanasy bilen iki gat agora hem salnypdyr. Ýokarky meýdanda Zewsiň we Afiny hudaýlarynyň uly altary ýerleşipdir. Bu meýdançada kitaphana, ondan ýokarda bolsa köşk we uly ammar gurupdyr.. Olardan aşagrakda bolsa, teatr ýerleşipdir.

Ortak şäherde iň oňat ýertrasty geçelgeli gimnasiýa salnypdyr, bu ýerde Gery patyşa aýalynyň we Demetri hudaýynyň ybadathanasy ýerleşipdir. Aşaky şäherde giňden tutulan agora ýerleşip, onuň daşy iki gat jaýlar bilen gurşalyp, bazar merkezi bolupdyr. Şäher Afiny bilen bäsleşipdir.

Attalidler Pergamy ellinistik döwrüň Afinysyna öwürmäge çalyşypdyrlar. Onuň kitaphanasy aleksandriýa kitaphanasy bilen bäsleşipdir. Patyşanyň köşgi bolsa heýkeller bilen bezelip muzeýe öwrülipdir. Bu ýerde iň uly teatr sungaty gülläp ösüpdir.

Pergamda halk ýygngy işläp, wezipeli adamlar Pergamyň raýatlaryndan saýlanypdyr. Pergamyň patyşaly hem beýleki ellinçilik döwletleriň patyşalary ýaly hudaýlaşdyrylypdyr. Patyşanyň esasy daýanjy greklerden hakynatutma we ýerli ilatdan bolan gopdyr. Pergam patyşalygy iň baý döwletleriň biri bolup, onuň gaznasy hemişe diýen ýaly altynan doly bolupdyr. Döwletiň girdejisi Pergamyň üstünden geçýän söwda kerwenlerine salynýan salgytlardan, ýerli söwdagärlerden we

hünärmentçilik ussahanalardan alynýan, ýerden we şäherlerden gelýän salgytlardan şeýle-de patyşa hojalygyndan girýän girdejilerden ybarat durupdyr. Patyşa in uly mülkdar bolupdyr, onuň ýerinde gullar işledilipdir. Ýerler daýhalar tarapyndan hem işlenilipdir, ýerden peýdalananlary üçin, olar döwlet gaznasyna salgyt tölemeli bolupdyrlar.

Salgytdan girýän girdejileriň bir bölegini Pergam patyşalary öz şäherlerini bezemäge, suw turbalaryny geçirmäge, ybadathanalary salmaga harçlapdyrlar, hatda in ownuk şäherlerde hem, mysal üçin Prienada in baý ybadathana, teatr, suw basseýin, halk ýygnaýy üçin uly zal, sport meýdançalary gurupdyrlar. Pergamyň medeni ýadygärlikleriniň biri-de Pergam kitaphanasy bolup, onda golýazmalaryň 200 müňi saklanypdyr.

Ellinçilik Rodos. Elilinçilik döwründe Ortaýer deňzinikdysady ýagdaý, Rodos adalary üçin in bir amatly ýagdaýy döredipdir. Özniň geografiki ýerleşiş ýagdaýy sebäpli Rodos gadymy egeýdünde hem ortaýer deňiz sebtinde Gûnbatar bilen Dündogaryň arasynda söwda alyş-çalyşda esasy orny eýeläpdir. Rodos Müsürden, Kipirden, Siriýa we Finikiýa söwda ýolunyň çatrygynda ýerleşip, olary nusgawy Gresiyanyň kenarýakalary bilen birleşdiriji ýagdaýy eýeläpdir. Ellinçilik döwürde Aleksandriýa şäheriniň esaslandyrylmagy we gadymy söwda ýollarynda ýerleşen Tiriň ýykylmagy hem Rodosyň gülläp ösmegindeäýgytly orny eýeläpdir.

Rodos ellinçilik ýurtlarynyň içinde söwda hünärmentçilik merkezleriniň biri bolýar. Ol barada gadymy taryhçylaryň (Strabon, Polibiý) işleri, teňneler we arhologiki maglumatlar subut edýärler. Rodosdan köp sanly tapylan tagmaly kúýze (amfor) ýazgylary onuň Aleksandriýa, Egeý deňziniň adalary, Siriýa, Palestina, Pergam, Suzy, Sisiliýa, Gûnorta Italiýa we Karfagen bilen söwda gatnaşyklary alyp barandygyna güwä geçýärler. Bulardan başga-da, Rodosyň tagmaly kúýze

bölekleri Gara deňziň demirgazyk we günbatar çäklerinde ýerleşen grek şäherlerinden hem tapylýar.

Rodosyň esasy söwdasy, Ortaýer deňziniň günbatar ýerlerinden-Beyik Gresiýadan we Afrikadan (Karfagenden we Nubiýadan) getirilýän galla bilen bagly bolupdyr .Rodos söwdagärleri hünärmençilik önümlerini hem-de gul söwdasyny edipdirler. B.e.öň II asyrdan Rodosyň ýyllyk girdejisi 8500 talanta ýetipdir, ýagny Pireýiň b.e.öň IV asyrdaky söwdasyndan 4 esse köp söwda aýlanşygyny amala aşyrypdyr.

Rodosa dünýäniň hemme ýerlerinden köp möçberde pul gelipdir, sebäbi grek şäherlerinde we beýleki sebitlerde yzygiderli döwlet agdarlyşyklary bolansoň ol ýurtlardaky täjir bankirlaryna garanda Rodos bankirlary has durnykly we ynamly bolupdyr. Galyberse-de Rodosda söwda baradaky kanunlar daşary ýurt söwdagärlerini we maliýa işgärleriniň hukuklaryny gorapdyr.

Rodosyň ýasy gurluşy baradaky maglumatlar ýüzleý öwrenilendir. Onuň esasy şaheri hem Rodos atlandyrylypdyr. Bu şaher b.e.öň V asyryň ahyrlarynda esaslandyrylypdyr. B.e. öň 407-nji ýylda, garaşsyz şäherler bir bütewi döwlete birleşipdirler. Rodos döwletiniň düzümine diňe bir Rodos girmän, eýsem Egeý deňziniň adalary, Kiçi Aziýanyň kenar ýakalary hem giripdir. Rodosyň konstitusiýasy görnüşi boýunça demokratik bolsa-da, mazmuny boýunça oligarhiýa konstitusiýasy bolupdyr. Strabonyň aýtmagyna görä, “Rodosçylar halk (demos) barada aladalanypdyrlar, emma olary halk dolandyrmadyr. Baý adamlar gadymy döp boýunça ähli mätäç adamlary iýmit bilen üpjün edipdirler. Şeýlelik bilen, garyp adamlar ýaşamak üçin kömek alypdyrlar, şäherde adamlar ýetmezçilik etmändir, aýratyn hem deňizçiler”.

Rodos döwletiniň ýokary guramasy halk ýygnaýy we geňeş hasaplanypdyr. Hakykat ýüzünde döwlet alty sany pitanlaryň elinde bolupdyr, ýagny döwletiň iň ýokary wezipeleri we her ýyl saýlanýan geňeşiň başlyklary. Pritanlar bolsa emeldar

begleriň-aristokratlaryň uly bolmadyk topary tarapyndan saýlanydyr.

Rodos üçünji Makedon urşundan (b.e.öň 171-168 ý.) soň pese gaçyp başlýar. Bu uruş döwründe Rodos Makedoniýa bilen ylaşyk baglaýar. Makdoniýadan üstün çykandan soň rimlileriň Rodos döwletine bolan garaýyşlary üýtgäpdir. Rimliler indi Delos adasyny goldap başlapdyrlar, netijede bolsa, Rodosyň söwdasynyň bir bölegi Delosa geçýär, Rodos garyp düsüp başlaýar.

Rodosyň medenýetiniň taryhy öz ähmiýeti boýunça Pergamdan pes bolmandyr. Rodosyň heýkeltaraşçylykda, şahyrçylykda, ylymda we dilewarlykda uly şöhrata eýe bolupdyr. Rodosçylaryň mermerden döreden “Laokoon” atly heýkel toplумы dünä belli toplumlaryň biridir.

Ellin dünýsi Gündogaryň we Günbataryň gadymy nusgawy döwletleri bilen çäklenmändir. Gündogarda, Orta Aziýada şeýle döwletleriň biri Parfiýa we Baktriýa döwletleri bolupdyr. Afrikada bolsa, Kiren, Nibiýa we Karfan; Ýewropada- Rim, Balkan ýarymadasynda käbir frakiýa taýpalarynyň bileleşigi we garaşsyz grek şäherleri; Gara deňziniň günorta kenaryndaky Pont, Gara we Azow deňizleriniň demirgazyk kenarlarynda Bospor patyşalyklary ellinçilik görnüşdäki döwletler we halklar hasaplanýarlar.

Ellinçilik Bospor döwleti. B.e.öň IV asyryň ikinji ýarymynda Bospor patyşalygy Kuban derýasynyň sag kenar tarapynda ep-esli giňäpdir. Aýratyn hem patyşa Spartok II (b.e.öň 349/48 -344/43 ý.) we patyşa Persid I (b.e.öň 349.48-310/09 ý.) döwründe Bospor patyşalygynyň düzümine Kubandan demirgazykda ýerleşýän taýpalar birleşdirilipdir. Persid I patyşanyň uzak wagtlap dolandyran ýyllaryndaospor patyşalygynyň gülläp ösen döwri hasaplanýar. Bospor döwleti öňkisi ýaly galla, balyk, deri, sütünli deri we gullary daşary ýurtlara çykarypdyrlar. Gallany iri ýer eýeleri bolan grekler we ellinleşen ýerli ilat öndüripdirler. Gallany daşary ýurda

çykarmak üçin ýerli ilatdan hem satyn alnypdyr. Bospor patyşalygynyň ykdysadyýetinde grekleriň öz önümleri, aýratyn hem altynan we kümüşden ýasalan şaý-sepler, keramika önümleri şeýle-de ýarag önümleri uly orun tutupdyr. Bospor patyşalygynyň çäklerinden çykarylyp, bu harytlar bütin Demirgazyk Garadeňiz sebitlerine ýaýradylýpdyr.

Skif depelerinden dürli görnüşli grek ýaraglary, bezeg şaýlary, grek gaplary tapylýar, olar has irki Ioni grekleriniň hem-de Afiny önümleridir. Giçki döwre degişli tapyndylaryň içinde ýerli önümler agdyklyk edip, olaryň iň iri merkezleriniň biri-de Pantikapen bolupdyr.

Bospor patyşalygynyň gülläp ösýän döwri uzaga çekmändir. B.e.öň IV asyryň ahylarynda esasan hem b.e.öň III asyryň birinji ýarymynda agyr çökkünligiň alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Bu döwürde bütin Demirgazyk Gara deňiz sebitlerinde grek şaherlerine we Bospor patyşalygyna duşmançylykly taýpa birleşmelei döräp, olaryň hereketleri bilen baglylykda uly özgerişler başlanýar.

Gerodotyň zamanynda Don derýasyndan aňyrda ýaşan güýçli hem urşujy sarmat taýpalary, birnäçe uly birleşikleri döredipdirler we Günbatara hereket edip, skif taýpalaryny öz ýerlerinden gysyp çykarypdyrlar. Antiki ýazarlaryň biriniň bellemegine görä, olar Skifleriň ýurdunyň esasy ýerlerini tozdurypdyrlar we ýeňilenleri uçdantutma gyryp, ýurduň uly bölegini çöllüğe öwürdiler”diýip belläpdir. Sarmatlaryň gysmagy netijesinde skifler Dnepr we Dunaý derýalaryna baryp ýetipdirler. Olar Krym daglarynyň eteklerinde we sähralyklarynda jemlenipdirler. Bu ýerde b.e.öň III asyryň ikinji ýarymynda, Hersonesiň arka ýüzünde merkezi Neapol (häzirki Simferopol şäheriniň çäginde) bolan güýçli Skif patyşalygyny döredipdirler. Bu döwlete skif patyşasy Skilur baş bolupdyr.

Bospor bu döwürde ykdysady taýdan has hem gowşapdyr. Üstesine-de Ptolemeýleriň ellinçilik Músür döwleti Bospor bilen bäsleşip Gresiyany öz gallasy bilen üpjün edip başlaýar. Bosporyň galla çykarmaklygy azalandan soň onuň ýagdaýy has hem gowşaýar. Bu ýagdaý diňe bir maliýa çökkünligine ertmän, Bosporyň hakynatutma goşun bilen hasaplaşmagyny hem kynladyrýar. Netijede, öňem bospor hökümdarlaryndan ezýet görýän taýpalar merkezi häkimiýetden ýüz öwürüp başlapdyrlar. Bu ýagdaýlar b.e. öň II asyryň ahylarynda Bosporda ýiti garşylyklaryň ýüze çykamyna getirýär.

Döwletde bolup geçýän ýagdaýlary düzetmäge güýji ýetmedik bosporyň dolandyryjy topary, iň soňki Spartokidlar nesilşalygynyň wekili bolan, patyşa Perisad V (b.e.öň 125-109 ýý.) kömek sorap Pont patyşasy Mitridat Ewpatora ýüz tutýar, ol hatda Mitridatyň peýdasyna öz tagtyndan hem el çekipdir. Emma bosporyň giň köpçüligi we gullar muňa garşy bolup gozgalaň turuzypdyrlar. Patyşa Perisad öldürilýär, ýagadaýlary tertibe salmak üçin Mitridat öz serkerdesi Diofanty uly goşun bilen iberýär. Gozgalaňçylar Diofanty hem öldürmekçi bolanda, ol zordan Pont patyşalygyna gaçyp öz janyny halas edýär. Häkimlik gozgalaňçylaryň serdary Perisadyň köşkündäki guly Sawmagyň ygtyýaryna geçýär. Sawmak öz şekili çekilip, ady ýazylan pulyny hem zikgeläp ýetişýär. Sawmagyň häkimligi bir ýyla çenli çekipdir. Diofant köp möçberde deňiz we gury ýer goşunyny, jemläp ikinji gezek Bospora gelýär. Ol gozgalaňçylaryň şäherlerini basyp alýar, Sawmagy bolsa ýesir alyp, Ponta iberýär. Bosporyň gozgalaňçylaryna gazaply jeza berenden soň, bu ýurtda Mitridatyň häkimligi ýene-de dikeldilýär. Ilatyna bolsa 200 talant kümüş we 180 mün medimn galla tölegini tölemeli edilýär. Netijede, Bospor Pont patyşalygynyň düzümine birikdirilýär. Bospor Pont patyşalygynyň düzüminde galýar, ol diňe Mitridatyň goşunynyň rimliler tarapyndan derbi-dagyn edilenden soň öz garaşsyzlygyna eýe bolýar.

XVII. Ellinizm döwriniň medeniýeti

Ellinizm barada düşünje. Täze dörän döwletlere I. G. Droyzenin „Ellinizmiň taryhy”(1833-1843 ýý.) atly işi çap edilenden soň, ellinçilik döwletler diýip atlandyrmaklyk kabul edilýär. Ellinçilik döwletlere Müsürden Grek-Baktriýa patyşalygyna çenli, Nubiýadan tä Bospora çenli ägirt uly ýerler goşulýar. Ellinizm döwrüni alymlar dürli-dürli kesgitleýärler. Barlagçylaryň esasy bölegi ellinizmiň başlangyjyny Aleksandriýa ölümi (b. e. öň 323 ý.) bilen baglanyşdyrýarlar. Beýlekileri Hereneý söweşinden (338 ý.) başlanýar diýip kesgitleýärler, üçünji birleri 301-nji ýylda bolan Ipse söweşinden başlanýandygyny tekrarlaýarlar. Ellinçilik döwletleriniň taryhy b. e. öň II-I asyrlarda rimlileriň Ortaýer deňziniň Gündogar bölegini basyp almaklary bilen tamamlanýar.

Ellinçilik medeniýet grek we gündogar medeniýetiniň birleşmegi we biri-birine täsiri esasynda emele gelip, grekleriň öňki medeniýetinden üýtgeşik, özboluşly bolupdyr. Emma ellinizm döwrüniň medeniýetiniň esasynda grek başlangyjy orun alypdyr. Ellinçilik döwürde ylmyň, bilimiň aýratyn hem matematika we tehniki ylmlarda uly açyşlar bolup geçýär. Edebiýatda-şygryýet ulgamynda, komediýa we roman ýazmaklyk aýratyn orny eýeläpdir. Ellinizm döwründe Rodos, Antiohiýa, Pergam, aýratyn hem Aleksandriýa ýaly täze medeni ojaklar ýüze çykýar.

Ellinçilik Selewkiler döwletiniň hökümdarlary Makedoniýadan we Gresiýadan göçüp baran adamlardan welaýatlary dolandyran strategleri, kazylary we häkimleri belläpdir. Urşujylara gulluk edeni üçin ýer beripdirler, beglere bolsa uly mülkleri bölüp beripdirler. Daýhanlar öz öndürýän önümlerinden: galladan, zygyr ýagyndan ybarat agyr salgytlary

patyşa üçin tölemäge we patyşanyň, begleriň, hem-de urşujylaryň ýerlerini işläp bejermäge borçly edilipdir.

Ýerli ruhanylar hem patyşanyň esasy daýanjyna öwrülipdirler. Patyşalar ybadathanalaryň ýerine we gullaryna degmändirler, şeýle bolansoň ruhanylar olary hudaýlar diýip yglan edipdirler.

Makedon we grek urşujylary Gündogarda mes toprakly ýerleri basyp alypdyrlar. Alynky Aziýa hem-de Müsüre tiz wagtdan grek we makedon söwdegärleri, senetçileri barypdyrlar. Olar söwdany öz ellerine alypdyrlar, uly ussahanalary, werfleri we täze şäherleri gurupdyrlar. Ylaýta-da kerwen ýollarynyň çatrygyndaky, kenar ýakasyndaky şäherler ykdysady taýdan baýlaşypdyr we ösüpdür. Bu şäherleriň hemmesinde gul bazarlary bolupdyr, şäherlerde gullaryň sany barha köpelipdir. Ýerli ilatdan bolan gul eýeleri grekleriň dilini, döp-dessurlaryny, adatlaryny kabul edipdirler. Şonuň ýaly hem grekler ýerli halklaryň medeniýetini, döp-dessurlaryny kabul edip başlapdyrlar. Bu döwletlerde döwlet doladyrýş ulgamynda-da biri-birine täsir ýetipdir. Grekleriň-ellinleriň medeniýetiniň binagärçilige, heýkeltaraşlyga, şekillendiriş sungatyna-da täsiri ýetipdir. Şonuň üçin, XIX asyr Ýewropa alymlary bu dörän täze medeniýete ellinizm medeniýeti diýip at beripdirler.

Ellinçilik döwründe grekleriň Gündogar ýurtlaryna koloniýaçylyk hereketi giň gerim alýar. Bu döwürde Gündogarda 170-den gowrak grek polisleriniň şäherleri ýaly şäherler esaslandyrylýar. Emma polis gurluşly şäherler hem öz häsiýetini üýtgetmeli bolýar. Gullary we beýleki garaşly edilen ilaty özlerine tabyn ýagdaýda saklamak üçin olara güýçli merkezleşdirilen häkimlik gerekdi. Şonuň üçin, polisler özleriniň käbir awtonomiýa ýagdaýda saklan hem bolsalar, olar öz garaşsyzlygyny ýitirip patyşa hökimligine tabyn bolmaly bolupdyrlar. Köp sanly polisler b. e. öň III-I asyrlarda Kiçi Aziýada we Siriýada ýerleşip öz garaşsyzlyklaryny ýitiripdirler.

Bu polisler heniz Aleksandryň basybalyşlaryndan öň haryt ganaşykly, ösüşi boýunça has ýokary derejä ýeten polisler bolupdyrlar.

Ellinçilik Gundogar ýurtlarynda ilatyň has gurply gatlagy polis gurluşynyň saklanmagynyň tarapdarlarydy, sebäbi polisleriň raýatlary oba ilatyndan tapawutlylykda, olaryň hususy ýer edinmäge hukuklary bolupdyr. Ellinçilik döwletleriň ýerleri oba etraplaryna- hora degişli bolupdyr. Horlaryň-etraplaryň halky esasan ýerli ilatdan bolup, olar polis ilatyndan tapawutlylykda agyr töleg tölemeli edilip agyr ýagdaýda ýaşaýardylar.

Uly döwletleriň döredilmegi, köp möçberde gullaryň getitlip durmagy, haryt gatnaşyklarynyň mundan beýläk ösmegi, üç meýdanly ekiş, ýerleri gezekleşdirip ekin ekmekligiň girizilmegi, magdan senagatynyň ösmegi, zähmet bölünşiginiň mundan beýläk ösmegi, täze şäherleriň ýüze çykmagy, tehnikanyň we ylmyň ösni ellinçilik döwrüniň esasy aýratynlyklary bolup, bu döwür ellinizm gündogarynyň şeýle hem grek dünýäsiniň ösüşiniň aýratyň basgançagy diýilmäge mümkinçilik berýär. Emma şunuň bilen garaşly ilatyň mundan beýläk ezilmeginiň güýçlenmegi, süýthorçylygyň güýjemegi, gutarnyksyz dowam edýän ellinçilik döwletleriň arasyndaky özara uruşlar, ellinçilik döwletleriň ykdysady taýdan mundan beýläk ösüşini bökdäpdir.

Ortaýer deňziniň bu döwrüniň döwletleriniň taryhy, ellinçilik döwletleriň jemgyýetçilik gurluşynyň belli bir döwrüni şöhlendirýärler. Ellinçilik döwürdehem bu döwletlerde hojalygyň guleýeçilik esaslary saklanyp galýar, emma obahojalygynda we hünärmentçilikde doly däl erkin adamlaryň, ýagny ýarymgaraşly ilatyň zähmeti agdyklyk edipdir. Ellinçilik jemgyýetiň syýasy gurluşy üçin bolsa, nusgawy polis gurluş bilen gadymy gündogar monarhiýa dolandyryşyň iki görnüşiniň aýratynlyklary göz önünde tutulypdyr. Döwletiň harby ulgamynda we raýatlykdaky ýokary

wezipelerde, harby ekerançilik emeldarlary, patyşanyň „garyndaşlary” we „dostlary” agalyk ediji synp hökmünde öňe saýlanypdyr.

Droýzenden başlap taryhçylaryň köpüsi ellinizmi häsiýetlendirenlerinde, öz işlerinde esasan medeniýetiň ösüşine ähmiýet beripdirler. Elbetde, ellinçilik döwürde medeniýetiň goşulyşmagynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Mysal üçin ellinçilik döwürde umumy grek dili-koýne emele gelipdir, ylym we tehnika ep-esli derejede öňe gidipdir. Emma diňe medeni ösüş bu döwryň esasy aýratynlygydyr diýip öňe sürýän taryçylar bu meselä bir taraplaýyn çemeleşip, onuň syýasy tarapyny ýatdan çykarypdyrlar. Sebäbi ellinçilik döwür antiki döwrüň sosial-ykdydysady we syýasy ösüşiniň täze kanunalaýyk basgançagy bolup, gadymy jemgyýetin täze taryhy döwürde ösüşini aňladýar. Sol bir wagtda ellinizmde diňe bir grek medeniýetiniň gündogar halklarynyň içinde ýaýramagyny görmeli dälde, eýsem gündogar halklarynyň medeniýetiniň hem greklere bolan täsirini ýatdan çykarmaly däl. Ellinizm medeniýeti iki medeniýetiň grek hem gündogar medeniýetleriniň sintezi bolup durýar. Bu medeniýetiň ýüze çykmagy, çökgünlige (krizisa) düşen grek polisalarynyň özara uruşlarynyň netijesinde syýasy we medeni taýdan mundan beýläk öňe gitmäge mümkinçiliklerden kesilmegi, bütewi grek döwletiniň bolmazlygy, ikinji tarapdan gündogaryň yzagalak jemgyýetçilik gurluşynyň dargap başlamagy netijesinde emele gelýär. Ellinizm halklaryň dini garaýyşlaryna-da täsir etmän durmandyr. Mysal üçin, Müsürde ellinleşdirilen müsüriň Serapis hudaýy ýüze çykýar ýa-da Grek-Baktriýa patyşalygynda Menandr (b. e. öň 165-130 ýý.) asly grek buddizmy kabul edip, onyň wagyzçylarynyň biri bolupdyr. Grek medeniýeti Gündogar halklarynyň arasynda ilki bilen agalyk ediji ýokarky gatlagyň arasynda ýaýrapdyr, emma ilatyň esasy köpçüligi bolan aşaky gatlak hemişekileri ýaly öňki

medeniýetine we öňden gelýän dini ynançlaryna wepaly bolup galypdyrlar.

Ellinleşen patyşalar gadymy gündogar despotiýasyna mahsus häsiýetleri kabul edipdirler. Olar iň iri ýer eýeleri boup, olaryň ýerlerinde köp sanly gullar işledilipdir. Patyşalaryň daşyny grek-makedon we pars gullukçy begler gurşap alypdyr. Indi haýsy halka degişliligine garamazdan grek dilinde sözleýän bilimli her bir adam ellin hasaplanypdyr. Gullukçy ellinlerden bolan adamlaryň hemmesi öz ellerinde uly ýerleri we köp sanly gullary saklapdyrlar.

Aleksandriýa şäheri. Faros maýagy. Müsür patyşalygynyň paýtagty Aleksandriýa Ortaýer deňziniň kenar ýakasyndaky şäherleriň iň ulularynyň biri bolupdyr. Ony Aleksandr Nil derýasynyň deltasynda esaslandyrypdyr. Bu ýere Nil derýasy bilen Müsürden galla we papirus, Nubiýadan bolsa altyn we pil süňküni getiripdirler. Söwdagärler Nil derýasy bilen Gyzylden deňzi birleşdirýän kanal arkaly uzakdaky Hindistan bilen söwda gatnaşyklaryny alyp barypdyrlar.

Şäheriň alkymyndaky Faros adasynda beýikligi 140 metre ýetýän maýak gurlupdyr. Ol, Heopsyň (146,6 m.) piramidasynyň beýikliginden sahelçe pes bolupdyr. Aleksandriýa maýagynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Deňziň kenarlary ýalpak, suwuň aşagynda bolsa uly dag gerişleri bolupdyr. Maýak şol päsgelçiliklerden geçmek üçin, deňizden gelýän gämilere duralga nireden girmelidigini görkezýän eken. Gijelerine uly ot ýakylyp, onuň şöhesi ýagty demire düşüp, deňzi ýagtyldýan eken. Bu maýak harby gala hökmünde ulanylypdyr, onuň beýikliginden deňiz uzaklyklaryna seredilipdir. Grekler ony dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri hasaplapdyrlar

Müsüre başga ýerlerden gurluşyk agaçlaryny, kümüş, her hili reňkleri, gymmat bahaly çakyr getiripdirler. Müsürden bolsa däne, papirus, pil süňklerini, inçeden edilen nepis matalary, çüýşeden edilen her hili gap-gaçlary äkidipdirler. Şäheriň bazarlarynda dürli ýurtlardan

getirilýän harytlar satylypdyr. Aleksandriýa şäheriniň daş düşelen göni köçeleri, teatry, kaşaň salnan patyşa köşkleri, gimnasiýalary bolupdyr.

Ellinçilik döwründe ylmyň we bilimiň ösmegi. Ellin döwrüniň alymlary. Aleksandriýa amal eden işleriniň netijesinde siwilizasiýanyň ýokary galmagy bilen bilim ulgamy giň gerime eýe bolýar. Täze döwletleriň patyşalary öz paýtagt şäherlerinde kitaphanalary açmaklarynyň aýratyn ähmiýeti bolupdyr. Grekleriň elinde papirusyň soňra bolsa pergament önümçiliginiň jemlenmegi köp möçberde kitaplaryň çykarylmagyna we ýaýramagyna getripdir. Aleksandrda öň käbir tiranlar kitap ýygnamaga pul göýberdirler, eger-de Aristotel özüniň hususy kitaphanasyny esaslandyran bolsa, Aleksandr munuň üçin harajat çykarmany gysganmandyr. . Döwlet kitaphanalary indi Antiohiýada we Pergamda, soňra bolsa Rodosda, Smirne de açylypdyr. Emma olaryň içinde iň baý kitaphana Aleksandriýada Ptolemey I tarapyndan esaslandyrylan we Ptolemey II tarapyndan doly enjamlaşdyrylypdyr. Ptolemey I kitaphanadan başga-da Museýony-alymlaryň assosiýasyny esaslandyrypdyr. Şol wagtdan başlap Afina filosofiyanyň merkezi bolan hem bolsa, Aleksandriýa şäheri dünýä ylmyň we edebiýatynyň merkezine öwürülýär. Museýonyň başynda ruhany duryp, olar ähli beýleki bişlerden bolşadylyp Ptolemeyiň hasabyna ýaşapdyrlar hem işläpdirler. Timon olary „ketekde naharlanýan towuklar” diýip atlandyrypdyr. Ol Ewerget II tarapyndan ýapylypdyr, emma soňra ýene-de açylypdyr. Kitaphana tagt myrasdaryny terbiýeleýän resmi kitaphanaçy goýlupdyr. Gresiýadan we Gündogar ýurtlaryndan gelýän gämiler ylmy eserleri, edebiýatlary bu şähre getripdirler emma olar tertibe salynmandyr, kitaplary diňe Ptolemey II döwründe tertibe salnypdyr. B. e. öň III-I asyrlara çenli Aleksandriýa kitaphanasynda papirusa we pergamente ýazylan kitaplaryň 700- müňe çenlisi kitap toplumlary saklanypdyr. Rim konsuly

Antoniý Kleopatra üçin Pergam kitaphanasyndan 200 müňe çenli kitap toplumyny beripdir. Aleksandriýa kitaphanasy b. e. 272-nji ýylda ýapylyp, onuň bir bölegi Awrelian tarapyndan Bruheýony (aleksandriýada kitaphananyň ýerleşýän ýeri) ýakanda ýok edilipdir.

Bu beýik eýýämiň kitaphanaçylary-Zenodot Efesskiý, Apollooniy Rogoskiý, Eratosfen, Aristofan Wizantiýskiýdurugoý Apolloniy we Aristarh Samofrakiýskiý dagy bolupdyrlar, olaryň 4-si edebiýatçylar bolupdyr. Zenodot, Aristofan we Aristarh dagy Gomeriň eserleriniň üstünde işläp häzirki bize belli beýanlaryň esasy bölegi Aristarha degişlidir. Alymlaryň käbirleri komediýalaryň we tragediýalaryň üstünde işläp, olary tertibe salypdyrlar. Bu alymlar filologiýany ylma öwürüpdiler. Olar işlere düşündiriş beripdirler, tankydy ýazgylary ýazypdyrlar, has ýat sözleriň kitabyny döredipdirler. Didim Alesandriýskiý tarapyndan Demosfena (b.e. öň 40 ý.)düşündiriş ýazylypdyr. Bu kitap Demosfen barada ýazylan düýpli eser bolup, taryhy maglumatlardan doldurlypdyr. Didim ähli awtorlar barada diýen ýaly ýazypdyr. Aýtmaklaryna görä ondan öňem, soňam hiç kim şeýle kän(3500 toplum) kitap ýazan bolmandyr.Ellinçilik döwrüniň ýazyjylary ylmy we filosofiýany hem goşulanda 1100 ýetipdir, emma olaryň köpüsiniň diňe atlary sklanypdyr. Elinçilik döwrüniň edebiýatlarynyň hem esasy bölegi ýitirilipdir ýa-da ýanypdyr.

Ellinçilik döwründe dilewarlyk sungatyna aýratyn üns berlipdir. Aýratyn hem syýasy ugurda owadan sözlemek Aleksandrardan soň bütin bir asyrlap dowam edipdir.Dinarh we Demosfeniň ýegeni Demohar Demosfeniň asyrynyň iň beýikleri bolupdyrlar. Emma Demetriý Falerskiý (b. e. öň 317-3-7 ýý.), Arat Sikionskiý (271-213 ýý.) dagy hem has belli dilewarlar bolup Demosfenden pes bolmandyrlar. Edil şolar ýaly Pirriň ministri bolan Kineýi onuň döwürdeşleri Demosfen bilen bir hatarda goýupdyrlar.

Ähli ýazylyýan işleriň içinde taryhy eserler aýratyn orna eýe bolupdyr. Aleksandrda soň Aziýanyň ägirt uly giňişliklerinde iki nesil bu ulgamdaky ösüşiň şaýatlary bolupdyr. Emma bu taryhçylaryň işleriniň hemmesi ýitirilipdir, ol işler giçki ýazarlar tarapyndan peýdalanylypdyr, şol ýazarlaryň işlerinden hem biz şeýle işleriň ýazylandygyny bilýäris.

Aleksandr barada köp sanly wakalaryň şaýady bolan, onuň serkerdeleri hem hakyky maglumatlaryň esasynda taryhy işleri ýazypdyrlar. Mysal üçin, Ptolemey I (b.e.öň 301-nji ýyldan soň) Aleksandryň taryhyny öz ýazan „Gündeligi” we beýleki resmi muglumatlaryň esasynda ýazyp, ony öz ýatlamalary we bellikleri bilen üstüni doldurypdyr.

Pergament – göläniň ýa-da guzynyň iki tarapy hem syrtakyr edilip oňat eýlenen derisidir. Kiçi Aziýadaky ellinistik Pergam şäheri pergament önümçiliginiň merkezi bolupdyr, şonuň üçin hem oňa pergament diýip at beripdirler. Pergament gaty berk, emma örän gymmat eken. Bir uly kitap çykarmak üçin bir süri göleleriň derisini harçlamaly bolupdyr.

B.e. öň III asyrdan Aleksandriýada uly muzeý açylypdyr. Ol bütin Ortaýer deňiz sebitinde iň uly ylmy merkezleriň biri hasaplanylýpdyr. Muzeýiň manysy „hudaýlaryň (muzalaryň) ýaşayan ýeri” diýmekligi aňladypdyr. Muzalar kimlerkä? Grek rowaýatlarynda olar dokuz sany aýaldoganlar-hudaýlar eken. Olar sungatyň, ylmyň we edebiýatyň penakäri hasaplanylýpdyr. Muzeýde meşhur alymlaryň, şahyrlaryň bir topary işläpdirler. Geometriýaçy Ewklid, gornükli grek alymy Arhimed we beýleki alymlar Müsür patyşasynyň çagyrmagy bilen özlerini we Aleksandriýa şäherini şöhratlandyrmak üçin gelipdirler. Olara mugt jaý, nahar, ylmy iş etmek üçin ýorite otag beripdirler. Alymlar we şahyrlar özara duşuşyp, ylmy açyşlary bilen biri-birini tanyşdyrypdyrlar. Mysal üçin, Aristarh Samosskiý taryhda ilkinji bolup Ýeriň Güniň daşyndan aýlanýandygy baradaky çaklamasyny aýdypdyr. Geograf Eratosfen bolsa ýer şarynyň daşyna aýlanyp boljagyny öňünden

aýdyp bilipdir. Ewklid matematika ylmynyň ösmegi üçin uly işleri edipdir. Onuň ady belli „Başlangyç” atly kitaby mün ýyllap diýen ýaly geometriýadan okuw kitaby bolupdyr.

Şöhrat gazanan alym hemme zatdan beter bilime uly ähmiýet beripdir. Ylym almak üçin ýeňil ýolyň ýoklugyny belläpdir. Bir gezek patyşa Ewklidi ýanyna çagyryp, „Siz geometriýadan hemmelerden oňat baş çykarýarsyňyz diýýärler. Men Müsüriň patyşasy, şu ylmy öwrenesim gelýär, emma meniň wagtym ýok: meniň egnimde döwlet aladalary ýatyr. Çaltyrak maňa şu ylmy öwrediň!” diýipdir. Ewklid oňa „Wah, hökümdarym! Geometriýa ylmyna patyşalaryň ýoly ýok-da”! diýip, jogap beripdir.

Aleksandriýada asman ýyldyzlaryna gözegçilik edilýän obserwatoriýa merkezi we uly kitaphana bolupdyr. Bu ýerde astronomlar we geograflar ýer şarynyň töwreginiň möçberini hasaplap çykarypdyrlar. Olar gadymy müsürlileriň we wawilonlylaryň ylmy gazananlaryndan peýdalanyň, ýylyň dowamlylygynyň diňe bir sagadyny däl, eýsem minudyna çenli hasaplapdyrlar. Geograf Eratosfen ýeriň daşyna aýlanyp boljakdygyny öňünden aýdypdyr.

Şeýlelik bilen, ellinçilik diýlip atlandyrylýan döwletleriň ýaşan döwründe (b.e.öňki IV asyryň ahylary b.e.öňki 30-nji ýyllary), Günbataryň we Gündogaryň ylmy-bilimleriniň birleşmegi bolup geçýär. Bu döwürde deňizde ýüzmegiň we gurluşygyň ösmegi matematikanyň, tebigat bilimleriniň, geografiýanyň hem-de astronomiýanyň ösmegine uly ýol açylypdyr.

Ýygy-ýygydan bolup duran uruşlar we halk gozgalaňlary olary gowşadypdyr. Ortaýer deňziniň gündogaryndaky grek-makedon- ellinçilik döwletlerini gowşadypdyr. Göräýmäge kuwwatly döwletler hasap edilse-de, bu döwletler gowşak döwletler bolupdyrlar. Şonuň üçin, olar özlerine günbatardan howp salýan täze basybalyjylara – rimlilere garşy durup bilmändirler.

Gadymy kitaphanalaryň taryhyndan

Bir gezek Müsür patyşasy Ptolemeý ady belli ýazyjylaryň golýazmalarynyň nusgasyny göçürmek üçin afinylylardan haýyş adipdir. Afinylylar Eshilyň we Sofoklyň golýazmalarynyň ykbalýndan gorkup, şol işler üçin ummasyz köp (500 kg. kümüş)girew goýmaklygy talap edipdirler. Ptolemeý bermeli puly berip, golýazmalary alypdyr we olary hat göçüriljilere bermän, eýsem ömürlük saklamak üçin Aleksandriýa kitaphanasyna tabşyrypdyr. Patyşa golýazmalary yzyna bereninden allawçy bolanyny we öz kümüşlerini ýitirenini kem görmändir.

Aleksandriýa şaheriniň kitaphanasy bilen birlikde Kiçi Aziýadaky Pergam şäheriniň kitaphanasy hem dünýä belli kitaphanalara öwrülipdir. Müsür Patyşasy bu kitaphabnanyň barha artýan şöhratyny görüp, Pergama papirus kagyzyňy çykarmagy gadagan edipdir. Şondan soň b. e. öňki II asyrynda Pergamda ýaşajyk mallaryň derisinden hat ýazar ýaly gön işlemegi ýola goýupdyrlar. Hat ýazar ýaly bu önüme soňra pergament ady dakylpdyr. Pergamentiň köp ýurtlara ýaýramagy bilen, ol papirusyň ýerini tutupdyr.

Gadymy Gresiýanyň taryhynyň esasy seneleri

B. e. öň III-II müňýyllyk.	Krit-Miken siwilizasiýasy.
B. e. öň XI-IX asyrlar.	Gomerçilik döwür.
B. e. öň X asyr.	Spartanyň
esaslandyrylmagy.	
B. e. öň 743-724-nji ýyl.	Birinji Messen urşy.
B. e. öň 685-668-nji ýyl.	Ikinji Messen urşy.
B. e. öň VIII-VI asyrlar.	Arhaiki döwür.
B. e. öň VIII-VI asyrlar.	Gresiýada koloniýalaşdyryş hereketi.
B. e. öň 683-nji ýyl.	Arhontlaryň 1 ýyllyk möhlet bilen
	saýlanyp başlan wagty.
B. e. öň VI asyryň ortasy.	Peloponnes bileleşiginiň döredilmegi.
B. e. öň 621-nji ýyl.	Drakontyň kanunlary .
B. e. öň 594-nji ýyl.	Afinyda Solonyň
özgertmeleri.	
B. e. öň 560-510-njy ýyl.	Pisistratlaryň tiranlygy.
B. e. öň VI asyryň ortalary.	Ilkinji taryhçylar (logograflar).
B. e. öň 525-456-njy ýyl.	Eshiliň ýaşan we döredijilikli işlän döwri.
B. e. öň 508-nji ýyl.	Klisfeniň özgertmeleri.
B. e. öň 500-449-njy ýyl.	Grek-pars uruşlary.
B. e. öň 500-494-nji ýyl.	Kiçi Aziýa grekleriniň
parslara	garşy gozgalaňy.
B. e.öň 490-njy ýyl.	Marafon söweşi.
B. e. öň 480-nji ýyl.	Kserksiň Gresiýa ýörişi we Salamin söweşi.
B. e. öň 479- njy ýyl.	Plateýanyň etegindäki söweş, parsalaryň

**B. e. öň 478-477 ýyllar.
döremegi**

**B. e. öň 449-njy ýyl.
B. e. öň 431-404-nji ýyl.
B. e. öň 443-nji ýyl.
dolandyryp başlamagy.
B. e. öň 431-421-nji ýyl.
B. e. öň 413-404-nji ýyl.
B. e. öň 411-nji ýyl
agdarylyşygy.
B. e. öň 404-nji ýyl.**

dargadylmagy.

**B. e. öň 400-387-nji ýyl.
urşy.**

B. e. öň 387-nji ýyl.

**B. e. öň 378-nji ýyl.
bileleşiginiň döremegi.**

**B. e. öň 384-322-nji ýyl.
we işläň döwri.**

**B. e. öň 357-355-nji ýyl.
bileleşiginiň dargamagy.**

**B. e. öň 359-336-njy ýyl.
patyşalyk etmegi.**

**B. e. öň 334—325-nji ýyllar.
Gündogara ýörişi.**

**B. e. öň 334-nji ýyl.
B. e. öň 333-nji ýyl.
B. e. öň 332-331-nji ýyl.
bolmagy.**

**Gresiyadan kowulmagy.
Deloss bileleşiginiň**

**(Afina deňiz bileleşigi).
Kalliý ýaraşygy.
Peloponnes urşy.
Afinyda Perikliň**

**Arhidam urşy.
Dekeleý urşy.
Afinyda olgarhlaryň döwlet**

**Afinynyň ýeňilmegi;
Afiny bileleşiginiň**

Spartanyň prslar bilen

**Platonyň Akademiýasynyň
esaslandyrylmagy.
Ikinji Afiny deňiz**

Dilewar Demosfenyň ýaşan

Ikinji Afiny deňiz

Filipp II Makedoniýada

Aleksandryň goşunynyň

**Granik söweşi.
Issa söweşi.
Aleksandryň Müsürde**

**B. e. öň 331-nji ýyl.
söweş.**

B. e. öň 330-328-nji ýyl.

**B. e. öň 327-325-nji ýyllar
ýörişi.**

B. e. öň 323-nji ýyl.

B. e. öň 312-nji ýyl.

basyp almagy.

B. e. öň 396-361-nji ýyl.

**B. e. öň 281-nji ýyl
öldürilmegi.**

B. e. öň 280-nji ýyl.

**B. e. öň 241-nji ýyl.
döremegi.**

**B. e. öň 196-njy ýyl.
makedon**

yglan etmegi.

**B. e. öň 146-njy ýyl.
welýatyna öwrülmegi.**

**B. e. öň 133-nji ýyl.
birleşdirilmegi.**

**B. e. öň 64-nji ýyl.
döwletini basyp almagy.**

**B. e. öň 27-nji ýyl.
Ahaýýanyň**

Gawgameliň etgindäki

**Gündogar Eýrany we Orta
Aziýany basyp almagy.
Aleksandryň Hindistana**

**Aleksandryň ölümi.
Selewkiň Derýaarylygyny**

**Antioh I patşalyk etmegi.
Patşa Selewkiň**

**Aheý bileleşiginiň döremegi.
Pergam patşalygynyň**

**Flaminiň Gresiyanyň
agalygyndan azatlygyny**

Makedoniýanyň rim

Pergamyň Rime

Rimiň Selewkileriň

**Gresiyada rim welaýaty
döredilmegi.**

Edebiýatlar

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat 2007.
 2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy. Aşgabat. 2007.
 3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. 2007.
 4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. Aşgabat., 2008.
-
1. Istoriýa DREWNEY GRESII. Pod redak. W. I. Awdiýewa i N.N. Pikusa. M.,1962.
 2. Istoriýa DREWNEY GRESII. Pod redak. W.I. Kuzişina. M., 1986, izd. 2-e 1996, izd 3-e 2003.
 3. Sergeew W.S.. Istoriýa DREWNEY GRESII. Izd 3-e. M., 1963; izd -4-e . M., 2002.
 4. Andreew Ýu. W.Rannegreçeskiý polis (gomerowskiý period). L.,1976.
 5. Antiçnaýa Gresiýa. Problemy razwitiýa polisa. T.1-2. M.,1983.
 6. Frolow E.D. Rojdenie greçekogo polisa. L., 1988.
 7. Dowatur A.I. Rabstwo w Attike VI-V ww. do n. e. L., 1980.
 8. Molçanow A.A. sosialnye struktury i obşestwennye otnoşeniýa w Gresii II tys. do. n.e. M., 2000.
 9. Ýaylenko W.P. Greçeskaýa kolonizasiýa VII-III ww. do n. e. M., 1982.
 10. Bengtson G. Prawiteli epohi ellinizma. Per. s. nem. E.D. Frolowa. M., 1982.

11. Droyzen I.G. Istoriya ellinizma. T.1-3. SPb., 1997-1999.
12. Koselenko G.A. Greçeskiy polis na ellinistiçeskom Wostoke. M., 1979.
13. Marinowiç L.P. Greki i Aleksandr makedonskiy. L., 1993.
14. Şifman I.Ş. Aleksandr Makedonskiy. L., 1988.
15. Bikerman E. Gosudarstwo Selewkidow. M., 1985.
16. Slowar antiçnosti Pod.reg. W.I.Kuzişina.M., 1989.
17. Aristotel. Politika. Afinskaýa poltiya. M., 1997.
18. Demosfen. Reçi. T. 1-3. M., 1994.
19. Gerodot. Istoriya w dewyati knigah. L., 1972, pere u-izdan. :M., 1993.
20. Ksenofont. Greçeskaýa istoriya. SPb., 1993.
21. Polibiý. Wseobşaya istoriya. T. 1-3. SPb., 1994-1995.
22. Fukudid. Istoriya. T. 1-2. SPb., 1994.
23. Kursiy Ruf, Kwint. Istoriya Aleksandra Makedonskogo. M., 1993.
24. Zelin K.K. Porba politçeskih gruppirowok w Attike w VI w. do. n. e. M., 1964.
25. Şofman A.S. Raspad imperii Aleksandra Makedonskogo. Kazan, 1984.
26. Awdiyew B. I. redaksiyası bilen .Istoriya drevney Gresii. M., 1972.
27. Markin S.P. Gomer i ego poemy. M.,1964.
28. Tarn. W. Ellinistiçeskaýa siwilizasiya.. M., 1969.
29. Türkenistanyň taryhy 1-nji tom, Aşgabat, 1959.
30. Türkmenistanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 1995.